DISSERTATIONES
HUNGARICAE EX HISTORIA ECCLESIAE
IV.

ADRIÁNYI GÁBOR

AZ EGYHÁZTÖRTÉNET KÉZIKÖNYVE

AURORA KÖNYVEK MÜNCHEN

Adriányi Gábor

Az egyháztörténet kézikönyve

Aurora Könyvek, München, 1975

Tartalomjegyzék

Előszó

Scitovszky János bíboros hercegprímás 1857. augusztus 14-én a magyar püspökökhöz intézett körlevelét a következő megállapítással kezdte: „In sacratiore Hungariae litteratura vix est sensibilior defectus, quam historiae ecclesiasticae” (a magyar vallásos irodalmat illetően a legérzékenyebb hiányosság az egyháztörténet terén van). Ez a megállapítás sajnos részben még ma is helytálló. Az újabb korban is az egyetemes egyháztörténelem hazai egyháztörténeti íróink meglehetős mostohagyereke volt. Eltekintve attól, hogy a magyar egyháztörténetírás a nemzetközi kutatást nemcsak hogy nem gazdagította, hanem abban egyáltalán részt sem vett – aminek következtében maga Magyarország egyháztörténete is az ország határain kívül sajnálatos módon máig is teljességgel ismeretlen! –, általában íróink arra szorítkoztak, hogy egy-két, többnyire elavult (!) forrásmunka alapján közhelyeket ismételgessenek. Pedig a jóra lett volna példa!

1769–71 között *Molnár János* jezsuita Nagyszombatban nyomtatta ki három kötetes *„Az Anya-Szent-Egyháznak történeti”*-t, amely nemcsak korának legszínvonalasabb egyháztörténeti munkái közé tartozott, hanem tudományos eszközeivel és felkészültségével, idézeteinek pontosságával, valamint „névmutató táblájával” sokszor még a mai hazai publikációkat is megszégyeníti.

A múlt század második felében az egyetemes egyháztörténettel foglalkozó munkák száma örvendetesen megszaporodott (vö. *Karcsu Arzén Antal: „A szerzetes rendek egyetemes történelme”*, öt kötet 1867, ugyancsak *tőle „A római pápák történelme Szent Pétertől korunkig”*, négy kötet 1870, *Rapaics Rajmund: „Egyetemes egyháztörténet”*, három kötet 1886, *Robitsch Mátyás: „Egyháztörténelem”* a magyar egyháztörténelemmel kiegészítve, két kötet 1874–1875, *Chabot Ferenc: „Jézus Krisztus Egyházának története”*, három kötet 1907. A század elejétől kezdve azonban a hasonló munkák száma erősen megcsappant és színvonala lesüllyedt. Bilkei Ferenc 1932-ben fordította le és adta ki *Jakob Marx* 1903-ban Trierben megjelent – különben érdemleges – egyháztörténetét *„A katolikus egyház története”* címmel. Nem szorul bizonyításra, hogy ez a könyv egyéb fogyatékosságaitól eltekintve már megjelenésekor elavult volt. A *Bangha Béla* és *Ijjas Antal* szerkesztésében 1937-től 1941-ig megjelent nyolckötetes *„A keresztény egyház története”* is

túlságosan az apológia jegyében született, és az egyes kötetek között feltűnő színvonalbeli különbség mutatkozott.

Mindezeknek és a többi nem említett munkának legnagyobb hibája mégis az volt, hogy alig vették figyelembe a nemzetközi kutatást, elmaradtak módszerükben és az anyagközlésben, nem mutattak rá a legújabb eredményekre, és ami a legsajnálatosabb: nem adták meg a tárgykörre vonatkozó lényeges irodalmat, hogy az érdeklődő olvasó a felvetett problémát saját maga is tanulmányozhatta volna.

Kézikönyvem ezeken a hiányosságokon kíván segíteni. Rövid formában a lényeget tárgyalja, rámutat az újabb kutatás eredményeire, felhívja a figyelmet a történetkritika jelenlegi álláspontjára és megadja a kérdésre vonatkozó leglényegesebb irodalmat. Arról természetesen szó sem lehetett, hogy munkám a legújabb nemzetközi nagy publikációk mintájára mint többkötetes, több száz fejezetet és több ezer könyvet, szakdolgozatot megjelölő kézikönyv jelenjék meg, de még az sem volt lehetséges, hogy egy katolikus magyar *„Heussi”* (Karl Heussi: Kompendium der Kirchengeschichte. Tübingen[12], 1960) lásson napvilágot. Hiszen ez utóbbiban is 57 év munkája, javítása és csiszolása van, eltekintve a nyomdatechnikai különlegességektől! Szemem előtt inkább a szintén protestáns *Eric Peter* példája lebegett, aki Heussi művét leegyszerűsítve *„Précis d’Histoire de l’Église”* címen 1967-ben Neuchâtelben adta ki kézikönyvét.

Az anyag leszűkítése és a *lényeges* irodalom összeállítása természetesen a válogatás problémáját vetette föl. Ebben azonban nem egyéni, hanem tárgyi szempontok vezettek, s hiszem, hogy könyvem terjedelméhez viszonyítva maximális teljesítményt nyújt. Munkám kidolgozásánál felhasználtam a legújabb nemzetközi kézikönyveket, leginkább azonban az immár nyolc kötetre duzzadt *„Handbuch der Kirchengeschichte”*-t *Hubert Jedin* kiadásában. Nagy haszonnal forgattam francia, olasz és német forrásmunkák mellett a *„Lexikon für Theologie und Kirche”* valamint a *„The [New] Catholic Encyclopedia”* legújabb, második kiadását is; *August Franzen* zseniális *„Kleine Kirchengeschichte”*-je (Freiburg[3], 1970) pedig többször is példaképemül szolgált.

Munkámnak, a *„Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae”* immár negyedik kötetének megjelenését elsősorban atyai jóbarátom,

Nyisztor Zoltán páratlan bőkezűségének köszönhetem. Neki ajánlom művemet abban a reményben, hogy fáradságom nem volt hiábavaló.

Bonn, 1974. március 7.

Adriányi Gábor

Előszó a második kiadáshoz

1990. április 18-án Szegeden a Szeminárium rektora és tanári kara arra kért, hogy egyháztörténeti kézikönyvem tegyem új kiadásban a szegedi, de egyáltalán a magyar teológiát vagy egyháztörténetet tanulók, valamint aziránt érdeklődők számára hozzáférhetővé. A tervet készséggel karoltam fel, annál is inkább, mert jó egyháztörténeti kézikönyvre Magyarországon ma is szükség van, könyvem első kiadása pedig nemcsak hogy elfogyott, hanem a magát marxistának valló Gergely Jenő azt nívódíjat nyert művében (A pápaság története, Budapest, 1982) messzemenően – habár mindenféle utalás és idézőjel nélkül – fel is használta.

Az új kiadás költségeit nagylelkűen az Europäischer Hilfsfonds vállalta. Sajnos azonban így is csak ún. fénynyomásos eljárásra lehetett gondolni. Ezért sajnos marad a regi szedés az esetleges hibákkal, és az irodalom vagy a szöveg kiegészítésére sincs mód. Ezért itt kell a következő javításokra a figyelmet felhívni: a 17. oldalon a diplomatika magyarul helyesen *oklevéltan* és az epigráfia *felirattan.* A 43. oldalon a név helyesen *Antoninus Pius.* A 71. oldalon a helységnév *Nikomédia.* A 104. oldalon Aachen a császároknak mint *német királyoknak* a koronázási helye értendő. A 115. oldalon királyi regáliák helyett királyi *regálék* olvasandók. A 123. oldalon a német császár természetesen *IV.* (nem VI.) *Henrik.* A 191. oldalon a szerző nem Iparraguire, hanem *Pedro de Leturia.* A 194. oldalon Jedin műve az 1970-ben megjelent 3. utolsó kötettel kiegészítendő, mint ahogy a 253. oldalon is az „Actes et documents" sorozat 1974-ig nyolc kötetre nőtt. A 218. oldal közepén 1780 helyett *1790* olvasandó.

Könyvemet avval a kívánsággal bocsátom újabb útjára, hogy váljék az új életre kelt magyar egyház és hívei javara.

Bonn, 1990. november 19-én, Árpádházi Szent Erzsébet ünnepén.

Adriányi Gábor

Bevezetés az egyháztörténelembe

I. Az egyháztörténelem fogalma, módszere és segédtudományai

Az egyháztörténelem olyan teológiai tudomány, amely a Jézus Krisztus által alapított egyház idő- és térbeli növekedését tárja fel (H. Jedin). Hogy a teológia, de főképp az egyháztörténelem, aristotelesi általános értelemben tudomány, azt ma általában minden tudományág és minden tudós elismeri. Mivel azonban az egyháztörténelem a tudományos elnevezésre igényt tart, éppen azért a történettudományokra jellemző tárgyilagossággal és egzakt, történelmi–kritikai módszerrel kell dolgoznia. Eszköze tehát nem a vak hit, hanem a józan ész. Segédtudományai is főképp azok, amelyek a történettudomány segédtudományai, elsősorban azonban a középkori anyag feldolgozása miatt elengedhetetlen: az oklevéltan (diplomatika), a kortan (kronológia), a címertan (heraldika), a pecséttan (sphragistika), az éremtan (numizmatika), a felirattan (epigráfia), a geográfia és a statisztika.

Az egyháztörténelem azonban másrészről teológiai tudomány, azaz tárgyának, az egyháznak a meghatározását az isteni kinyilatkoztatásból veszi. Az egyháztörténelem ezért a történelmi teológiához és az üdvösségtörténethez tartozik. Az egyház fejlődésének belső rugóit és mozzanatait sohasem lehet felvázolni, az egyházat lényegében sohasem lehet megérteni, ha abban a történelmi kutatás csak egy emberi társaságot vagy ideológiát lát. A reformáció korától napjainkig az egyházról írott hamis könyvek tömege bőségesen igazolja ezt. Az egyházat meggyanúsították, megrágalmazták, félreértették, azaz történetét meghamisították, mert az egyházat nem belülről, saját törvényei és struktúrája szerint ítélték meg, hanem kívülálló princípiumok alapján. Aki az egyházban nem Krisztus titokzatos testét látja a világban az idők végezetéig, az az egyház lényegét sosem fogja megérteni és a történelmi ábrázolásban a lényeg fölött el fog siklani. Az egyháztörténelem ugyanis – mint a történelemtudomány egyáltalán – nem történelmi események puszta felsorolása, hanem belső összefüggések és struktúrák oknyomozó feltárása.

II. Az egyháztörténelem története

Az első, közvetlen és megbízható forrásokra támaszkodó egyháztörténetet caesareai *Eusebius* püspök († 339) írta, aki egy

„világkrónikáján” kívül még a diocletianusi keresztényüldözés előtt (300) egy egyháztörténetet („historia ekklesiastiké”) is összeállított, és amelyet 324-ig tíz kötetben kiegészített. Munkáját görög történészek, *Sokrates* (339), *Sozomenos* (450 körül), a ciprusi *Theodoretos* († 460 körül) és *Evagrius Scholasticus* (†600 körül) folytatták. Az aquileiai *Rufinus* (†410 körül) 403-ban latinra fordította Eusebius munkáját és saját koráig kiegészítette. *Cassiodorus* szenátor († 583) is adott ki egy latin nyelvű történeti munkát „Historia tripartita ecclesiastica” címmel. Ez és Rufinus könyve lett a középkor legolvasottabb történelmi forrásmunkája.

A középkor történelmi szemlélete Szent Ágoston óta – főként a De civitate Dei c. könyve volt ebből a szempontból irányadó – egyoldalú volt: az egyháztörténelemben csak üdvösségtörténetet látott. A történelemírásnak, amely a különálló egyháztörténetírást még nem ismerte, három formája divatozott: a világkrónikák, az annalesek és a szentek élete. Bár mindhárom műfaj a kritikai érzéktől messze elmaradt, mégis akadtak a középkorban is maradandót alkotó történetírók, mint tours-i Szent Gergely (†594), aki a frankok történetét írta meg, és sevillai Szent Izidor (†636), egy értékes világkrónika szerzője, vagy pedig Beda Venerabilis (†735), aki a „historia ecclesiastica gentis Anglorum”-mal örökítette meg magát.

A középkor alkonya, a feltörekvő humanizmus fordulópontot hozott az addigi történelemszemléletben. A humanisták csakhamar kiadták a történelemírásra vonatkozólag is a jelszót: ad fontes, vissza az eredeti forrásokhoz! Megindult tehát a régi forrásművek, forrásanyagok felkutatása. A csakhamar kibontakozó reformáció gondoskodott aztán az egyháztörténelem mint szaktudomány önállósulásáról. A hitújítók ugyanis nemcsak hirdették, hogy a római egyház Krisztus egyházát meghamisította, hanem megpróbálták régi források alapján ezt igazolni is, azaz az egyház történetéből levezetni. Ezzel a céllal adta ki a lutheránus Matthias *Flacius* (Vlačič, 1520–1575) a kötetenként egy évszázadot (centuriae, innét a név magdeburgi centuriák) felölelő „historia ecclesiastica”-t Magdeburgban. A katolikus válasz erre a munkára az oratoriánus és későbbi bíboros Cesar *Baronius* (†1607) tollából jelent meg 12 kötetben, „Annales ecclesiastici” (1588–1605) címen, amely elsőnek hozott bizonyítékokat a vatikáni levéltárból.

Mivel az egyháztörténelemírás az apológia, a hitvita jegyében született, ezért mind a hitújítók, mind az ellenreformátorok forrásművek

közzétételére törekedtek. Az egyházi irodalomtörténet hallatlan módon fellendült. A kritikai módszer szempontjából korszakalkotó volt a Johannes *Bolland* S. J. (†1665) vezetése alatt álló brüsszeli jezsuiták („bollandisták") „szentek életének" feldolgozása („Acta Sanctorum", AS), még inkább azonban a francia Szent Mórról elnevezett bencések forráskritikai tevékenysége. Közöttük is főként Jean *Mabillon* († 1707) tűnt ki mint a modern okirattan megalapítója.

Ahogy a protestantizmus volt a modern egyháztörténetírás szülőatyja, úgy az volt annak egyetemi meghonosítója is. Az első egyháztörténeti tanszékek a harmincéves háború után a német protestáns egyetemeken keletkeztek, és a katolikus egyetemeken csak Mária Terézia (1740–1780) alatt kiadott „ratio educationis" (1752) után találtak lassan otthonra. Ezek a katolikus egyháztörténeti tanszékek persze a felvilágosult racionalizmus és josefinizmus szolgálatában állottak (vö. M. Dannenmayer munkáját: Institutiones historiae ecclesiasticae). Az ellenhatás, mint annyiszor, most is Franciaországból jött; az új szellemet *Chateaubriand* („Le Génie du Christianisme", 1802) és Joseph *de Maistre* („Du Pape", 1819) jelezte.

Johann Lorenz *Mosheim* (†1755) – a protestáns egyháztörténetírás atyja – és Ferdinand Christian *Baur* († 1860) protestáns történészek munkássága vetette meg a német ún. tübingeni iskola alapjait. Ezek kicsiszolták a történelmi–kritikai módszert, az egyes eseményeket összefüggéseiben ábrázolták (pragmatikus vagy genetikus történetírás) és történelmi hűségre törekedtek, azaz az eseményeket a megfelelő kor szemüvegén keresztül igyekezték megbírálni. A tübingeni irány a katolikus történészek között is iskolát teremtett. A katolikus egyháztörténetírásnak mint teológiai tudamánynak megalapítója Johann Adam *Möhler* († 1838) volt, ehhez az irányhoz tartozott a nagynevű és tragikus véget ért Johannes Joseph Ignaz *Döllinger* († 1890) és Karl Joseph *Hefele* († 1893), a zsinatok történetének kutatója és később rottenburgi püspök.

A 19. és 20. század egyháztörténetét eddig az anyagközlés óriási sokasága (pl. Migne, Patrologia Latina, Monumenta Germaniae, Hungariae, Monumenta Vaticana stb.), a monumentális speciális tanulmányok (pl. Pastor, Ludwig von, Geschichte der Päpste, 22 kötet) és általános összefoglalások (pl. Rohrbacher, R. F. Histoire universelle de l'Église catholique, 29 kötet, 1842–1849; Fliche–Martin, Histoire de l'Église, 26 kötet, Párizs, 1934 sköv.) jellemezték.

III. Az egyháztörténelem felosztása

Az egyháztörténelem felosztása ókorra, középkorra és újkorra egyáltalán nem régi keletű, és a modern egyháztörténészek felekezeti különbség nélkül visszautasítják. Főként a „középkor” fogalma és elnevezése vitatott, sőt szerencsétlen. Ugyanis abból a humanista felfogásból indult ki, amely az „új kort” közvetlenül a klasszikus ókori műveltséghez igyekezett kapcsolni és ezért a közbeeső kort dekadens átmeneti kornak (maedium aevum) tartotta. A történelem korszakokra való felosztásának régi nehézsége az a tény is, hogy a történelem mindig is szerves fejlődés volt törések és szünetek nélkül, amiből kifolyólag máig is vitatott, hogy mikor kezdődött vagy mikor végződött a középkor. Az egyháztörténelem három, illetve négy korszakra való osztása (ókor, középkor, újkor, legújabb kor) tehát önkényes. Az újabb egyháztörténetírás inkább szellemtörténeti összefüggések alapján igyekszik periodizálni. Ez a következő:

1. korszak: Az egyház kialakulása és elterjedése a hellenisztikus-római világban. Ez felöleli az egyház keletkezésétől egészen a 7. századig, a nagy arab támadásig terjedő időt. Ezen belül 180-ig az ősegyház, 180-tól 313-ig az őskeresztény egyház és 313-tól az egyetemes egyház korszakáról lehet beszélni.

2. korszak: Az egyház a nyugati keresztény népközösség középpontjában, 700–1300. A korszak magába foglalja a nyugati népek megtérítését, a feudális társadalmi rend kialakulását, a vallásosság és az egyház domináló szerepét, de annak elvilágiasodását is.

3. korszak: A nyugati keresztény népközösség felbomlása, reform és reformáció, a világmisszió kibontakozása, 1300–1789. Ez a kor az egyház legszomorúbb időszakával, belső bomlásával foglalkozik, de rámutat annak belső megújhodására is.

4. korszak: A világegyház az iparosodás korában, 1789-től 1918-ig, a modern egyház problémáit vizsgálja.

5. korszak: Az egyház a jelenkorban, 1918-tól napjainkig. Ez az utolsó korszak az egyház legutóbbi fejlődését igyekszik felvázolni.

IV. Az egyháztörténelem forrásai

(A felsorolás csak a legfontosabb forrásokra szorítkozik, részletesebb irodalom az egyes fejezeteknél található.)

1. Forráskiadványok:

a) *Zsinati akták:*

Mansi, J., Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio. 1–60. kötet, Firenze–Velence 1759, új nyomás: Lyon–Párizs 1901–27 és Graz 1960–61.

Schwartz, E., Acta conciliorum oecumenicorum (lényegesen jobb, kritikus kiadás), 1–25. Berlin 1914–40.

Alberigo, J., Conciliorum oecumenicorum decreta, Freiburg[2] 1962.

Denzinger H.–Schönmetzer A., Enchiridion symbolorum, Barcelona–Freiburg[33] 1965.

b) *Pápai döntések:*

Bullarium Romanum, 1–24., Turin 1857–72.

Jaffé, Ph., Regesta Pontificum Romanorum (1199-ig) 1–2[2]., Lipcse 1881–88, új nyomás: Graz 1956.

Potthast, R., Regesta Pontificum Romanorum 1189–1303, 1–2., Berlin–Paris 1874 sköv.

Pfluck–Harttung, J., Acta Pontificum Romanorum inedita (748–1198), 1–3., Lipcse 1881–88.

Kehr, P. F., Regesta Pontificum Romanorum, Italia Pontifica, 1–8., Berlin 1906–35.

Mirbt, C., Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus, Tübingen[6] 1967.

c) *Egyházi írók:*

Migne, J. P., Patrologiae cursus completus, Series Graeca (PG) 161 kötet, Párizs 1857–66, Series Latina (PL) 221 kötet, Párizs 1844–64.

Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum (CSEL), (a bécsi Tud. Akadémia kiadása), Wien 1866 sköv.

Die griechische christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte (GCS, a berlini Tud. Akadémia kiadása), Berlin 1897 sköv.

Rouet de Journal, Enchiridium patristicum, Freiburg[21] 1959.
Altaner, B.–Stuiber, A., Patrologie, Freiburg[7] 1966.
Bardenhewer, O., Bibliothek der Kirchenväter, első sorozat 63, második sorozat 20 kötet, Kempten–München[2] 1911–39.
Bollandus, J., Acta Sanctorum, 67 kötet. Antwerpen–Brüsszel 1643–1894.

2. Segédkönyvek:

a) *Lexikonok:*

Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 24 kötet, Lipcse 1896–1913.
Wetzer–Welte, Kirchenlexikon, 12 kötet[2] 1882 sköv.
Katolikus Lexikon, 4 kötet, Budapest 1933–35.
Enciclopedia Cattolica, 12 kötet, Vatikánváros, 1949–54.
Dictionnaire d’histoire et géographie ecclésiastique, Paris 1912 sköv.
Lexikon für Theologie und Kirche, 10 kötet, Freiburg[2], 1957–65.
New Catholic Encyclopedia, 22 kötet, New York 1967 sköv.

b) *Kézikönyvek:*

Fliche, A.–Martin, V., Histoire de l’Église, 26 kötet, Paris 1934 sköv.
Lortz, J., Geschichte der Kirche in ideengeschichtlicher Betrachtung, 1–2., Münster[21] 1964.
Rogier, L. J.–Aubert, A.–Knowles, H. D., Geschichte der Kirche, 1–5., Einsiedeln 1963 sköv.
Bihlmeyer, K.–Tüchle, H., Kirchengeschichte, 1–3., Paderborn[18] 1965.
Jedin, H. (kiadó), Handbuch der Kirchengeschichte, 1–8. + atlasz, Freiburg 1962 sköv.

c) *Zsinati történetek:*

Hefele, C. J.–Leclercq, H., Histoire des Conciles, 9 kötet, 1907–21.

d) *Pápák története:*

Pastor, L., Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters, 16 kötet, Freiburg 1886–1933.

Schmidlin, J., Papstgeschichte der neuesten Zeit (Pastor művének folytatása), 1–4., München 1934–39.
Seppelt, F. X.–Schwaiger, G., Geschichte der Päpste von den Anfängen bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts. 6 kötet, München[2] 1954 sköv.

e) *Egyházjog:*

Gasparri, P.–Serédi, J., Codicis juris canonici fontes, 12 kötet, Vatikánváros 1923–39.
Feine, H. E., Kirchliche Rechtsgeschichte, Weimar[4] 1967.
Sipas, St., Enchiridion Juris Canonici, Roma[7] 1960.

3. Folyóiratok:

Zeitschrift für Kirchengeschichte, Stuttgart 1876 sköv.
Revue d’histoire ecclésiastique, Leuven 1900 sköv.
Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft, Köln 1880 sköv. (1950 óta München)
Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte, Freiburg 1887 sköv.

Első korszak: Az egyház kialakulása és elterjedése a hellenisztikus-római világban (30–700)

I. rész: az ősegyház kora (30–180)

1. A jeruzsálemi ősegyház

Irodalom: I. Ricciotti, J., Vita di Gesu Christo, Roma 1941 (németül Basel[2] 1952); Braun, F. M., Jésus, Histoire et Critique, Paris 1947 (németül 1950); Schweizer, A., Geschichte der Leben-Jesu-Forschung, Tübingen[6] 1951; Grundmann, W., Die Geschichte Jesu Christi, Berlin 1957; Jeremias, J., Das Problem des historischen Jesus, Stuttgart 1960; Schubert, K., Der historische Jesus und der Christus unseres Glaubens, Wien 1962; Trilling, W., Fragen zur Geschichtlichkeit Jesu, Düsseldorf 1966; Läpple, A., Jesus von Nazareth, München 1972; Blank, Josef, Jesus von Nazareth, Freiburg i. Br. 1972.

II–III. Battifol, L'Église naissante et le catholicisme, Paris[12] 1927; Pieper, K., Die Kirche Palästinas bis zum Jahre 135, Köln 1938; Case, S. J., The Evalution of Early Christianity, Chicago 1942; Menoud, Ph. H., La vie de l'église naissante, Paris 1952; Campenhausen, H. v., Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten, Tübingen 1953; Goppelt, L., Christentum und Judentum im 1. und 2. Jahrhundert – Ein Aufriss der Urgeschichte der Kirche, Gütersloh 1954; Foerster, W., Neutestamentliche Zeitgeschichte I–II., Berlin[2] 1955–56; Cullmann, O., The Early Church, London 1956; Carrington, Ph., The Early Christian Church I., Cambridge 1957; Reicke, B., Glaube und Leben der Urgemeinde, Zürich 1957; Schnackenburg, R., Die Kirche im Neuen Testament, Freiburg 1961; Cullmann, O., Urchristentum und Gottesdienst, Zürich[4] 1962; Bihler, J., Die Stephanusgeschichte, München 1963; Filson, Floyd V., Geschichte des Christentums in neutestamentlicher Zeit, Düsseldorf 1967.

I. Jézus Krisztus történetisége és egyházalapítása

A felvilágosodás korától kezdve (H. S. Reimarus, † 1768) a német racionalista történeti iskolán át (F. Chr. Baur, †1860; Dr. Fr. Strauss, †1874; Bruno Bauer, † 1882) egészen a századforduló összehasonlító vallásfilozófiájáig (vö. a Gilgameseposz értelmezését vagy a Mithras-kultusz magyarázatát) divat volt egyes történész körökben Jézus Krisztus történeti személyét kétségbe vonni. Ezt a felfogást ma már egyetlen

történész-iskola sem tartja a marxista–kommunista kivételével, amit az magyaráz, hogy Marx Károly annak idején a német Bruno Bauer felfogását tette magáévá. A történettudomány mai állása szerint „a legkisebb kétség sem merül fel arra vonatkozólag, hogy Jézus Krisztus mint földi ember Palesztinában valóban élt. Ebben ugyanis mind római, mind zsidó, mind pedig korakeresztény tanúbizonyságok egyhangúan megegyeznek” (Filson).

A pogány római irodalomból három forrás ismeretes, éspedig mindhárom perdöntő. *Tacitus* 115 körül írt Annales-eiben (15,44) leírta a Néró-féle keresztényüldözést és világosan beszélt a vallásalapító Krisztusról. *Suetonius* a 2. sz. első felében összeállított „Claudius életé”-ben (Vita Claudii, 25) beszámolt a római zsidók elüldözéséről és egyenetlenkedéséről Krisztus tanai miatt, végül pedig *Plinius*, Bithynia helytartója, 111-ben Trajanus császárnak a keresztényekkel kapcsolatban az alapító Krisztusról is írt (Epistola 95). A zsidó profán források közül elsősorban *Josephus Flavius* 94-ben írott Antiquitates Judaicae című munkája említésre méltó. Míg azonban a 2. idézet (20,9,1), ahol a szerző igen röviden Krisztusról beszél, autentikus, addig az első hosszabb dicsérő részt (18,3,3) a modern szövegkritika későbbi betoldásnak tartja. A korabeli *rabbinista zsidó szövegeknek* igen nagy a száma. Ezek ugyan Krisztust mint messiást elutasítják, de történelmi létét bőségesen igazolják (vö. Klausner, J., Jesus von Nazareth, Jerusalem^3 1952, 17–57). A *korakeresztény tanúbizonyságok* nemcsak a Szentírás könyvei között találhatók, hanem az ún. apokryph iratok között is. Az első századok keresztény irodalma világosan beszél a történeti Krisztusról.

Az a kérdés, hogy Jézus Krisztus egy látható egyházat alapított – a mai egyházak elődjét –, racionalista–protestáns körökben ma is igen vitatott. A vita lényege abban áll, hogy Krisztus csak egy általános, lelki kereszténységet hirdetette meg, vagy pedig vallását egy szabályosan szervezett egyház formájában intézményesíteni akarta és az volt a szándéka, hogy az egyház tanítását és az üdvösséget a világ végéig az embereknek közvetítse? Mivel a probléma eldöntése attól függ, hogy mit értünk egyházon, nem véletlen, hogy a reformáció óta a vita egyre tart és az újabb krisztológiai eszmecserét is befolyásolja. Bármit is mond azonban a modern szövegkritika és bármennyire sem ismeretesek Krisztus egyházalapító utasításai, az mégis bizonyos, hogy az Üdvözítő egyházát konkrét képben

tartotta szem előtt, és hogy az apostolok ezt éppen olyan kézzelfoghatóan értelmezték. Krisztus mindig konkrét képekben beszélt egyházáról (Mt 16,18; 21,42; 26,31; Jn 10,16 stb.) és annak az apostolok és Péter személyében (Mk 3,14; Mt 16,17; Lk 22,31; Jn 21,15) konkrét formát is adott. Az egyház ugyan a hívő emberek közössége és csak a természetfeletti hitben fogható fel, azonban Krisztus egész működése azt a célt szolgálta, hogy ezt a közösséget a látható világba, a mindennapi életbe állítsa be. Krisztus az apostolokkal maga is közösségben élt és később is egyházának központja akart maradni (vö. Jn 14,20; 1Kor 12,12). Ezért hívta az egyház magát a zsidó „kahal”, Isten népe szó alapján „ecclesia”-nak, a hívek pedig tanítványoknak, testvéreknek, szenteknek (ApCsel 9,13), a pogányok pedig ezért nevezték el őket keresztényeknek (Christianoi = „krisztusosok”, vö. ApCsel 11,26).

II. Az ősegyház hite, erkölcse és liturgiája

Az a jeruzsálemi ősegyház, amelyik az első pünkösdkor a Szentlélek erejét vette és ezzel betetőzést nyert, csakhamar olyan dinamikus formát öltött, amelyik nemcsak a már meglévő tagokat ragadtatta el, hanem állandóan újabb tagokat is nyert. A hit középpontjában a megígért és eljött messiás, Jézus Krisztus állt, akinek az örömhíre (euangelion) az embereket boldoggá tette. Az első keresztények idealizmusa főként az entuziaszta felebaráti szeretetben és a földi jólét, a vagyon megvetésében mutatkozott. Az „ősegyház kommunizmusa” nem volt általános vagyonközösség (vö. ApCsel 4,36; 5,4), még kevésbé kommunista világszemlélet, hanem a krisztusi felebaráti szeretet maradéktalan, természetesen csak kis közösségekben lehetséges végrehajtása.

Az ősegyház liturgiáját, amely mai liturgiánknak is alapja, a régi zsidó liturgiára alapozta. Ez templomi, zsinagógiai és házi istentiszteletet ismert. A templomi tiszteletet az ősegyház csak kezdetben és csak hithirdető okokból ápolta, a zsinagógiai kultusz elemeit azonban saját istentiszteleteibe átvette (ApCsel 5,12; 2,42) és a zsidó házi istentiszteletből is sokat megtartott. Főként zsidó szokások (a reggeli és esti ima) és zsidó imaelemek (felkiáltások, mint amen, alleluja, hozsanna stb.) mentek át az egyház liturgiájába. Azonban újak is keletkeztek, főként a szentségek kiszolgáltatása és a szentmiseáldozat megülése miatt.

III. Az ősegyház szervezete

Az ősegyházban a főszerepet az apostolok vitték, azon belül is félreérthetetlenül Péter (ApCsel 2,14; 5,29). Az apostolok közül egyesek, mint János és a fiatalabb Jakab, különösen is kiemelkedtek (vö. Gal 2,9). Mellettük presbyterek (öregek) is tevékenykedtek, akik az irányításban, a tanítóhivatalban és a szeretetszolgálatban az apostolok segítségére voltak. Míg azonban az apostolok maguknak minden egyházban vezető szerepet igényeltek, addig a presbyterek csak helyi jellegű tekintéllyel rendelkeztek. Segítőik a szeretetszolgálatban a diákonusok voltak, kezdetben minden egyházközségben hét. Ezeken kívül az egyházakban még karizmatikusok, próféták és pneumatikusok is voltak, akik külön adománnyal rendelkeztek és a közösségek vallásos életét erősen befolyásolták (vö. ApCsel 11,27; 21,9; 1Kor 12,28)

2. Szent Pál és a pogánykeresztény egyházak

Irodalom: Knox, W. L., St. Paul and the Church of the Gentiles, Cambridge 1939; Amiot, F., L’enseignement de S. Paul, I–II., Paris 1946; Ricciotti, G., Der Apostel Paulus, Basel 1950; Lohmeyer, E., Probleme paulinischer Theologie, Tübingen 1954; Davies, W. D., Paul und Rabbinic Judaism, London[2] 1955; Schelkle, K. H., Paulus, Lehrer der Völker, Düsseldorf 1956; Colson, J., Les fonctions ecclésiales aux deux premiers siécles, Paris 1956; Robinson, B. W., The Life of Paul, Chicago[2] 1956; Amiot, F., Les idées maîtresses de S. Paul, Paris 1959; Schoeps, H. J., Die Theologie des Apostels Paulus im Lichte der jüdischen Religionsgeschichte, Tübingen 1959; Schnackenburg, R., Die Kirchen im Neuen Testament, Freiburg 1961; Schweizer, E., Church Order in the New Testament, Naperville 1961; Prat, F., La théologie de S. Paul, I–II., Paris[2] 1962; Schnackenburg, R., Neutestamentliche Theologie, München 1963; Bultmann, R., Theologie des Neuen Testaments, Tübingen 1965.

I. Szent Pál életműve

Pál, zsidó nevén Saul, a kisázsiai Tarsusban született. Szülei Benjamin törzséhez tartozó vallásos zsidók voltak, akik római polgárjoggal bírtak. Fiukat a jeruzsálemi tóra-iskolában Gamaliel rabbinál neveltették. Mint a törvény buzgó követője a keresztények üldözője lett, aminek csak csodálatos damaszkuszi megtérése vetett véget. Apostoli hivatást kapott pogány misszióba (Gal 1,15; 1Kor 9, 1–15,7). Megtérése után azonnal

térítésbe kezdett, de abba kellett hagynia és három évre a pusztába vonult (Gal 1,17). Ezután Jeruzsálembe ment (Gal 1,18), majd négy évig hazájában működött (Gal 1,21), végül pedig Barnabással együtt a korábban alapított antiochiai egyházközösség megszervezésén dolgozott. Első apostoli útján (45–48) Barnabással együtt Ciprus szigetén, Pamphiliában, Pisidiában és Lykaoniában alapított egyházközségeket, majd a zsidókkal folytatott vita tisztázása és a jeruzsálemi zsinat (49) után a második apostoli útja (49–52) Kisázsián keresztül Macedóniába vezetett. Útját jelentős egyházközségek alapítása jellemezte, így pl. Philippiben, Thessalonikében és Korinthusban. Harmadik útja (53–58) hároméves efezusi tartózkodással indult, majd Kisázsián keresztül Jeruzsálemben végződött. Itt fogságba került, ahonnét nem szabadult, csak egy hányatott utazás után (60–61?) később Rómában. A hagyomány szerint még egy negyedik apostoli utat is tett a spanyol félszigeten (1 Clemens 5), és csak ezután esett a néról üldözés áldozatául (64?).

II. Szent Pál tanítása

Szent Pál teológiai iskolázottságánál, zsenialitásánál, de még inkább az isteni kegyelemnél fogva Krisztus tanítását olyan formába öltöztette, amelyet kora pogány hellenista társadalma könnyen felfogott. A kinyilatkoztatás minden ágát elmélyítette és kortársainak közelebb hozta. A liturgiában nemcsak a Jeruzsálemben kifejlődött formát tartotta szem előtt, hanem az egyházközségeknek bizonyos önállóságot biztosított, főként imádságok (1Kor 11,4), himnuszok (1Kor 14,26; Kol 3,16) és karizmatikus beszédek (1Kor 12,14) formájában. A felesleges zsidó tradíciókkal szakított, az Úr napját szombatról vasárnapra tette át (ApCsel 20,7; 1Kor 16,2). Egyházközségeitől rendkívül magas erkölcsi életet követelt meg (1Kor 13,13; Ef 3,14; Fil 2, 12;3, 20; 4,8; 1Tesz 4,1) és azok megtartására szigorúan ügyelt.

III. A szentpáli egyházak szervezete

A Szent Pál által alapított egyházak, mint a többiek is, az apostolkollégium és Péter irányítása alatt álltak. De Péter után Szent Pál magának az általa alapított egyházakban vezető szerepet követelt, amelyhez ragaszkodott is (1Kor 1,12; 2Kor 12,11). A presbytereket, akik azonosak a püspökökkel (Tit 1, 5), maga szentelte kézföltétellel (ApCsel 14,23). Belső

munkatársai és tanítványai, mint Silas, Timotheus, Titus, Lukács, közte és a helybeli presbyterkollégium között álltak. Az egyházközségeket nemcsak liturgikus cselekményekre gyűjtötte össze, hanem közös problémák elintézésére is, mint pl. egy hívő kizárására (1Kor 5,4)

3. Az apostolok korszakának lezárulása

Irodalom: I. Schweizer, E., Gemeinde und Gemeindeordnung im Neuen Testament, Zürich 1946; Goppelt, L., Christentum und Judentum im 1. und 2. Jahrhundert, Gütersloh 1954; Schoeps, H. J., Urgemeinde, Judenchristentum, Gnosis, Tübingen 1955; Reicke, B., Glauben und Leben der Urgemeinde, Zürich 1957; Brandon, S. G. F., The Fall of Jerusalem and the Christian Church, London[2] 1957; Daniélou, J., La théologie de Judéo-Christianisme, Paris 1958; Rudolph, K., Die Mandäer, I–II., Göttingen 1960–61.

II. Az 1934-ig terjedő bibliográfiát lásd: Holzmeister, U., Commentarius in epistulas SS. Petri et Judae, I., Paris 1937, 37–40; Esplorazioni sotto la confessione di Pietro in Vaticano eseguite negli anni 1940–49, I–II., Roma Città del Vaticano 1951; Ruisschaert, J., Recherches et études autour de la confession de la basilique Vaticane. 1940–58; Klauser, Th., Die römische Petrustradition im Lichte der neuen Ausgrabungen unter der Peterskirche, Köln–Opladen 1956; Gächter, P., Petrus und seine Zeit, Innsbruck 1958; Kirschbaum, E., Die Gräber der Apostolfürsten, Frankfurt a. M.[2] 1959; Perez de Urbel, J., San Pedro, principe de los apostolos, Burgos 1959 (németül Köln 1962); Cullmann, O., Petrus, Zürich–Stuttgart[2] 1960.

III. Altaner, B.–Stuiber, A., Patrologie, Freiburg i. Br.[7] 1956, 43–58; Fischer, J. A., Das Schrifttum der sogenannten Apostolischen Väter, München–Darmstadt 1956; Bihlmeyer, K., Die apostolischen Väter, Tübingen[2] 1957; Lietzmann, H., Geschichte der alten Kirche, I–IV., Berlin[4] 1961; Lawson, J., A Theological and Historical Introduction to the Apostolic Fathers, New York 1961.

IV. Harnack, A., Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, Leipzig[4] 1924; Cadoux, C. J., The Early Church and the

World, Edinburgh 1925; Liechtenhan, R., Die urchristliche Mission, Zürich 1946; Latourette, K. S., A History of the Expansion of Christianity, I–VII., New York 1937–47.

I. A jeruzsálemi ősegyház sorsa

A jeruzsálemi ősegyház, amely a fiatalabb Jakab apostol vezetése alatt állott, ugyan tartotta magát az apostoli zsinat (49) határozatához, de azért a pogánykeresztényektől függetlenítette magát és a zsidó templomi istentiszteleten még részt vett. Különösen Jakab apostol volt zsidó körökben népszerű (Eusebius 2,22). A zsidó vezetőréteg felfogásában azonban csakhamar fordulat állott be, perbe fogták és kivégezték (vö. Josephus Flavius, Antiquitates, 20,9,1 és Eusebius 2,23). Az ősegyház helyzete Jeruzsálemben tarthatatlanná vált. Egy karizmatikus hívő tanácsára ezért a hívek a kelet-jordániai Pellába költöztek. Így megmenekültek a biztos halál elől, amely rájuk várt volna, ha a rómaiak ostroma 70-ben Jeruzsálemben éri őket. A pellai keresztények egy része Jézus rokona, Simeon vezetésével később visszatért Jeruzsálembe, azonban csakhamar megsemmisült. Simeont még 100 körül meggyilkolták, a többi keresztényt pedig 132 körül a Bar-Kochbar-féle lázadás során irtották ki a zsidók. Amikor a rómaiak a lázadást leverték és Jeruzsálemet újra elpusztították, illetve újra kolonizálták, ott ismét keletkezett egy kis keresztény egyházközség, de ez természetszerűleg már nem zsidó, hanem pogány eredetű volt.

Míg a zsidók 100 körül a keresztényeket végleg kiközösítették és nagy átokkal sújtották (Semone ezre; ennek megfelelője volt az egyház imája nagypénteken „pro perfidis judaeis”), addig a pellai keresztények egyre inkább az egyháztól és már Pál apostoltól elítélt zsidók táborába szegődtek. Átvették a kelet-jordániai zsidó keresztelő szekták szokásait, a többszörös keresztséget, rituális mosdásokat, és elvetették a Szentírás nagyobb részét, főként Szent Pál leveleit. Magukat lassan ebionitáknak (ebionim = szegény) nevezték. A századok folyamán vallásukat zsidó és pogány elképzeléssel keverték. Kelet-Jordániában követőik még a 7. században is éltek. Mohamed rajtuk keresztül ismerte meg a kereszténységet.

II. Szent Péter működése és halála Rómában

A 2. és 3. században a felpezsdülő apostolkultusz nyomában egy egész sereg apostoli irat és legenda keletkezett (Tamás-, Péter-, András-, Pál-

iratok és Pseudo-Clementinák stb.), amelyek ugyan vallástörténetileg és irodalmilag érdekes emlékek, azonban megbízhatatlan történelmi források. Márpedig az apostolok történetét minden kritikát megálló forrásokból kell megírni. Ez vonatkozik elsősorban Péter apostolra, akinek a római működéséből és ottani vértanúhalálából a katolikus egyház a római püspök mint Péter utódjának primátusát vezeti le. Péter apostol római működése és vértanúhalála a múlt század protestáns racionális egyháztörténetének sokat vitatott tárgya volt, ma azonban főként H. Lietzmann („Petrus und Paulus in Rom", Berlin 1927) és a római ásatások óta lezárt kérdés.

Péter apostol római működésének első bizonyítékát saját első levelének zárósorai szolgáltatják (5,12 sköv.). Ezek arról tanúskodnak, hogy Péter „Babylonban„ tartózkodott, márpedig ezen a korabeli zsidó és keresztény irodalom nem az elpusztult asszír várost, hanem Rómát értette. Kelemen, Róma harmadik vagy negyedik püspöke 96-ban arról írt a korinthusiaknak, hogy Péter és Pál apostolok a nérói keresztényüldözés áldozatai lettek. Ugyanerről tett tanúságot Antiochiai Szent Ignác 110 körül a rómaiakhoz intézett levelében is (Róm. 4,3). Irenaeus lyoni püspök pedig 185 körül így írt: „Mialatt Péter és Pál Rómában az evangéliumot hirdette és az egyházat alapította, Máté a zsidóknak anyanyelvükön egy evangéliumot írt" (Adv. haer. III. 1,1. 3,2). Gaius római presbyter a montanista Proklosszal folytatott vitájával kapcsolatban már Szent Péter és Pál római síremlékeire (tropaion) utalt (Eusebius 2,25,7). Ezeknek a tanúvallomásoknak a szavahihetőségét alátámasztja az a tény is, hogy Rómán kívül soha egyetlen egy város sem követelte magának Péter apostol sírját.

Az egykorú vallomások szavahihetőségét a modern kutatás teljesen igazolta. Amikor a Szent Péter templom kupolájában keletkezett repedések az alapzat felülvizsgálását tették szükségessé, XII. Pius pápa egy nemzetközi szakértő csoportot bízott meg Szent Péter sírjának feltárásával. Az 1940-től 1949-ig folytatott ásatás nemcsak a Gaius által említett síremléket („tropaion") találta meg, hanem azokat az eredeti pogány–zsidó sírokat is, amelyek egyikébe Szent Péter holttestét zárták, és amelyet az első század vége óta szakadatlan és bizonyítható tisztelet övezett. Ha Szent Péter ereklyéi nem is kerültek elő és sírjának hollétét nem is lehet teljes bizonyossággal megállapítani, és ha nem is tudjuk pontosan megmondani, mikor (64?, 67?) és hogyan halt Péter vértanúhalált, annyi azonban

történelmi tény, hogy az egyház az első század óta a római vatikáni halmon Péter sírját tiszteli.

III. Az egyház belső élete

Az egyház belső életébe, amelyet a 70 és 90 között keletkezett Szent János-féle iratok jelentősen befolyásoltak, több őskeresztény írás is érdekes bepillantást nyújt. Ezeket apostoli atyáknak is nevezik. A legjelentősebb közöttük a *„12 apostol tanítása”* („Didaché”), egy 100 körül valahol Szíriában keletkezett egyházközségi szabálygyűjtemény. Az első liturgikus rész azzal foglalkozik, mire kell a hittanulókat („katekumen”) megtanítani, a második egyházfegyelmi rész, hogyan kell a karizmatikusokkal, az átutazó testvérekkel és az egyházi elöljárókkal bánni, míg a zárószó a közeli világvég miatt komoly keresztény életre int. Ebből az iratból kitűnik, hogy a katekumenek tanítása a hellenista zsinagógákban folyó prozelitatanítást utánozta, hogy az önmegtagadás és böjt, főként szerdán és pénteken, komoly szerepet játszott, hogy a keresztséget „eleven”, azaz folyó vízben háromszoros alámerítéssel, szükség esetén azonban leöntéssel szolgáltatták ki, hogy a szentmisét „eucharistiának”, hálaadásnak vagy „thysiának”, áldozatnak hívták, amit az Úr napján (kyriaké = vasárnap) ünnepeltek és amire bűnbánattal készültek. A püspökök (episkopoi) és diákonusok (diakanoi) mellett a karizmatikusok (prófétáknak, apostoloknak és tanítóknak is nevezték őket) különös feladatot töltöttek be. Egy másik jelentős apostoli írás az ún. *Barnabás-levél*, amely 135 körül szintén Szíriában íródott és amelyet az ókor Barnabásnak tulajdonított. Ennek a levélformában írt teológiai dolgozatnak a szerzője egy rabbi-iskolába járt zsidókeresztény volt, aki Szent Pál nyomában a kereszténységnek az ószövetségben való meghirdetését próbálta igazolni. Többek között a kiliazmust, Krisztus eljövendő ezeréves uralmát is hirdette.

A római egyházközösség viszonyaira vonatkozó legszavahihetőbb felvilágosítást *Kelemen pápa levele* szalgáltatja. 95-ben Korinthusban néhány hívő fellázadt a szabályosan választott és felszentelt papság ellen, letették őket és újakat választottak. Mivel a többség azonban a régi elöljárók mellett tartott ki, egyházszakadás keletkezett. Ezért Kelemen római püspök, Szent Péter 3. illetve 4. utódja (az Irenaeus óta vitatott sorrendet máig sem sikerült eldönteni) 96-ban egy hosszú, imával átszőtt levelet intézett hozzájuk, amelyben kioktatta őket, hogy súlyos vétket

követtek el. Az egyház papjait és diákonusait ugyanis nem lehet hivataluktól megfosztani, mert ugyan az egyházközség választja őket, de a szenteléssel visszavonhatatlanul az apostolok örökébe lépnek. Nem a választás teszi őket az apostolok utódjává, hanem a kézföltétel, a szentelés a többi apostolutód által.

Kelemen pápa levele bizonyságot tesz arról, hogy kora kereszténysége az ószövetségi szentírást az újjal egyenértékűnek tartotta, hogy a súlyos bűn, a bűnbánat és bűnbocsánat fogalmát pontosan ismerte és hogy a római egyház vezető szerepét nem vonta kétségbe.

Az apostoli atyák írásaihoz számítják antiochiai *Szent Ignác* püspökvértanú *hét* autentikus *levelét* is, amelyet 110 körül Rómába szállítása közben Smyrnából és Troasból hat kisázsiai és a római egyházhoz intézett. Szent Pál és Szent János nyomában a Jézusról és a megváltásról szóló tanítást rendkívüli világossággal adta elő, minden további nélkül állított emberit az Isten fiáról és istenit az Emberfiáról (communicatio idiomatum), a megváltást üdvösségtörténetnek (oikonomia) nevezte, az egyházat egyetemesnek, az egész világot átfogónak (katholiké ekklesia) vallotta, a kenyér és a bor átváltozását (transsubstantiatio) a szentmiseáldozatban hirdette és az oltáriszentséget a lelki halál ellenmérgének (antidoton) tartotta. Már ismerte az anya- és leányegyházak között kialakult pietisztikus függő kapcsolatot is, valamint megfigyelhető nála a monarchikus püspökség kezdődő kialakulása: hogy a püspökök az eddigi presbyterekkel és diákonusokkal közösen vezetett kollektív irányításról az egyéni, monarchikus irányításra tértek át.

IV. Az egyház elterjedése az első században

Harnack alapvető tanulmánya óta (Mission und Ausbreitung, 1924) a kutatás nem sok új adattal gyarapította eddigi ismereteinket. A kereszténység elterjedése az első században bizonyítható Palesztinára, Szíria tengerparti és szárazföldi városaira nézve, Ciprusra, a kisázsiai tengerpartra, Pompeire, Puteolira, Rómára, Galliára, Alexandriára és Karthagóra vonatkozólag.

A népességet tekintve a kereszténység elsősorban a szegényebb rétegek között terjedt el. 100 körül Nyugaton csupán néhány ezret számlált, 200 körül több tízezret, míg 300 körül kb. kétmilliót és 400 körül hatmilliót. Keleten a kereszténység hamarább terjedt el, és ezért a római birodalom

keleti részein erősebben volt képviselve. Számuk 300 körül hatmillió, 400 körül tízmillió lehetett. A birodalom 70 millió (200 körül), illetve 50 millió (300 körül) lakosához képest elenyésző kisebbség volt.

II. rész: Az őskeresztény egyház kora (180–313)

4. A 2. század belső problémái

Irodalom: I. Völker, W., Quellen zur Geschichte der christlichen Gnosis, Tübingen 1932; Burkitt, F. C., Church and Gnosis, Cambridge 1932; Quispel, G., Gnosis als Weltreligion, Zürich 1951; Jonas, H., Gnosis und spätantiker Geist, I–II., Göttingen 1954; Leisegang, H., Die Gnosis, Stuttgart 1955; Frei, W., Geschichte und Idee der Gnosis, Bern 1958; Wilson, R. McL., The Gnostic Problem, London 1958; Doresse, J., Les livres secrets des gnostiques d'Égypte, Paris 1958; Grant, R. M., Gnosticism and Early Christianity, New York–London 1959; Peterson, E., Frühkirche, Judentum und Gnosis, Freiburg i. Br. 1959; Unnik, van W. C., Evangelium aus dem Nilsand, Frankfurt a. M. 1960.

II. Knox, J., Marcion and the New Testament, Chicago 1942, Blackman, E. C., Marcion and his Influence, London 1949; Harnack, A., Marcion, Darmstadt[3] 1961.

III. Labriolle, P. de, Les sources de l'histoire du Montanisme, Paris 1913; Aland, K., Der Montanismus und die kleinasiatische Theologie (Kirchengeschichtliche Entwürfe), Gütersloh 1960.

I. A gnoszticizmus

Az antik világ legjellemzőbb sajátossága Nagy Sándor korától kezdve a vallások keveredése, szinkretizmusa volt. Semmi sem állott annak útjában, hogy idegen kultuszok, istenek és vallásos fogalmak más vallásokba felvételt nyerjenek, vagy éppen az új isteneket a régi meglévőkkel azonosítsák. A vallási szinkretizmuson belül az első században egy filozófiai irány indult hódító útjára, amit lényege alapján gnosztikusnak, megvilágosodottnak neveztek. Követői, a gnosztikusok ui. azt állították, hogy ismeretüket egy rendkívüli megvilágosodás útján kapták, holott perzsa vallási fogalmakat hirdettek. Szerintük csak a láthatatlan szellem volt a jó, míg az anyagi és látható világ egy tökéletlen lénytől, a Demiurgostól származott. Az ember szellemét a legfőbb és láthatatlan szellemtől kapta, ezért vágyott is mindig testi börtönéből az örök szellemi világba. Az igazi

ismeret, a megvilágosulás képessé teszi az embert, hogy az igazi hazába térjen.

A gnosztikus filozófia csakhamar a kereszténységbe is beszüremlett. Nyomait találjuk 100 körül először Szíriában, majd egész Kisázsiában, végül pedig Egyiptomban és Rómában is. A keresztény gnoszticizmus igazi hazája Egyiptom lett, ott fedezték fel 1946-ban a legnagyobb keresztény gnosztikus könyvtárat, ott érte meg a gnosztikus filozófia fénykorát Karpokrates, Basilides és Valentinus személyében. Valentinus 135 táján átjött Rómába és ott tanított 160-ig, amikor is visszatért hazájába. A keresztény gnózis tulajdonképp az ő tanításából ismeretes (ez is csak Irenaeus műveiben maradt fenn), mivel a későbbi korok a gnosztikus tanokat műveikkel együtt gyökeresen kipusztították. Valentinus világképét az időtlen, láthatatlan és legfőbb istenre, Bythosra vezette vissza, aki feleségével, Sigae-vel együtt egy újabb isten-párnak adott életet, amely viszont ismét további, de egyre kevésbé tökéletes isten-párok (aeonok) őse lett. A 30 legfőbb aeon a plerómát, a legfőbb lények társaságát képezte, ahová minden emberi élet és lélek visszavágyik. A látható világot és az ember testét a Demiurgos alkotta, míg az ember lelke az aeon Hachomoth-tól származik. Az embert a test rabságából a megváltó szabadítja meg, mert ő közvetíti az igazi ismeretet, a gnózist. Mivel a test maga rossz, a megváltónak nincsen teste, csak úgy látszik (doketizmus).

Valentinus a maga rendkívül bonyolult, mesékkel és legendákkal átszőtt gnosztikus–filozófikus világképével kortársaira rendkívüli hatást gyakorolt. Először próbált a jó és rossz problémájára kézenfekvő megoldást adni, először próbálta az Istenfiának emberré válását filozófiailag magyarázni. A kor panteista egységesítő igényét is kielégítette és az ókori ember fantáziavilágát teljes mértékben lekötötte. Arra is választ adott, hogyan lehet az Istenember szenvedését megérteni: teste ugyanis csak látszólag volt.

A gnoszticizmus, így a keresztény gnózis sem volt tulajdonképp egységes tanítás. Átjárt különféle filozófiákat, és a különféle filozófusoknál más-más formát öltött. Sok keresztény természetesnek vette, hogy a világképet a gnosztikus filozófiával magyarázza.

II. A markionizmus

Markion a sinope-i (a Fekete-tenger mellett) püspök fia, gazdag hajóvállalkozó volt, akit tanai miatt előbb apja, majd Szmirnai Szent Polikárp zárt ki az egyházból. 140 körül Rómában adományai révén az egyházközségben mégis felvételre talált, mígnem 144-ben itt is kiközösítették. Ezután saját egyházat alapított, amely rendkívüli gyorsasággal elterjedt és a 6. századig fennállt. Tanítása Tertullianus elleniratában (Adversus Marcionem) maradt fenn.

Markion azt hirdette, hogy valójában két isten van, az egyik még tökéletlen, az ószövetség istene, a látható, az anyagi és éppen ezért rossz világ teremtője, a másik pedig az igazi, az ismeretlen Isten, akit Jézus Krisztus hirdetett. Az igazi Isten Jézust azért küldötte a világba, hogy az embereket megváltsa, Krisztusnak azonban csak látszólag volt teste, látszólag halt meg a keresztfán. A megváltás tulajdonképp az Istenben való hitből áll. Aki hisz, az meg lesz váltva, de azt elő kell készítenie szigorú böjttel, aszkézissel, a húseteltől és a házasságtól való tartózkodással. Markion azt is vallotta, hogy Krisztus tanítását csak Pál apostol és Lukács evangélista adta tovább hamisítatlanul. Ezért a szentírás-jegyzékében, a kánonban, csak ezek írásait tartotta meg, mint ahogyan egyáltalán az ószövetséget, mint tökéletlent, elvetette.

III. A montanizmus

Az ősegyházban a karizmatikus adományok nagy szerepet játszottak és a pneumatikusok az ősi egyházi szervezetben különleges helyet foglaltak el. Az idők folyamán azonban mind több kétség merült fel az egyes karizmatikusok, pneumatikusok tanítása vagy életmódja ellen. A teológiának sem sikerült minden kétséget kizáró kritériumokat kialakítania a karizmatikus tanítás valódiságára vonatkozólag. Az egyházban mind jobban terjedt a meggyőződés, hogy Isten kinyilatkoztatása az apostolokkal lezárult. Megindult a pneumatikusok, karizmatikusok visszaszorítása. Ez ellen az újabb egyházi fejlődés ellen lépett fel 156 körül Phrygiában Montanus, egy volt pogány pap, aki két egzaltált asszonnyal, Priscillával és Maximillával együtt többször révületbe esve egy új kereszténységet hirdetett. Evangéliumának lényege a közeli világvége volt, és éppen ezért híveitől rendkívüli önmegtagadást, önsanyargatást és lemondást követelt. Megtiltotta a házasságot és a vértanúság elől való menekülést is. Egyháza középpontjába a karizmát állította.

Montanus kiváló szervezőnek bizonyult. Egyháza nemcsak Kisázsiában terjedt el, hanem csakhamar Afrikában is, ahol a kiváló tehetségű Tertullianus csatlakozott hozzá, sőt még Rómában is akadtak követői, később pedig a 4. század folyamán még Galliában is. Ebben az időben a montanista egyház éppen úgy el volt terjedve a római birodalomban, mint a katolikus, a szekta fővárosában, Pepuzában még pátriárkájuk is volt.

Montanus tanításának veszélye abban rejlett, hogy ha nem is szüntette meg az egyházban a hierarchiát, azt mégis felborította, ti. a karizmatikusokat a tanítók (püspökök, papok) fölé helyezte. Kisázsia püspökei csakhamar gyűlésre jöttek össze (ezek az első ismert püspök-synodusok, vö. Eusebius 5.16.10), és Montanust követőivel együtt az egyházból kizárták, jóllehet Gallia püspökei Irenaeussal az élen Montanus kinyilatkoztatásait igaznak tartották (Irenaeus 3,11,9). A montanista egyház lassan elvált a katolikustól, főként miután a katolikus egyház hitvallói a közösséget velük megtagadták. De legyőzni sosem sikerült őket. A keresztény császárok irtották ki őket erőszakkal a 4. század folyamán népességpolitikai szempontokból.

5. Az egyház belső tisztulása a 2. században

Irodalom: Lietzmann, H., Zur altchristlichen Verfassungsgeschichte, in: Zeitschrift für Kath. Theologie 55 (1913) 97–153; Bartlet, Church Life and Church Order during the First Four Centuries, Oxford 1943; Kirk, K. E., The Apostolic Ministry, London 1947; Campenhausen, H. v., Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht, Tübingen 1953; Greenslade, S. L., Schism in the Early Church, London 1953; Colson, J., Les fonctions ecclésiales aux deux premiers siècles, Brügge 1956; Michaelis, W., Die apokryphen Schriften zum Neuen Testament, Bremen 1956; Marxsen, W., Der „Frühkatolizismus” im Neuen Testament, Neukirchen 1958; Hennecke, E.–Schneemelcher, W., Neutestamentliche Apokryphen, I–II., Tübingen 1959–64.

I. Az egyház belső szervezete 100 körül

Hogy milyen nagy belső válságba sodorta az ősegyházat a gnosztikus, a montanista mozgalom, azt csak akkor tudjuk lemérni, ha az egyház belső struktúráját, hitvallását és tanítását az első század végén elemezzük. Az egyház alkotmányos szervezete még cseppfolyós volt. Az egyszerű hívek,

akik a keresztség által lettek az egyház tagjai, tisztségviselőkkel állottak szemben. Ezek püspökök, presbyterek és diákonusok voltak. Az egyház hittételét az új- és az ószövetség szent könyveire alapozta. Míg azonban az ószövetséget illetően vita nélkül azokat tartotta szent könyveknek, amelyeket Jézus Krisztus és korának zsidósága annak tartott, addig az újszövetség könyveiről még nem döntött végérvényesen. Az egyház tanítása a hitre vonatkozólag még szintén kiforratlan volt: sok kérdés még tisztázásra várt. A téves tanítások tehát az egyházat alapjaiban ingatták meg. A gnosztikusok és a montanisták az egyház alapvető struktúráját döntötték fel, amikor azt állították, hogy a pneumatikusok vagy karizmatikusok a tisztségviselők fölött állnak. A markionisták és a montanisták a hit alapjait rengették meg, amikor Szentírásnak csak Lukács és Szent Pál szövegeit ismerték el és a meglévőket kiegészítették. A gnosztikusok és a markionisták főleg a teremtésre és az Üdvözítőre vonatkozólag tévedtek, amikor azt hirdették, hogy a világot nem Isten teremtette és hogy Krisztus csak látszólag viselt emberi testet (doketizmus). Az eretnek tanítások a fiatal egyházra nézve annál is inkább veszélyesek voltak, mivel az eretnekmozgalmak jó szervezettségük és imponáló aszkétikus fegyelmük révén a hívekre vonzólag hatottak. Azonnal cselekvésre volt tehát szükség, mégpedig mind az egyházközségi struktúrán, mind pedig a vallásos tanításon belül.

II. A belső problémák megoldása

Részleteiben nem sikerült mind a mai napig tisztázni, milyen úton és módon küzdötte le az egyház a belső problémák által támadt vihart a 2. században. Azt azonban tudjuk, hogy 180 körül teljesen újjászületve győztesen került ki a küzdelemből, és egy új korba lépett: a korakeresztény egyház korába. Az ősegyház kora tehát végérvényesen lezárult. Milyen új jegyeket viselt az egyház 180 körül?

1. Az egyház szervezete

a) Egyházközségek

Míg az első században a püspökök a presbyterekkel együtt kollégiálisan irányították az egyházközségeket, addig a 2. század folyamán a vezetés a monarchikus püspök kezébe ment át. A püspök lett a legfőbb pap és tanítóhivatal, az igazi pneumatikus, aki püspökké való szentelése révén az

apostolok örökébe lépett, hogy azok tanítását maradéktalanul megtartsa és hamisítatlanul továbbadja. A püspök vette fel a harcot az eretnekségek ellen és vezette át egyházközségét a veszélyeken. A presbyterek, jóllehet a püspököket is sokszor még mindig csak presbytereknek hívják, a püspökök segítői és meghatalmazottjai lettek. A diákonusok viszont nagyobb jelentőséget nyertek, a 2. század végén már nem a presbyterek segédei, hanem közvetlenül a püspökök támaszai.

b) Az egyetemes egyház

Az egyetemes egyház szervezetileg még nem fejlődött ki a 2. század végén annyira, mint az egyes egyházközségek. Ugyan a katholicitás fogalma átjárta az egész egyházat, de azért struktúrája még kiforratlan volt. Mégis a jövő fejlődés árnyékát vetette előre következő elemeiben: Egyes egyházközségek apostoli alapítás révén különös jelentőséghez jutottak, pl. Antiochia, Efezus, Korinthus, Róma. Ezek jelentősége később is egyre nőtt, ez magyarázza meg az apostolok sírjainak rajongó tiszteletét, illetve későbbi legendák keletkezését. Az egyes egyházközségek misszionáló tevékenysége eredményeként az anya- és leányegyházak között függő viszony jött létre. Erre a tényre vezetik vissza pl. az antiochiai, a karthagói és a lyoni püspök vezető szerepét Szíriában, Észak-Afrikában és Galliában (vö. Eusebius 5,23,3). Az apostoli egyházközségek között különös rangot foglalt el a római. Elsősorban azért, mert ott halt vértanúhalált a két apostolfejedelem, Péter és Pál, és a római püspök Péter örökébe lépett, másrészt azért, mert az egész nyugati világ megtérítése, Észak-Afrikával egyetemben, Rómából indult ki. Az egész nyugati egyház a hatalmas Alexandriával együtt a rómaiban a patriárkális egyházat tisztelte. Róma pedig az akkori világ fővárosa is volt, ahol keresztények a világ minden részéből megfordultak. Róma kicsiben mintegy az egész kereszténységet képviselte. Egyházának különleges helyzetére a római püspök mindig féltékenyen vigyázott (vö. Kelemen pápa levelét), és a római egyház vezető szerepét a többi egyház készségesen el is ismerte. Irenaeus a római egyházhoz írt levelében ennek szép tanúságát adta: Ad hanc ecclesiam propter eius potentiorem principalitatem necesse est omnem convenire ecclesiam, hoc est: eos qui sunt undique fideles, in qua semper ab his, qui sunt undique, conservata est ea, que est ab apostolis traditio (Rom 3,3,2).

Szent Ignác is a római egyházat a szeretetben első rangúnak (prokathémené thés agapés) nevezte (Róm 1,8).

2. Az egyház hitforrása

A 2. század folyamán a valódi sugalmazott szent könyvek mintájára evangéliumok, apostolcselekedetek, apokalipszisek és apostoli levelek tömege jött létre, amelyek mind azt az igényt támasztják alá, valamint azt a látszatot keltik, mintha valódi sugalmazott könyvek lennének. Mivel ilyeneket főként a gnosztikus és montanista eretnekek hoztak mint titkos könyveket (apokryphoi bibloi) forgalomba, a keresztények jelentésváltozással apokryph, hamis könyveknek nevezték ezeket. Azokat a könyveket, amelyeket az egyetemes egyház szentnek és sugalmazottnak tartott, kánonba foglalták (kánon = eredetileg mérce, átvitt értelemben a hit értékmérője). A kánoni könyvek kialakulása azonban eléggé sokáig tartott. Még az első ismert, viszonylag elég késői kánontöredék, az ún. Fragmentum Muratorianum (kb. 2. század vége) sem ismeri a zsidókhoz írt levelet, valamint Jakab és Péter apostol leveleit, viszont Péter apokalipszisét felsorolja. A kánon kialakulásában a döntő szerepet az apostoliság vitte. Az ősegyházban az számított sugalmazottnak és tévedésmentesnek, ami az apostolok közvetlen vagy közvetett tanítására támaszkodott (vö. Eusebius 6,12).

3. Az egyház hitvallása

A belső tételes problémák és külső nehézségek kezdettől fogva megkövetelték és a katekumenek tanítása kezdettől fogva megkívánta, hogy a keresztény hitet rövid, könnyen megjegyezhető és közérthető formákba öntsék. Nagyobb hitvallások kialakulását azonban a tévedések mind jobban siettették. Valóban, a 2. század folyamán mind Keleten, mind Nyugaton egy hitvallás-forma tűnt fel, amely Nyugaton az ún. apostoli, Keleten az ún. niceai hitvallás alapja lett. A keleti, főként a gnoszticizmus ellensúlyozására a szótériológiát domborította ki, míg a nyugati jónak találta az egyházat, a bűnbocsánatot és a feltámadást is megemlíteni. A többféle hitvallásforma a lényegben mind megegyezett, ezért nevezték őket „kanón tés pisteós = regula fidei”. Irenaeus azt mondotta róluk, hogy mivel az apostoli tanítás összefoglalása, a Szentírás nélkül is biztosítanák az egyház hitét (Adv. Haer. 3,4,1).

6. Hitvita és hitvédelem a 2. században

Irodalom: I–II. Friedlaender, L., Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, I–IV., Leipzig[10] 1921–23; Festugiere, A.-J.–Fabre, P., Le monde grécoromain au temps de Notre Seigneur, I–II., Paris 1935; Turchi, N., Le religioni misteriche del mondo antico, Milano 1948; Kerényi, K., Die antike Religion, Düsseldorf[2] 1952; Rostovtzeff, M., Die hellenistische Welt, I–III., Stuttgart 1955–56; Wilamowitz–Moellendorf, U. v., Der Glaube der Hellenen, I–II., Darmstadt[3] 1960; Latte, K., Die Religion der Römer, München 1960.

III. Hauck, A., Apologetik in der alten Kirche, Leipzig 1918; Pellegrino, M., Studi sull'antica apologetica, Roma 1947; Campenhausen, H. v., Griechische Kirchenväter, Stuttgart 1950; valamint Lateinische Kirchenväter, Stuttgart 1960; Daniélou, J., Histoires des doctrines avant Nicée, I–II., Paris 1958–61.

I. A kereszténység a nép szemében

A montanista és egyéb eretnek túlzó aszkéta irodalom olvasásakor a megfigyelőben az a benyomás támadhat, hogy az őskeresztények túlságosan is elkülönültek a pogány világtól. Pedig ez korántsem volt így. Ellenkezőleg, a kor társadalmi, gazdasági életében tevékenyen részt vettek, legfeljebb bizonyos szórakozásokat (pl. cirkuszjátékok) és foglalkozásokat (pl. államhivatalok, katonatiszti kar) kerültek. Találóan írta Tertullianus: „Mi nem vagyunk sem Brahmanok, sem indiai fakírok, és nem is bujkálunk ember nem lakta erdőkben. Isten semmiféle ajándékát nem vetjük meg, csak éppen helyesen élünk vele. Együtt élünk veletek ebben a világban, ugyanarra a fórumra, ugyanarra a piacra járunk, ugyanabba a fürdőbe megyünk, ugyanazokat a boltokat, műhelyeket, vendéglőket látogatjuk. Veletek szállunk tengerre, veletek katonáskodunk és műveljük meg a földet, és veletek kötjük üzleteinket" (Apológia 42).

A keresztények nemes erkölcsi élete és felebaráti szeretete a pogányság megbecsülését váltotta ki (vö. Tertullianus, uo. 39: „nézzétek, mennyire szeretik egymást!"). Ez azonban nem volt általános. A pogányság általában, tehát az akkori közvélemény, a keresztényekkel szemben először közömbös, majd ellenszenves, később pedig egyenesen ellenséges volt. Az ellenszenv

két forrásból táplálkozott. Az első az a tény volt, hogy a pogányság a kereszténységben zsidó szektát látott, márpedig a zsidó vallást és a zsidókat gyűlölte. Főként a zsidó rituális törvények (állatok vágása stb.) idegenítették el a pogányokat a zsidóktól. A pogányok a zsidókat az istenek tiszteletének megtagadása miatt ateistáknak tartották és különféle rémhistóriákat költöttek róluk. Ezeket a keresztények is örökölték tőlük, pl. az emberevés vagy a vérfertőzés, vagy pedig a rituális gyilkosság vádját. Tagadhatatlan az is, hogy a zsidók a pogányok között a kereszténygyűlöletet maguk szították, mint Polikárp aktái igazolják. Leginkább azonban avval vádolták a pogányok a keresztényeket, hogy gyűlölik az embereket (Tacitus, Annales 15,44).

II. A pogányok irodalmi polémiája a keresztényekkel szemben

Az egykori pogány írók, amennyiben egyáltalán megemlékeztek a keresztényekről, csupán csak az akkori közvélemény negatív ítéletét tolmácsolják. Még olyan értékes írók is, mint Tacitus, Suetonius, Plinius, Fronto, Epiktetos vagy Marcus Aurelius nem tartották érdemesnek a kereszténységgel foglalkozni és csak éppen megemlítik azt. A samosatai Lukianos a 170 körül „Peregrinusról” írt szatírájában a kereszténységet gúnyolta, mert Peregrinus egy időben keresztény volt és az ostoba keresztények jóhiszeműségét kihasználva meggazdagodott. A cinikus filozófus, Crescens azt állította Rómában, hogy a keresztények felségsértők. Az agnosztikus filozófus, Kelsos volt az első pogány író, aki 178 körül írt „Igaz szó” (Aléthés logas) című munkájában a kereszténységgel behatóan foglalkozott. Forrásmunkául a Szentírást használta. Arra a megállapításra jutott, hogy Jézus Krisztus, egy katona és egy házasságtörő nő fia, közönséges csaló és szemfényvesztő volt, akinek csodálatos születését és feltámadását egyszerűen kitalálták. Jézus tanítása ugyan kiváló volt, ezt azonban a görög bölcsektől kölcsönözte.

III. Keresztény hitvédők

Bármennyire is elutasítólag viselkedett a pogányság a kereszténységgel szemben, idővel mégis meg kellett próbálni a félreértéseket tisztázni és a rágalmakat visszautasítani. Erre a feladatra vállalkoztak a 2. század keresztény hitvédői. Ha nem is sikerült nekik átütő sikert elérni, mégis a teológia fejlődésében, egy irénikus mozgalomban jelentős szerepet vittek,

és írásaik az őskeresztény élet mindannyi értékes dokumentuma. Nevüket a későbbi századok folyamán írásaikról kapták, mert általában nyílt levél vagy dialógus formájában apológiát, hitvédelmet írtak és módszertanilag a klasszikus görög (Philo) vagy zsidó-római (Josephus Flavius) apologetikus írásokat mintázták. A jelentősebb keresztény hitvitázók sorát egy athéni filozófus, *Aristides* nyitotta meg. 130 körül egy Apologiát írt Hadrianus császárnak, amelyben azt bizonygatta, hogy az emberiség négy embercsoportja, a barbárok, a görögök, a zsidók és a keresztények közül mégiscsak a keresztények állnak a legmagasabb erkölcsi síkon. Nála sokkal jelentősebb volt *Justinus* vértanú († 165 körül), eredetileg platonikus filozófus, aki később Rómában telepedett le és ott halt vértanúhalált (Martyrium Justini et sociorum). Legalább nyolc munkájából csak kettő maradt fenn: Apológiája (a függelékben egy másodikkal kiegészítve) és Tryphonnal folytatott dialógusa. Apológiájának első részében a keresztényeket ért vádakat cáfolta meg (1–12), a másodikban a keresztény vallás tanítását adta elő (13–30), végül pedig Krisztus istenfiúságát bizonyította az ószövetségből (30–53). A Tryphon rabbival folytatott dialógusa költői forma volt, az ószövetség tökéletlenségét igyekezett benne bizonyítani. Apológiájának két megjegyzése a keresztségről és a szentmiséről liturgiatörténetileg rendkívüli fontosságú. Justinus tanításának legérdekesebb vonása az, hogy a platoni és sztoikus filozófiának használható vonásait megpróbálta a keresztény vallásfilozófiába átültetni. Tipikus fogalma volt az ún. „logos spermatikos”, a csíraszerű ige, Isten szellemisége, amely Krisztusban nyert teljességet, de amely minden ember lelkében csíraszerűen megtalálható.

Justinus tanítványa volt Rómában a szír *Tatianus*, aki azonban mestere halála után 172 körül szakított a római közösséggel, és hazájába visszatérve mint szigorú aszkéta, bor- és házassággyűlölő enkratita élt. „A görögökhöz szóló beszéde” nem annyira a kereszténység apológiája, mint inkább a görög filozófia cáfolata volt. Kultúrtörténeti és szentírástudományi szempontból felbecsülhetetlen értékű szentírás-harmóniája (Diatessaron), melyben megpróbálta az evangéliumi történetet kronológiai sorrendben összeállítani.

Athenagoras, egy athéni görög filozófus 177 körül a „Keresztényekért benyújtott kérvény”-ben cáfolta, hogy a keresztények vérfertőzők vagy emberevők. A szír *Theophilos* előbb filozófus volt, később lett keresztény,

sőt püspök Antiochiában. 180 után három könyvet írt Autolycushoz, ezekben igyekezett a pogány ellenvetéseket megcáfolni. Nála tűnik fel először a trias (trinitas, háromság szó). A ragyogó stílusban, de kevésbé meggyőző érvekkel megírt *Diogenetos*-levél szerzője ismeretlen.

A latin hitvédők sorát a jeles római ügyvéd, Marcus *Minucius Felix* nyitotta meg. 200 körül írt és Octaviusszal folytatott dialógusában a szkeptikus pogány („quod supra nos, nihil ad nos") Caeciliusszal szemben azt bizonyította, hogy Rómát nem a pogány istenek tisztelete, hanem a rablás, leigázás és erőszak tette naggyá. Sorra cáfolta az ellenvetéseket és bőven merített a korabeli klasszikus irodalomból. Minucius Felix Dialógusa éppen azért érdekes kor- és vallástörténeti emlék.

7. A római államhatalom valláspolitikája az egyházzal szemben 250-ig, Decius császár rendeletéig

Irodalom: I. Stauffer, E., Christus und die Cäsaren, Hamburg[2] 1952; Tondriau, J., Un concurrent du Christianisme, Le culte des souverains romains, Tournai 1957; Taeger, F., Charisma, Stuttgart 1960.

II–III–IV. Allard, P., Histoire des persécutions, I–V., Paris[3] 1903–08; Ehrhard, A., Die Kirche der Märtyrer, München 1932; Grégoire, H., Les persécutions dans l'empire romain, Bruxelles 1951; Vogt, J., Christenverfolgungen, in: Reallexikon für Antike und Christentum II. (1954) 1159–1208; Hamman, A., La geste du sang, Paris 1953 (németül: Das Heldentum der frühen Märtyrer, Aschaffenburg 1958); Moreau, J., La persécution du christianisme dans l'empire romain, Paris 1956 (németül: Berlin 1961); Hagemeyer, O., Ich bin Christ, Frühchristliche Märtyrerakten, Düsseldorf 1961.

V. Wilpert, G., Die Malereien der Katakomben Roms, I–II., Freiburg i. Br. 1903; Styger, P., Die altchristliche Grabeskunst, München 1927; valamint Römische Märtyrergrüfte, I–II., Berlin 1935; Hertling, L.–Kirschbaum, E., Le catacombe romane e i loro Martiri, Roma 1949 (németül: Die römischen Katakomben und ihre Märtyrer, Wien[2] 1955).

I. A római valláspolitika sajátosságai

Az antik világban a vallásoknak nemzeti jellegük volt. Minden vidéknek megvolt a maga istene, a maga vallása. Rómában más volt a vallás, mint Egyiptomban, Efezusban más, mint Galliában. Senki sem gondolt arra, hogy a másik ország isteneinek létét kétségbe vonja. Az antik nép- és államvallás nem ismert kizárólagosságot. Ellenkezőleg, rendkívül türelmes volt az idegen vallásokkal szemben. A római állam sem nyomta el vagy irtotta ki hódításaikor a leigázott népek vallásait, hanem azoknak jogi létjogosultságot biztosított: mind ún. megengedett vallás, religio licita lett. A tökéletes vallásszabadság mellett csupán a császárkultusz alkalomadtán történő megvallása volt előírva. Ez volt az a váz, ami a birodalmat vallásilag összetartotta. A türelem és vallási szinkretizmus jegyében a római állam nemcsak azt tűrte, hogy állampolgárai idegen, de elismert vallásokat kövessenek (pl. az egyiptomi Isis–Serapis-vallást, a szemita Baal-vallást vagy a frigiai Attis-vallást stb.), hanem saját maga is átvette idegen vallások jegyeit, isteneit. A görög mitológia teljesen összefonódott a római hitvilággal. A nemzeti vallás tiszteletbentartása azonban az antik világban szigorú polgári kötelesség volt. A hazai istenek megvetése hazaárulásnak számított. A zsidó vallás kizárólagos és hitvilága folytán intoleráns jellege miatt nem illett bele ebbe a világképbe. A vallásos zsidó magasfokú egyistenhite összeegyeztethetetlen volt a pogányok politeizmusával és a rómaiak császárkultuszával. Nagy Sándor utódai mégis kiváltságos helyzetet biztosítottak a zsidó alattvalóknak: vallásukat szabadon gyakorolhatták, a szombatot megülhették, nem kellett katonai szolgálatot teljesíteniük és tárgyalásoknál az istenekre esküdniük. Palesztina meghódításakor a római császárok a zsidók kiváltságait érintetlenül hagyták és a zsidó vallásnak a religio licita rangját biztosították, jóllehet ez a császárkultusszal összeegyeztethetetlen volt. Az út magasabb állami hivatalok felé számukra is nyitva állt. Ugyan Claudius császár 50 körül a zsidókat egyenetlenkedés, azaz a kereszténység terjesztése folytán köztük fellépő zavar miatt Rómából száműzte (Suetonius, Vita Claudii 25, 4; lásd ApCsel 18,2), és Tiberius császár is a zsidó vallású római állampolgárokat a félszigetről eltávolította, Hadrianus császár pedig a római állampolgároknak a körülmetélést megtiltotta, azonban ezek az intézkedések nem érintették a zsidó vallás egyetemességét, és csak arról tanúskodtak, hogy a római jogi felfogás szerint a religio licita kiváltságai csak az idegen, azaz nem római állampolgárokra vonatkoztak. A római állam kezdetben a kereszténységben

zsidó szektát látott, ez tehát élvezte annak kiváltságait. Ez a helyzet azonban csakhamar megváltozott – a pontos időpont ismeretlen –, amikor a római állam felismerte a keresztény vallás önállóságát. Keresztényeket most már perbe lehetett fogni azon a címen, hogy egy államilag el nem ismert valláshoz tartoznak, amelyik a császárkultuszt megtagadja. A nemzeti vallás megtagadása súlyos bűnnek számított („Atheótes” = istentagadás, „sacrilegium” = vallássértés), amely az állam felségjogába vágott. Tárgyalása a felsőbb bíróságoknak volt fenntartva.

II. A római állam joggyakorlata a keresztényekkel szemben

A római állam, amely az ókorban jogrendszeréről, politikai mértékletességéről és bölcsességéről volt híres, a gyakorlatban sokkal higgadtabban járt el az első keresztényekkel szemben, mintsem arra törvényei jogot formáltak. Jóllehet a rómaiak első törvényei a keresztényekre vonatkozólag nem ismeretesek (a Tertullianus által említett „institutum Neronianum” nem maradt fönn – An nationes, 1,7,14 – és a modern kutatás egy ilyesfajta törvény létezését kétségbe vonja), mégis bizonyos világosságot lehet nyerni két forrásból is, milyen jogi alapon jártak el a rómaiak a keresztényekkel szemben.

1. A legjelentősebb forrás Plinius és Trajanus császár levélváltása 112-ből. Plinius a császári tartomány, Bithynia konzula volt Nikodémiában. Mint tartományának legfőbb ügyésze, nem elégedett meg jogi tanácsadóinak véleményével, hanem személyi kapcsolatait felhasználva, közvetlen Trajanushoz fordult. Előadta (epistola 96), hogy eddig keresztény pereket még nem folytatott le, tehát nem tudja, hogy a keresztényeket már csak vallásuk miatt is, vagy csak az ezzel kapcsolatos vétkeik miatt kelle üldözni. Elégedjéke meg tehát a keresztény vallás megállapításával, vagy pedig derítsee ki a vétkeket is? Pillanatnyilag úgy járt el, hogy a részben névtelenül, részben szabályosan feljelentett személyeket kihallgatta. Akik azt állították, hogy korábban ugyan keresztények voltak, de most már nem, azokat a császárnak bemutatott áldozat után elbocsátotta. Ezek a volt keresztények azt beszélték, hogy bizonyos napokon napfelkeltekor istentiszteleteket tartottak, Krisztus tiszteletére himnuszokat énekeltek, a jóra fogadalmat tettek (keresztség), esti áldozatra (eucharistia) gyűltek össze. Vallomásukat két rabszolganő, diakonissza is megerősítette, akik

megkínzatásuk után is kitartottak „ostoba és irdatlan babonájuk” (superstitio prava et immodica) mellett. A makacsokat az állami engedelmesség megszegése miatt halálra ítélte. Véleménye szerint azonban az ügy behatóbb tanulmányozást érdemelne, mivel a kereszténység minden néprétegben és minden vidéken jelentősen terjed.

Trajanus császár röviden azt válaszolta (epistola 97), hogy az egész birodalomra vonatkozólag nem lehet egy szabályt felállítani. Különben pedig a következő normákat kell figyelembe venni: 1. A keresztényeket nem kell hivatalból üldözni („conquirendi non sunt”), 2. névtelen feljelentéseket, mint különben is, nem kell figyelembe venni, 3. szabályos feljelentés esetén a vádlottat le kell tartóztatni, 4. ha azt állítja, hogy nem keresztény, áldozatot kell a császárnak bemutatnia, 5. ha pedig bevallja, hogy keresztény, el kell ítélni.

A mondottakból világosan kiderül, hogy nem volt római törvény a keresztény vallásra vonatkozólag. Elméletileg a keresztény vallás nem volt megengedett, de a keresztényeket vallásuk miatt üldözni sem kellett. Csak akkor kellett elítélni őket, ha vád volt ellenük. Az ítélet indoka nem a vallás volt, hanem a „crimen laesae majestatis”, a felségsértés: a császári kultusz megtagadása.

2. Szintén fontos forrás a római jogi gyakorlat szempontjából Hadrianus császár utasítása Minucius Fundanus ázsiai prokonzulhoz 124-ből. Fundanus elődje ugyanis arról számolt be, hogy pogányok tömegesen kérték keresztények lefogatását. A császár utasította a helytartót, hogy tömeges feljelentéseket ne vegyen figyelembe, a rágalmazó feljelentőt büntesse meg és a keresztényeket vétküknek megfelelően ítélje el. Hadrianus császár rendelete kiegészítette Trajanus rendelkezését és újból bebizonyította, hogy a császári valláspolitika kezdetben a keresztény pereket elcsendesíteni és nem fellángoltatni akarta. „Éppen ezért, mivel Deciusig a római államhatalom a keresztény vallást mint ilyet hivatalból nem üldözte, nem lehet keresztényüldözésről, hanem csak keresztények elleni perekről beszélni. Ezek természetesen elsősorban a feljelentőktől függtek, ezért a perek sok helyütt és sokáig kimaradtak, máskor pedig és másutt nagy erővel fellángoltak, főként természeti csapások és katonai balsikerek esetén (az istenek bosszúja megsértésük miatt!). A tömegek hangulata az uralkodók, helytartók és legfőbb hivatalnokok magatartásától

is nagyban függött. A keresztények lényegében a feljelentők kényének-kedvének lettek kiszolgáltatva.

III. Keresztényperek Decius előtt

Amikor 64 júliusában Róma nagy részét elpusztította egy iszonyatos tűzvész, a nép a gyújtogatással a gyűlölt *Néró* császárt (54–68) gyanúsította. Néró erre elhíresztelte, hogy a gyújtogatók keresztények voltak, és nagy tömegüket („ingens multitudo") börtönbe vetette. A lefolytatott vizsgálat ugyan kiderítette, hogy a keresztények ártatlanok voltak, de az emberiség gyűlölete címén („odium humani generis" = a pogány élettől való elkülönülés miatt) halálra lettek ítélve és a legkegyetlenebb módon végezték ki őket (Tacitus, Annales 15, 44). *Domitianus* császár uralkodása alatt (81–96) Kisázsiában folytak nagy számban perek (lásd Jel 2,13; 12,11; 30,4), azonban Rómában a császári családban és a legfelsőbb körökben is akadtak keresztény elítéltek (a konzul Flavius Clemens és az Aciliusok). A bithyniai keresztény perekről *Trajanus* idején (98–117) a fenti Plinius-levél számolt be. *Antoninus Pius* (138–161) uralkodása alatt zajlott le az a per Rómában, amiről Justinus vértanú tett bizonyságot (Apologia 2), és erre az időre esett Szmirnai Szent Polikárp vértanúsága is. *Marcus Aurelius* (161–180) alatt halt meg Rómában Justinus hat társával és a negyven vértanú Lyonban. Az ezeknek a vértanúságáról készített beszámoló az antik irodalom legmegrázóbb dokumentumaihoz tartozik (Eusebius, 5,11 ff). Míg *Commodus* alatt (180–192) a keresztények Rómában valószínűleg a morganatikus császári hitves, Marcia közbenjárására, akit egy római presbyter nevelt föl, viszonylag békét élveztek (csak egy per ismeretes), addig Észak-Afrikában, Ázsiában és Kappadóciában sorozatosan ítéltek el keresztényeket. *Septimius Severus* (193–211) Tertullianus szerint megértéssel volt a keresztényekkel szemben, ennek ellenére Alexandriában (Leonidas, Origenés apja) és Karthágóban (Perpetua, Felicitas) több keresztényt kivégeztek. *Caracalla* (211–217) alatt zajlottak le az észak-afrikai perek Scapula prokonzul vezetése alatt (Tertullianus, Ad Scapulam). *Severus Alexander* (222–225) udvarában azonban már keresztény is akadt. Mégis az ő idejére teszik Callixtus római püspök vértanúságát (222). A trác *Maximilius* (235–238) mint az előtte uralkodó szír dinasztia ellensége szigorúbb valláspolitikába kezdett. Uralkodása alatt a perek mindenütt fellángoltak, főként Kappadóciában. Az

arab *Philippus* (224–249) kedvezett a keresztényeknek, de Alexandriában mégis sorozatosan ítéltek el keresztényeket (Eusebius 6,41).

IV. Keresztény vértanúk

A keresztény vértanúk hitvallásáról hitsorsosaik értékes feljegyzéseket készítettek. Általában kétféle formát választottak: elbeszéléseket vagy jegyzőkönyveket. Az elbeszélések kezdetben főként levél formában (pl. Polikárp vértanúsága) késői zsidó hagyományokat mintáztak, míg a jegyzőkönyvek a pogány gyakorlatot tartották szem előtt. Nemhivatalos jegyzőkönyvek voltak, jóllehet azt a benyomást keltették, mintha azok lettek volna. Az elbeszéléseket általában passiónak vagy martyriumnak hívták, a jegyzőkönyveket pedig vértanúaktáknak. A valódi vértanúiratok száma a későbbi hamisítványokhoz képest csekély.

Vértanúnak az ősegyházban az számított, aki Krisztus feltámadásáról bizonyságot tett (görögül martys, latinul martyr = tanú) (lásd ApCsel 1,22; 2,32; 5,55; 1Kor 15,5–15). Ez úgy volt lehetséges, hogy a korabeli felfogás szerint a vértanú a halál pillanatában betekintést nyert az örökkévalóságba (vö. ApCsel 7,55). A vértanú pneumatikusnak számított, akinek közbenjárása azonnal hatásos, aki azonnal az örök boldogságba lépett (míg a többiek az utolsó ítéletig csak alszanak: dormiunt in somno pacis), aki az Üdvözítővel a világ végén megjelenik és akit különleges tisztelet illet. (Keleten a 2. század közepe, Nyugaton a 3. század közepe óta.) Ha egy vértanú a kínzását túlélte, az egyházközségben különleges szerephez jutott és a papsághoz számolták. A vértanúk számát pontosan megállapítani nem lehet. Újabb kutatások alapján bizonyos, hogy az első században több ezren haltak vértanúhalált („ingens multitudo”-ról beszél Tacitus is), míg a 2. és főként a 3. században számuk csak több száz lehetett.

V. A keresztények temetkezési módja

Az ókorban a Földközi-tenger államaiban a mindenkori vallási, gazdasági és egészségügyi megfontolás szerint a temetkezés módja az elhamvasztás és az elföldelés között ingadozott. Míg a kereszténység keletkezésekor az elhamvasztás volt az általános forma, addig Hadrianus császár óta (kb. 130) egyre inkább az elföldelés került előtérbe. Mivel a pogány felfogás szerint az ember túlvilági sorsa az egyéni temetéstől függött, még a legszegényebb ember is igyekezett az ingyenes állami tömegsír helyett egyéni temetésről

gondoskodni. Általában egy temetkezési egyletbe (collegium funeraticium) lépett be, amely számára az elégetést vagy az elföldelést, illetve halotti urnájának elhelyezését biztosította. Míg a gazdagok emlékműveket építettek maguknak (mausoleum, memoria), addig a kevésbé tehetősek egy síremlék felállításával is megelégedtek. Mikor a 2. században újra a temetkezés jött divatba, a holttestet sarkophagba (= húsevő, mert Kisázsiában, ahol a sarkophagot bevezették, olyan kőből faragták, amiről azt hitték, hogy az enyészetet elősegíti) tették. Az ókorban az egyszer lezárt sír még a hozzátartozók számára is szent és sérthetetlen volt, amit a törvény is védett.

Bizonyos, hogy az első keresztények a zsidó temetkezési módot, az elföldelést vették át, de az is bizonyos, hogy azok a szegény keresztények (pl. rabszolgák), akik előbb már egy temetkezési egyletbe beléptek, haláluk után el lettek égetve. A keresztények temetkezési módja tehát az első két században a zsidókétól és a pogányokétól semmiben sem különbözött. Külön temetőik sem voltak. Viszont a szokásos halotti kultuszon kívül (emléknapok megülése, sírok felvirágozása, kidíszítése és halotti tor megülése) egyesek szűkebb körben halotti misét tartottak.

A 250-ben kitört roppant keresztényüldözés a temetkezés módjában bizonyos változást hozott. Az a folyamat, ami az egész egyházban már előbb megindult, jelentősen meggyorsult: kialakultak az egyházközségi temetők. Ugyan továbbra is épültek családi sírboltok, de az eddigiek legnagyobb része közös tulajdonba ment át, ezeket kiépítették és a föld alatt összekötötték. Így keletkeztek a katakombák Rómában is. (A név onnan jön, hogy az egyetlen feledésbe nem merült temetőt a via appiai Szent Sebestyén-bazilikánál így hívták: coemeterium ad catacumbas = süppedésnél.) Ezek tehát nem az első századba nyúlnak vissza, mint ahogyan korábban vélték, sem pedig az első keresztényeknek nem szolgáltak menhelyül, a keresztény közösséget álcázó temetkezési egyletek sem voltak, mint a korábbi kutatás tartotta. Hippolytus bizonysága szerint 200 körül csupán egy közös coemeterium volt Rómában, a Callixtus-féle (Ref. 9, 12, 14). Ez legnagyobb kiterjedése idején, 400 körül 18, korábban teljesen különálló részleget (regiones) ölelt fel, amelyben 235 sírkamra és 61.060 négyzetméter sírfelület volt. A sírkamrák, folyosók és katakombák emeletes és összefüggő kiépítését megkönnyítette az a körülmény, hogy Róma alatt a talaj vulkanikus hamu, ún. tufa volt.

Miután az egyház a 4. században vallásszabadságot nyert, a vértanúk tisztelete rendkívül fellendült. Sírjaik fölött mindenütt emlékkápolnák, sőt bazilikák épültek, amelynek közelében („retro sanctos”) a temetkezés nagyon kívánatos volt. Maguknak a coemeteriumoknak a gondozása azonban egy templomra lett bízva, ezek a városban voltak (titulus). A gótok 410 augusztusi pusztítása után Rómában a katakombákban nem temetkeztek többé. Amikor a vandálok (455), a keleti gótok (472-től) és a longobárdok (a 6. század végétől) többszörösen feldúlták Rómát, a vértanúk ereklyéit a városon belül biztonságban lévő templomokba szállították (translatio). Így keletkeztek a mellékoltárok és az oltárok ereklyetartói. Az elhagyott coemeteriumok és katakombák az idő folyamán teljesen feledésbe merültek, míg a 16. század folyamán újra fel nem fedezték és fel nem kutatták (Antonio Bosio) azokat. A barokk korban a katakombákból kihordott csontok tiszteletét a szentszék újabban felszámolta.

8. A római állam valláspolitikája a kereszténységgel szemben Deciustól Nagy Konstantinig

Irodalom: lásd az előbbi fejezetnél, azonkívül:

Stade, K., Der Politiker Diokletian und die letzte grosse Christenverfolgung, Wiesbaden 1927; Vogt, J., Zur Religiosität der Christenverfolger, Heidelberg 1962, valamint Constantin der Grosse und sein Jahrhundert, München[2] 1960; Pareti, L., Storia di Roma e del mondo romano, Turin 1962.

I. Decius császár (249–251)

Az első római császár, aki a keresztények tervszerű kiirtásába kezdett, Decius volt. 249 decemberében rendeletet adott ki, hogy a nagy keresztény egyházközségek elöljáróit fogják perbe és a szokásos módon ítéljék el. 250 tavaszán pedig elrendelte, hogy a birodalom valamennyi alattvalója a császár trónralépésének évfordulóján (dies natalis imperii) az állam isteneinek és a császárnak áldozatot (supplicatio) köteles bemutatni. Erről a hatóságok igazolást adtak (libellus).

A császárt elhatározásában a pogány néphangulat döntően befolyásolta. A birodalom felbomlófélben volt, a külső és belső bajok okát a pogányság a kereszténységben kereste. Elődjét, az arab Philippust az a nyugati hadsereg

ölte meg, amely a keresztények üldözését követelte. Róma azonkívül alapításának ezeréves évfordulóját ünnepelte. A közvélemény a további fennmaradás érdekében az erős kéz politikáját követelte. A császárt döntéseiben mégis a birodalom népi egységének megőrzése vezette. A hellén kultúra ugyanis eltűnőfélben volt, és megindult a birodalom különféle népeinek önállósulása. Decius úgy gondolta, hogy a római államvallás fogja a birodalom egységét megmenteni. Rendelkezése kiváló taktikáról tett bizonyságot: míg az egyházközségeket vezetőiktől megfosztotta, addig a döntés felelősségét az egyének vállára helyezte. Ezzel elkerülte annak látszatát, mintha a rendelet csak a keresztények ellen irányult volna. A büntetésben a középutat választotta: csak a papokat és a kiemelkedő keresztényeket ítélte halálra, a többieket száműzetéssel és vagyonelkobzással sújtotta.

Decius váratlan rendelete az elkényelmesedett hívek között óriási arányú hittagadáshoz vezetett. Közöttük még egy egész sereg afrikai és ibériai püspök is akadt. Volt, aki megtagadta hitét (lapsi), volt, aki áldozatot (sacrificati) vagy tömjénáldozatot (thurificati) mutatott be az isteneknek, volt olyan is, aki ugyan nem áldozott, de megvesztegetéssel felvetette magát az áldozatot hozók jegyzékébe (libellatici). Sokan elmenekültek, de olyanok is akadtak, akik inkább a halálba mentek. Ezek mentették meg az egyházat.

A rendeletet szerencsére nem mindenütt és nem azonnal hajtották végre. A gótok betörése miatt pl. a Balkán-félszigeten nem került rá sor. 251 júliusában pedig a császár a gótok elleni küzdelemben Abrytosnál maga is elesett. A véres keresztényüldözés új belső erőket szabadított fel az egyházban, annak lecsillapodásával pedig a megbocsátó szeretet diadalmaskodott, mert a bűnbánó hittagadókat visszavették.

II. Valerianus császár (253–260)

Amikor Decius keresztényüldözését megindította, a legfőbb polgári közigazgatás Valerianus kezében volt. Lehet, hogy az üldözés gondolata is tőle származott. Trónralépése után azonban először különféle hadjáratokat folytatott és csak azok kudarca után fordult a keresztények ellen. 257-ben rendeletet adott ki, amelyben minden alattvalónak lelkiismereti szabadságot biztosított ugyan, de a köteles polgári hódolatot, a császárkultuszt megkövetelte („ii, qui Romanam religionem non colunt, Romanas

caeremonias recognoscere debent”). Az üldözés éle az egyházi tisztségviselők ellen irányult, egyben megtiltotta, hogy a keresztények bármiféle összejövetelt tartsanak (Eusebius 7,11). Ezáltal próbálta az egyház szervezetét megbénítani és fennmaradását lehetetlenné tenni. Támadása nem érte az egyházat váratlanul, ezúttal sokkal kevesebben tagadták meg hitüket, mint Decius idején. A vértanúk között különösen Cyprianus karthágói püspök, Sixtus pápa és Lőrinc diákonus tűnt ki. Amikor a hetvenéves császár perzsa fogságba esett és kegyetlen halál érte utol, a keresztények halálában Isten büntetését látták. Fia és utódja, Gallienus mindjárt trónralépése után, 260-ban apja két rendeletét gyakorlatilag hatálytalanította.

III. Aurelianus császár (270–275)

Aurelianus császár ugyan nem üldözte a keresztényeket, de nevéhez fűződik az a kísérlet, hogy a római államvallást az ún. napvallásokkal összeegyeztesse. Az ő idejében jutott ugyanis mind a babiloni asztronómia, mind a szemita Baal-vallás, mind pedig a perzsa Mithras-kultusz virágzásának tetőpontjára, amelyek papnőjének fia a napistent a római istenek közé iktatta és mint „sol invictust” a római birodalom urának és a világ üdvözítőjének nyilvánította. (Ünnepe dec. 25.) Keresztényüldözési szándékának végrehajtásában erőszakos halála megakadályozta (vö. Lactantius, De mortibus persecutorum cap. 6).

IV. Diocletianus császár (284–305)

A leghosszabb és legvéresebb keresztényüldözés Diocletianus császár nevéhez fűződik. Gallienus türelmi rendelete óta (260) az egyház viszonylag békét élvezett, keresztények a társadalom minden rétegében akadtak már, még a császári udvarban is. Diocletianus azonban az egész birodalom közigazgatási reformjába kezdett, és ennek legnagyobb akadályát a kereszténységben látta. A katonaság és az adórendszer megreformálása után ún. négyesuralmat (tetrarchia) vezetett be: maga mellé vette augustusnak Maximianust, és kinevezte caesarnak Galeriust és Constantius Chlorust.

A császári kormányzat abszolút és theokratikus jelleget öltött, a császár lett a birodalom legfőbb istene, dominus imperii Romani, akinek kultuszát az egész államgépezet biztosította. Diocletianus a külső szervezés után a

belső ellenállás letörésébe kezdett. Útjában elsősorban a keresztények álltak. Ezért előbb (300) kizárta őket a katonai pályáról, majd elrendelte (303. febr. 24.) valamennyi keresztény templom lerombolását, az egyházi könyvek kiszolgáltatását és elpusztítását, az egyházi tisztségviselőknek hivataluktól való megfosztását és megkínzatását (303), valamint a birodalom összes keresztényének pogány áldozatra való kényszerítését (304). A vonakodókat szükség esetén halállal sújtotta.

Az új és agyafúrt üldözési módszer, a rendkívüli kínzatások sok keresztényt megingattak, még püspököket is. Sok klerikus akadt, aki az egyházi könyveket kiszolgáltatta (traditores). De a többség hű maradt, és az egyház lelkes vértanúk példáján épült. Ágnes, Cecília, Nereus, Achilleus, Szent Sebestyén, Pancratius, Félix, saragossai Szent Vince és mások vértanúsága erre az időre esett. Az üldözést szerencsére nem hajtották mindenütt egyforma következetességgel végre, pl. a birodalom északnyugati részén vagy Kappadóciában. Az üldözés nem egyszerre szűnt meg. Amikor ui. Diocletianus és Maximianus 305-ben lemondott, utódjuk a két eddigi caesar, Galerius (Keleten) és Constantius Chlorus (Nyugaton) lett. Caesar Keleten Maximinus Daia, Nyugaton Severus lett. 306-ban meghalt Constantius Chlorus, és utódjának a nyugati hadsereg fiát, Konstantint, a déli hadsereg pedig Maxentiust kiáltotta ki. Galerius, a keresztények halálos ellensége és az eddigi üldözések értelmi szerzője elégedetlen volt a választással, és ezért tábornokát, Liciniust nevezte ki nyugati császárnak (308), Konstantinnak azonban sikerült a hatalmat megtartania. Galerius ezért halálát érezve kénytelen volt a birodalom felosztása felett Konstantinnal tárgyalásba bocsátkozni és kívánságának eleget tenni: 311. április 30-án a keresztényekre vonatkozólag türelmi rendeletet bocsátott ki (ut denuo sint christiani). Az öröm azonban korai volt, mert az új keleti augustus, Maximinus Daia a türelmi rendeletet visszavonta és a keresztények üldözését tovább folytatta (311). Konstantin, aki a Maxentiusszal támadt összeütközésből győztesen került ki, 313-ban szövetséget kötött Liciniusszal, és közösen kiadták a híres türelmi rendeletüket. Maximinus Daia, végzetét sejtve, későn kezdett védőtámadásba. Licinius rövidesen megsemmisítette. A Konstantin és Licinius között felmerülő rivalitás vallási jelleget is öltött. Mivel a keleti kereszténység Konstantinhoz húzott, Licinius egyre inkább a pogányságra támaszkodott és igyekezett a keresztényeket visszaszorítani. A katonai siker

ezúttal is Konstantinnak kedvezett. Liciniust, sógorát megverte és lemondásra bírta, majd kivégeztette.

9. Az egyház Galliában

Irodalom: I. Neuss, W., Die Anfänge des Christentums im Rheinland, Bonn 1933; Schuler, M., Über die Anfänge des Christentums in Gallien und Trier, in: Trierer Zeitschrift 6 (1931), 80–103; Moreau, A., de, Histoire de l'Église en Belgique, Bruxelles 1940; Griffe, E., La Gaule chrétienne à l'épque romain, I–II., Paris 1947–57; Mâle, E., La fin du paganisme en Gaule et les plus anciennes basiliques chrétiennes, Paris 1950; Latreille, A.–Delaruelle, E.–Palanque, J. R., Histoire du catholicisme en France, I., Paris 1957.

II. Hitchcock, F. R. M., Irenaeus of Lugdunum, I–II., Cambridge 1914; Lohse, B., Das Passahfest der Quartadecimaner, Gütersloh 1953.

I. A kereszténység elterjedése

I. Ince pápa (402–417) állításával (ep. 252) és a középkori legendákkal (Lázár, Mária és Márta, valamint Dionysius Areopagita Galliában) ellentétben tény, hogy a gall egyház nem apostoli eredetű. Sőt, a kereszténységet még csak nem is Rómától vette át, hanem egyenesen Keletről, Kisázsiából. Galliát ugyanis az első századokban szoros gazdasági és kulturális szálak fűzték a görög világhoz, főként Szíriához. A városok nyelve egészen a 3. századig a görög volt. Az első keresztény egyházak a Rhone völgyében keletkeztek: Lyon, Arles, Marseilles, Vienne, majd később az ún. Germania Romanában Trier, Strassburg, Mainz, Köln, Tongern, Bonn, Xanten és Augsburg.

II. Irenaeus

Irenaeus (görögül Eirénaios = a béke embere) 140 körül Szmirnában született és ott Szent Polikárp tanítványa volt. Hogy mikor lett pap és hogyan került Lyonba, nem tudjuk. 177-ben egy küldetés alkalmával Rómában járt, majd lyoni püspök lett. Püspöki működése és halála szintén nem ismeretes; Szent Jeromos és tours-i Szent Gergely vértanúságáról emlékeznek meg (Historia Francorum 1, 29). Irenaeus kétségtelenül századának legnagyobb teológusa volt. Jóllehet a keresztény hitvédők

kortársa volt, ő mégsem egy kezdetleges filozófiát, hanem egy összefüggő hittudományt adott elő, amely görög hagyományokon alapult. A keresztény dogmatika atyjának is nevezhető, mert ő volt az első egyházatya, aki a keresztény hitet egységes rendszerbe foglalta.

Őszinteségéről és bátorságáról első ízben az ún. húsvéti vitában tett tanúságot. Míg ugyanis a kisázsiai egyházak a zsidó naptár szerint mindig nizán hó 14-én ünnepelték a húsvétot, addig az egész nyugati kereszténység az ünnepet az azt követő első vasárnapra tette át. A kétféle gyakorlat nemcsak különböző rítusokra, hanem belső egyenetlenségre is vezetett, főként, ha egy egyházközségen belül mindkét iránynak voltak követői. Ezért I. Viktor pápa (189–198) egy konkrét vita kapcsán zsinatot tartott Rómában. Ez a zsinat, mint a többi egyházak zsinatai is – a kisázsiaiak kivételével –, elvetette a zsidó hagyományokon alapuló quattordecimális gyakorlatot. A kisázsiai egyházak azonban vonakodtak a döntést elfogadni, mire Viktor pápa megszakította velük a közösséget. Viszont a pápa döntésével a legtöbb keleti püspök nem értett egyet. Irenaeus is kiállt a kisázsiai egyházak védelmében, és a pápához írott levelében (Eusebiusnál 5,24) nyíltan megírta, hogy az újítók nem a kisázsiai, hanem a nyugati egyházak voltak, és hogy a többségi határozatok végrehajtásánál a testvéri szeretetet nem szabad megsérteni. Az egyház egysége nem jelenthet gépi egyöntetűséget. A pápa ekkor meghajolt a többség akarata előtt.

Irenaeus több görög művéből csak kettő maradt fenn, azok is gyönge latin illetve örmény fordításban, az „Elenchos” („a hamisan úgy nevezett ismeret [gnózis] cáfolata” = adversus haereses) és az „Epideixis” (az apostoli hit összefoglalása). Irenaeus teológiájában abból a megfontolásból indult ki, hogy az ember ismerete véges, és hogy amit Isten az ember tudomására akar hozni, azt az apostolok foglalták össze tanításukban. A hagyomány hordozói a püspökök, az apostolok utódai, azért említi Irenaeus a római püspökök névsorát (adv. haer. 3,3) és a római egyház vezető szerepét. Ez a római egyház foglalja hitvallásokba az apostolok által szóba foglalt tanítást. A Szentháromság titok, és a gnosztikus emanáció tana értelmetlen, de Isten egylényegűségét Irenaeus túlságosan kihangsúlyozza (monarchianizmus). Krisztus megváltói működésében a régi, Isten akarta rend helyreállítását látja, az egyházban pedig ennek eszközét. Tanítja ugyan az eredeti bűnt, de tanítja Krisztus ezeréves uralmát, a kiliazmust is.

10. Az egyház Észak-Afrikában

Irodalom: I. Mesnage, J., L’Afrique chrétienne, Paris 1912, valamint Le christianisme en Afrique, Paris 1914; Cechelli, C., Africa christiana, Africa romana, Roma 1936; Brisson, J. P., Gloire et misère de l’Afrique chrétienne, Paris 1949; Berthier, A.–Logeart, F.–Martin, M., Les vestiges du christianisme antique dans la Numidie centrale, Paris 1951.

II. Lortz, J., Tertullian als Apologet, I–II., Paderborn 1927–28; Nemes, V., Tertullianus görög műveltsége, Pannonhalma 1935; Nisters, B., Tertullian, seine Persönlichkeit und sein Schicksal, Münster 1950.

III. Koch, H., Cyprianische Untersuchungen, Bonn 1926; Ludwig, J., Der hl. Märtyrerbischof Cyprian von Karthago, München 1951.

I. A kereszténység elterjedése

A római afrikai tartomány a császárok korában Egyiptommal ellentétben a nyugati világhoz tartozott és rendkívül virágzó országrész volt. A 2. században nemcsak Róma éléstárát képezte, hanem azt a művészetekben és az irodalomban is megelőzte (Frontinus Gellius, Apuleius). A tengerparti városok nyelve latin és görög volt, míg a távolabb eső lakott vidékeken latinul vagy pun nyelven (punok = föníciaiak, akik az őslakó berbereket leigázták) beszéltek. A keresztény liturgia nyelve az első három évszázadban, mint mindenütt, itt is túlnyomórészt a görög volt. Hogy mikor terjedt el a kereszténység Afrikában, azt a modern kutatásnak sem sikerült megállapítania. Az bizonyosnak látszik, hogy a hitterjesztés római közvetítéssel jutott el Afrikába, mert a karthágói főegyház Rómától való függő viszonyát, a római pátriarkátust mindig készségesen elismerte. Az már azonban minden kétséget kizár, hogy az egész tartományban a kereszténység Karthágóból terjedt el. Az első hiteles vértanúakták 180-ból származnak (Acta martyrum Scilitanorum).

II. Tertullianus

Quintus Septimius Florens Tertullianus 160 körül magasrangú pogány római katonatiszt fiaként született Karthágóban. Sokoldalú, gondos nevelésben részesült, amelynek keretében elsajátította a görög nyelvet is. Rómában ügyvédi gyakorlatot folytatott. Mindmáig vitatott, hogy a

Justinianus-féle Corpus Juris Civilisben említett jogtudóssal azonose? Ugyancsak vitatott, hogy később – miután 195 körül mint keresztény visszatért szülővárosába – pap lette? Tény, hogy 207 körül belépett a montanista egyházba, miután annak aszketizmusa nagy hatással volt rá. Ettől kezdve a világegyházat elvilágiasodással vádolta. Szent Ágoston szerint azonban itt sem tartott ki, hanem saját egyházat alapított (Haer. 86).

Tertullianus korának – az egyházban mindenesetre Szent Ágostonig – legeredetibb, legegyénibb és legtehetségesebb latin írója volt, akiből a szenvedélyesség, a sziporkázó szellemesség, de a lesújtó ítélet is csak úgy áradt. Kora görög irodalmának stílusát vette át és a Konstantin előtti időszak legtermékenyebb, legolvasottabb latin írója volt. 31 ránk maradt írásában a hit és a mindennapi élet minden kérdésével foglalkozott, csattanós szentenciái (Lerini Vince szerint: „quot paene verba, tot sententiae”, ezek közül sok évszázadokon keresztül szállóige lett, mint pl.: „sanguis martyrum, semen christianorum”, vagy „fiunt, non nascuntur christiani”) pedig szintén hozzájárultak ahhoz, hogy eretneksége ellenére keresztény nemzedékek tanítómesterévé vált. Írt a pogányok ellen (Ad nationes, Apologeticum, Ad Scapulam), hadakozott a zsidókkal (Adversus Judaeos) és főként az eretnekekkel (De praescriptione haereticorum, De baptismo, Adversus Hermogenem, Adversus Valentinianos, Adversus Marcionem stb.), de vitázott kora keresztényeivel (De spectaculis, De cultu feminarum, De monogamia, Ad uxorem, De idolatria stb.), sőt még városa polgáraival is (De pallio). Jóllehet minden adottsága megvolt arra, hogy rendszeres teológiai tanítást írjon, ezt mégsem tette meg, hanem erejét kisebb polémikus írásokra fordította. Legmélyebb műve a „De anima”, amelyben a keresztény pszichológia alapjait vetette meg. Tertullianus jelentősége abban is áll, hogy ő alkotta meg a teológia latin szaknyelvét. Fontos kifejezések, mint „Trinitas, persona, traditio, meritum, satisfactio, sacramentum, successio, vitium originale” tőle származnak.

Isten léte, tökéletessége, valamint a lélek halhatatlansága szerinte a józan ésszel fölfogható. A Szentháromságról világos fogalmat alkot („tres unius substantiae” Prax. 2), Jézusban az egy személyt és két természetet tanítja (Prax. 27), vallja az eredeti bűnt, a keresztséget, a bűnbánat szentségét, de ugyanakkor a kiliazmust és a tradicianizmust (ti., hogy a szülők a lelket átszármaztatják gyermekeiknek) is.

III. Cyprianus

Thascius Caecilius Cyprianus 200 és 210 között gazdag pogány szülőktől valószínűleg Karthágóban született. Később rétor, majd 246 körül keresztény, sőt 249 körül – bár nem egyhangú választás alapján – Karthágó püspöke lett. Működéséről 81 eredeti levél (65 tőle, 16 hozzá) tesz tanúságot. Amikor röviddel hivatalba lépése után, 250-ben a Decius-féle üldözés kitört, elmenekült és relytekhelyéről irányította tovább egyházát. Csakhamar azonban elégedetlenség támadt ellene, mert még az üldözés alatt úgy döntött, hogy a hitehagyottak csak vezeklés után nyerhetnek újrafelvételt az egyházba, és ennek időtartamát az üldözés csillapodtával egy zsinat fogja meghatározni. Jóllehet Cyprianus csak úgy járt el, mint a római püspök is tette, a laza fegyelműek pártja és a korábbi hitehagyottak nyílt ellentétbe kerültek vele, sőt Cyprianus püspökségének törvényességét is kétségbe vonták. Cyprianusnak ezért hazatérése után első dolga az volt, hogy a főkolomposokat, köztük Novatus papot kiközösítette és a híveket két pásztorlevélben a történtekről fölvilágosította. Az elsőben (De lapsis) azt írta, hogy a nyílt hittagadóknak életfogytiglan, a kínzások között megtántorodóknak hosszú ideig és a megvesztegetőknek (libellatici = akik pénzért az áldozati listára vetették magukat, noha nem áldoztak) rövidebb ideig kell vezekelniük, mielőtt újra teljes felvételt nyernek az egyházba. A másik köriratát az egyház egységének (De unitate ecclesiae) szentelte. Ebben azt állította, hogy az egyházon kívül nem lehet üdvözülni („Salus extra ecclesiam non est", „habere non potest Deum patrem, qui ecclesiam non habet matrem" ep. 73,21). Az egyházat azonban a püspök képviseli. Aki attól megválik, az az egyháztól válik meg.

Cyprianus, hogy döntésének nagyobb nyomatékot adjon, püspöktársait 251-ben zsinatra hívta össze. Ezek álláspontját teljesen jóváhagyták, mint ahogy egy római püspöki zsinat is ezt tette. Ennek ellenére az ellentábor nyílt szakadásba ment át, és bekövetkezett a skizma. De szakadás jött létre Rómában is, mert ott meg Novatianus presbyter vezetésével a rigorózus párt Cornelius pápa bűnbánati gyakorlatát túlságosan engedékenynek tartotta. Novatianus párthívei Karthágó felé tekintgettek, csak mikor kiderült, hogy Cyprianus a pápa mellett állt, akkor kerestek montanista püspökökben szövetségeseket. Cyprianusnak sikerült Cornelius pápát felfogása

helyességéről meggyőznie, különösen, amikor 253-ban egy karthágói zsinaton korábbi bűnbánati rendelkezéseit enyhítette.

Cyprianus tragédiája volt, hogy ő, aki annyira kiállott a római püspök tekintélye mellett, Cornelius utódjával, Stephanusszal a keresztségi vitában erősen összekülönbözött. Ő ugyanis, csakúgy mint a 256os afrikai püspöki zsinaton a többi egyházfejedelem, azon a véleményen volt, hogy az eretnekek által kiszolgáltatott keresztség érvénytelen. A vitának az újabb keresztényüldözés vetett véget, ennek mind Stephanus utódja, mind pedig Cyprianus áldozatul esett. Cyprianust 258. szeptember 14-én fejezték le (vértanúaktái eredetiek).

Cyprianus hét ismert írását lelkipásztori, püspöki működésének szentelte. Világos, szabatos stílusa és teológiája Szent Ágostonig a legirányadóbb latin egyházi íróvá tette. Nem volt sem rendszerező, sem pedig új teológiai irányok alapítója, hiszen erre sem ideje, sem képzettsége nem volt, de azért az egyházról örökbecsű igazságokat örökített meg. A „De ecclesiae unitate” című művének 4. fejezetét még maga kétszer is átdolgozta, innét ered a szövegvariáns. Újabb szövegkritika alapján semmiképp sem lehet Cyprianus szavait a római primátus bizonyságául értelmezni, legfeljebb mint „primatus honoris”-t.

11. Az egyház Rómában és Itáliában

Irodalom: I. Poschmann, B., Paenitentia secunda, Bonn 1940; Galtier, P., Aux origienes du sacrament de la pénitence, Roma 1951; Campenhausen, H. v., Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten, Tübingen 1953; Grotz, J., Die Entwicklung des Buss-Stufenwesens in der vornicänischen Kirche, Freiburg i. Br. 1955.

II–III. Hamel, A., Die Kirche bei Hippolyt von Rom, Gütersloh 1952; Nautin, P., Lettres et écrivanins chrétiens des IIe et IIIe siècles, Paris 1961.

IV. Lanzoni, F., Le diocesi d’Italia dalle origini al principio del sec. VII, Faenza^{2} 1927.

I. Teológiai és egyházfegyelmi problémák

Noha a 2. század már a dekadencia korszaka volt, amelyet Róma lakosságának számbeli csökkenése is jelzett (150 körül még 1¼ millió, 200

körül 1 millió, 300 körül már csak félmillió volt), mégis az örök város egyelőre még a császárok fénykorát tükrözte és nagy építkezések folytak (Septimius Severus palotája a Palatinuson, Caracalla termái, Maxentius bazilikája, az Aurelianus-féle városfalak stb.). Az egyházat főleg teológiai és egyházfegyelmi problémák foglalkoztatták. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy hogyan lehet Jézus Krisztus különálló személyiségét és istenségét a monoteizmussal, az egyistenhittel öszszeegyeztetni, háromféle nézet is elterjedt. *A szubordinációs logos-tan* szerint az Ige az Atyának van alárendelve (így már Justinianus és később Tertullianus), a *dinamizmus* vagy *adoptianizmus* szerint a második isteni személyben Isten ereje (dynamis) van, ezért őt az Atya Fiának fogadta (adoptálta, így Irenaeus), míg *a modalizmus* vagy patripassionizmus vagy sabellianizmus szerint a második és harmadik isteni személy csak egy Isten különféle megjelenési módja. Az egyház bűnbánati fegyelmével kapcsolatban is nézeteltérések merültek fel. Az egyház ugyanis a kezdeti „szentek közösségének" korszakából lassan az egyetemes, gyönge embereket is felölelő egyházi korszakba lépett és mind gyakrabban fordult elő az, ami az ősegyházban szinte még elképzelhetetlen volt: a hitet megtagadó, az egyháztól elszakadt bűnbánók visszafogadása. Poschmann alapvető munkája óta (Paenitentia secunda, 1940) tudjuk, hogy nem Hermas „Pásztora" (150 körül) vezette be az új gyakorlatot, hanem az egyház ritka esetekben a kiközösítés utáni bűnbocsánattal mindig is élt, csakhogy arról nem sokat beszélt. A 2. században a bűnbocsánattal kapcsolatban vita indult meg. Míg egyes püspökök montanista befolyásra a bűnbánati fegyelem megszigorítását követelték, főként a három főbűnnel, a hitehagyással, a házasságtöréssel és a gyilkossággal kapcsolatban, addig mások a túl szigorú bűnbánati fegyelem meglazítását sürgették. A házasságok szintén problémákat vetettek fel. A szigorú montanista felfogás, amely a házasságot elvetette, befolyásolta az általános katolikus nézetet is. A fejlődés oda vezetett, hogy a második házasságot, főként papoknál és diákonusoknál, megtiltották. Ez természetesen sokaknál ellentmondást váltott ki. A római törvény azonkívül megtiltotta főrangú asszonyoknak, hogy szabadonbocsátottal (libertinus) házasságra lépjenek, míg egy rabszolgával való házasság törvényileg egyszerűen lehetetlen volt. Mivel még a 4. században is a római arisztokrácia pogány volt, egy keresztény főrangú hölgy ritkán talált magához illő élettársat saját társadalmi rétegében, és ezért érthető, hogy az

állam által el nem ismert rangon aluli házasságát az egyházzal iparkodott elismertetni.

II. Callixtus és Hippolytus

Hippolytus élete, egyénisége és életműve ma is rendkívül vitatott. A leginkább elfogadott felfogás szerint (Döllinger) valószínűleg Keleten, Irenaeus tanítványa volt, később pedig Victor pápa alatt (189–198) befolyásos, sokat író, de rigorista presbyter lett Rómában. Viktor utódját, Zephyrinus pápát (198–217) és annak belső munkatársát, Callixtus diákonust azzal vádolta, hogy támogatták Noetus és Cleomenes modalizmusát. Hippolytus Callixtusban személyes riválist is látott és emberi gyöngeségeket (korábbi korrupciót, tettetést) vetett szemére. Mikor 217-ben ennek ellenére Callixtus pápa lett, kettőjük közt nyílt harc robbant ki. Míg Hippolytus Callixtust a Sabellius-féle tévtannal vádolta, addig Callixtus Hippolytust mint a szubordinációs tévhit követőjét kiközösítette. Erre Hippolytus nyílt ellenzékbe vonult, számos követővel külön egyházat alapított és azt mint annak püspöke kormányozta. Szemrehányásaiból kiderül, hogy Callixtus pápa a bűnbocsánattal kapcsolatban enyhébb praxist vezetett be, hogy nem volt hajlandó püspököket már kisebb vétségek miatt hivatalukból elmozdítani, hogy az egyházban nemcsak a „szentek" közösségét, hanem Noé bárkáját, azaz a gyöngék sokrétű közösségét is látta, és hogy a társadalmi rangban különböző felek házasságát is megengedte. Callixtus jelentősége éppen abban állt, hogy az egyházat szociális intézkedéseivel a fanatikusok partikularizmusából kivezette és tömegeket befogadóvá, univerzálissá tette. Hippolytus, aki az új egyházat nem tudta megérteni, kitartott álláspontja mellett Callixtus vértanúhalála (223) után is, Orbán (223–230) és Pontianus (230–235) pápasága alatt, de a Maximinus Thrax császár idején 235-ben kitört üldözés során kibékült az egyházzal és életét mint vértanú szardíniai bányákban fejezte be. Később földi maradványait Rómába hozták és a Via Tiburtinán hantolták el.

Hippolytus igen termékeny görög író volt, műveinek népszerűségét azonban a görög nyelv visszaszorulása a nyugati birodalomban csakhamar meggátolta. A Dániel könyvéhez írt kommentára az első ilyen természetű fennmaradt munka, az „Apostoli hagyományról" szóló egyházszabályzata pedig felbecsülhetetlen forrásmunka.

III. Fabianus, Cornelius és István pápa

Fabianus pápa (236–250) értett hozzá, hogy püspöki tekintélyét a székfoglaló évfordulójának liturgikus megünneplésével (natale episcopi), pontos püspöki névsorral és kiváló szervezéssel emelje. Rómát a hitéletet tekintve hét kerületre (regiones) osztotta, mindegyik kerület anyagi igazgatását egy-egy diákonusra bízta, akik a püspökökkel a karitatív munka mellett az adminisztrációt látták el. A diákonusokat munkájukban szubdiákonusok támogatták. A tulajdonképpeni lelkipásztorkodást a presbyterek végezték, akiknek liturgikus munkájukban kisebb rendű klerikusok (ordines minores) úgymint akolithusok (segítők), exorcisták (ördögűzők = egykori karizmatikusok), lektorok (előimádkozók) és ostiariusok (gondnokok) segédkeztek. A presbyterek ún. tituláris templomokban (tituli) tevékenykedtek, mert a templomokat rendszerint korábbi tulajdonosuk, építtetőik után címmel látták el. 313 előtt 16 ilyen templom volt Rómában. Szerencsés véletlen folytán ismert a római papság összetétele 250-ből. Eszerint volt egy püspök, 46 presbyter, 7 diákonus, 7 szubdiákonus, 42 akolithus, 52 exorcista, lektor és osztiárius. Az egyházi pénztár nemcsak ezt a 155 klerikust látta el, hanem még 1500 özvegyet és szegényt is (Eusebius 6,43,11). Harnack ennek alapján a keresztények számát 30.000-re, a városi lakosság 3 százalékára becsülte (Mission 806).

Cornelius pápa (251–254) főként Novatianus eretneksége ellen küzdött, és egy római püspöki zsinaton Novatianust ki is közösítette. Novatianus kiváló római teológus és író volt, aki azonban – mint Hippolytus – erélyesebb bűnbánati gyakorlatot követelt a hittagadókkal szemben, és ezért híveivel együtt szakadásba ment. Mint püspök sok itáliai, afrikai és keleti szigorúbb felfogású egyházközségben támogatásra talált, Keleten egész egyháztartományok pártjára álltak. Még az 5. században is voltak novatianus egyházközségek Konstantinápolyban és Rómában.

István pápa (254–257), aki a vértanú Corneliust követte, főként az eretnekkeresztséggel kapcsolatban a római szék tekintélyét támasztotta alá és a római tradíciónak előjogot követelt.

IV. Az egyház Itáliában

Észak-Itáliában a kereszténység I. Ince pápa állításával ellentétben nem Rómából, hanem Keletről honosodott meg. Központja Ravenna volt. A 3. században alakultak az egyházak Aquilejában és Milánóban, ebben az időben összesen kb. 100 itáliai püspökség állott fönn.

12. Az egyház Hispániában és Dél–Közép-Európában

Irodalom: I. Gams, P., Die Kirchengeschichte Spaniens, I–V., Regensburg,1862–79. (új nyomtatásban Graz 1956); Leclercq, H., L'Espagne chrétienne, Paris[2] 1916; Vives, J., Bibliographia hispanica de Ciencias hist. eclesiasticas, Barcelona, 1928–54; Garcia-Villada, Z., Historia eclesiastica de Espagna, I–III., Madrid 1929–36; Soldevila, F., Historia de Espagna, I–VIII., Barcelona 1952–59; Mansilla, D., Origenes de la organisacion metropolitana en la iglesia española, in: Hispania Sacra, 12 (Madrid 1959) 255–290.

II–III. Balics, L., A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig, Budapest 1901; Zeiler, J., Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie, Paris 1906, valamint Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes, Paris 1918; Spinka, M., A History of Christianity in the Balkans, Chicago 1933; Alföldi, A., A kereszténység nyomai Pannóniában a népvándorlás korában (Szent István Emlékkönyv, I., Budapest 1938, 149–170); Nagy, Tibor, A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig, Dissertationes Pannonicae, Ser. II. Nr. 12, Budapest 1939; Nall, R., Frühes Christentum in Österreich, Wien 1954; Lippold, A.–Kirsten, E., Donauprovinzen, in: Reallexikon für Antike und Christentum, IV., 166–189.

I. Az egyház Hispániában

Az Ibériai-félszigeten, amely a császárok kora óta ellatinosodott és amely Diocletianus óta öt tartományra volt osztva (Hispania Tarravenensis, Hispania Cartageniensis, Gallaecia, Lusitania és Baetica), a kereszténység valószínűleg már az első században gyökeret vert. Az első biztos értesítés azonban csak Cyprianustól származik, aki 67. számú levelében (255 és 258 között) a leoni, astorgai, meridai, saragossai és sagontiai egyházakról tett bizonyságot. A 305-ben megtartott elvirai (granadai) zsinat döntései a kor alacsony erkölcsi szintjéről tanúskodnak.

II. Az egyház a görög félszigeten

Szent Pál óta a görög félsziget és szigetvilág a kereszténységgel szoros érintkezésbe került. Kréta, Rhodos, Knossos, Athen, Korinthus, Larissa, Nikopolis, Thessaloniké, Heraklea, Sardika, Byzantion (később

Konstantinápoly) kezdettől fogva fontos központok voltak, azonban az első századok görög kereszténységéről jóformán alig valami ismeretes.

III. Az egyház Dalmáciában, Pannóniában, Moesiában és Noricumban

Ezeken a területeken a görög és latin kultúra évszázadokon keresztül versenyezett egymással, míg végül is az utóbbi diadalmaskodott. Szent Pál levelei alapján bizonyos (Róm 15,19; 2 Tim 4,10), hogy Dalmáciában az első keresztény egyházközségek még az apostolok korában keletkeztek, így pl. Salona. Pannóniában már Konstantin előtt voltak egyházak Paetoviumban (Pettau), Sisciában, Sirmiumban, Sabariában (Szombathely), Sopianéban (Pécs), Mursában (Eszék) és Singidunumban (Belgrád). Moesiában Naissus és Marcianopolis már Nagy Konstantin előtt püspöki székhelyek voltak. Noricumban ilyen volt Lauriacum (Lorsch) és Theurnia.

13. Az egyház Egyiptomban

Irodalom: I., IV. Heckel, A., Die Kirche von Aegypten bis zur Zeit des Nicänums, Dissertation – Strassburg 1918; Delahaye, H., Les martyrs d'Égypte, Bruxelles 1923; Diehl, C., L'Égypte chrétienne et byzantine, Paris 1933; Bardy, G., Les premiers temps du christianisme de langue copte en Égypte (Mémorial Lagrange) – Paris 1940, 203–216; Badawy, A., Les premières églises d'Égypte jusqu'a l'époque de S. Cyrille (Kyrilliana) – Kairo 1947, 321–380; Chauleur, S., Les Coptes, Kairo 1949; Hardy, E. R., Christian Egypt, 1952.

III. Faye, E. de, Origenes, I–III., Paris 1923–28; Daniélou, J., Origenes, Paris 1948.

I. A kereszténység kezdete

Noha Egyiptom mind gazdasági (gabonatermelés!), mind kulturális (Muzeion és Serapeion könyvtára!) szempontból a római birodalom egyik legvirágzóbb tartománya volt, a kereszténység ottani elterjedéséről és az első keresztények életéről a modern kutatásnak sem sikerült sokat megállapítania. A gnosztikus eretnekség ott is virágzott (Valentinus) és az egyház központja Alexandriában volt. Ennek első ismert püspökét Demetriosnak (189–231) hívták. Még Demetrios püspöksége előtt keletkezett a városban egy híres katechetikai iskola, ahol nem csak a

teológiát, hanem az antik profán tudományokat is tanították és amely két nagy tanítót is adott az egyháznak: Kelement és Origenést.

II. Alexandriai Kelemen

Titus Flavius Clemens a 2. század közepe táján született valószínűleg Athénban pogány szülők gyermekeként, már mint keresztény bejárta Itáliát, Szíriát és Palesztinát, végül pedig mint tanító Alexandriában telepedett le. A Septimius Severus alatt kitört keresztényüldözés 202-ben menekülésre kényszerítette. Kisázsiába távozott, ahol 215 előtt meghalt. Nem valószínű, hogy presbyter volt. Az első keresztény görög nyelvű tudósnak számított, aki átfogó tudással, ragyogó stílussal a klasszikus flozófiai műveltséget a kereszténységgel ötvözte. Korszakalkotó jelentőségéből nem von le semmit sem az a tény, hogy ítéletébe néhány tévedés csúszott és hogy a legtöbb munkája elveszett. Három teológiai munkája maradt fenn, az „Intő beszéd" (protreptikos pros hellénas), „A pedagógus" (paidagógos) és a „Szőnyeg" (strómateis = rendszer nélküli színes értekező műfaj), amelyekben a pogány vallásokkal és filozófiákkal ellentétben a kereszténység fennköltségét, a gyakorlati keresztény élet szabályait és szépségét, valamint a keresztény kultúrának a görög filozófiához való viszonyát taglalta.

III. Origenés

Origenés (Horus-gyermek) 185 körül Alexandriában született keresztény szülőktől mint hét gyermek közül az első. Szülei rendkívül gondos nevelésben és szellemi kiképzésben részesítették. Amikor 201-ben apja, Leonidas vértanúhalált szenvedett és a család elvesztette vagyonát, egy gazdag gnosztikus özvegy vette magához és gondoskodott további tanulmányairól. Origenés a városi katechetikai iskolában tanítani kezdett, és csakhamar a pogányok között is olyan nagy népszerűségre tett szert, hogy a profán tudományok tanítását barátjának, Heraklesnek, kellett átadnia, míg maga csak teológiával foglalkozott. Szigorú aszkétikus életmódja is sok tanítványt vonzott. A Szentírás (Mt 19,12) téves értelmezése folytán (amit később belátott) önmagát férfiatlanította. 210 körül Rómában, később Arábiában is járt. Amikor 215-ben Caracalla Alexandriában többszörös vérfürdőt rendezett és a filozófusokat üldözte, Caesareába ment, és ott, valamint Jeruzsálemben Theoktistus püspök kívánságára a templomokban szentírási előadásokat tartott. Ez püspökének, Demetriosnak nemtetszését

váltotta ki és visszahívta Alexandriába. Origenés ezután filozófiát, teológiát és biblikus exegézist tanított magasabb fokon. Amikor 230-ban egy görögországi utazás során érintette Caesareát, ottani püspök-barátai pappá szentelték. Demetrios, aki a szentelés érvényességét kétségbe vonta, két zsinaton is (230, 231) megfosztotta Origenést hivatalától, sőt ki is közösítette. Erre Origenés Caesareában telepedett le és iskolát alapított az alexandriai mintájára. Világhírét utazásai és előadásai – még Julia Mammaea, Alexander Severus császár anyja előtt is – nagyban öregbítették. A Decius-féle üldözés alatt nem merték ugyan megölni, de úgy megkínozták, hogy nemsokára, 254-ben Tyrusban meghalt.

Origenés rendkívüli pedagógus volt, akinek kisugárzása – mint tanítványa, Csodatevő Szent Gergely bizonyítja – hallgatóit magával ragadta. Elsősorban nem írt, hanem szóban tanított. Ha Eusebius műveit kétezres, Jeromos egy töredékes, nyolcszázas listába gyűjtötte, ez úgy volt lehetséges, hogy egy gazdag tisztelője, Ambrosius, hét gyorsíróval, hét tisztázóval és több szépíróval előadásait megörökítette. Origenés iskolájában a tanítást a filozófiával, azaz logikával és dialektikával kezdték, ezt követte a természetrajz, geometria és asztronómia, majd a praktikus természetű erkölcstan, végül pedig a mindent betetőző teológia, amely a Szentírás magyarázatában kulminált.

Munkássága a szentírástudományban századokra nézve korszakalkotó volt. A híres hatszövegű bibliái (Hexapla = két héber és négy görög fordítás) segítségével biblikus kommentárjaiban (= összefüggő tanulmány), magyarázataiban (skólion = nehéz szövegrész magyarázata) és homíliáiban (= népszerű rövid szentbeszéd) a szövegkritika és a szentírási magyarázat alapjait vetette meg.

Azt hirdette, hogy a szentírási szövegnek nem lehet csak betű szerinti értelme, hanem mélyebb erkölcsi, sőt ezen túlmenően még mélyebb szellemi értelmének kell lennie. Ezt az allegorikus értelmezést azonban az egyházi tanítástól és az apostoli tradíciótól tette függővé (De principiis, pr. 2). Mivel azonban az egyház tana még sok kérdésben tisztázatlan volt, úgy maga Origenés is tévedett magyarázatában. Ez vonatkozik főleg legjelentősebb dogmatikus munkájára, „Az alapvető tanokról” (Peri archon = De principiis), amelyben a Fiúnak az Atyával való egylényegűsége (homousion) mellett a szubordinációs logos-tant, a szellemi lények és

lelkek korábbi létezését, azok csillagokká illetve emberi lénnyé alakulását stb. is tanította.

Origenés munkái, amelyeknek újabb (1941) jelentősebb felfedezések ellenére is csak töredéke maradt fenn, korának, sőt későbbi századoknak a teológusait is intenzíven foglalkoztatták. A keleti teológiai fejlődés évszázadokig abban állt, hogy Origenés tanrendszerét továbbfejlesztette, és tisztázta, mi felel meg az egyház hagyományos tanításának.

IV. Dionysius és Péter alexandriai püspökök

Dionysius († 265) előbb Origenés tanítványa, majd a katachetikai iskolában Herakles utódja, később pedig 248-tól püspök volt. Családos ember volt, aki figyelmét inkább az egyházkormányzásra, mint írásra fordította. Novatianust Rómában engedelmességre intette, az eretnekek által kiszolgáltatott keresztségek kérdésében nem osztotta István pápa nézetét, a közép-egyiptomi kiliasztákat meggyőzte, a szabellianizmus elterjedését Afrikában megakadályozta – mire ellenfelei Dionysios pápánál avval vádolták be, hogy a Fiú egylényegűségét feladta – valamint ún. húsvéti körleveleiben a húsvéti ünnepet jelentette be és tárgyalta korának egyházi problémáit.

Péter 300-tól volt Alexandria püspöke. Amikor 303-ban a Diokletianus-féle üldözés kitörésekor elmenekült és egyházát rejtekből irányította, Melitius lykopolisi püspök joghatóságába avatkozva mindenütt papokat, diákonusokat szentelt. Melitiust ugyan 305-ben lefogták és kényszermunkára bányába hurcolták, de szabadonbocsátása után újra ellenállást szervezett Péter enyhe bűnbánati fegyelme ellen. Erre Péter Melitiust 306-ban zsinaton elítéltette és kiközösítette. Bár Péter 311-ben vértanúhalált szenvedett és így a szakadásnak további oka nem volt, a Melitius-féle szakadár egyház fennmaradt és még 325-ben is 28 püspököt számlált!

14. Az egyház Palesztinában, Szíriában és Kisázsiában

Irodalom: I. Devreesse, R., Les anciens évêchés de Palestine (Mémoriel Lagrange) – Paris 1940, 217–227; Musset, H., Histoire du Christianisme spécialement en Orient, I–III., Harissa 1948–49; Spuler, B.,

Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen, Leiden–Köln 1961.

II. Hayes, E. R., L'école d'Édesse, Paris 1930; Baur, P. V. C., Christian Church at Doura-Europos, New-Haven 1934; Spuler, B., Die morgenländische Kirchen, in: Handbuch der Orientalistik, 1. Abt. VIII/2. Leiden 1961.

III. Runciman, St., The Mediaeval Manichee, Cambridge 1946; Obolensky, D., The Bogomils, A., Study in Balkan Neo-Manichaeisme, Cambridge 1948; Puech, H. Ch., Le manichéisme, Paris 1949; Selle, G. v., Der Manichäismus, in: Festschrift für H. Kraus, Kitzingen 1953, 422–435; Adam, A., Texte zum Manichäismus, Berlin 1954; Widengren, G., Mani und der Manichäismus, Stuttgart 1961.

IV. Schultze, V., Altchristliche Städte und Landschaften, II: Kleinasien, Gütersloh 1922–24, III: Antiocheia, Gütersloh 1930; Pieper, K., Atlas Orbis Christiani Antiqui, Düsseldorf 1931.

I. Az egyház Palesztinában

A régi Jeruzsálem helyén alapított pogány római városban, „Aelia Capitolina"-ban keletkezett ugyan egy pogány-keresztény egyházközség, de ez az alapító püspökségtől, Caesareától függött és jelentősége sem volt nagy. Itt született 200 előtt Julius Africanus keresztény tudós, Origenés barátja, aki később Nicopolisban (Emmaus) élt és még Hyppolytust megelőzően egy keresztény „világkrónikát" és egy enciklopédiát (Kestoi = hímzések) írt. Sokkal jelentősebb volt a római „Syria-Palestina" provincia fővárosa, Caesarea, amely különösen Origenés működése alatt vált híressé, és amelynek akkor alapított keresztény könyvtárát utódja, Pamphilos (†309 mint vértanú) jelentősen továbbfejlesztette. Pamphilos tanítványa volt Eusebius, aki később itt püspök lett. Palesztina egyéb városai és községei még a 4. században is túlnyomórészt zsidó lakosságúak voltak, Phöniciában pedig csak Tyrus városában volt püspökség.

II. Az egyház Szíriában

Szíriának legjelentősebb egyházközsége *Antiochiában* volt. Nem véletlenül keletkezett az első jelentős pogánykeresztény egyházközség éppen ebben a városban. Antiochia Róma után a birodalom legnépesebb és legjelentősebb városának számított. A keleti és nyugati kereskedelem itt cserélte ki áruit, itt élt a legtöbb vagyonos kereskedő, itt volt a legtöbb fogadó, a legnagyobb luxus, a legtöbb pompás középület, de a legtöbb bűntanya is. Antiochiában a népek egész serege élt, akiket mégis a közös görög nyelv, a hellenisztikus-római kultúra kötött össze. Jóllehet nem fejtett ki az antiochiai egyházközség Szent Pál óta tervszerű missziós munkát, a város környéke mégis már a 3. század közepe táján kb. egyharmad részben kereszténnyé vált. Ebben az időben alapított Antiochiában egy samosatai származású Lukianos nevű presbyter egy katechetikai iskolát, amely Origenésszel ellentétben a Szentírást nem allegorikusan, hanem szó szerint értelmezte és Origenés tanítását erősen támadta.

A város püspöke, a *samosatai* származású *Pál* (260–272) szomorú hírnévre tett szert azáltal, hogy mint a szíriai palmyrai állam helytartója („ducennarius") inkább egy világi fejedelemhez méltóan élt és hogy az Origenés-féle istenfiúság tanát támadva maga is tévedésbe esett. Az újabb kutatás ugyan óvatosabban ítéli meg Pál személyét és tanítását, de bizonyos, hogy 268-ban nem volt hajlandó alávetni magát egy zsinati ítéletnek, és hogy csak 272-ben, a palmyrai állam bukása után sikerült őt a pogány Aurelianus császárnak a püspökségből elmozdítani.

Kisebb szíriai egyházak mellett, amelyek közül több csak legújabb ásatások révén került napvilágra (pl. Dura), a legjelentősebb Mezopotámiában *Edessa*, a nemzeti szír-keresztény egyház központja volt. 200 körül a félig önálló IX. Abgar király maga is felvette a kereszténységet, de udvari tisztje és teológusa, Bardesanes, a keresztény tanokat perzsa vallásfilozófiával (pl. a fatalizmussal) keverte. Az antiochiai egyháznak nem sikerült az edessait jobb belátásra bírni. A Tigristől keletre egy krónika szerint már 225-ben 17 püspökség működött, a kereszténység mégis csak nehezen terjedt, főként azért, mert az ellentét a görög–római műveltségű Antiochia és a tiszta szír belterületek között túlságosan is nagy volt. Itt ütközött először össze az egyház egy új világvallással, a manicheizmussal.

III. A manicheizmus

1900-ban (Turfan; kínai Turkesztán) és 1930-ban (Medinet Madi; Felső-Egyiptom) jelentős manicheista iratok kerültek napvilágra. Ezek alapján már meglehetősen tiszta képet lehet alkotni a vallásalapító perzsa *Maniról* és életművéről. Mani (görögül Manichaios) 216. április 14-én született Seleukia-Ktesiphonban előkelő családból, amely a perzsa uralkodócsaláddal, az Arzakidákkal rokonságban állott. Apja egy perzsa vallásos szektához tartozott és fiát is igen szigorú aszkézisben nevelte fel. Dél-Babilonban a keresztény gnosztikusokkal, később pedig Indiában (Beludzsisztán) a buddhizmussal ismerkedett meg. Hazájába visszatérve megnyerte I. Sapur (241–273) perzsa uralkodó kegyeit, aki engedélyt adott rá, hogy tanait a Szasszanidák egész birodalmában terjeszthesse. Mani tervszerű hittérítésbe kezdett Nyugaton, és csakhamar egész Perzsiában, sőt még Egyiptomban és Távol-Keleten is jelentős számú követőre talált. I. Bahram (274–277) király uralkodása alatt azonban kegyvesztett lett, valószínűleg a Zoroasztert követő perzsa papok vádolták be a királynál. Börtönbe került, ahol rövid fogság után 277-ben meghalt. A „megnyúzásáról” illetve „keresztrefeszítéséről” szóló elbeszélések későbbi legendaképződés eredményei. Mani tanításának velejét egy egész sor írásban rögzítette. Ezekből kiderül, hogy vallása szinkretista volt. Az ősi iráni vallásból átvette a dualizmust: az örök és abszolút jó, valamint az örök és abszolút rossz elvét, amelyeknek a világosság és a sötétség felel meg. A két elv harcban áll egymással. Mivel a sötétség a világosságból részecskéket ragad magához, ezért egy ún. keverék világ keletkezik, ehhez tartozik az ember is. Lelke (világosság) ugyanis a testhez (sötétség) van kötve. (Gnoszticizmus!) Hogy az embert ebből a rabságból megváltsa, Isten követeket küldött az emberekhez: Buddhát, Zoroasztert, Jézust és végül az igazi apostolt, Manit. A megváltást csak a legszigorúbb aszkézissel lehet elérni, ezért le kell mondani a házasságról, nem szabad növényt vagy állatot elpusztítani és vegetáriusként kell élni. Böjt, imádság és gyónás (kereszténység!) segítik a hívőt az örök cél elérésében.

Gyakorlatilag lehetetlen volt minden hívővel szemben ilyen magas követeléseket támasztani. Ezért Mani felosztotta őket kiválasztottakra (electi) és követőkre (audientes), aszerint, milyen fokon valósították meg a parancsolatokat. Mani halálával egyidejűleg tűzzel-vassal kiirtották Perzsiában követőit, de kiváló egyházi szervezete (püspökök, papok, diákonusok) segítségével tanai nemcsak Nyugaton (Miltiades pápa alatt

311–314), magában Rómában is, főképp Észak-Afrikában (vö. Szent Ágoston!), de még Kínában is (kimutatható még a 14. században is!) elterjedtek. A manicheizmus leküzdésében ugyan az egyháznak is érdeme volt a püspökök erélyes fellépésének és zsinati határozatoknak következtében, de bizony eltűnése csak a császári rendeletek egész sorának volt köszönhető, amelyek Diocletianus óta (297) egészen Justinianusig (527–565) a manicheistákat halállal büntették. A manicheizmus nyomai még később is fellelhetők: a középkori bogumil eretnekséget is erre vezetik vissza.

IV. Az egyház Kisázsiában

Kisázsia már a rómaiak hódítása előtt is soknyelvű, soknépű és sokvallású földrész volt. A vegyes lakosság vallási szempontból nézve elég türelmes volt, ez magyarázza, hogy Kisázsiában viszonylag kevés keresztény perre, keresztényüldözésre került sor. A kereszténység a görög nyelvű hellenista városokban hamar elterjedt, tervszerű hittérítés hiányában azonban a vidék még sokáig túlnyomóan pogány maradt. A nyugati római „Asia" tartományban (Mysia, Lydia, Karion) a legfontosabb egyházközségek Efezusban, Smyrnában, Pergamonban és Sardesben voltak, a *déli tartományokban* (Lykia, Pizidia, Cilicia) *Pergében* és *Tarsosban*, északon (Bithynia, Paphlagonia és Pontus) Nicomediában és Neocaesareában, ahol *Csodatevő Szent Gergely* († 270 körül) püspök működött nagy sikerrel. A *középső tartományokban* (Phrygia, Galatia, Kappadókia) Laodikaia, Hierapolis, Ikónium, Ankyra és Caesarea városokban voltak jelentős püspökségek. *Papias* hierapolisi püspöknek, János ap. tanítványának 130 körül írt munkáját, az evangéliumot kiegészítő öt könyvét (Logión küriakón exegézis), illetve annak fennmaradt töredékét a modern kritika erősen leértékeli. *Örmény földön* (Armenia) a kereszténység hamarosan állami segítséggel terjedhetett. 298-ban egy előkelő örménynek, aki Kappadókiában keresztény lett, sikerült megtérítenie Tedat királyt. Tedat maga terjesztette a kereszténységet, Astisátban állították fel az első püspökséget, amelynek főpásztorát aztán „katholikus"-nak nevezték.

15. Az egyház liturgiája a 2. és 3. században

Irodalom: I. Duchesne, L., Origines du culte chrétien, Paris[5] 1920; Srawley, J. H., The Early History of the Liturgy, Cambridge[2] 1949; Klauser, Th., Abendländische Liturgiegeschichte, Bonn 1949; Baumstark, A., Liturgie comparée, Chevetogne[2] 1953; Steuart, B., The Development of Christian Worship, London 1953; Lietzmann, H., Messe und Herrenmahl, Berlin[2] 1955; Betz, J., Die Eucharistie in der Zeit der griechischen Väter, Freiburg 1955; Dürig, W., Pietas liturgica, Regensburg 1958; Jungmann, J. A., Missarum sollemnia, I–II., Wien–Freiburg[4] 1958; Hanssens, J. M., La liturgie d'Hippolyte, Roma 1959; Quacquarelli, A., Retorica e liturgia antenicena, Roma 1960; Radó, P., Enchiridium liturgicum, I–II., Roma 1961.

II. Lampe, G. W. H., The Seal of the Spirit, A Study in the Doctrine on Baptism and Confirmation in the New Testament and the Fathers, London 1951; Stenzel, A., Die Taufe, Eine genetische Erklärung der Taufliturgie, Innsbruck 1958; Jeremias, J., Die Kindertaufe in den ersten vier Jahrhunderten, Göttingen[3] 1958.

III. Hollard, A., Les origines de fêtes chrétiennes, Paris 1936; McArthur, A. A., The Evolution of the Christian Year, London 1953; Marcora, C., La vigilia nella liturgia sec. I–VI. Milano 1954; Baumstark, A.–Heiming, O., Nocturna laus, Typen frühchristlicher Vigilfeier, Münster 1957.

I. A szentmise

150 (Hermas Pásztora!) és 165 (Justinus) között a szeretetvacsora (agapé) elvált a szentmisétől. Ez utóbbit a vasárnap hajnalban megtartott igehirdetéshez kapcsolták. Az agapé később is félig liturgikus keretek, egy pap elnöklete és imádsága mellett folyt le. A szentmisét igehirdetés előzte meg. Először az evangéliumokból, majd az ószövetségből olvastak fel (lectio continua). Ezen még a pogányok is részt vehettek. A szentmisét a felajánlás vezette be. A hívek általános könyörgése után a kenyér és a bor felajánlása következett, majd a hálaadó imádság, a tulajdonképpeni kánon. Mivel Hippolytus tanítása szerint a szent kenyér és bor a hívek egységét jelképezi Krisztusban, azért azokat a távollévő híveknek is elküldötték. A fel nem használt áldozati adományokat jótékonysági célokra fordították.

II. A keresztség

Míg korábban minden vasárnap kereszteltek és rövid ideig tartott az előkészítés, addig Hippolytus már csak a húsvét éjjeli keresztségről és három évig tartó katekumenátusról tesz említést. A keresztség kiszolgáltatását kétnapos szigorú böjt előzte meg.

A szertartást magát exorcizmus (ördögűzés) vezette be. Miután a keresztelendőt olajjal megkenték, vízbe állt, ahol keresztségi fogadalmát letette. A háromrészes fogadalom elmondása közben háromszor merítette a keresztelendőt a diákonus víz alá. Azután fehérbe öltöztették, majd a püspök megkente, megáldotta és békecsókban részesítette. A szertartást az ünnepélyes szentáldozás zárta le.

III. Liturgikus napok

A húsvéti ünnepen és a vasárnapokon kívül az ún. stációs böjti napok egyre nagyobb jelentőséget nyertek. Ilyenek voltak szerdán és pénteken, később pedig szombaton is, ez utóbbi miatt azonban 200 körül heves viták támadtak.

III. rész: A milánói rendelettől (313) a hellenisztikus-római kor lezárulásáig (700)

16. A római állam valláspolitikája Konstantintól Theodosiusig (306–379)

Irodalom: I. Piganiol, A., L'empereur Constantin, Paris 1932; Alföldi, A., The Conversion of Constantine and Pagan Rome, London 1948; Jones, A. H., Constantin the Great and the Conversion of Europe, London 1948; Voelkl, L., Der Kaiser Konstantin, München 1957; Dörries, H., Konstantin der Große, Stuttgart 1958; Vogt, J., Probleme der Konstantinforschung, in: Reallexikon für Antike und Christentum, III., 306–379, valamint Constantin der Große und sein Jahrhundert, München[2] 1960; Aland, K., Das Konstantinische Zeitalter (Kirchengeschichtliche Entwürfe), Gütersloh 1960; Rahner, H., Konstantinische Wende, in: Stimmen der Zeit, 167 (1960–61), 419–428.

II., IV. Voigt, K., Staat und Kirche von Konstantin dem Großen bis zum Ende der Karolinerzeit, Stuttgart 1936; Berkhof, H., Kirche und Kaiser, Zürich 1947; Greenslade, S. L., Church and State from Constantine to Theodosius, London 1954.

III. Bidez, J., La vie de l'empereur Julien, Paris 1930. – németül München[5] 1947; Riciotti, G., L'imperatore Giuliano secondo i documenti, Milano 1956.

V. Ensslin, W., Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius, München 1953; King, N. Q., The Emperor Theodosius, London 1961.

I. Nagy Konstantin (306–337)

Konstantint, az ókor egyik legnagyobb államférfiát már kortársai is ellentétesen ítélték meg. Nem véletlen tehát, hogy a modern egyháztörténetírás, amely az egyház és állam viszonyát, illetve összefonódását külön vizsgálódás tárgyává teszi, a Konstantin-féle fordulatot élesen bírálja.

Konstantin 285 körül született Naissusban (Niš, Szerbia), és Diocletianus császár udvarában nevelődött föl. Apja a nyugati cézár, Constantius Chlorus volt, aki a keresztényekkel rokonszenvezett. Anyja, Helena (Ilona) egyszerű származású drepanói, bithyniai vendéglőslány volt, rendkívül eszes és művelt, ugyanakkor végtelenül hatalomravágyó, ármánykodó és rosszindulatú asszony, akit még fia is száműzött az udvarból, aki azonban végül is a keresztény hitre tért. Helena ugyan törvényes feleség volt, de a rangkülönbség miatt csak második (concubina). Constantius Chlorus első felesége Basilina volt. Mindkét asszonytól több gyermek született. Amikor 305-ben Diocletianus császár lemondott, Konstantin apjához ment a keleti udvarból, ahol egy év múlva, apja halála után a nyugati seregek császárnak kiáltották ki. Itt lassan fordulat állott be belső életében is: a már eddig is vallott monoteizmus mellett egyre inkább a kereszténység felé fordult. „Megtérését” a Maxentius fölött aratott 312. október 28-i győzelem pecsételte meg. Saját elbeszélése szerint ezt Krisztus segítségének és a zászlókon (labarum) való Krisztus-monogramnak köszönhette (Lactantius, 44,5; Eusebius, Hist. Eccl. 9,132 és ennek legendás kiegészítése: Eusebius, Vita Const. k., 28.331: tutó nika! = ezáltal győzzél!) Az újabb kutatások szerint megtérése őszinte volt és ezt többször nyíltan is megvallotta (lásd pl. Ablabius afrikai prokonzulhoz írt levelét: Optat, Csel. 26,264 sköv.). Tudta tehát az egész birodalom. Az a tény, hogy csak 337 húsvétján, halálos betegsége idején kereszteltette meg magát (vö. Eusebius, Vita Const. 4, 61–63), nem szól keresztény volta ellen, mert ez abban az időben elég elterjedt szokás volt. Konstantin valószínűleg azért nem keresztelkedett meg előbb, mert nem akarta kezét megkötni. Ugyanis egész egyénisége rendkívüli, szinte messiási öntudattal volt eltelve. Azt hitte, arra született, hogy az egész birodalmat mind politikailag, mind vallásilag újjáteremtse. Az új államvallást a kereszténységben látta. Magát a 13. apostolnak tartotta (ilyen értelemben állított magának síremléket 12 szimbolikus szarkofág között), sőt külső dolgokban püspöknek is („episcopus in externis”, vö. Eusebius, Vita Const. 4,24). Hol kezdődtek azonban a külső ügyek és hol végződtek az egyház belügyei? Ezen nem törte Konstantin a fejét, hanem küldetése tudatában egyszerűen minden egyházi ügybe beleszólt és mindenben döntött. Valóban el lehet mondani, hogy az egyház abban a pillanatban, amikor teljes szabadságot nyert, mindjárt az állami mindenhatóság szolgája is lett. Megkezdődött a cezaropapizmus. Konstantin vallásos volt ugyan, de

a maga módján. Amilyen irgalmatlanul kiirtotta politikai ellenfeleit (Maxentiust, saját sógorát, Liciniust), ugyanolyan könyörtelen volt saját megesett családtagjaival szemben is. Legidősebb fiát, Crispust és annak mostohaanyját, saját feleségét, Faustát viszonyuk miatt meggyilkoltatta.

Valláspolitikájában rendkívüli bölcsességgel vallási türelmet és a vallások egyenlőségét hirdette meg. Így híres 313-as milánói rendeletében (nem edictum!) és 323-as törvényében (Eusebius, Vita Const. 2,56), amelyhez egész életében következetesen ragaszkodott. Ezt igazolja a 315-ben elkészült római diadalív, amelyen nem követelte meg a keresztény jegyek alkalmazását, ezt igazolja a 313 és 337 között veretett 11 pénzsorozat, amelyek közül csak egyetlen mutat fel keresztény motívumot, az is csak Konstantinápolyban került forgalomba; végül ezt igazolják egyes rendelkezései, pl. hogy megengedte Hispellumban saját tiszteletére egy pogány templom építését, azzal a kikötéssel, hogy nem mutatnak be benne áldozatot (Eusebius, uo. 16). A vallások egyenlőségéről vallott politikát szolgálták intézkedései, amikor a keresztény vallásnak, templomoknak és papoknak ugyanazokat a kiváltságokat biztosította, amelyeket a pogányság élvezett (adómentesség, örökösödési jog, templomi menedékjog, rabszolgaelbocsátási jog). Konstantin azonban még tovább is ment és egy csomó rendelkezéssel a kereszténység elterjedését és megerősödését támogatta: megtiltotta a véres cirkuszi játékokat, a keresztrefeszítést, a gyermekkereskedelmet, valamint azok kivetését és meggyilkolását, a konkubinátust. A rabszolga meggyilkolását egyszerű gyilkosságnak minősítette. 318-as és 333-as rendeleteivel a püspököknek törvényhatósági jogokat biztosított (valószínűleg az állami közigazgatás korrupciója és elégtelensége miatt), valamint a legfőbb praefectusi ranggal tüntette ki őket (ekkor kezdődik a püspöki inszigniák viselése). Fényes templomok hosszú sorának építtetésével (Rómában a Szent Péter- és Pál-bazilikák, Jeruzsálemben a bazilika és a Szent Sír-templom, Betlehem stb.) gondoskodott arról, hogy a kereszténység ne maradjon el épületeiben a pogányságtól. Hallatlan költséggel és erőfeszítéssel birodalmának egy új, keresztény fővárost építtetett (324–330), amely nagyszerű alkotásaival és keresztény emlékműveivel a régi fővárost, Rómát is felülmúlta („új Róma" = néa Rómé).

II. Nagy Konstantin fiai (337–361)

Nagy Konstantin birodalmát halála után három fia, Constantius, *II. Constantinus* és *Constans*, valamint unokaöccse, *Dalmatius*, között kívánta felosztani. Az agg császár halála után azonban lázadó katonák Dalmatiust és (két kiskorú fia, Gallus és Julianus kivételével) egész családját, lemészárolták. Így II. Constantinus a birodalom nyugati, Constans a középső, Constantius pedig a keleti részeit kapta. 340-ben Constans Nyugaton is uralkodó lett, mert II. Constantinus a közöttük kitört testvérháborúban trónját és életét vesztette. A fiatal és tetterős, de rossz gazdaságpolitikája, szigorú katonai fegyelme és homoszexualitása miatt gyűlölt Constans 350-ben maga is lázadás áldozatává vált: egy Magnentius nevű trónbitorló meggyilkoltatta. Constantiusnak csak 353-ban sikerült Magnentiust végleg legyőzni és öngyilkosságra kényszeríteni. Mivel saját gyermekei nem voltak, Gallust nevezte ki nyugati császárnak. Ez azonban csakhamar olyan önkényuralomba és mészárlásba kezdett, hogy Constantius kénytelen volt őt 354-ben bíróság elé állítani és halálra ítéltetni. Utódja 355-ben féltestvére, Julianus lett, akit államférfiúi és hadi sikerei után a csapatok 360-ban egyeduralkodónak kiáltottak ki. A közte és Constantius között kitört hadakozásnak az utóbbi 361 novemberében Szicíliában bekövetkezett hirtelen halála vetett véget. Constantius halálos ágyán vette föl a keresztséget.

Nagy Konstantin fiai a *vallást* illetően szakítottak atyjuk körültekintő *politikájával*. Nemcsak további privilégiumokkal halmozták el az egyházat és a püspököket (a püspökök pl. törvénymentességet nyertek és az állami postát utazásaikra ingyen igénybe vehették), újabb törvényekkel nemcsak elterjeszteni igyekeztek a keresztény erkölcsöt (megtiltották pl. a homoszexualitást és a közeli rokonok közötti házasságot), hanem rendeletek hosszú sorával megpróbálták ki is irtani a pogányságot. 341-ben megtiltották a pogány áldozatokat, 346-ban bezáratták a pogány templomokat, azok vagyonát állami tulajdonba vették, a pogány áldozatot bemutatókat halálbüntetéssel és vagyonelkobzással sújtották. 356-ban pedig mindenféle pogány szertartásra halálbüntetést mondtak ki.

Ezek a rendeletek nemcsak a keresztények által évszázadok óta követelt lelkiismereti szabadság ellen vétettek, hanem a józan ész, a reálpolitika ellen is. Hiszen a birodalom még túlnyomó részben, főként nyugaton, pogány volt, és tiszta pogány vidékeken a rendeletek végrehajtása áthidalhatatlan akadályokba ütközött. Sok pogány helytartó nem is törődött

velük. A teljesíthetetlen törvények nemcsak a császárok tekintélyét ásták alá. A rendeletek a művelt pogányok körében elkeseredést és ellenállást is kiváltottak, pontosan az ellenkezőjét annak, ami a császárok szándékában állt. Az oktalan rendeletek még szomorúbb következménye volt a keresztény csőcselék felzúdulása, amely több városban a pogány templomok vagyonára, kincseire vetette magát, vagy pedig elpusztította azokat (így Arethusában, Szíriában, Baalbek-Heliopolisban, Caesareában, Kappadóciában, Antiochiában és Alexandriában). Ez természetesen, mihelyt a pogányság új erőre kapott, nem maradt megbosszulatlanul.

Konstantin fiainak valláspolitikájához tartozott a cezaropapizmus további kiépítése is. Constantius „episcopus episcoporum”-nak neveztette magát, és a püspököktől egyházi vonatkozásban is feltétlen engedelmességet követelt (Csel. 14,311,25).

III. Julianus (361–363)

Az antik történetírás Julianus személyiségét és életművét igen sötét színekkel festette meg és mint aposztatát, hitehagyót jellemezte. Az újabb kutatás sokkal kedvezőbb megvilágításban látja, és kiváló emberi és államférfiúi képességeit készséggel elismeri (Bider, Joseph, La vie de l’empereur Julian, Paris 1930).

Julianus édesanyját, a keresztény Basilinát csakhamar születése után (331), édesapját, Julius Constantiust pedig – aki Constantius Chlorus féltestvére volt és aki Helena, a későbbi Szent Ilona gyűlölködése miatt sokat szenvedett – a 337es vérengzésnél vesztette el. Féltestvérével, Gallusszal együtt Constantius parancsára egy távoli császári birtokon, Macellumban, Kappadóciában nevelődött. A rendkívül tehetséges herceg itt felületes keresztény nevelésben részesült. Középszerű keresztény tanítói nem tudták érdeklődését mindvégig lekötni. Julianus ugyan belső meggyőződésből keresztelkedett meg, sőt egy ideig mint lektor is működött, de csakhamar kiváló pogány tudósok (mint Libanios és Maximos) hatására a pogány életfelfogás, pontosabban az újplatonizmus felé fordult. Ez a világnézet éppen abban az időben hódított művelt pogány körökben, s ehhez járult még Julianus romantikus, misztikus, irodalmi rajongása is, amely a pogány görög kultúrában és vallásban vélt megnyugtató választ találni. Julianus a 352 körül bekövetkezett szakítását a kereszténységgel titkolta, s bár magát még a Mitras-vallásba és az eleusi misztériumokba is

beavattatta, hivatalosan továbbra is keresztény volt, szentségekhez járult és Constantiust – akinek húgával, Helenával kényszerházasságban élt – panegyrikusokban dicsőítette.

Amikor 361-ben egyeduralkodó lett, a Nagy Konstantin-féle valláspolitikához tért vissza, azzal a különbséggel, hogy ő nem a kereszténységet, hanem a pogányságot támogatta. Célkitűzése természetesen a régi pogány államvallás visszaállítása és megújítása volt. Először teljes vallásszabadságot hirdetett, majd elődeinek törvényeit hatályon kívül helyezte, és a hatóságokat a régi pogány templomok helyreállítására, azok fölszerelésének visszaszolgáltatására kötelezte. A keresztényeket igyekezett a közéletből kiszorítani, híres iskolatörvénye 362. június 17-én megtiltotta a keresztény tanítók működését. Julianus egyúttal megpróbálta a pogány államvallást keresztény minta szerint új életre támasztani: fényes templomokkal, épületekkel látta el; a pogány papság köteles volt a keresztények fegyelmét, karitatív működését és istentiszteletét utánozni. Julianus ugyan nem üldözte a keresztényeket, de zaklatta őket, és tűrte, hogy több helyütt, pl. Egyiptomban, a pogányság ellenük támadjon. Valláspolitikája eleve kudarcra volt ítélve. Csak azért nem élte meg ennek összeomlását, mert 363. június 26-án a perzsák elleni hadjáratban halálos sebet kapott.

IV. Julianus és Theodosius közötti császárok (363–379)

Időrendi tábla:

Nyugaton:		Keleten:	
363–364	Jovianus	363–364	Jovianus
364–375	I. Valentinianus	364–378	Valens
375–392	II. Valentinianus	379–395	Theodosius
375–385	Gratianus		
(383–388	Maximus)		
(392–394	Eugenius)		
392–395	Theodosius		

Julianus halála után a csapatok Jovianus tábornokot kiáltották ki császárnak, aki keresztény volt és előbb Konstantin fiainak üldöző, majd pedig okulva a tapasztalatokon, Nagy Konstantin pogányságot megtűrő valláspolitikájához tért vissza. Julianus rendeleteit hatályon kívül helyezte.

Utódja Valentinianus lett, aki műveletlen öccsét, Valenset társcsászárnak nevezte ki. Mindketten keresztények voltak, akik nagyjából Jovianus valláspolitikáját követték, azzal a különbséggel, hogy uralkodásuk vége felé a pogányokkal szemben egyre kevesebb türelmet mutattak. Egy antiochiai összeesküvés felfedezése után a jóslásokkal összekötött pogány áldozatokat és a manicheizmust is megtiltották. Amikor 375-ben Valentinianus hirtelen meghalt, utóda fia, Gratianus lett, aki féltestvérét, II. Valentinianust császárnak tette és akivel Nyugaton közösen uralkodott.

V. Theodosius és társcsászárai

Amikor 378-ban Valens a gótok elleni harcban elesett, Gratianus az ibériai tábornokot, *Theodosiust* nevezte ki keleti császárnak. Theodosius képességeivel társuralkodóit messze túlszárnyalta. A politikai események következtében tekintélye pedig egyenesen nőtt. 383-ban a népszerűtlen Gratianus politikai gyilkosság áldozata lett és egy Maximus nevű trónbitorló ragadta magához a hatalmat Nyugaton. 388-ban sikerült Theodosiusnak Petoviumnál (Pettau, Ptuj) Maximust megsemmisítenie. 392-ben azonban Valentinianust szintén meggyilkolták, és egy félkeresztény szenátor, Eugenius ragadta magához a hatalmat. Theodosius azonban 394-ben legyőzte Eugeniust.

Theodosius képzett, okos és előrelátó államférfi volt, aki birodalmának hosszú évekre békét biztosított. Keresztény meggyőződését gyakorolta, még akkor is, ha az áldozattal járt. Amikor 390-ben Szent Ambrus milánói püspök a császárt a híres thesszalonikai vérengzés miatt (hivatalnokai bántalmazása miatt állítólag hétezer embert mészároltatott le a színházban) kiközösítette, Theodosius ellenkezés nélkül alávetette magát a büntetésnek és nyolc hónapig bűnbánatot tartott. Hogy a birodalom belső egységét biztosítsa – tehát államérdekből –, változtatott elődei valláspolitikáján, és a pogányságot erőszak alkalmazása nélkül, de szívós következetességgel visszaszorította. Egyidejűleg továbbfejlesztette elődei cezaropapizmusát. Ez azonban csak Keleten sikerült neki, mert Nyugaton az egyház ennek a fejlődésnek eredményesen ellenállt. Szent Ambrus mondása évszázadokra

irányelvvé vált: „A császárnak az egyházban, nem pedig az egyház fölött van a helye” (Auxent. 36). A pogányság elleni rendelkezéseit azzal kezdte, hogy 381-ben betiltotta az áldozatokat, 382-ben megszüntette a római pogány kollégiumokat, vagyonukat konfiskálta. 386-tól kezdve Kynegios nevű prefektus a keleti részeken a pogány templomok bezáratásáról és a korábbi rendeletek végrehajtásáról gondoskodott. A rendeletek, valamint Kynegios működése a pogányok ellenállását (Symmachus, Libanios emlékiratai, Szent Ambrus válasza, ep. 17–18) váltotta ki. Amikor 391 február végén a császár a pogányság ellen általános támadást indított és egy törvénnyel a pogány áldozatokat, sőt még a házi pogány kultuszt is megtiltotta, a keresztények és a pogányok között véres összeütközésekre került sor, főként Egyiptomban. Alexandriában a keresztények a híres Serapis-templomot, a hét világcsoda egyikét elpusztították. A keresztények és pogányok közötti ellentét lassan polgárháborúvá fajult, és a pogányok szellemi vezére, Lichomachus Flavianus római prefektus Eugenius trónbitorlóval szövetkezett. A döntő ütközetre 394 szeptemberében került sor a Frigidus folyónál (Triesttől nyugatra). Theodosiusnak csak roppant erőfeszítéssel és a „bóra” szél segítségével sikerült ellenfeleit legyőzni. Lichomachus öngyilkos lett, Eugenius elesett. Theodosius diadala a valláspolitikában is teljes volt: vallásilag is egységes, keresztény birodalmat teremtett, amelyben pogányok már csak elvétve, vidéken (pagus = falu, paganus = falusi, azaz pogány!) éltek.

17. Küzdelem az egyház egységének helyreállításáért a 4. században

Irodalom: I. Soden, H. v., Urkundenbuch zur Entstehungsgeschichte des Donatismus, Berlin[2] 1950; Frend, W. H. C., The Donatist Church, Oxford 1952; Greenslade, S. L., Schism in the Early Church, London 1953.

II. Gwatkin, H. M., Studies of Arianism, London[2] 1900, Kelly, J. N. D., Early Christian Creeds, London 1950; De Clercq, V. C., Ossius of Cordova, Washington 1954; Dallmayer, H., Die großen vier Konzilien: Nicaea, Konstantinopel, Ephesus, Chalcedon, München 1961; Ortiz de Urbino, I., Nizäa und Konstantinopel (Geschichte der ökumenischen Konzilien, I.), Mainz 1965; Ritter, A., Das Konzil von Konstantinopel und sein

Symbolum, Göttingen 1965; Jedin, H., Kleine Konziliengeschichte, Freiburg i. Br.[7] 1966.

Nagy Konstantin az egyháznak nemcsak szabadságot, hanem előnyös helyzetet is biztosított. A birodalom egységének szellemi biztosítékát a kereszténységben látta, ezért az egyházat az állammal szorosan összekapcsolta. Egyházpolitikáját utódai nemcsak folytatták, hanem még jobban ki is építették. Sajnos azonban éppen akkor, amikor a kereszténység az államvallás szerepét elnyerte, nem volt egységes. Az egyház belső meghasonlása már csak államérdekből sem lehetett Konstantin és utódai számára közömbös. Ez magyarázza meg a császárok gyakori és erőszakos beleavatkozását teológiai vitákba. Arra törekedtek, hogy az egyház egységét mindenáron helyreállítsák.

I. A donatista szakadás

Mensurius karthágói püspök halála után 311-ben Caecilianus archidiákonus lett a püspök. Noha a választás érvényes volt, személyes ellensége, egy Lucilla nevű gazdag asszony felbujtására csakhamar 60 püspök gyűlt össze Karthágóban, akik Caecilianus választását és szentelését érvénytelennek nyilvánították, és helyette Lucilla házi káplánját, Majorinust tették meg püspöknek. Bár az afrikai egyház nagy többsége Caecilianus mellett hűségesen kitartott, Majorinus köré mégis egy igen jelentős kisebbség csoportosult. Majorinus párthívei nemcsak Caecilianus enyhébb bűnbánati fegyelmét elítélő rigoristák voltak, hanem a felső uralkodó réteg, a római nagybirtokosok ellenfelei is, főként a berber–pun földműves őslakosok, akik szociális reformot sürgettek. A vita tehát csakhamar dogmatikus–pasztorális kérdéseken túl gazdaságpolitikai és nemzetiségi jelleget is öltött.

Nagy Konstantin csakhamar elrendelte – és rendelkezése nem ütközött a püspökök részéről ellentmondásba! –, hogy a vitás kérdésben *Miltiades* pápa és a három galliai püspök döntsön. Ez 313 októberében meg is történt, mégpedig teljesen Caecilianus javára. Majorinus párthívei azonban nem nyugodtak bele az ítéletbe. Ezért Konstantin a nyugati egyház reprezentatív képviselőit, 43 püspököt 314 augusztusában Arelate/Arles-ba hívta össze, akik ugyancsak Caecilianusnak adtak igazat. Az afrikai szakadárok, akiket most már Majorinus utóda, *Donatus* püspök után „donatistáknak” neveztek,

ismét nem nyugodtak bele az ítéletbe és a császárhoz fellebbeztek. A császár 316-ban döntött és a donatista szakadást elítélte. Azok azonban a császár ítéletét is mint illetéktelent elvetették és fegyveres lázadásba kezdtek. Ennek leverése után Konstantin belenyugodott a megváltoztathatatlanba és a donatista egyháznak Afrikában külön státuszt biztosított.

Utódai alatt azonban a donatista egyház hatalmi túlsúlyba jutott. Constans tehát 343-tól arra törekedett, hogy a politikailag veszélyes mozgalmat elfojtsa. Az elnyomás szabályos pun lázadást váltott ki, amelynek következményei véres katonai összeütközések voltak. Constans, később pedig Constantius, ennek ellenére kitartott politikája mellett. Változás csak Julianus alatt következett be, amikor is a 361es türelmi és restitúciós rendelete értelmében a száműzött donatista püspökök székhelyükre visszatérhettek és egyházközségeik irányítását kézbe vehették. Templomaik visszaadása, istentiszteleteik megindítása nem ment simán és kölcsönös erőszakoskodásokra adott alkalmat. A következő korszakban is többször ingadozott a császári politika a türelem és az elnyomás között. Polémiára is sor került: *Optatus* milevei püspök 380 körül írt De schismate Donatistarum című művében Donatus utódjának, Parmenianusnak egyháztörténetét cáfolta. Amikor 385-ben *Gildo* afrikai helytartó csaknem egyeduralkodó lett és kormányzatában a donatista nemzeti pártra támaszkodott, a donatista szakadás még nagyobb jelentőséget nyert. 398-ban azonban Honorius császár, Theodosius fia Gildót megsemmisítette és tanácsadóit kivégeztette. A donatista egyház erre előbb jogait vesztette el, majd pedig elnyomott helyzetbe került. A császár nyomására 411-ben Karthágóban császári biztos jelenlétében hitvitára is sor került, amely Szent Ágoston hippói püspök jelentős közreműködésével a katolikus párt fényes diadalával végződött. Ezután a császárok a donatistákkal szemben drákói szigorral léptek föl. Legtöbbjük vissza is tért az egyházba, de sok rabszolga és szegény földműves kitartott a szakadás mellett. Ezek a vandáloknak Afrika meghódításában (429) segítségükre voltak. A donatista egyház utolsó maradványait az iszlám semmisítette meg.

II. Az arianizmus

Az alexandriai születésű *Areios* (Arius) – kb. 260–336 – az antiochiai Lukian iskolájában tanult. Később szigorú aszkéta életet folytatott, és már

idősebb korában lett a Meletius-féle szakadás követője és presbytere. Ugyan kibékült a törvényes alexandriai püspökkel, Péterrel, de csakhamar újra szakított vele, amiért az kiközösítette. Arius Péter utódja, Achillas idején visszatért az egyházba és az alexandriai Baukalis-templom plébánosa lett. Tanításában csakhamar merő szubordinációt hirdetett. Azt állította, hogy a Fiú az Atya teremtménye és lényegét illetően ahhoz nemcsak nem hasonló, hanem idegen is. Sándor alexandriai püspök 318-ban zsinaton tisztázta a kérdést és a vonakodó Ariust párthíveivel együtt kiközösítette. Arius azonban csakhamar számos követőre akadt egész Keleten, úgyhogy csaknem az egész keleti kereszténység két pártra szakadt. Nagy Konstantin megpróbált Hosius cordobai püspökön keresztül a két párt között közvetíteni, de a tárgyalások nem vezettek eredményre. A 324es antiochiai zsinat, amely Arius tanítását elítélte, sem hozta meg az óhajtott békét.

1. A niceai zsinat (325)

Az egész keleti egyházat áthálózó szakadás Nagy Konstantint arra az elhatározásra vezette, hogy Nikaiába/Nicaeába, a Nikomédia melletti császári nyaralóba egyetemes zsinatot hívjon össze. A zsinat 325. május 20. és július 25. között ülésezett. Mintegy 250 püspök vett részt rajta, de nyugati csak öt volt közöttük. Arius pártján 17 püspök állt, de közöttük volt a nagyképességű udvari püspök, a *nikomédiai Eusebius* is. Hosszú tanácskozás után az orthodox álláspont győzött. A hitvallás, amely a caesareai keresztségi fogadalomból lett kidolgozva, a Fiúnak az Atyával való egylényegűségét („homousios”) hangoztatta. Ennek a szónak a beiktatása Nagy Konstantin egyenes kívánságára történt. A zsinat kánonjai (irányelvei) praktikus kérdésekkel foglalkoztak, mint a húsvéti ünnep dátumával, bűnbánati fegyelemmel, a püspökök rangjával és szentelésével és az uzsorakamattal.

A császár azt hitte, hogy a zsinattal, amelynek határozatait birodalmi törvényerőre emelte, békét teremtett. Azonban csalódott. A vita ugyanis folyt tovább, főként azért, mert a „homousios” („egylényegű”) szó teológiailag még nem volt tisztázva.

2. A teológiai és egyházpolitikai küzdelem Nagy Konstantin és utódai alatt

A *nikomédiai Eusebiusnak* sikerült 328-ban Nagy Konstantint az arianizmusról meggyőzni, számkivetéséből visszatérni és az orthodox párt vezetőjét, *Athanasius* alexandriai püspököt – miután azt 335-ben Tyrusban

Eusebius párthívei elítélték – Trierbe száműzetésbe küldeni. Nagy Konstantin fiai kezdetben, 337-ben ugyan megengedték, hogy az összes száműzött püspök hazatérjen, de Konstantinus csakhamar a Nicaenum ellen irányuló egyházpolitikába kezdett. Eusebius párthívei jelentős püspökségeket nyertek (ő maga is 339-ben konstantinápolyi püspök lett), míg Athanasiust és követőit újra száműzetésbe küldték. Athanasius Rómába menekülése (339) és mindkét párt felkérése révén a nyugati egyház is belesodródott a vitába. I. Gyula pápa 340-ben egy római zsinaton Athanasiusnak adott igazat. Az eusebianusok válasza erre a 341es antiochiai zsinat volt, amely ugyan a nyílt arianizmust elítélte, de a nicaeai zsinat hitvallását is elvetette. A keleti és nyugati egyházat szakadással fenyegető veszély láttán a császárok 342-ben *Sardicába* (ma Szófia) zsinatot hívtak össze. Ez azonban nemhogy visszaállította volna a hitbeli egységet, hanem a helyzetet még jobban elrontotta: mindkét párt, tehát lényegében a keleti és nyugati kereszténység kölcsönösen kiközösítette egymást. Constantius 344-től kezdve a perzsa háborúk miatt nem támogathatta egyoldalúan az ariánusokat. Athanasius 346-ban visszatérhetett székhelyére. 353-ban azonban, amikor Constantius egyeduralkodó lett, újra támadásba kezdett az orthodoxia ellen. Tanácsadói az ariánus Valens és Ursacius püspökök voltak. A császár nyomására 355-ben a *milánói* és az *arles-i zsinatok* Athanasiust elítélték, az ítéletet elismerni vonakodó *Liberius pápát* és *Hilarius poitiers-i püspököt* pedig a császár száműzte. Constantius 356-ban katonai alakulattal hatalmába vette Athanasius székesegyházát, annak azonban sikerült megszöknie („Apologia ad Constantium”). 357-ben Constantius *Sirmiumban* egy ún. *megegyezési hitvallást* készíttetett, amely egy harmadik párt, az antiochiai Eudoxios vezetése alatt álló ún. újariánus csoport kialakulását segítette elő, különben azonban egyik párt jóváhagyását sem nyerte el. A császár erre ugyanott egy újabb megegyezési hitvallást készíttetett és a száműzött Liberius pápát annak elismerésére kényszerítette (358). Az egyház egységének helyreállítása céljából Constantius újra csak egy egyetemes zsinat összehívására gondolt. Közlekedési szempontokból egyszerre két helyen kellett üléseznie: *Riminiben* és az izauriai *Seleuciában.* A zsinat dogmatikus előkészítése 359-ben Sirmiumban történt, ez teológiailag visszaesés volt a Nicaenum előtti időbe. Bár a zsinat Riminiben 359-ben a sirmiumi megegyezési hitvallást előbb elvetette, a császár addig fárasztotta az

egybegyűlt nyugati püspököket, míg azt aláírták. Akik ezt nem tették (tizenöten), azokat száműzték. A keleti püspökök zsinata Seleuciában, amely a nyugatival egyszerre ülésezett, nem hozott semmiféle eredményt. A császár azonban értett hozzá, hogy a zsinat nála megjelenő küldötteivel a szirmiumi hitvallást elfogadtassa. Constantius elérte célját: a látszólagos egység létrejött, csakhogy a teológiai vita 40 évvel való hátravetése árán. Ezentúl csak a félarianizmus érvényesülhetett, az orthodoxokat és az ariánusokat száműzték.

3. Az arianizmus Constantius után

Constantius halála után a császári politikában nagy fordulat állott be. A Julianus által meghirdetett vallásszabadság lehetővé tette a küzdő feleknek a harc továbbfolytatását. Athanasius is hazatért és egy rövid száműzetés után (362) 364-ben zsinatot tarthatott. *Jovianus* türelmes politikájára azonban *Valens* félariánus politikája következett. Ez a többi párt egymáshoz való közeledését eredményezte, főként, hogy Vazul caesareai és másik két kappadóciai püspökbarátja személyében a teológiai probléma megoldása a végső stádiumhoz közeledett. Vazulnak egyelőre nem sikerült az egységet helyreállítania, főként az antiochiai egyházszakadás (ott egyenesen három párt, három egyház létezett), Athanasius teológiai fejlődése (azt követelte, hogy a „homousios” szót a Szentlélekre is alkalmazzák) és a vezető személyiségek önfejűsége miatt. Theodosius alatt 378-ban a száműzöttek mind hazatérhettek. Ez újra csak a viták fellángolásához vezetett, amiért a császár 380-ban rendeletet bocsátott ki és előírta, hogy mindenki köteles Damasus pápa és Péter alexandriai püspök hitét követni.

4. Az I. konstantinápolyi zsinat (381)

Miután sikerült megszüntetni az antiochiai szakadást és a konstantinápolyi félariánus hitvallást, Theodosius császár 381-ben Konstantinápolyba egyetemes zsinatot hirdetett meg. Ezen májustól júliusig mintegy 150 püspök vett részt. A pápát nem képviselte senki. A zsinat újra megerősítette a niceai hitvallást és abba egy ciprusi keresztségi fogadalom alapján a Szentléleknek isteni lényegére vonatkozó mondatot fűzött. A zsinat harmadik kánona a konstantinápolyi szék rangemelését mondta ki. Ezért ezt a kánont a pápa később nem erősítette meg.

18. Az egyházi szervezet a 4. században

Irodalom: I. Maurer, W., Typen und Formen aus der Geschichte der Synode (Schriften des theologischen Konvents Augsburg, Bekenntnisses 9), Berlin 1955, 78–99; Kinder, E., Synoden als kirchliches leitendes Organ, uo., 100–115; Hajjar, J., Le Synode permanent dans l'Église byzantine des origenes au XIe siècle, Roma 1962.

II. Colson, J., Les fonctions ecclésiales aux deux premièrs siècles, Brügge–Paris 1956; Schelke, K. H., Jüngerschaft und Apostolamt, Freiburg i. Br. 1957; Schauf, H., De corpore Christi mystico, Freiburg i. Br. 1959; Strigl, R. A., Grundfragen der kirchlichen Aemterorganisation, München 1960.

I. A zsinatok

Az első zsinatokat a montanista eretnekség és a húsvéti vita váltotta ki. Keleten a zsinatok kezdettől fogva egyháztartományok szerint gyűltek össze. 250 óta minden országban bevált intézményekké váltak és előnyeik miatt – főként a hitélet, liturgia és egyházfegyelem terén – évente kétszer is sorra kerültek (Nicaenum canon 5). Nyugaton, főként Rómában, Karthágóban és Alexandriában nem a tartományi zsinatok, hanem a nemzeti zsinatok jöttek divatba. Rómában a pápa püspökszentelési évfordulója („dies natalis") az itáliai püspökök gyűlésével volt összekötve.

Az egyetemes, ökuménikus (synodas oikumeniké = a „kultúrvilágot" felölelő) zsinat gondolata Nagy Konstantintól származott. A dogmatika ma ezen az egész világ püspökeinek ünnepélyes gyülekezetét érti, amely a pápa kívánságára és az ő vezetésével azzal a céllal ül össze, hogy az egyházat érintő ügyekben tanácskozzék és törvényeket hozzon.

A keleti kereszténység ma csak hét egyetemes zsinatot ismer: a nicaeait (325), az első konstantinápolyit (381), az efezusit (431), a kalcedonit (451), a második konstantinápolyit (553), a trullait (680) – a Quinisextumot (691), valamint a második nicaeait (787). A katolikus egyház 21 zsinatot tart nyilván: a fönti hetet (kivéve a 381es zsinat 3. kánonját, a 451es zsinat 28. kánonját és a 691es Quinisextumot), ezenkívül a IV. konstantinápolyit (869), az I., II., III. és IV. lateránit (1123, 1139, 1179, 1215), a lyonit (1245), a vienne-it (1310–12), a konstanzit (1414–18), a basel–ferrara–firenzeit (1431–49), az V. lateránit (1512–17), a trientit (1545–63) és az I. és II. vatikánit (1869–70, 1962–65).

Az első hét zsinatot a császárok hívták össze, azok vezetése alatt állottak és azok is zárták be. A zsinati atyák véleményüket vagy hozzászólás, vagy ún. acclamatiók (helyeslő vagy nem helyeslő felkiáltások) formájában nyilvánították ki. A határozatokat rövid vagy részletes kánonokba foglalták.

II. Az egyházi szervezet

A 3. század folyamán számos *„apostoli”* alapítású egyházközség politikai és közigazgatási változások során elveszítette jelentőségét. Helyükre a *tartományi fővárosok, a metropolisok* kerültek, amelyeknek püspökei (episcopos metropolites) a tartományi püspökök vezetőivé (metropolita) váltak. A 341es antiochiai zsinat Keleten a metropolita szervezetet törvényerőre is emelte. Nyugaton kissé másképp alakult a fejlődés. Ott, főként Rómában és Alexandriában, az anyaegyházak domináló szerepe jutott kifejezésre a függő leányegyházakkal szemben; tehát a metropolita szervezet. Az idők folyamán az egyes metropoliták egyre több jogot nyertek és az általuk összehívott tartományi zsinatok sem kollegiális püspöki tanácskozások és döntések voltak, hanem a metropolita kormányzatának végrehajtó szerve. A metropolita tartományának püspökeit bíráskodása alá vonta, ő döntött ügyükben, fosztotta meg adott esetben méltóságuktól. Az ősegyházban egyházközség alapítása mindig egy püspök beiktatásával volt egybekötve, még akkor is, ha az egyházközség csak néhány (12) tagból állt.

A 3. századtól kezdve Nyugaton kis egyházközségek vezetésével presbytereket bíztak meg, Keleten pedig – ahol ez nem volt szokás – a sokszor tanulatlan, műveletlen és egyszerű falusi püspököket (*„chorepiscopi”*) kezdték visszaszorítani. A 314es ancyrai zsinat 13. kánonja megtiltotta falusi püspököknek, hogy presbytereket és diákonusokat szenteljenek, a 342es sardicai zsinat pedig egyenesen kihalásra ítélte őket. A püspökválasztásba a metropolita egyre inkább beleszólt, a választás megerősítését és a megválasztott püspökké szentelését magának tartotta fönn. Az egyházközség irányítását a püspök tartotta kézben, aki az anyagi ügyek intézésével Keleten egy *ökonómusnak* („oikonomos”) nevezett laikust, Nyugaton egy *archidiákonust* bízott meg. A papság a 3. századtól kezdve önálló társadalmi renddé vált, és a diákonusi és presbyteri utánpótlás kiképzése a lektorok iskolájában történt. Az elvirai zsinat óta (315 körül, canon 33) általánossá kezdett válni a nézet,

hogy a lelkészkedő papságnak nemi önmegtartóztatásában kell élnie, ami a papi nőtlenség alapjait (*coelibatus*) vetette meg (vö. a 390es karthágói zsinatot). Konstantin és utódainak törvényei és kiváltságai a püspöki és papi rend további társadalmi elkülönülését eredményezték. A püspökök bizonyos bírósági mentességet élveztek, magas államhivatalnokok jelvényeit viselték (pallium, stóla, manipulus, gyűrű), azok jogait élvezték (trón, fáklyák, tömjén), a papság pedig az államhivatalnokokéhoz hasonló hivatalos öltözéket kezdett viselni (tóga = „reverenda”, casula, dalmatica).

19. Egyházi élet a 4. században

Irodalom: I. Kitschelt, L., Die frühchristliche Basilika, München 1938; Klauser, Th., Vom Heroon zur Märtyrer-Basilika, Bonn 1942; Grabar, A., Martyrium – Recherches sur le culte de reliques et l’art chrétien antique, I–III., Paris 1946.

II. lásd a 15. fejezetet, azonkívül:

Delling, G., Der Gottesdienst im Neuen Testament, Berlin 1952; Jungmann, J. A., Der Gottesdienst der Kirche, Innsbruck 1955, valamint: The Early Liturgy, Notre Dame 1959.

III. Anrich, G., Die Anfänge des Heiligenkultes in der christlichen Kirche, Tübingen 1904; Baudrillart, A., Moeurs paiennes, moeurs chrétiennes, I–II., Paris[2] 1936; Klauser, Th., Der Ursprung der bischöflichen Insignien und Ehrenrechte, Krefeld 1948; Kötting, B., Peregrinatio religiosa, Marburg 1950; Clasen, H., Die Arkandisziplin der alten Kirche, Heidelberg 1956; Perler, O., Arkandisziplin, in: Reallexikon für Antike und Christentum I., 667–679; Herrmann, F. v., Symbolik der Religionen, XI. Kultsymbolik der Ostkirchen, Stuttgart 1961; Vollmann, B., Studien zum Priszillianismus, Roma 1963.

I. A keresztény templomok

313 után a keresztények száma az egész birodalomban rohamasan növekedett, ami korszerű, nagy befogadóképességű templomok építését tette szükségessé. Mintául a Nagy Konstantin parancsára és építészei által tervezett lateráni bazilika (313–315) szolgált. Ezt a *bazilika*típust („királyi terem”) az akkori törvény- és vásárcsarnokból alakították ki. A hosszú

csarnokot, amelynek lapos mennyezete (és nem nyitott tetőszerkezete) volt, egy félköralakú apszis zárta le, ahol a püspök és a presbyterium foglalt helyet. Vele szemben volt az oltár. Coemeteriális templomoknál ez pontosan a vértanúk sírja felett volt. A csarnokhoz a jövést-menést és áldozást megkönnyító mellék- illetve kereszthajók járultak, amelyeket oszlopsor határolt. Padok, székek nem voltak. Ablakok csak az oszlopok fölött a főhajóban voltak. A templom előtt négyszög alakú átrium épült; többnyire kúttal: tisztálkodási és megpihenési lehetőséget nyújtott. A keresztelések a templomhoz tartozó, de attól elválasztott, többnyire nyolcszögű és fűtött medencéjű keresztelőkápolnákban (baptisterium) történtek.

II. A liturgia

A 4. század legfontosabb liturgikus eseménye Nyugaton az volt, hogy a *liturgikus nyelv* az eddigi görög helyett a latin lett. Ez Rómában 360 és 382 között, valószínűleg Damasus pápa alatt következett be. Az Úr ünnepeihez két új ünnep is járult: Rómában még 336 előtt *Jézus Krisztus születésnapja* a „sol invictus” helyett december 25-én, és Alexandriában egy Aion-ünnep helyett az *epifánia* (epiphaneia tou theou = Isten megjelenése) január 6-án. Míg az előbbi ünnep főként Nyugaton, az utóbbi főként Keleten terjedt el, és sokáig egymással vetélkedtek. A *szentek ünnepei* gyorsan szaporodtak. Rómában két Szent Péter-ünnep is volt: június 29-én és február 22-én. A Krisztus példáját utánzó *negyvennapos böjt* húsvét előtt még a 3. században feltűnt Egyiptomban és Szíriában. Ez lassan általánossá vált az egész egyházban azzal a különbséggel, hogy Nyugaton vasárnaponként, Keleten pedig szombaton sem böjtöltek. Így néhány helyen a hiányzó napokat vagy a böjt korábbi megkezdésével, vagy pedig pünkösd körül történt böjti napok betoldásával pótolták. Rómában a négy évszaknak megfelelően kántorböjti napok is voltak (szeptember). A latin liturgikus nyelv bevezetésével kapcsolatban keletkezett a 4. században a latin misekánon is. Eredetét a kutatásnak mind a mai napig nem sikerült megállapítania, talán azonban mégis Milánóban keletkezett. Az istentiszteletek nagyban kibővültek: általában 3–4 órát tartottak. A *mindennapos istentiszteletet* azonban csak Cyprianus vezette be Karthágóban, a 4. században még nem vált általánossá. A hívek ennek ellenére mindennap áldozhattak, mert a szent kenyeret haza is vihették. A zsidó hagyományokra épült napi háromszori zsolozsmához a 3. századtól kezdve még három nappali és többnyire két

éjszakai ima is járult: 9, 12, 15, 24 és 3 órakor. Ezt azonban csak a közösségben élő remeték és szerzetesek végezték.

III. A valláserkölcsi élet

Szent Jeromos Malchusról írott életrajzában megállapította (PL 23,1), hogy míg az egyház az üldözések korában állandóan növekedett, addig 313 óta nem erényekben, hanem csak hatalomban és vagyonban gyarapodott. A konstantini fordulat valóban megdöbbentő állapotot vezetett be az egyház eddigi történetébe. A császárok törvényei és valláspolitikája a pogányság tömegeit vitte az egyházba, akik azonban csak az új konjunktúra lovagjai voltak, és meggyőződésükben, még inkább erkölcsi életükben semmiben sem különböztek a többi pogányoktól. A régi katekumenátusi intézmény, amely hároméves kiképzésével, két tanú jótállásával (keresztszülők!) és számos vizsgájával a komoly megtérés biztosítéka volt, nem győzte a jelentkezőket felvenni. Nagy számban tűntek fel olyan „keresztények”, akik magukat a katekumenek listájára ugyan felíratták, de már a keresztségre és a keresztény életmódra nem gondoltak. Ezek között még aszociális elemek is akadtak: ebben az időben még keresztény csőcselékről is lehet beszélni.

A 3. és 4. század az ún. pogány misztériumok korszaka volt. Nem csoda, hogy ilyesfajta elképzelések a keresztény istentiszteletbe is beszüremlettek, és a szentségeket, szentelményeket, liturgikus cselekményeket sokszor fölösleges miszticizmussal és titkolódzással (disciplina arcani = modern kifejezés!) vették körül.

A vértanúkkal kapcsolatban nemcsak különálló ünnepek keletkeztek, hanem megkezdődött ereklyéik tisztelete is. Sírjaikat lámpák sokaságával díszítették, és ereklyéiket a korábbi törvények ellenére az egész világba széthordták. Konstantinápoly, az új császárváros járt elöl ezen a téren, ilyen módon igyekezett Rómát érdemben utolérni. A legkívánatosabb ereklye a Szent Kereszt egy darabja volt, amelyet főként Jeruzsálemben tiszteltek. A vértanúk és szentek sírjai megindították a keresztény tömegek vándorlását: főként a Szentföld, Egyiptom és Szent Márton tours-i sírja vonzott zarándokokat (vö. Egeria nevű spanyol vagy galliai szerzetesnő Itineráriumát).

A császárok kitüntető kegyének és cezaropapizmusának csak kevesen tudtak ellenállni. Akadt a püspökök között olyan is, aki – mint a kyrenei Synesios – félig pogány maradt. De még több volt közöttük az örökséget és

vagyont hajhászó (Theodosius kénytelen volt 370-ben megtiltani, hogy a papok gazdag özvegyek vagyonát magukra, illetve az egyházra írassák), gőgös, hatalamra vágyó, fanatikus és elvetemült ember is. Maga Damasus pápa is olyan fanatizmussal pusztította el Ursinus ellenpüspök táborát, hogy a Liberiana-bazilikából (S. Maria maggiore) a holttesteket százával hordták ki; a pápát a nép közönséges gyilkosnak nevezte (Coll. Avell. 1,9). Az újabb kutatás *Priscillianus* aszkéta, majd később avilai püspök mágus és manichaeista eretnekként való elítélését és kivégzését (385) is főként a korabeli politikai állapotokra, valamint egy intrikáló püspöki csoportra vezeti vissza.

Az egyház a 4. században számbeli gyarapodását belső értékének lényeges csökkenésével fizette meg.

20. Az egyházi írók a 4. században

Irodalom: Foakes, F. J.–Jackson, E., Eusebius of Caesarea, Cambridge 1933; Laqueur, R., Eusebius als Historiker seiner Zeit, Berlin 1929; Gross, F. L., The Study of St. Athanasius, Oxford 1945; Ronnat, J. M., Basile le Grand, Paris 1955; Fleury, E., Grégoire de Nazianze et son temps, Paris 1930; Gallay, P., La vie de S. Grégoire de Nazianze, Paris 1943; Plagnieux, J. S., Grégoire de Nazianze Théologien, Paris 1951; De Castro, M. G., Die Trinitätslehre des Gregors von Nyssa, Freiburg 1938; Daniélou, J., Platonisme et théologie mystique – Essai sur la doctrine spirituelle des Grégoire de Nysse, Paris^2 1954; Riciotti, G., San Efremo Siro, Torino 1925; Vööbus, A., Literary critical and historical studies in Ephrem the Syrian, Stockholm 1958; Baur, Ch., Der hl. Johannes Chrysostomus und seine Zeit, I–II., München 1929–30. (angolul új irodalommal: London 1960); Moulard, A., Jean Chrysostome – Sa vie, son oeuvre, Paris 1949; Devreesse, R., Essai sur Théodore de Mopsvestia (Studi e Testi, 141), Roma 1948.

II. Campenhausen, H. v., Ambrosius von Mailand als Kirchenpolitiker, Berlin 1929; Dudden, F. H., The Life and Times of St. Ambrose, I–II., Oxford 1935; Huhn, J., Ambrosius von Mailand, ein sozialer Bischof, Fulda 1946; Grützmacher, G., Hieronymus, I–III., Leipzig 1901–08; Moricca, U., San Girolamo, I–II., Milano 1922; Antin, P., Essai sur St. Jérôme, Paris 1951.

A konstantini fordulat: az egyház szabadsága, biztos anyagi bázisa, a kultúrába való bekapcsolása, kiváló teológusainak és főpásztorainak hosszú sora a belső hitélet elszegényedésével egyidőben az egyházi tudományok hallatlan felvirágozásához vezetett. Megkezdődött az egyházatyák kora. Az alexandriai és az antiochiai egyházi iskola újabb fénykorát élte. Az előbbi az allegorikus értelmezést az antiochiai szövegtani értelmezés javára kissé visszaszorította: a két álláspont közeledett egymáshoz. Az alexandriai iskola legkiválóbb képviselői Szent Atanáz és a három kappadóciai püspök: Vazul, nyssai és nazianzi Szent Gergely voltak, valamint az iskola vezetője, a vak Didymos. Az antiochiai iskola növendéke volt Aranyszájú Szent János és Theodor mobsuestiai püspök. Az egyházi írók a kor mindennemű irodalmi műfaját gyakorolták, leginkább azonban az apológiát.

I. Egyházi írók Keleten

Caesareai Eusebius (263 körül–339) Origenes caesareai iskolájában annak utódjánál tanult. 313-tól a palesztinai Caesareában volt püspök. Fáradhatatlan történeti író volt. Még apológiai írásai is (Praeparatio evangelica, Demostratio evangelica stb.), főként azonban történeti írásai (Chronica, Historia ecelesiastica) számos, azóta elveszett mű idézése miatt rendkívül jelentősek. Nagy Konstantinnal szemben azonban szervilisen megalázkodó volt, a „Vita Constantini” című műve minden mértéket felülmúló hízelgő panegyrikus.

Athanasius (295–373), 328-tól alexandriai püspök a niceai hitvallás fáradhatatlan védelmezője volt az arianizmussal szemben. Emiatt többször kellett száműzetésbe mennie. Nem volt kiváló stiliszta, de számtalan munkáját teológiai küzdelmének szolgálatába állította. A „Vita S. Antonii” című munkájával nagyban hozzájárult a szerzetesi eszme terjesztéséhez Nyugaton is. Az ún. „Symbolum Athanasianum” („Quicunque”) nem tőle származik, hanem az 5. században valahol Dél-Galliában íródott.

Nagy Vazul (330 körül–379), görög nevén Basileios, egyházpolitikai tekintetben a három ún. kappadóciai egyházatya között a legjelentősebb, Athanasius mellett és főként annak halála után a niceai hitvallás legelszántabb védelmezője volt. Előkelő gazdag keresztény családból származott. Tanulmányait Caesareában, Konstantinápolyban és Athénban végezte. Itt nazianzi Gergellyel életre szóló barátságot kötött. 356-ban keresztelkedett meg, és barátjával, Gergellyel Pontusban kolostort alapított.

Vele együtt írta meg Origenés műveiből a „Philocalia”-t és az „Asceticon”-t, a szerzetesi szabályokat. 364-ben presbyter, 370-ben püspök lett Caesareában (Pontus). Mint metropolita új püspökséget alapított, hogy az ariánus püspökök számát ellensúlyozza. Fáradhatatlanul küzdött a vallási béke és a dogmatikus egység érdekében. Jelentősége dogmatörténeti és aszkétikus szempontból korszakalkotó volt. A Szentháromság tanának tisztázásához nagyban hozzájárult és a keleti szerzetesség atyja lett. 365 fennmaradt levele kultúrtörténeti szempontból is jelentős.

Nazianzi Gergely (330–390 körül), hasonnevű nazianzi püspök fia, hosszú tanulmányok során Kappadóciában, Palesztinában, Alexandriában és végül csaknem tíz évig Athénban rhétori műveltséget szerzett. 358-tól fogva rhétorként működött Nazianzban, majd Vazullal együtt remeteéletet élt. 361-ben vonakodása ellenére apja pappá szentelte, mire pusztába menekült (Apologeticus de fuga, 362). Azonban csakhamar visszatért, sőt 372-ben Vazul kérésére a kis Sasima püspöke lett. Itteni püspökségét sohasem foglalta el. Előbb apja halála után a nazianzi püspökséget kormányozta, majd újra remeteéletet élt, 379-ben pedig rábeszélésnek engedve konstantinápolyi püspök lett. Itt rövid időn belül megnyerte a félariánus híveket és papságot az orthodox tanítás számára. Amikor 381-ben a zsinat alatt ellenfelei megtámadták, hogy a sasimai püspökséget a kánonok ellenére elcserélte, önként lemondott (híressé vált búcsúbeszéde!). Ezután még két évig a nazianzi egyházmegyét irányította, majd családi birtokára Arianzba vonult vissza. Ezután már csak az aszkézisnek és az irodalomnak élt. Gergely nagyszerű szónok volt (44 beszéde maradt fönn), jelentős költő (Poemata dogmatica, Poemata Moralia, Poemata historica), de még jelentősebb éles elméjű teológus. Egyéniségét tekintve inkább művésztípus volt, aki a küzdelmet és a vitát nem szerette.

Nyssai Gergely (335 körül–394), a harmadik kappadóciai egyházatya, Vazul testvére volt, korának legmélyebb teológusa. Előbb rhétor akart lenni és valószínűleg meg is házasodott, később mégis remeteségbe vonult, sőt bátyja rábeszélésének engedve 371-ben Nyssa püspöke lett. Egyházmegyéjét főleg az anyagi ügyekben nem tudta jól kormányozni, és ezért 376-ban egy ariánus zsinat száműzte. 378-ban tért csak vissza Nyssába. 380-ban Sebaste metropolitája lett. A Szentháromságról szóló tanítása – főként a belső relációk meghatározása miatt – és christológiája –

a communicatio idiomatum megfogalmazása révén – korszakalkotó jelentőségű volt.

Szír Efrém (306 körül–373) egyháztanító és diákonus volt Nisibisben, ennek perzsa kézre jutása után (363) Edessában. A szír nyelv klasszikusai közé számítják. Exegetikus és apologetikus írásai (a Genesishez és Exodushoz írt kommentárjai, Adversus haereses stb.), beszédei és költeményei jórészt szír nyelven vagy örmény fordításban még ma is bővebb kiértékelésre várnak.

Salamisi Epifanius (315 körül–403) előbb szűkebb hazájában, Palesztinában szerzetes volt és 30 évig vezette kolostorát. A ciprusi püspökök 376-ban Salamis sziget püspökévé választották. Tudós egyházi férfi volt, de elfogult és felületes, aki minden eretnekséggel együtt (vö. munkáját, a „Panariont” = gyógyszerláda) minden filozófiát és egyházi tudományosságot is elvetett.

Aranyszájú János, Johannes Chrysostomos (344/354–407) antiochiai katonatiszti családból származott és iskoláit szülővárosában végezte. 369-ben keresztelkedett meg. Előbb lektor (375) volt, később szerzetes és remete, 381-től kezdve ismét szülővárosában mint diákonus, 386-tól pedig mint presbyter működött. Székesegyházi szónoklatai, főként 21 „oszlopos beszéde” (az antiochiaiak a nagy adó miatt lerombolták a császárok oszlopokra állított szoborsorozatát és most megtorlástól tartottak) csakhamar igen híressé tették. Arkadios (395–408) császár 397-ben akarata ellenére Konstantinápoly püspökévé tette. Itt mint buzgó lelkipásztor, nagyszerű szónok és aszkéta tűnt ki, de nem riadt vissza attól sem, hogy a simoniás püspököket hivataluktól megfossza. Amikor beszédeiben a császári udvar és a felsőbb rétegek pazarló életmódját ostorozni kezdte, ellenségei Eudoxia császárnővel az élen szövetkeztek ellene, és 404-ben sikerült végső száműzetésbe küldeniük. Mivel híveit innét is kitartásra buzdította, három év után a fekete-tengeri Pytusba deportálták. Útközben, Komanában érte a halál. Aranyszájú János írásos hagyatéka a legterjedelmesebb az összes keleti egyházatya művei között. Művei nemcsak vallásos, hanem kultúrtörténeti szempontból is jelentősek. Exegétikus beszédei, különösen Szent Pál leveleiről készített homíliái az ókor legjobb szentírásmagyarázataihoz tartoznak. A papságról írott munkája (De sacerdotio) a klasszikus teológiai irodalom gyöngyszeme. Az

ún. „Aranyszájú Szent János”-féle keleti liturgia azonban nem tőle származik.

Tivadar, Theodorus (352 körül–428) 392-től püspök volt a kilikiai Mopsvestiában és főként exegétikus írásaival tűnt ki. Nestorius az ő tanítványa volt. Azért az 553-as konstantinápolyi egyetemes zsinat az ő munkáit is elítélte, aminek következtében legtöbb munkája megsemmisült. Csak az újabb kutatásnak sikerült megállapítania, hogy Tivadar orthodox volt, jóllehet még nem érte el a chalcedoni zsinat világos fogalmazását.

II. Egyházi írók Nyugaton

Hilarius (315 körül–367) poitiers-i (Limonum) püspök előkelő pogány családból származott és korának rhétori műveltségével rendelkezett. Szülővárosa 350 körül választotta meg püspöknek. A nyugati egyházatyák közül Hilarius támadta leghevesebben és legkövetkezetesebben az arianizmust. 355 körül a galliai püspökök között ellenállást szervezett Saturninus, az ariánus arles-i püspök ellen. Ezért Constantius császár Kisázsiába küldte száműzetésbe, ahol legjelentősebb teológiai munkáját, a „De Trinitate”-t írta meg. Mivel Hilarius az arianizmus ellen itt is tevékenyen működött, visszaparancsolták Galliába (360). Hilariusnak volt köszönhető, hogy a 361es párizsi szinodus Saturninust újra elítélte és a galliai püspökök legnagyobb része elhagyta az arianizmust. Ugyancsak neki, mint jelentős teológusnak volt köszönhető, hogy tanulmányai, emlékiratai révén a nyugati kereszténység részletesen megismerte a keleti kereszténység teológiai problémáit.

Ambrus (339/40–397), Milánó püspöke Trierben született, de előkelő római családból származott. Apja magas állami hivatalnok volt a galliai tartomány praefectusánál. Korai halála után özvegy édesanyja a gyermekekkel visszatért Rómába. Ambrus jogi és rhétori kiképzést nyert és 370 körül Milánóban „consularis Liguriae et Aemiliae” lett. Jóllehet még csak katekumen volt, 374-ben püspökké választották. Alapos teológiai műveltségét csak ezután szerezte. Elsősorban kiváló és önzetlen lelkipásztor volt, aki ezen a téren is századokra irányt mutatott. Hatalmas magánvagyonát szétosztotta a szegények között és aszkéta életet élt. Ambrus jelentősége nem annyira teológiai műveiben, mint inkább az egyházpolitikában és egyházi életben állt: Nyugaton a korlátlan cezaropapizmusnak gátat vetett (vö. fellépését Theodosiusszal szemben), és

egyházi költeményeivel a nyugati liturgikus himnuszéneklés megalkotója lett. Számos himnusza (pl. „Deus creator omnium”, „Aeterne rerum conditor” stb.) még ma is a zsolozsma alkotórésze.

Ambrosiasternek nevezik rotterdami Erasmus óta (†1536) 13 Szent Pál-i levélhez írt kommentár szerzőjét. Ez a híres exegétikai munka, amelyet régen Ambrusnak tulajdonítottak, Rómában, mégpedig Damasus pápa uralkodása idején (366–384) keletkezett.

Aquilejai Rufinus (345 körül–410) Rómában, Jeromossal együtt tanult, majd 371-től Egyiptomban, 378-tól Jeruzsálemben, 400 után pedig Aquilejában és Dél-Itáliában élt. Mint Origenes tisztelője több munkáját latinra fordította. Rufinus korának legszorgalmasabb latin fordítója volt (pl. Pseudo-Clementinak, Eusebius egyháztörténete stb.), de nem fordított hűen és ezért munkái sokszor megbízhatatlanok.

Jeromos (347 körül–419 vagy 420), korának legműveltebb, legolvasottabb egyházi tudósa jómódú keresztény család sarjaként a dalmáciai Stridonban született. Klasszikus kiképzését Rómában nyerte, itt is keresztelkedett meg. Egy rövid galliai utazás után előbb Aquilejában Rufinusszal együtt aszkétikus életet élt, majd Antiochiába ment, ahol alapos görög műveltséget is szerzett. Ezután három évig (375–378) remeteéletet folytatott, egy társától megtanulta a héber nyelvet is. 379-ben Paulinus antiochiai püspök presbyterré szentelte. Jeromos ezután Konstantinápolyba ment, ahol a három kappadóciai egyházatyával barátságot kötött, majd Damasus pápa meghívására Rómába ment. Itt Damasus jobbkeze és titkára lett, aki a Szentírás latin fordításának revíziójával is megbízta. Jeromos Rómában szigorú aszkéta életet élt, és néhány vallásos, gazdag és előkelő római személyében (pl. Szent Paula) csakhamar követőre is akadt. A pápa halála után (384) Jeromost azonban megtámadták („detestabile genus monarchorum!”) és távoznia kellett. 386-ban Bethlehemben telepedett le, ahol ő egy férfi, Szent Paula pedig három női kolostort alapított. 34 évig élt itt állandó szellemi csatározásban és a kezdődő népvándorlás harci nyugtalanságában (402-ben hun, 450-ben izauri, 410/412-ben szaracén támadást ért meg). Jeromosnak kiváló tulajdonságai mellett nagy hibái is voltak, az újkor azonban szívesen elfelejtette ezeket tudományos alkotásaiért. Fordításaival, dogmatikus–polemikus munkáival az utókornak hatalmas örökséget hagyott. Legkiemelkedőbb alkotása az Origenes-féle Hexapla, az eredeti héber és görög szövegek segítségével elkészült régi, ún.

Itala szentírásfordítás revíziója volt, amely egy új fordítás, az ún. Vulgata megszövegezésére vezetett.

21. Aszkétikus-szerzetesi mozgalom a 4. században

Irodalom: I–III. Balanyi, György, A szerzetesség története, Budapest 1925; Heussi, K., Der Ursprung des Mönchtums, Tübingen 1936; Szunyogh, X. F., Az első remeték és szerzetesek világából, 1–2., Budapest 1944; Draguet, R., Les Pères du désert, Paris 1949; Bacht, H., Antonius Magnus eremita, Roma 1956; Bacht, H., Antonius und Pachomius – Von der Anachorese zum Zölibatentum, Roma 1956; Cousin, P., Précis d'histoire monastique, Paris 1956; Hallinger, K., Woher kommen die Laienbrüder?, Roma 1956; Festugière, A. J., Les moines d'Orient, Paris 1961; Leipoldt, J., Griechische Philosophie und frühchristliche Aszese, Berlin 1961; Bacht, H., Theologie de la vie monastique, Paris 1961; Feldhohn, S., Blühende Wüste – Aus dem Leben palästinensischer ägyptischer Mönche des 5. und 6. Jahrhunderts, Düsseldorf 1961; Ranke–Heinemann, U., Das frühe Mönchtum – Seine Motive nach Selbstzeugnissen, Essen 1964.

I. A szerzetesség kezdete és az első kolostorok élete

Az aszkézis, vagyis a tökéletes lemondás a világ javairól és élvezeteiről az antik világban is jól ismert volt, és gondolatát még a pogány orphikusok, pythagoreusok és kynikusok, valamint a zsidó esszénusok is terjesztették. A keresztény aszkétikus-szerzetesi mozgalom – amint a kutatás többször is megállapította – mégsem innét kölcsönözte eredetét. Az aszkézist a kereszténység kezdettől fogva gyakorolta, és követőit, a „pneumatikusokat" különösen is megbecsülte. Ugyanakkor azonban annak túlzásba menő kinövéseit (házasság lebecsülését, montanisták, marcionisták tévedéseit) elítélte. Az első keresztény aszkéták, többnyire külön-külön, néha azonban közösségben is, az egyházközségen belül laktak és annak életében tevékenyen részt vettek.

Külön csoportot a 3. századtól kezdve csak az ún. „szent szüzek" („virgines sacrae") alkottak, akik állapotukra vonatkozó fogadalmat tettek és akiket külön rítussal („velatio, consecratio virginis") soroztak „Krisztus jegyesei" („sponsae Christi") közé. A keresztény aszkézis (amit az egyházban sokszor „apotaxis"-nak, lemondásnak hívtak) a 4. században

fordulóponthoz ért: az aszkéták elhagyták a keresztény közösséget és a magányba, a pusztába („eremos”) vonultak. Ezért *remetéknek* vagy *anakorétáknak* („anachorein” = visszavonulni) vagy pedig monacusoknak (szerzeteseknek) hívták őket, mert egyedül („monoi”) éltek. Nagy hatással volt a mozgalomra egy híres remete, a kopt *Szent Antal* († 354), akinek példáját még a 3. század végén Théba környékén, a sivatagban, a Sinai-félszigeten és Palesztinában is ezrek és ezrek követték. A Szent Athanasius által írt életrajza (Vita S. Antonii, 360 körül) évszázadokra a szentekről szóló életrajzok prototípusa lett, és a remete-szerzetesi eszmét igen hatásosan terjesztette. A mozgalom különösen Egyiptomban talált nagy visszhangra, mert itt maga a pogány vallás is évezredek óta a világtól elforduló, túlvilági beállítottságú volt.

Az első szerzetesi közösséget egy volt katona, a kopt *Pachomius* (†347) szervezte meg, aki 323 körül a sivatagban (Tabennisi mellett) tanítványait maga köré gyűjtötte és remetekunyhóikat végül fallal vette körül. Így jött létre az első „kolostor” („koinobion” = claustrum), amelynek elöljárója, atyja („abbas”) Pachomius lett. Szabályzatában a szerzetesi életnek évszázadokra irányt szabott: az egyénnel szemben mindenben a közösség és a közös tulajdon érvényesült, és a szerzeteseknek engedelmességet kellett fogadniuk a szabályokkal és az apáttal szemben. Amikor meghalt, kilenc férfi és két női kolostora kb. 9000 szerzetest számlált.

Mivel az akkori felfogás szerint az egész világ kísértéssel és démonokkal volt tele, az első szerzetesek főként az aszkézist gyakorolták, és céljuk az *„apatheia”*, a teljes lemondás és Istennek való odaadás volt. Kiváló eszköz volt ebben a folyamatos imádság is, de éppen ezért nem sokra becsülték a teológiai vitákat és tudományokat, sőt még a liturgikus gyakorlatokat is a legszükségesebbekre korlátozták és a papságot is a szerzetességgel összeegyeztethetetlennek tartották. Csak később szenteltettek maguknak annyi papot, amennyire vallásos közösségükben szükség volt.

II. A szerzetesség elterjedése

Az aszkétikus-szerzetesi mozgalom természetesen szülőhazájában, *Egyiptomban* terjedt el leggyorsabban. Palladius helenopolisi püspök 400 körül írt „Historia monachorum in Aegypto” című munkájában arról számol be, hogy csupán Oxyrhynchosban tízezer férfi és kétezer női szerzetes élt (Cap. 5). *Palesztinában* Epiphanius, a későbbi salamisi püspök, egy gazdag

római nő, Melania és Jeromossal együtt Szent Paula alapított kolostorokat. *Szíriában* a remete-szerzetesség nemcsak gyorsan terjedt el, hanem sajátságos formát is öltött. A „messzaliánusok” vagy „euchiták” (Nagy Vazul harcolt ellenük) kizárólag az imádságnak és koldulásból éltek, mások befalaztatták magukat (rekluzák), a styliták oszlopokon tengették életüket, Simeon († 459) harminc évig élt egy 20 méteres oszlop tetején 4 négyzetméternyi területen, míg a konstantinápolyi szír akoiméták („álmatlanok”) lehetőleg sohasem aludtak. *Ázsiában* a szerzetesség atyja Nagy Szent Vazul lett, aki Eustathios nyomában és Nazianzi Szent Gergely segítségével a keleti szerzetesi élet formáját alakította ki és írta meg (Regula fusius tractata, Regula brevius tractata). Bár Nyugaton a remete-szerzetesség már ismert fogalom volt, igazi megalapítója mégis Szent Márton későbbi tours-i püspök lett (†400), akinek kolostora (Marmoutier = Martini monasterium) és még inkább Sulpicius Severus által megírt életrajza – mint Szent Antal esetében – a nyugati szerzetesség leghatásosabb terjesztőjének bizonyult. 404 körül Cassianus alapított férfi és női kolostort Marseille-ben, és tapasztalatait két munkában is megörökítette („Constitutiones Coenobitorum”, „Collationes Patrum” 430 körül). Itáliában az első kolostor 380 körül Milánóban keletkezett, Róma csak évtizedek múlva követte példáját. Szent Ágoston Afrikában a hippói apácáknak külön szabályt állított össze (211 sz. levele), amely egészen a legújabb korig a kolostorok irányelvéül szolgált.

22. A kereszténység elterjedése a germán és kelta népeknél

Irodalom: I–II. Algermissen, K., Germanentum und Christentum, Hannover[6] 1935; Gougaud, L., Les Saints irlandais hors d’Irland, Louvain 1936; Schmidt, K. D., Die Bekehrung der Germanen zum Christentum, 1–2., Göttingen 1939–42; Delius, W., Geschichte der irischen Kirche von ihren Anfängen bis zum 12. Jahrhundert, München 1954; Dannenbauer, H., Die Entstehung Europas – Von der Spätantike zum Mittelalter, 1–2., Stuttgart 1959–62; Haendler, D., Das Christentum und die Germanen bis Bonifatius, Berlin-Ost 1961; Haendler G., Das Frühmittelalter, Göttingen 1961; Biehler, L., Irland – Wegbereiter des Mittelalters, Olten 1961; Hanson, R. P. C., S. Patrick, His Origin and Career, Oxford 1968.

I. Új országok keletkezése

Amikor 378-ban a nyugati gótok királya, Frithigern Adrianopolisnál Valens császárt seregével együtt megsemmisítette, kénytelen volt a római állampolitika a germán törzsekkel szemben taktikát változtatni. Világossá vált, hogy a birodalmat nem az ősi perzsa ellenség, hanem az északkeletről előrenyomuló germánság veszélyezteti. Nagy Theodosius (379–395) a gótokat „szövetségeseknek” („foederati”) ismerte el, letelepítette őket és igyekezett beleilleszteni őket a birodalom szervezetébe. Ezzel az egyedül lehetséges megoldás útjára lépett. Utódai azonban nem tartották be a barbár népekkel kötött szövetséget, sőt az egyiket kijátszották a másik ellen. Ez a tény, valamint a hunok előrenyomulása végül is megindította a lavinát: elkezdődött a népek vándorlása.

A *vandálok* és az alánok 406-ban Dél-Galliát, majd a spanyol félszigetet, végül pedig 429-től kezdve Észak-Afrikát hódították meg és Karthágó fővárossal egy egész földközi-tengeri birodalmat alapítottak. 455-ben Rómát is kifosztották. Uralmuknak a bizánci császárság csak 534-ben vetett véget. *A nyugati gótok* Alarich vezetésével betörtek Itáliába és 410-ben Rómát is leigázták. Alarich halála után (410) Dél-Galliába és az Ibér-félszigetre vonultak, ahol önálló birodalmat alapítottak. Ennek fővárosa előbb Toulouse, később Toledo volt. A *burgundok* előbb a Rajna középső vidékét (Worms) hódították meg (413), majd miután a rómaiak legyőzték őket (436), Savoya környékére költöztek. Fővárosuk Genave (Genf) lett. Ugyan sikerült 451-ben a katalaumi mezőkön az egyesült gót–római seregeknek Attila hunjait legyőzni, és egy évre rá I. Leó pápának is sikerült Mantuánál Attilát itáliai hadjáratáról eltéríteni, de a nyugat-római birodalom szétbomlását már nem lehetett feltartóztatni. Császárok, háborúk, fosztogatások, pusztítások egyre sűrűbb sorban váltották egymást. 488-ban Zénó császár megbízottjaként a *keleti gót* Theodorich betört Itáliába. Miután Odwakart, az utolsó római császár, Romulus Augustulus utódját és a hatalom tényleges birtokosát megsemmisítette, Ravenna székhellyel egy gót birodalmat létesített, amely 526-ig virágzott. Csak 553-ban sikerült Justinianus császárnak (527–565) a gótokat elűzni és Észak-Itáliát ismét Bizánchoz csatolni. A frank törzsek a 4. század közepétől kezdve a Rajna jobb, majd bal partját hódították meg (400 Köln, 465 Trier, később pedig a mai Hollandiát, Belgiumot és Észak-Franciaországot. Vezérük, Chlodwig 486-ban a soissons-i csatában az utolsó római haderőt is legyőzte és ezzel népének Galliát biztosította. A rómaiaknak 460 és 470 között másik két

tartományukat, Raetiát és Noricum Ripensét (Bajorország és Felső-Ausztria) is fel kellett adniuk, itt az *alemannok*, *thüringiaiak* és a *rugiak* telepedtek meg. *A longobárdok* 568-ban törtek be Itáliába. Páviát fővárosuknak tették és germán birodalmat alapítottak. Bizánc főhatósága alatt csak Ravenna („exarchatus”), Róma („ducatus”), valamint Nápoly és Szicília maradt meg. Az *angolszászok* és *jütök* a rómaiakat már 400 körül a kelta lakosú brit szigetek feladására kényszerítették. A római telepesek és kelták között elterjedt kereszténység ezért itt lassan elsorvadt és elvesztette kapcsolatát az egyetemes egyházzal (Wales és Cornwallis).

II. A kereszténység elterjedése

A germánok és rómaiak közötti politikai ellentét vallási okok miatt egyelőre még jobban kiéleződött. A germán törzsek ugyanis a gótok nyomában mind *ariánusok* lettek. *Wulfilát* ui. (kb. 311–382), aki gótok és keresztény rabszolgák ivadéka volt, nékodémiai Eusebius 341 körül ariánus hitre térítette és a gótok püspökévé szentelte. Wulfila hatalmas térítői tevékenységbe kezdett. Gót írás, gót szentírás és gót nyelvű liturgia segítségével csakhamar jelentős sikereket is ért el, és az ariánus kereszténység nemcsak a keleti gótok között, hanem ezek révén az összes többi germán törzs között is elterjedt. Ezek a törzsek, főleg a gótok, vandálok és franciák, saját népi törvényeiket is beleolvasztották a kereszténységbe, így pl. minden törzsnek független saját egyházi szervezete volt. Ez az önállósulásra való törekvés – a római egyházszervezettel ellentétben – az egész vallásos életben éreztette hatását és a központi hatalommal szoros kapcsolatban állott: a törzsfő rendelkezett a templommal, annak papjával, az egész egyházzal. Ebből a saját-templom-fogalomból („Eigentempelwesen”) nőtt ki a középkor folyamán az ún. saját-egyház („Eigenkirchenwesen”) fogalma.

Nagy Theodorich tervbe vette ugyan a katolikus görög–római birodalom ellensúlyozására egy ariánus germán összbirodalom alapítását, de tervét *Chlodwig frank király* meghiúsította. 496 karácsonyán Reimsben (498/99 Tours?) megkeresztelkedett, és ezáltal Nyugat-Európa történetének más irányt adott. Chlodwigot nemcsak népe követte, hanem a leigázott *alemannok, gótok, burgundok* is. A 6. században a *nyugati gótok, a suebek és a longobárdok* is katolikusok lettek. Ezeknek a népeknek a megtérítése hatalmas feladatok elé állította az egyházat, de sikerült szervezetét nemcsak

fenntartani, hanem még jobban ki is építeni. A kereszténység terjesztésében nagy segítségére volt az a tény, hogy a városok sokáig még római lakosúak és jogúak maradtak (Ecclesia vivit lege Romana). A megtérített népek valláserkölcsi élete egyelőre természetesen igen alacsony színvonalon állt (vö. Tours-i Szent Gergely: Historia Francorum, 591).

Az *angolszászok* megtérítése Nagy Szent Gergely pápa (590–604) nevéhez fűződik. Ágoston római apátot 40 társával 597-ben az angolszászokhoz küldte, akiknek mindjárt ugyanebben az évben sikerült Ethekbert kenti királyt népével együtt a kereszténységre téríteni és Canterburyben püspökséget alapítani. A további térítésnek csakhamar pogány lázadás vetett véget. Ezután az ír–skót szerzetesek vették kézbe az evangélium terjesztését főként az írek és a skótok között. Még az egész középkor folyamán is érezhetően három rétege volt tehát a kereszténységnek: a rítusban is régi brit (Wales, Cornwallis), a római angolszász és az ír–skót.

Az *írek* között a kereszténységet a brit Szent Patrik (kb. 385–461) hanosította meg, aki az írek között fogolyként, később pedig a frankok között szerzetesként élt. Pappá és püspökké szentelve 432 és 461 között hirdette a hitet az írek között rendkívüli sikerrel. Egyházi szervezetének különleges szerzetesi jelleget adott, amelynek egyik jellemző vonása a nagy kiterjedésű missziós tevékenység volt. Vándor szerzetesei eljártak nemcsak Bécsig (Schottwien), hanem szerte egész Európában hirdették az evangéliumot és híres kolostorokat alapítottak (590: Luxeuil, 600: Bobbio stb.). Ír szerzetesek voltak a skótok első térítői is. Ennek fő központja a Kolumba által 563-ban alapított kolostor volt Hy szigetén.

23. A nyugati teológia csúcspontja: Szent Ágoston

Irodalom: Marrou, H.-I. S., Augustin et la fin de la culture antique, I–II., Paris 1938–49, Campenhausen, H. v., Neuere Augustinus-Literatur, in: Theologische Rundschau, Tübingen 17 (1948) 51–72; Baus, K., Neuere Augustinus-Forschungen, in: Trierer Theologische Zeitschrift 61 (1952) 107–112, 165–169; Keseling, P., Augustiniana, in: Theologische Revue, Münster 49 (1953) 81–98; Simon, P., Augustinus Aurelius, Paderborn 1954; Bardy, G., St. Augustin l’homme et l’oeuvre, Paris^{7} 1954; Maier, F. G., Augustin und das antike Rom, Stuttgart 1955; Andresen, G., Bibliographie Augustiniana, Darmstadt 1962; Bonner, G., St. Augustinus of Hippo – Life

and controversies,1963; Van der Meer, F., Augustinus der Seelsorger, Leben und Wirken eines Kirchenvaters, Köln 1963.

A 381es konstantinápolyi egyetemes zsinat ugyan visszaállította az egyház egységét, a megelőző teológiai viták is közelebb hozták egymáshoz a keleti és nyugati egyházakat, sőt a divatos keleti zarándoklatok is a kölcsönös ismeretet gyarapították, de ennek ellenére a keleti és nyugati egyház között a szakadék egyre mélyebbé vált. A különféle népek, nyelvek, rítusok és nem utolsó sorban az állami (császárfogalom különbözősége Keleten és Nyugaton) és egyházi (pápa itt – konstantinápolyi pátriárka ott) legfőbb tekintélyről alkotott eltérő nézetek mindkét egyházat önálló szellemi autarkiává merevítették.

Szent Ágoston még egyetemes egyházatya volt, de egyúttal a nyugati egyház teológiájának legkiforrottabb megtestesítője is.

I. Szent Ágoston életműve

Augustinus Aurelius 354-ben született a numídiai Thagastéban, ahol apja, Patricius városi hivatalnok volt. Apja pogány volt, és csak röviddel halála előtt (371) vette fel a kereszténységet. Anyja, Mónika a rendkívül tehetséges egyetlen gyermeket gondos, de elkényeztetett nevelésben részesítette és a katekumenek közé is beíratta. Ágoston azonban sem hittant nem tanult, sem meg nem keresztelkedett. Tanulmányait előbb Thagastéban, majd a szomszédos Madaurában, végül pedig 371-től Karthágóban végezte, ahol rhétori kiképzést nyert. Itt nemcsak kicsapongó életet élt, hanem egy tartós viszonyba is bocsátkozott (384-ig), amelyből egy fia, Adeodatus († 390) származott. Ekkor ismerkedett meg a manicheizmussal. Mint rhétor előbb szülővárosában (374–375), majd Karthágóban (375–383) telepedett le. 384-ben Rómába ment, ahol Symmachus városi prefektus támogatásával a milánói rhétori tanszéket nyerte el. Közben belső lelki válságon ment át, mert a manicheista filozófiában teljesen csalódott és szkepticizmus gyötörte. De erős érzékisége is csapongó nyugtalanságba sodorta. Szent Ambrus püspök beszédei azonban rendkívüli hatással voltak rá, és meggyőzték arról, hogy az újplatonizmus nemcsak a manicheista álfilozófiát dönti meg, hanem a kereszténységgel teljes összhangba is hozható. Keresztény újplatonikusok írásainak tanulmányozása során valóban sikerült megteremtenie az

egységet: ő úgy megkeresztelte az újplatonizmust, mint később Szent Tamás az arisztotelizmust. Megtérésére 387 húsvétján került sor Milánóban. Ezután Ostián keresztül (ahol anyja, aki csatlakozott hozzá Milánóban, meghalt) visszatért hazájába. 391-ben presbyter lett Hippóban, majd 395-ben ugyanitt segédpüspök és egy év múlva megyéspüspök. Mint apostoli főpásztor és fáradhatatlan író rendkívüli munkásságot fejtett ki. Főként sokat küzdött a donatisták, a manicheusok és a pelagiánusok ellen. 430. augusztus 28-án halt meg, amikor Hippót a vandálok javában ostromolták.

Szent Ágoston jelentőségét nem lehet eléggé méltányolni. A keresztény ókor legnagyobb gondolkodója volt, aki szellemi kincseit 427-ig 93 írásban, összesen 232 könyvben örökítette meg. De nemcsak nagy író, hanem szónok is volt: a mondott és írott szó tökéletes mestere. Nemcsak a teológiában (filozófia, dogmatika, erkölcstan, misztika), hanem az egyházpolitikában, a szociális és kulturális életben is évszázadokra irányt mutatott (Confessiones).

II. Szent Ágoston teológiája

Szent Ágoston műveiben (főként: De Trinitate, De civitate Dei és a manicheusok, donatisták és pelagiánusok ellen írt könyveiben) az egész katolikus hittudományt rendszerbe foglalta. Új történetfilozófiát vezetett be (De civitate Dei). A predestinációval („eleve elrendelés”) és a kegyelemtannal kapcsolatban azonban visszavonta előbbi, az egyházzal egyetértő véleményét, hogy ti. a predestináció Istennek a szabad ember jó és rossz cselekedeteire vonatkozó ismeretét feltételezi. Ezután az abszolút „eleve elrendelést” hirdette: Isten a választottakkal szemben irgalmas, a nem választottakkal szemben pedig igazságos.

Ez természetesen nemcsak Isten üdvözítő akaratát (1Tim 2,4) korlátozta, hanem csakhamar ellentmondást is váltott ki. Először a brit származású neves aszkéta, Pelagius vette fel vele szemben a szellemi harcot. 410-ben jeruzsálemi utazása során támadta Ágoston tanítását és kétségbe vonta a kegyelem abszolút szükségességét. Pelagius tanítását több zsinat is elvetette és Ágoston is eredménnyel cáfolta (De gratia Christi, De peccato originali). De mások sem voltak Ágoston tanításával megelégedve, és megpróbálták az isteni kegyelem és emberi szabadság viszonyát jobban összehangolni. Ezek az ún. szemipelagiánusok tagadták az ember jó és rossz cselekedeteitől független isteni eleve elrendelést. Ágoston ezek ellen is

fellépett (De gratia et de libero arbitrio), de nézete csak 529-ben, az orange-i zsinat után vált általánossá. Ennek ellenére Ágoston predestinációs és kegyelemtana az egyetemes egyházban sohasem vált honossá, később pedig egyenesen a legnagyobb zavarokhoz vezetett (protestantizmus).

24. Egyházi élet és egyházi szervezet Nyugaton az 5. és 6. században

Irodalom: I., IV. Caspar, E., Geschichte des Papsttums (protestáns!), I–II., Tübingen 1930–33; Heiler, F., Altkirchliche Autonomie und päpstlicher Zentralismus, München 1941; Seppelt, F. X.–Schwaiger, G., Geschichte der Päpste, I., München[2] 1954; Thils, G., Primauté pontificale et prérogatives episcopales, Louvain 1961.

II. Brechter, S., Benediktus, der Vater des Abendlandes, München 1947; Schmitz, D., Ph., Geschichte des Benediktinerordens, I–IV., Einsiedeln–Zürich 1947–60; Herwegen, I., Hl. Benediktus, Düsseldorf[4] 1951; Dubler, E., Das Bild des hl. Benediktus, St. Ottilien 1953; Csóka, J. Lajos, Szent Benedek fiainak világtörténete, I–II., Budapest 1969.

III. Righetti, M., Manuale di storia liturgica, I–IV., Milano 1950–55; Jungmann, J. A., Missarum sollemnia, I–II., Wien–Freiburg–Basel[5] 1962; Martimort, A. G., L'Église en prière – Introduction à la Liturgie, Paris[3] 1965. (németül: Handbuch der Liturgiewissenschaft, I–II., Freiburg 1963); Klauser, Th., Kleine abendländische Liturgiegeschichte, Bonn 1965; Vogel, C., Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au moyen age, Spoleto 1966.

I. A pápai hatalom kiépítése

A római püspökök ebben az időben következetesen és állhatatosan arra törekedtek, hogy azt a joghatóságot, amelyet a patriarchátus viszony alapján a közép- és dél-itáliai püspökök felett eddig is gyakoroltak, a többi nyugati, sőt keleti püspökségre is kiterjesszék. *Damasus* pápa (366–384) 382-ben egy római zsinaton hangsúlyozta a konstantinápolyi zsinat 3. kánonjával szemben, hogy a római szék elsőbbségét nem zsinati döntéssel, hanem Jézus Krisztus szavával nyerte: „Te Péter vagy, szikla, és erre a sziklára fogom építeni egyházamat”. *I. Siricius* pápa (384–399) a pápai levelezésben

eddig használt formát a császári hivatalossal cserélte fel és írásait „decretalia”-nak vagy „statuta apostolica”-nak nevezte. Megpróbálta az illyr püspököket is joghatósága alá vonni. *I. Ince* pápa (401–407) a szentszéknek tartotta fenn nemcsak az egyszerű fellebbezés jogát, hanem a fontosabb egyházi ügyek (causae majores) elbírálását is. Ugyancsak ő követelte meg először, hogy az összes egyház liturgiája a rómait kövesse. Zozimusz pápa (417–418) a gall püspököket joghatósága alá vonta, és kijelentette, hogy a római széktől már nem lehet fellebbezni, lévén az az utolsó bíróság („cum nobis tantum esset auctoritas, ut nullus possit retractare de nostra sententia”). *I. Bonifatius* (418–422), *I. Coelestin* (422–432) és *III. Sixtus* (432–440) pápa szintén eredménnyel munkálkodott a római szék tekintélyének emelésén. Ez a fejlődés *Nagy Szent Leó* pápa (440–461) uralkodása alatt érte el tetőpontját. Leó pápa következetesen tanította, hogy Jézus Krisztus rendeléséből Péter apostol nemcsak az apostolok kollégiumának egységesítő jele (Ciprianus), hanem vezetője is volt. A római püspök azonban Péter utóda, ezért ő – mint egykor Péter – az összes egyház felett „plenitudo potestatis”-szal rendelkezik. Ezt a kormányzói joghatóságot (primatus jurisdictionis) személyesen vagy megbízottai, a metropoliták révén gyakorolja. A chalcedoni zsinat 451-ben Leó pápa chrisztológiai tanítását elismerte („Leó által Péter szólott”), de a 28. kánonban egyetemes joghatósági igényét korlátozta. Leó pápa nem habozott, hogy ezt a kánont „Péter apostol tekintélye alapján” elvesse. A nyugati egyház a Leó által fogalmazott pápai joghatóságot azonban maradéktalanul elismerte. A folyamatot megkönnyítette az általános politikai helyzet: Nyugaton a pápáén kívül nem volt már tekintély. A nyugati keresztény népek a barbárokkal folytatott küzdelemben a pápaságra voltak utalva (Leó pápa Attila előtt!).

Míg I. Leó pápa utódai, főként *II. Félix* (483–492), *I. Gelasius* (492–496), *Symmachus* (498–514, „prima sedes a nemine judicatur”) és *Hormisdas* (514–523, „in sede apostolica immaculata est semper catholica servata religio”) pápák a római püspöki szék tekintélyét tovább emelték, *Nagy Szent Gergely* pápa (590–604) a pápai joghatóságot, anélkül, hogy azt feladta vagy korlátozta volna, a szeretetszolgálatban látta. Amikor János konstantinápolyi pátriárka az „egyetemes” címet felvette, Gergely pápa magát mint Isten szolgáinak szolgáját (servus servorum Dei) nevezte. Írásait is nem mint parancsot, hanem kérést jellemezte („recedant verba

quae vanitatem inflant, caritatem vulnerant”). Utódai azonban nem az ő felfogását, hanem Leó pápa politikáját folytatták.

A római pápáknak a 6. században temérdek tennivalójuk volt: egy hatalmas római egyházat és klérust kormányoztak, a nyugati egyházak pátriárkái voltak, a legfőbb fellebbezési hivatal, a casuae majores bírósága, Rómában pedig a polgári törvénykezés feladata is rájuk hárult. Ezenkívül szétszórt, de nagy kiterjedésű egyházi vagyon felett rendelkeztek, főként Itáliában és Szicíliában, amit „patrimonium Petri”-nek hívtak. A növekvő egyházkormányzásnak és egyházpolitikának szakértő hivatalnokok seregére volt szüksége. Ennek megszervezésére, a császári kormányzás mintájára, valószínűleg már Damasus pápa uralkodása alatt (366–384) került sor. A pápai hivatalnokok két csoportra oszlottak, és mindkettő szervezetbe (schola) volt tömörítve. A „notarii”, a jegyzők a pápai hivatalokban működtek. Hét részlegvezetőjük („notarii regionarii”) és egy főnökük („primicerius notariorum”) volt. A „defensores” mint a pápa megbízottai a római kúrián kívül működtek, és hasonlóképpen hét részlegvezető („defensores regionarii”) és egy főnök („primicerius defensorum”) állt az élükön. Ezek a hivatalnokok mind a klérus tagjai voltak, de csak az alacsonyabb rendekkel rendelkeztek, amiért is nem voltak a papi nőtlenségre kötelezve. A hatalmas pápai latifundiumok jövedelme lehetővé tette a pápáknak, hogy az összeomlott állami szegénygondozás („annona”) helyére az egyházi szeretetszolgálatot („diaconiae”) állítsák.

A pápai közigazgatás szolgálatában különféle törvénygyűjtemények is keletkeztek. Így a Dionysius Exiguus által 384 és 498 között gyűjtött „Canones apostolici”, a „Collectio Avellana” (367–553) és a „Liber diurnus” (valószínűleg Gergely pápa idejéből).

II. A nyugati szerzetesség

A szerzetesség Nyugaton – bár jól ismert volt – igazán csak *Szent Benedek* nyomában tudott honossá válni. Méltán tartják tehát őt a nyugati szerzetesség atyjának. Életét – erősen legendás formában – és szabályzatát jóval halála után tulajdonképpen Nagy Szent Gergely pápa tette népszerűvé (Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum második könyve), és így a középkor egyik alkotó eleme lett. Szent Benedek 480 körül Nursiában (ma Norcia Perugia mellett) született, Rómában tanult, és fiatalon a szabin hegyek egyik barlangjában Subiaco mellett remeteéletet folytatott. Itt

csakhamar követőkre akadt és több kolostort is alapított. 529 körül Monte Cassinóba vonult és ott alapított kolostort. Itt írta szabályzatát és itt is halt meg 547-ben. Szerzetesi ideálját sikerült a keleti és a dél-galliai tradícióval tökéletesen összehangolni, ez biztosította szabályzatának hallatlan sikerét. Szerinte a szerzetesek nem egyebek, mint hívek, akik a keresztségi fogadalmat komolyan veszik. Ezért a világot főként belsőleg kell elhagyni, és a szerzetes a kolostorban (monasterium) egy családot („familia, militia Christi, schola dominici servitii”) alkot. Itt az apát vezetésének vetik alá magukat. A helyhezkötöttség (stabilitas loci) gondoskodik arról, hogy a szerzetes kolostorát nem hagyja el. A kolostornak azonban éppen ezért teljesen önállónak és önfenntartónak kell lennie. A kolostor legfőbb foglalatossága a munka mellett Isten tisztelete a liturgiában (opus Dei, „ora et labora”).

A nyugati szerzetesség fejlődésére Szent Benedek mellett *Cassiodorus* (485 körül–580 körül) is igen nagy befolyással volt. Miután magas állami hivatalairól lemondott és a kalábriai birtokán alapított Vivarium kolostorába vonult (hogy ott maga is szerzetes lette, vitatott), hatalmas kompendiumok összeállításával lényegesen hozzájárult az antik kultúra megmentéséhez. Írásai Szent Benedeket is befolyásolták. Azáltal, hogy a szellemi munkát a szerzetesek kötelességévé tette – mint később Szent Benedek is –, a nyugati szerzetességnek tudományos jelleget kölcsönzött. A következő évszázadok kolostori iskolái innét veszik eredetüket, és a szerzetesek fáradhatatlan másolói és kulturális tevékenysége is ebből a szellemből született.

III. A nyugati liturgia

Mindenkor a püspök joga volt a liturgikus szövegek összeállítása és megfogalmazása. Lassan kialakult azonban az egységes mise-kánon, az ünnepek állandó olvasmánya (*perikópák*) valamint *liturgikus szövegek* gyűjteménye. A tévesen „*Sacramentarium Leonianum*”-nak nevezett liturgikus gyűjtemény 4. és 6. századi anyagot foglalt össze a pápai levéltárból. Az úgynevezett „*Sacramentarium Gelasianum*” vagy „liber sacramentorum Romanae Ecclesiae” már valóban a szentségek kiszolgáltatására vonatkozó liturgikus szövegeket gyűjtötte össze, ha újabb kutatások szerint nem is Gelasius pápa idején (492–496), hanem a 6. század végén keletkezett. *Gelasius* pápa azonban valóban liturgikus reformot vezetett be, mert a hívek hosszú általános könyörgése helyett a keleti

egyházban szokásos rövid litániaformát rendelte el, és ezt a szentmise elejére tette (Kyrie eleison). 400 körül elmosódott a hittanulók és hívek miséje közötti különbség, mivel a gyermekek keresztelése általános szokássá vált. *Nagy Szent Gergely* pápa (590–604) szintén liturgikus reformot vezetett be. Lerövidítette a mise elején lévő litániát, az Úr imádságát és a „liberát” belefűzte a kánonba, megújította a szentségek kiszolgáltatására vanatkozó liturgiát (Sacramentarium Gregorianum), valamint a miseénekeket egy kötetbe egyesítette (Antiphonarium Gregorianum).

Az *afrikai liturgia*, mint Szent Ágoston írásaiból tudjuk, a rómaira nagyon hasonlított. A régi spanyol, galliai, brit és milánói liturgia azonban, amelyek eredete még ma sem tisztázott és amelyeket közösen *„gallikán liturgiának”* hívnak, a rómaitól erősen különbözött és sok keleti, különösen szír vonást mutatott fel (pl. az evangéliumos könyv ünnepélyes körülhordozása, felajánló körmenetek, békecsók stb.). A régi spanyol liturgiából alakult ki a nyugati gótok között 580–711 között elterjedt ún. *„mozarab”* (azaz az arabok között élő) liturgia. Ennek legjelentősebb képviselője Sevillai Szent Izidor volt.

IV. Nyugati teológusok

A kor teológusai közül különösen *Nagy Szent Leó* pápa (440–461), aquitaniai *Prosper* († 455 után) galliai szerzetes, *Chrysologus Péter* ravennai püspök (†450), *Maximus* turini püspök (†423?), *Gelasius* pápa (492–496), *Gergely* tours-i püspök (†594), *Ennodius* paviai püspök (521), *Cassiodorus* (lásd fenn), *Venantius Fortunatus* poitiers-i püspök († 600 után), *Nagy Szent Gergely* pápa (lásd fenn) és *Sevillai Izidor* tűntek ki (lásd fenn). *Dionysius Exiguus* († 545) különösen mint a keleti teológia tolmácsolója és időszámításunk összeállítója (kb. négy évvel tévedett!) örökítette meg magát. Kora legnagyobb filozófusa volt a tragikus véget ért római patricius, *Boethius* (†524, „De consolatione philosophiae”).

25. Dogmatikus viták Keleten a 4. század végétől a 7. századig

Irodalom: Stein, E., Geschichte des spätrömischen Reiches, 284–467, Wien 1928; valamint Histoire de Bas-Empire, 476–565, Paris[2] 1957; Diehl, Ch.–Marçais, G., Le monde oriental de 395 a 1081, Paris 1936; Janin, D., Les Églieses orientales et les rites orientaux, Paris 1941; Honigmann, E.,

Évêques et Évêchés monophysites, Louvain 1951; Zananiri, G., Histoire de l’Église byzantine, Paris 1954; Elert, W., Der Ausgang der altkirchlichen Christologie, Berlin 1957; Grillmeier, A.–Bacht, H., Das Konzil von Chalcedon, I–II., Würzburg[2] 1959; Dallmayer, H., Die großen vier Konzilien: Nicaea, Konstantinopel, Ephesus, Chalcedon, München 1961; Echternach, H. E., Kirchenväter, Ketzer und Konzilien, Göttingen 1962; Ostrogorsky, G., Geschichte des byzantinischen Staates (angolul: New-Brunswick 1957), 3. kiadás, München 1963; Camelot, P. Th., Ephesus und Chalcedon, Mainz 1963; Jones, A. H. M., The Later Roman Empire, I–III., Oxford 1964.

A fellángoló teológiai viták hátsó rugója a keleti birodalom különféle népeinek politikai és kulturális önállóságra való törekvése volt. Az arianizmussal való küzdelem tisztázta az egyház tanítását a Szentháromságra vonatkozólag. Várható és logikus volt tehát, hogy ezután az érdeklődés az Istenember filozófiai és teológiai problémája felé fordult. Ezzel kapcsolatban az origenési allegorikus és az antiochiai grammatikus szentírásmagyarázat alapján két iskola keletkezett: az alexandriai és az antiochiai. Az *alexandriai iskola* azt tanította (Pelusiumi Izidor, Alexandriai Cirill), hogy Krisztus emberi természetét isteni természete teljesen magába olvasztotta. Tehát Krisztus valódi emberségét tagadta. Az *antiochiai iskola* (Tarsusi Diodorus, Mopsuestiai Tivadar, Cyrusi Theodoretus) ezzel szemben Krisztus emberi természetét annyira hangsúlyozta, hogy Krisztusban két személyről is beszélt. A nyugati egyház Tertullianus óta a közbeeső álláspontot foglalta el: Krisztusban egy személyt, de két teljesértékű természetet hirdetett, az emberit és az istenit.

I. A Nestoriusszal folytatott vita

Nestorius (428–kb. 451) konstantinápolyi pátriárka, az antiochiai iskola tanítványa azt állította, hogy Máriát helyesebb krisztusszülőnek („Christotokos”), mint istenszülőnek („Theotokos”) nevezni. Ezzel nem akarta Krisztusban a két természetet tagadni, sem pedig, mint Arius, Krisztus istenségét kétségbe vonni, hanem csak azt akarta hangsúlyozni, hogy Mária nem az Istent, hanem az istenséggel összekötött embert, Jézus Krisztust szülte (vö. Önéletrajzát, Liber Heraclicidis). Cirill alexandriai pátriárka – Nestoriusnak mind teológiai, mind egyházpolitikai riválisa –

429 húsvétjára írt körlevelében ezzel a nézettel élesen szembeszállt. Vitájuk során mindkettő a pápához fordult. Amikor I. Coelestin (422–432) 430-ban Cirillnek adott igazat, Cirill a pápa nevében Nestoriust elhamarkodottan tanai visszavonására szólította fel és kiközösítéssel fenyegette. Nestorius nemcsak 12 ellen-anatématizmussal válaszolt, hanem az antiochiai iskola mozgósításával is. Sőt II. Theodosius császárt (408–450) arra is rábírta, hogy II. Valentinianusszal együtt (425–455) az egész egyházat *egyetemes zsinatra* hívja össze. Erre *431-ben Ephesusban* került sor (június 22.–július 31.). Cirill mint a pápa képviselője Nestorius nélkül nyitotta meg a zsinatot, és Nestorius tanítását mindjárt az első nap 198 püspökkel elítéltette. Nestorius 43 püspökkel négy nap múlva érkezett meg és ellenzsinatba kezdett. A császár előbb mindkét párt döntését elismerte, majd egyikét sem és a vezetőket lefogatta, végül is azonban Cirill javára döntött és Nestoriust száműzte. Az egyház egyetemes zsinatnak csak a Cirill-félét ismerte el, de ezzel az egység még nem állt helyre. A császár ezért 433-ban uniós tárgyalásokba kezdett, de a nagy üggyel-bajjal létrehozott egységesítő szöveget egyik fél sem fogadta el.

A vita szomorú következménye volt, hogy Nestorius szír követői 483-ban önállósították magukat, 498-ban pedig Seleucia-Ktesiphonban saját patriárkátust állítottak fel. Ezek a szír nesztoriánusok egészen a 14. századig nagy missziós tevékenységet folytattak (malabár partok, India – tamáskeresztények!, Turkesztán, Tibet, Kína). A 16. században nagy részük (chaldeusok, malabár keresztények) Rómával unióra lépett.

II. Az Eutychesszel folytatott vita

A nesztoriánusokkal folytatott vita még el sem ült, amikor Eutyches konstantinápolyi archimandrita (apát) az alexandriai iskola nyomában azt hirdette, hogy Krisztusban csak egy természet (mia physis = monophysitismus) volt, az isteni. Ezzel a megváltást vonta kétségbe. Ezt a nézetet Flavianus konstantinápolyi pátriárka 448-ban egy zsinaton elítélte, de Dioskuros alexandriai pátriárka, Cirill utóda, védelmébe vette. Mivel mindketten Rómához fordultak, Nagy Szent Leó pápa (440–461) 449-ben egy híres levélben („Epistula dogmatica ad Flavianum”) tisztázta az egyház tanítását: Krisztusban csak egy személy van, de két természet. Dioskurosnak azonban sikerült megnyernie a császár támogatását, aki 449-ben újra Ephesusba zsinatot hívott össze. Ezen az ún. *rablózsinaton*

(Latrocinium) teljesen Dioskuros és Eutyches álláspontja győzött. A pápának azonban megvolt az elégtétele, hogy a hivatalától megfosztott Flavianus hozzá fellebbezett. Nagy Szent Leó pápa fáradhatatlan szorgoskodása II. Theodosius halála után sikerre vezetett, Marcian (450–457) császár 451. május 17-én egyetemes zsinatot hirdetett meg. A zsinat Chalcedonban ült össze (október 8.– november 1.). Az ókornak ez a leglátogatottabb zsinata (600?) Leó pápa tanítása alapján döntött, de 28. kánonja a konstantinápolyi pátriárkát a római pápával mindenben egyenlővé tette és annak csak a tiszteletbeli elsőbbséget hagyta meg. A nyugati egyház ezért ezt a kánont sohasem ismerte el.

III. Vita az úgynevezett „henotikon” miatt

Zeno császár (474–491) Akacius konstantinápolyi pátriárka tanácsára 482-ben egy egységesítő szöveget, az úgynevezett *henotikont* bocsátotta ki. Ez a szöveg a chalcedoni zsinat tanításának feladása volt. Ezért III. Félix pápa (483–492) a henotikont nemcsak elvetette, hanem annak értelmi szerzőjével, Akaciusszal az egyházi közösséget is megszüntette. Ez a szakadás 484-től 519-ig tartott. Következménye volt az örmény keresztények elszakadása is. A henotikonban ezek is árulást láttak, és ezért 505-ben megszüntették a keleti egyházzal a kapcsolatukat és önállóak lettek.

IV. A theopaskita és háromfejezet vita

Justinianus császár (527–565), az ókor utolsó valóban nagy uralkodója a birodalmi egység érdekében mindenáron vissza akarta hozni az elszakadt monofizitákat az egyházba. Ezért, hogy nekik kedvezzen, egy ún. theopaskita hitvallást („a Szentháromság egyik személye testben szenvedett”) bocsátott ki és elítélte a „három fejezetet”, azaz Mopsuestiai Tivadar, Cyrusi Theodoretus és Edessai Ibas monofizita-ellenes iratait. A császárnak sikerült a gyenge Vigilius pápát (537–555) nemcsak a „három fejezet” elítélésére rávenni, hanem a tiltakozás ellenére *553-ban Konstantinápolyba* összehívott *zsinatot* is utólag egyetemesnek elismertetni, amely, bár Chalcedon alapján állt, de azt alexandriai módon értelmezte és a fenti antimonofizita szerzőket, valamint Origenést mint eretnekeket elítélte. Ezt a zsinatot nyugaton a milánói és aquilejai egyház sokáig nem ismerte el egyetemesnek (607), a szír (szervezőjük, Baradai Jákob edessai pátriárka

után jakobitáknak is nevezett) és egyiptomi kopt keresztények pedig önálló egyházat alapítottak. A köztük lévő kevés chalcedoni hitűt ezután „császárpártinak”, melchitáknak nevezték.

V. A monotheletizmus vitája

Sergius konstantinápolyi pátriárka (610–638) azzal akarta a monofizitákat megnyerni, hogy Krisztusban csak egy isteni erőt (mia energeia) és egy akaratot (hen thelema) fogadott el (monotheletizmus). Miután ennek a nézetnek Honorius pápát is megnyerte (625–638, levele nem tekinthető ex cathedra nyilatkozatnak, azonkívül Chalcedon alapján állt, de elhamarkodottan nyilatkozott!), Heraklios császár (610–641) a tant birodalmi törvényerőre (Ekthesis) emelte. A monotheletizmust azonban nemcsak az új pápa, IV. János (640–643) vetette el, hanem valamennyi párt is. A császár ekkor az ellenszegülőket üldözni kezdte (I. Márton pápa, Maximus Confessor). Változás csak III. Konstantin császár (668–685) alatt következett be. Agathon (678–681) pápával egyetértésben egyetemes *zsinatot* hirdetett meg *Konstantinápolyba*. Ez ott 680. november 7-től 681. szeptember 16-ig tartott és a császári palota kupolacsarnokában (trullos, innét *Trullanum*) ülésezett. Agathon pápa tanítása alapján a monotheletizmust elvetette és a chalcedoni zsinat tanítását megerősítette. Egyes libanoni szír keresztények (a későbbi egyesült maroniták) azonban kitartottak a monotheletizmus mellett, azaz monoergéták maradtak.

Mivel a két legutóbbi egyetemes zsinat nem hozott egyházfegyelmi határozatokat, ezt az ún. ötödik és hatodik egyetemes zsinat kiegészítése, a II. *Trullanum* („Quinisextum”, 680–681) pótolta. A zsinat 102 kánonja a nyugati egyházra semmiféle tekintettel nem volt, és keleti szokásokat általános törvényerőre emelt (p1. megtiltotta a szombati böjtöt és a bárány ábrázolását). Ezért Sergius pápa (687–701), jóllehet maga is keleti származású volt, megtagadta a zsinat megerősítését. A keleti egyház azonban ma is egyetemesnek tartja.

26. Keleti egyházatyák az 5., 6. és 7. században

Irodalom: Beck, H.–G., Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959; Manoir, H. du, Dogme et spiritualité chez S. Cyrille d’Alexandrie, Paris 1944; Kerrigan, A., St. Cyrill of Alexandria, Roma 1952; Burkhardt, W. J., The Image of God in Man

according to Cyrill of Alexandria, Washington 1957; Canivet, P., Theodoretos et le monachisme syrien, Paris 1961; Honigmann, E., Pierre l'Iberien et les éscrits du pseudo-Dionysius, Bruxelles 1952; Hornus, I. M., Les recherches récentes sur le pseudo-Dionysius / Revue d'histoire et de philosophie religieuse 35 (1965) 404–448; Sherwood, P., Maximos and Origenism / Beiträge zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress III (1) München 1958; Urs von Balthasar, Hans, Kosmische Liturgie – Das Weltbild des Maximus des Bekenners, Einsiedeln[2] 1961; Rosemond, K., La Christologie de S. Jean Damascène, Ettal 1959.

A nesztorianizmus elleni harc legkiválóbb képviselője *Alexandriai Cirill* (†444) volt, aki alapos tanulmányokat végzett és 412-ben egy erős ellenzék ellenére az alexandriai ·püspöki székben nagybátyja, Theophilos utóda lett. Működésének első éveit különféle zavargások (novatiánusok, zsidók, a szerzetesek lázadása, Hypathia filozófusnő meggyilkolása) árnyékolták be. Ezután figyelmét főként teológiai kérdéseknek szentelte és exegetikus és apologétikus munkákat (pl. Adversus libros athei juliani) írt. Teológiai és egyházpolitikai jelentőségét a nesztorianizmus elleni küzdelemben érte el, ez irányú munkái dogma- és egyháztörténeti szempontból rendkívül értékesek. Cirill munkáinak irodalmi értéke azonban nem nagy.

Cyrusi Theodoretus (kb. 393–kb. 466) Antiochiában született és kiképzését az ottani kolostori iskolában nyerte. 423-ban Antiochia közelében Cyrus püspöke lett. Nemcsak fáradhatatlan lelkipásztor volt, hanem lankadatlan egyházi író is, és mint ilyen Eutyches rendíthetetlen ellenfele. Ezért a 449es efezusi „rablózsinat” püspökségétől megfosztotta. Az ötödik egyetemes zsinat az ő írásait is elvetette, jóllehet Theodoretus lényegében sohasem volt nesztoriánus. Kiváló apológiát (Graecarum affectionum curatio) és több jelentős egyháztörténeti munkát is írt.

A kor teológusai közül különösen egy, a szír egyházhoz közel álló szerző tűnt ki, aki művét az Apostolok Cselekedeteiben említett (ApCsel 17,34) Dionysius Areopagita neve alatt hozta forgalomba. Ezért az utókor őt mint *Pseudo-Dionysius Areopagita* tartja számon. Az újabb forrás- és szövegkritika megállapította, hogy sokat merített az újplatonikus Proklos († 485) munkáiból, tehát műveit 500 körül írta. Főként az egyházi és

mennyei hierarchiáról írt művei voltak a középkor teológiájára nagy hatással, Aquinói Szent Tamás 1700-szor idézte őket.

Severus (512–518) antiochiai pátriárka jelentős szónok, teológus és költő volt, akit állítólagos monofizitizmusa miatt 518-ban püspökségétől megfosztottak. Haláláig (538) Alexandriában élt. Noha Nagy Szent Leó pápát támadta, valójában a chalcedoni zsinat alapján állott. Legtöbb szír nyelven fennmaradt írása és négyezer levele ma is kiadatlan. Ő az első, legrégibb, Keleten és Nyugaton közös Mária-fohász, a „Sub tuum praesidium” szerzője.

Jelentős író volt bizánci *Leontius* († 545 körül), *Sophronius* jeruzsálemi pátriárka († 638), neapolisi *Leontius* († 650 körül) és *Moschus Johannes* (†619) is.

Maximus hitvalló (580 körül–662) előbb Heraklius császár titkára volt, később szerzetes lett. A monofizitizmus és a monotheletizmus fáradhatatlan teológiai és egyházpolitikai ellenfele volt. Neki volt köszönhető, hogy az utóbbi tévedést az afrikai és római zsinatok elítélték. A császár ezért 653-ban lefogatta, 655-ben száműzte, majd 662-ben újra elítéltette, nyelvét kitépette és jobb karját levágatta. Maximus sebeibe belehalt. Korának legjelentősebb teológusa volt, aki főként Pseudo-Dionysius munkáit kommentálta.

Damaszkuszi János (kb. 650–754 előtt) jeruzsálemi presbyter, az utolsó keleti egyházatya előbb apja, a damaszkuszi kalifa pénzügyminiszterének hivatalában dolgozott, majd a fokozódó keresztényellenes hangulat nyomására abból kivált és szerzetes lett Jeruzsálemben.

Az ottani püspök később pappá szentelte. Mint szónok, költő és tudós nagy érdemeket szerzett, és számos, mind irodalmilag, mind nyelvészetileg kiváló művével az egész középkort befolyásolta. „De fide orthodoxa” című munkája száz fejezetben a görög egyházatyák dogmatikus tanítását foglalta össze és Petrus Lombardus szentenciái nyomán a középkor legforgatottabb dogmatikus kézikönyve lett.

27. Az iszlám elterjedése és a keresztény ókor vége

Irodalom: Brokkelmann, C., Geschichte der islamischen Völker und Staaten, München 1939; Hartmann, R., Die Religion des Islam, Berlin 1944; Simon, G., Die Welt des Islam und ihre Berührung mit der

Christenheit, Gütersloh 1948; Vasiliev, A. A., Byzance et les Arabes, I–II., Bruxelles 1935–50; Watt, M., Mohammed at Mecca, Oxford 1953; valamint Mohammed at Medina, Oxford 1957; Buhl, F., Das Leben Muhhameds[2] 1955 ; Paret, R., Mohammed ud der Koran, Stuttgart 1957.

A vallásalapító Mohamed 570 körül Mekkában született, az arab kuraisi törzs egy jelentős, de elszegényedett családjában. Korán árvaságra jutva nagybátyja nevelte fel. Kereskedő lett. Előbb mint cégvezető, kb. 595-től pedig mint a gazdag kereskedő-özvegy, Kadidzsa férje kiterjedt kereskedői utazásokat falytatott, amelyek során a zsidó és keresztény vallást (ebionitákat!) megismerte. Negyvenéves korától látomásaira hivatkozva életfeladatának tekintette, hogy Ábrahámnak a zsidók és keresztények által „elrontott" vallását helyreállítsa. 622-ben kénytelen volt Mekka külvárosába, Jathribba távozni („Hedzsra"), ahol csakhamar számos fanatikus követőre akadt és kinyilatkoztatása alapján egy theokratikus államot alapított. Ezután vallás-államának fegyverrel és diplomáciai eszközökkel való kiterjesztésébe kezdett. 630-ban sikerült Mekkát meghódítania és a legtöbb arab törzset csatlakozásra bírnia. Itt rendezte be vallásos központját, és a Baal-kultuszra visszamenő kába követ az iszlám szentélyévé tette.

Mohamed *tanítását* a Koránban örökítette meg, amely szerinte az égből szállott alá. Szigorú vallásos monoteizmust hirdetett, az egy Istent, „Allahot". A teremtett ember kötelessége Isten akaratát követni („iszlám") és Isten öröktől való elrendelését ellentmondás nélkül elfogadni (fatalizmus), mert Isten az ember sorsát („kizmet") önkényesen és változhatatlanul méri ki. A halál után az emberre Isten ítélete vár, azután pedig érzéki gyönyörökkel teli paradicsom vagy pedig örökös szenvedés a pokolban. Mohamed etikáját az ószövetség szigorú törvényeihez igazította. Ehhez tartozott a böjt, a napi ötszörös ima, a rituális törvények betartása, a hitetlenek legyőzése, a mekkai zarándoklat, a borfogyasztás és szentképek tiszteletének megtiltása, valamint a többnejűség.

Mohamed halála után (632) a *kalifáknak* nevezett utódai eredményes és kiterjedt *hódításba* kezdtek. 635-ben leigázták Damaszkuszt, 638-ban Jeruzsálemet és Antiochiát, 641-ben Alexandriát, 651-ben a Szasszanidák birodalmát, 697-ben Karthágót, és 711-ben és 732-ben a nyugati gótokat

Spanyolországban. 678-ban és 718-ban magát Konstantinápolyt is megostromolták. Afrikában az egyház hamar összeomlott, csak a monofizita koptok tudták magukat fenntartani.

A 7. század végén az egyház helyzete teljesen megváltozott. Szülőföldje és vallásos–kulturális életének legtermékenyebb, leglakottabb, legjelentősebb országai (Palesztina, Szíria, Kisázsia, Egyiptom és Afrika) mind elvesztek. Csak a nyugati és északi tartományok maradtak meg, az egyház súlypontja tehát délkeletről északnyugatra tolódott. Itt elsősorban a germán népek megtérítése várt az egyházra.

A keresztény ókornak az arabok hódítása és a germán népek térfoglalása vetett véget.

Második korszak: Az egyház a nyugati keresztény népközösség központjában (700–1300)

I. rész: A nyugati keresztény népközösség kialakulása (700–1046)

1. A korai középkor kialakító tényezői

Irodalom: I. Heussi, K., Altertum, Mittelalter und Neuzeit in der Kirchengeschichte, Tübingen 1921; Falco, G., La polemica sul medio evo, Turin 1933; Neuss, W., Das Problem des Mittelalters, Colmar 1944; Heer, F., Aufgang Europas, I–II., Wien–Zürich 1949; Pauphilet, A., Les legs du Moyen-Age, Melun 1950; Beck, M., Finsteres oder romantisches Mittelalter? Zürich 1950; Hübinger, P. E., Spätantike und frühes Mittelalter (Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 26 [1952] 1–48 [bő irodalommal]).

II. Ostrogorsky, G., Geschichte des byzantinischen Staates (angolul New-Brunswick 1957), München^3 1963, valamint Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites, Breslau 1929; Martin, E. J., A History of the Iconoclastic Controversy, London 1930; Löwe, H., Von Theodorich zu Karl dem Großen – Das Werden des Abendlandes im Geschichtsbild des frühen Mittelalters, Darmstadt 1958; Steinen, von den W., Der Kosmos des Mittelalters, Bern–München 1959; Michel, A., Die Kaisermacht in der Ostkirche, Darmstadt 1959.

I. A középkor fogalma, lényege és felosztása

A „középkor” kifejezést a modern egyháztörténetírás nem szívesen használja – jóllehet a történettudományban teljesen polgárjogot nyert –, mert nem fedi a valóságot. A „középkor” szó a nyelvtudományból lett kölcsönözve és humanista, valamint protestáns felfogás nyomta rá bélyegét. A humanisták nevezték először a klasszikus ókor és a tudományok, művészetek újraéledése között eltelt korszakot „közép”, azaz *„átmeneti”* kornak (medium aevum, aetas media). Ez természetesen megfelelt a reformációs szemléletnek is, amelyik az őskereszténység aranykora és az evangéliumi megújhodás között eltelt időt szintén átmenetinek és dekadensnek tekintette. A „középkor” szót mint történeti szakkifejezést először Cellarius (†1688) protestáns hallei egyetemi tanár használta.

A modern történetkutatás azonban kimutatta, hogy sem a késői antik kor, sem pedig az úgynevezett középkor nem volt sem sötét, sem pedig a

süllyedés, a dekadencia korszaka (E. R. Curtius).

Mivel a történelem nem ismer törést, hanem folyamatos, ezért rendkívül nehéz a középkor időrendi felosztása. Főként kezdetének meghatározása felettébb vitatott. (476, 500, 604, 700?) A keresztény középkor azáltal jött létre, hogy Európa népei, elsősorban a germánok, hosszú és sokrétű fejlődés során magukba szívták a keresztény–római kultúr- és hitvilágot. Az így keletkezett népközösség a 8. században kezdett alakító tényezővé válni. Ennek alapjait Szent Bonifác és Nagy Károly fektették le.

Míg a *korai középkorban* inkább a germán állami hatalom volt túlsúlyban, addig kb. 1050-től kezdve a clunyi reformmozgalom nyomában a pápaság vette át a vezetést, a nyugati keresztény népközösség pedig teljes mértékben kibontakozott (a középkor aranykora = Hochmittelalter). 1300-tól kezdve a késő középkorban megindult a népközösség felbomlása, amely azonban egészen a 17. századig tartott. Korai állomásai voltak a nominalizmus, a humanizmus, a renaissance és az ún. konciliarizmus.

A nyugati népközösség lényege a vallás és világnézet azonosságában, a hirdetett egyetemességben (mint egy elipszis két központjában a pápa és a császár állott), a feudális társadalmi rendben és végül az egyház műveltségi monopóliumában nyilvánult meg.

II. Bizánc és a pápaság

A teljesen megváltozott körülmények Európa két nagyhatalmát, az antik örökség hordozóit, Bizáncot és a pápaságot új feladatok elé állították. A népvándorlás, főként azonban a szlávok, az avarok és a perzsák betörése a 7. században, valamint az iszlám előretörése a 8. században a bizánci birodalmat és egyházát szűk területre szorította. A mohamedán arabok 711-ben (Cheres de la Frontera) és 732-ben (Tours és Poitiers) a nyugati gótokat is leigázták, sőt Konstantinápolyt is többször megostromolták (717–718). A pápaság, amely az utóbbi évszázadok alatt mind tekintélyében, mind hatalmában jelentősen növekedett (vö. I. korszak 24. fej. I.), belátta, hogy a megváltozott körülmények között Bizánctól komoly segítséget nem várhat. Bizánc képtelen volt a nyugati birodalmat továbbra is fenntartani. Ezért amikor a longobárdok királya, *Luitprand* (712–744) Bizánc itáliai területeit (Velencét, Aquileját, Ravennát és az ún. Ducatus Romanust) birodalmához csatolta, *II. Gergely* pápa (715–731) elérkezettnek látta az időt, hogy a germánokban szövetségeseket keressen és politikájának súlypontját

Bizáncból a frankok birodalmába helyezze át. Tervét csak az hiúsította meg, hogy Luitprand kibékült *III. Leó* császárral.

A Bizánc és Róma közötti amúgy is feszült viszonyt (vö. a megelőző szentháromságtani és krisztológiai vitákat) az ún. *képrombolás* (ikonoklazmus) még inkább megrontotta. Az újabb kutatás ezzel kapcsolatban mind Leó császár szerepét, mind az ún. vértanúk számát jóval tartózkodóbban ítéli meg, mint korábban, és a szerzetesek részvételét sem tartja kizárólag pozitívnak. *III. Izauriai Leó császár* (717–741, valójában szír!) püspökök közbenjárására előbb figyelmeztetett, majd pedig 730-ban rendeletet adott ki a babonás, de egyáltalán a képtisztelet (ikonodulia) ellen. Egyúttal az ellenszegülőket, Germanus konstantinápolyi pátriárkát és főleg a szerzeteseket (akik a képeket rendkívül tisztelő egyszerű néphez közel álltak, de zarándaklatok és festés révén éltek is belőle) üldözni is kezdte. *III. Gergely* pápa (731–741) hiába tiltakozott a rendelet ellen egy 731es római zsinaton, válaszul a császár a pápa szicíliai birtokait rendkívül megadóztatta, és Dél-Itáliát, valamint Illyriát az új konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá helyezte. Leó császár utódai alatt a képrombolás még sokkal nagyobb méretet öltött, és főként V. Bíborbanszületett Konstantin császár (741–775) igyekezett a képtisztelőket kiirtani. Rendeletére 754-ben Hierejában (Konstantinápollyal szemben az ázsiai parton) nagy létszámú zsinat ült össze, amely a képrombolást szentesítette. Változás csak 780-ban következett be, amikor Irén császárnő kiskorú fia, *VI. Konstantin* nevében a kormányzást átvette. A kiváló képességű, de ravasz és erőszakos császárnőnek ugyan nem sikerült 786-ban egy konstantinápolyi zsinaton a képrombolást felszámolni (lázadó császári testőrök kivont karddal néhány püspök élénk helyeslése közepette szétszórták a gyülekezetet), de az általa újonnan kinevezett Tarasius pátriárka elérte, hogy a pápa jóváhagyásával a következő évben (787. szeptember 24.–október 23.) *Niceában egyetemes zsinat* ülhetett össze. A zsinat megengedte a képtiszteletet azzal a megokolással, hogy a kép tisztelete („proskynesis”) a szentre vonatkozik, imádás („latreia”) azonban csak Istent illeti. Mivel a görög szöveg rossz latin fordításban vált ismertté a nyugati egyházban és így a tisztelet és az imádás közötti különbség elmosódott, Nagy Károly a zsinati határozatot mint nem egyetemes döntést mind írásban („Libri Carolini”), mind pedig a 794es frankfurti zsinaton

megtámadta. *I. Hadriánus* pápa (772–795) azonban nem vonta vissza megerősítését. A zsinat tehát egyetemes jellegű maradt.

2. A pápaság és a frankok szövetsége

Irodalom: I. Lesne, E., La hiérarchie épiscopale en Gaule et en Germanie 742–882, Paris 1905; Levison, W., England and the Continent in the Eighth Century, Oxford 1946, valamint: Aus rheinischer und fränkischer Frühzeit, Düsseldorf 1948; Schieffer, Th., Angelsachsen und Franken – Zwei Studien zur Kirchengeschichte des 8. Jahrhunderts (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz), 1950. No. 20 (1951); Löwe, H., Von Theoderich zu Karl dem Großen – Das Werden des Abendlandes, Darmstadt 1958.

II. Wampach, C., St. Willibrord – Sein Leben und Lebenswerk, Luxemburg 1953; Lortz, J., Bonifatius und die Grundlegung des Abendlandes, Wien 1954; Schieffer, Th., Winfrid–Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas, St. Bonifatius, Gedenkgabe zum 1200. Todestag, Fulda 1954.

III: IV. Calmette, J., Charlemagne, Sa vie et son oeuvre, Paris 1945. (németül: Innsbruck 1948); Halphen, L., Charlemagne et l’empire corilingien, Paris 1948; Fichtenau, H. v., Das karolingische Imperium – Soziale und geistige Problematik eines Großreichs, Zürich 1949; Folz, R., Le couronnement impérial de Charlemagne, Paris 1964; Braunfels, W., Karl der Große – Lebenswerk und Nachleben (több tudós legújabb munkája), I–III., Düsseldorf 1965; Bullough, D., Karl der große und seine Zeit, Wiesbaden 1966.

I. A frank egyház sajátosságai

A frank birodalomban, ahol a leghamarább indult meg a germánság összevegyülése a latin-keresztény kultúrával, a püspöki székek csaknem kivétel nélkül mind átvészelték a népvándorlás viharait. A városok különben is még teljesen római jellegűek maradtak, és még a 6. században is a kb. 125 püspökség főpásztora görög, illetve római nevet viselt. A 614es párizsi zsinaton a püspökök fele már germán volt, a 7. század végén pedig már valamennyi frank püspök a germán népcsaládba tartozott. Az

elgermanizálódással együtt a frank egyház bizonyos nemzeti jelleget öltött (német kifejezéssel „Landeskirche” lett): a római egyházzal a kapcsolat jelentéktelenné szűkült, a király az egyház vagyona, püspökségei felett korlátlanul rendelkezett, zsinatot hívott össze és azok határozatait elvetette vagy szentesítette. A frank egyház kultúráját kezdetben a római műveltség még nagyban befolyásolta (Tours-i Szent Márton és Gergely, Venantius Fortunatus), de ez aztán egyre inkább csökkent, míg végül is igen mélyre süllyedt. A keresztség tömeges kiszolgáltatása nem a hitoktatás befejezésénél, hanem fordítva, az elején állt, és éppen ezért a keresztény erkölcs a pogány vallást és erkölcsöt csak jóval később váltotta föl. A Meroving uralkodóház felbomlása után (614) nemcsak az államban, hanem az egyházban is teljes zűrzavar uralkodott. Miután a legtöbb törzs függetlenítette magát, maga a birodalom is kettészakadt és Austrasiára (Reims és Metz központokkal), valamint Neustriára (Párizs és Soisson központokkal) oszlott. *II. Childerig* meggyilkolása után (675) a *középső Pippin* (687–714, eddigi háznagy, majordomus) ragadta magához a hatalmat, amit azután halála után fogadott fia, *Martell Károly* (717–741) biztosított magának. A „pörölyös” (= Martell) Károlynak sikerült nemcsak az elveszett országrészeket majdnem mind visszaszerezni, hanem az arab hódítást is feltartóztatni (732, Poitiers) és erős központi kormányzást kiépíteni. Elsősorban az egyház rovására ment: az új arisztokrácia kiépítése folytán a püspökségeket örökös jogon hűséges főúri családok kapták. Martell Károly utódja két fia, *Karlmann* (741–747) és az *ifjabb Pippin* (741–768) lett, akik 743-ban ugyan III. Childeriget tették meg királynak, de lényegében önállóan uralkodtak. Amikor az egyház reformtörekvéseit és Szent Bonifácot támogató Karlmann 747-ben lemondott és kolostorba vonult, Pippin egyeduralkodóvá vált. 751-ben Childeriget kolostorba küldte és magát választatta meg királynak. A pápa a választást jóváhagyta, *III. István* pápa pedig 754-ben Pippint királlyá kente.

II. Bonifác

Bonifác, családi nevén Winfrid 672 és 675 között született nem nemesi, de szabad családból az angolszász Wessex királyságban. Mint oblátus Exeterben, mint szerzetes Nhutscelle-ben nyerte kiképzését. Körülbelül 30 éves korában szentelték pappá, és már 41 éves volt, amikor a „peregrinatio apostolica” jegyében annyi elődje nyomán missziós munkára határozta el

magát. Példaképül *Willibrord* állt előtte, aki a friesek között térített és ehhez római megbízatást és püspöki szentelést szerzett. Előbb 716-ban, majd 718-ban Willibrordhoz, a friesekhez ment, majd még 718-ban Rómába, ahol II. Gergely pápától (715–731) misszionáriusi megbízatását és új nevét (Bonifatius) nyerte. 721-ben Bonifác elvált Willibrordtól és Hessenben önálló térítői tevékenységbe kezdett. Sikereitől felbuzdulva, valamint politikai megfontolásból, a féltékenykedő frank és ír–skót egyháziak ellensúlyozására 722-ben újból Rómába utazott, hogy a püspökszentelést megszerezze. Ez, miután Bonifác a szuburbikárius püspökök mintájára a pápának engedelmességet fogadott, meg is történt, sőt a pápa Martell Károlynak ajánlólevelet is írt. Következménye az volt, hogy Bonifác a frank udvartól védőlevelet nyert. Most azután erőteljes térítésbe kezdett, amit hazai egyháza hathatósan támogatott. 732-ben *III. Gergely* pápa (731–741) missziós érseknek nevezte ki. Bonifác azonban egyelőre csak kolostorokat tudott alapítani (Fritzlar, Tauberbischofsheim stb.), püspökséget a frank klérus féltékenysége miatt nem. Ezért 737–738-ban harmadszor is Rómába ment, ahonnét mint apostoli legátus különleges felhatalmazásokkal tért vissza. 738 és 747 között minden erejét az egyház szervezetének és reformjának szentelte. 9 püspökséget alapított és főként Karlmann támogatásával reformzsinatokat tartott (742: concilium germanicum primum, 743–744 az estinnes-i zsinatok, 745: összfrank zsinat, 747: újabb zsinat). Amikor pártolója, Karlmann 747-ben kolostorba vonult, megkezdődött Bonifác politikai és egyházi izolálása. A frankok megtagadták tőle a kölni érsekséget is, ezért Mainzba húzódott vissza. 754-ben a friesekhez ment téríteni, de azért is, hogy a kölni és lüttichi (Liège) püspökök közötti nézeteltérést elsimítsa. 754. június 5-én portyázó, zsákmányéhes fries csapatok áldozata lett. 52 társával együtt lemészárolták. Holttestét az általa 747-ben alapított exempt jogú fuldai apátságba szállították.

Bonifác Nagy Károllyal együtt a keresztény nyugati világ megalapítója volt, „Németország apostola”, aki a nyugati kereszténységet Rómával különösen is összefonta. Ezt a protestáns történetírás szemére is veti. Szentként való tisztelete csak a múlt században vált a világegyházban egyetemessé (1874).

III. Nagy Károly (768–814)

Amikor a longobárdok *Luitprand* (712–744), *Aistulf* (749–756) és *Desiderius* (757–774) uralkodása alatt Bizánc itáliai birtokait elfoglalták és a pápaságot is létében fenyegették, *III. Gergely* (731–741) és Zakariás (741–752) pápák Martell Károlynál, illetve fiánál, Pippinnél kerestek segítséget. Pippin a pápasággal kötött szövetség révén elérkezettnek látta az időt, hogy a Merowing uralkodóházat megdöntse és a birtokolt hatalmat névlegesen is kézbe vegye. A pápa hozzájárulásával tehát 751-ben királynak kiáltatta ki magát. *II. István* pápa (752–757) *Aistulf* támadása elől ismét Pippinhez fordult és vele 754. január 6-án Ponthionban (Marne) személyesen is találkozott. A találkozás eredménye messzemenő szövetség volt: Pippin megígérte a pápának, hogy a longobárdokat legyőzi és Bizánc itáliai területeit a pápaságnak átengedi (a pápai állam kezdete). Ezt az ajándékozást, amelyet a régebbi kutatás hamisnak tartott, az újabb azonban valónak ismer el, a Quiercy-ben (754) lezajlott birodalmi gyűlés is megerősítette. Viszonzásul a pápa Pippint és két fiát, Károlyt és Karlmannt királlyá kente és Pippint a „patricius Romanorum” címmel tüntette ki. Pippin a longobárdokat kétszer is megverte és a két paviai békében (754, 756) meghódolásra kényszerítette, de a béke nem volt tartós. Mihelyt a frank csapatok eltávoztak, a longobárdok újból hódításba kezdtek. Pippin ígéretének végleges beváltása tehát *Nagy Károlyra* várt. Ezt ő kezdeti habozás után – hiszen felesége Desiderius lánya volt! – két hadjáratban (781, 787) végre is hajtotta és a longobárd királyságot teljesen meghódította. Ennek a politikai fejleménynek a záróköve a 800 karácsonyán lezajlott császárkoronázás volt, mikor is *III. Leó* pápa (795–816) – elsősorban politikai megfontolásból (Bizáncban Irén császárnő ragadta magához a hatalmat, és sokan úgy tartották, hogy ezzel a keleti császárság megszűnt) – a nyugati császárságot feltámasztotta. Nagy Károly maga nem volt elragadtatva a gondolattól, de a méltóságot elfogadta és uralkodását még inkább theokratikusnak fogta fel. Mint Basileus, Isten országának terjesztését tekintette legfőbb feladatának. Ebből a vallásos meggyőződésből, de politikai okokból is, térítette meg a szászokat erőszakkal (a verdeni vérfürdő 4.500 áldozatának száma bizonyára túlzás!) és állított fel új püspökségeket (Münster, Minden, Verden, Bremen, Paderborn, Osnabrück, Hildesheim, Halberstadt). Ugyancsak neki köszönhette a német egyház tartományi szervezetét, a négy érsekség felállítását (Mainz, Köln, Trier, Salzburg).

Nagy Károly zseniális, éleslátású és erőskezű politikus volt, aki az egyházi reformok és kulturális rendelkezések egész sorozatával az egyháznak is óriási szolgálatot tett. Privát élete azonban nem volt mentes nagy hibáktól, miért is a német részről többször (pl. Rőtszakállú Frigyes által) szorgalmazott szenttéavatást a világegyház nem tette magáévá.

IV. Egyházi műveltség Nagy Károly korában

Nagy Károly a Szent Bonifác által megkezdett *egyházi reformot* erőteljesen tovább folytatta. De nem csupán az egyház külső irányítását vette kézbe, hanem beleszólt az egyház belső életébe is. Birodalmi törvényeket bocsátott ki, amelyek kizárólag egyházi ügyekkel foglalkoztak. Birodalmi zsinatokat tartatott, és megbízottain keresztül (missi dominici) nemcsak az állami, hanem az egyházi életet is ellenőrizte. Nála az állami és egyházi szolgálat eggyé vált: a 794es frankfurti zsinat joggal nevezte őt „rex et sacerdos”-nak.

Aacheni udvartartása Európa politikai és szellemi központja lett. Az itt épült dóm (795–800) a bizánci császári építészetet utánozta és később egyenesen a nyugati keresztény birodalmi és császári gondolat szimbólumává vált, ahol I. Ottótól (936) 1531-ig 30 császárt koronáztak. Az aacheni *udvari akadémiában* korának legkiválóbb tudósai tanítottak, mint az angolszász származású *Alkuin* (†804). De a *kolostori* és *káptalani iskolák* hathatós támagatást kaptak Nagy Károlytól, és csakhamar a tudományok és művészetek otthonai lettek. Az antik műveltség kincseinek másolása közben jött létre az ún. „karoling írás”, azaz a kis- és nagybetűk alkalmazása, a középkori, illetve mai írás alapja. Nagyszerű kiállítású, miniatúrákkal ellátott könyvművészetéről híres volt az aacheni, trieri és tours-i iskola. A másoló műhelyek a legnagyobb figyelmet természetesen a Szentírás és a liturgia könyveinek szentelték (a bécsi, a Godescale-féle evangéliumos könyv stb.).

Az egyházi reformhoz a *liturgia megújítása* is hozzátartozott. Ez a római liturgia szellemében történt, a Sacramentarium Gregorianum alapján. A *kolostorok megújítása* Szent Benedek szabályai alapján zajlott le. 787-ben Monte Cassino-i látogatásakor másolatot szerzett az „eredeti” reguláról és a *802es és 816os aacheni zsinaton* ennek követését kötelezővé tette.

3. Az egyház a Karoling birodalom felbomlásakor

Irodalom: I. Lásd a 2. fejezetet, azonkívül: Schieffer, Th., Die Krise des Karolingischen Imperiums (Festschrift G. Kallen), Bonn 1957, 1–15; Ohnsorge, W., Das Zweikaiserproblem im frühen Mittelalter, Darmstadt 1957, valamint: Abendland und Byzanz, Darmstadt 1958; Schramm, P. E., Der König von Frankreich – Das Wesen der Monarchie vom 9. bis zum 16. Jahrhundert, I–II., Darmstadt[2] 1960; Hlawitschka, E., Franken, Alemannen, Bayern und Burgunder in Oberitalien, Freiburg 1960; Mohr, W., Die karolingische Reichsidee, Münster 1962.

II. Moreau, E., de, St. Anschaire, missionaire en Scandinavie au 9e siècle, Leuven 1930; Oppenheim, Ph., Ansgar und die Anfänge des Christentums, München 1931; Linhardt, P. G., Den nordiske Kirkes Historie, Koppenhagen 1945; Koch, H.–Kornerup, B., Den danske Kirkes Historie, I–VII., Koppenhagen 1950–58.

III. Narberhaus, J., Benedikt von Aniane, Münster 1930; Winandy, J., L’oeuvre monastique de Benoît d’Aniane, Fontenelle 1947; Fleckenstein, J., Die Bildungsreform Karl des Großen, Freiburg 1953; Haendler, G., Epochen karolingischer Theologie, 1958.

IV. Stutz, U., Geschichte des kirchlichen Benefizialwesens, Stuttgart 1895, valamint: Ausgewählte Kapitel aus der Geschichte der Eigenkirche und ihres Rechts (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonischen Abteilung 57) 1937 (1–85); Arnold, F., Das Diözesanrecht nach den Schriften Hinkmars von Reims, Wien 1935; Höslinger, R., Die „alt-arische” Wurzel des Eigenkirchenrechts in ethnologischer Sicht (Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 3) 1952 (267–273).

I. Politikai történet

Nagy Károly halála után 37 éves fia, *Jámbor Lajos* (814–840) vette át a birodalom kormányzását, miután még apja életében, 813-ban császárrá koronázták. A mélyen vallásos és aszkétikus életet élő császár könnyen befolyásolható volt. Főként ennek a körülménynek tudható be, hogy uralkodásának utolsó évtizedeit trónviszályok és pártoskodások jellemezték, amelyek később a birodalom fölbomlásához vezettek. Még 817-ben, egy baleset következményeképpen felosztotta birodalmát három felnőtt fia

között. *I. Lothar* (840–855) a nyugati középső részeket, *Pippin* († 838) Aquitániát, *Német Lajos* (840–876) pedig a keleti részeket kapta. Jámbor Lajosnak azonban a welf Judittal való második házasságából fia született, *Kopasz Károly* (840–877), aki szintén hatalomra tört, és végül is Pippin halála után annak örökét kapta. A testvérháború egyik fontos határköve volt a 843-as verduni szerződés, amelyben a birodalom három részre való osztása megpecsételést nyert. Lothar fia és utóda, *II. Lothar* (855– 869) azonban törvényes örökös nélkül halt meg. Ezért Kopasz Károly és Német Lajos birodalmát a nyelvterület szerint maguk között osztották fel. Az utóbbi fiának, *III. Vastag Károlynak* (876–887) ugyan sikerült apja és nagybátyja halála után a birodalmat még egyszer egy kézben egyesítenie, de 888-ban a birodalom végképp részeire hullott. Ebben nemcsak személyi, hanem gazdasági és politikai okok egyaránt közrejátszottak. A dánok, normannok, arabok (szaracénok!) betörése a felbomlást még inkább siettette. Mivel az egyház az államhatalommal szorosan összefüggött, a karoling birodalom felbomlása az egyházi állapotok szétzilálódását is maga után vonta.

II. Az északi hittérítés

Harald, a dánok elűzött királya 826-ban a frankoknál keresett menedéket és felvette a kereszténységet. Amikor visszatért hazájába, magával vitte Szent Ansgar corbie-i szerzetest, akit már korábban szoros kapcsolat fűzött az északi misszióhoz. Dánia és Svédország megtérítése – politikai és egyházpolitikai nehézségek ellenére – Ansgar életműve lett. Ansgar 831-ben Hamburgban missziós érsekséget állított fel, de a normann támadások és a város felégetése miatt (845) kénytelen volt az érsekség székhelyét 864-ben Brémába áthelyezni. Itt halt meg 865-ben mint a város püspöke.

III. Egyházi műveltség

Jámbor Lajos uralkodásának első évtizedeiben az ún. „karoling reneszánsz” egyelőre még tovább virágzott, sőt még jobban fel is lendült. A császár legbensőbb és legbefolyásosabb tanácsadója *Aniani Szent Benedek* (Witiza, † 821) volt, aki mint császári megbízott nemcsak a bencés regula szigorú betartásáról (Cornelimünster mint példakolostor!), hanem az egyházi reformok egész soráról is gondoskodott. Jámbor Lajos legfontosabb egyházi rendelkezése a 816-ban kiadott *institutio canonicorum* és az egy

évvel később kibocsátott *capitulare* (= rendelet) *monasticum* volt. Az előbbi Szent Chrodegang metzi püspök 768-ból származó káptalani szabályzatát egészítette ki és ezzel a kanonoki intézmény fejlődésének irányát szabta meg. Az utóbbi a bencés regula pontos követéséről gondoskodott. 819-ben ezeken kívül még egy *capitulare ecclesiasticum* is megjelent, amely az ún. sajátegyház jogait és kötelességeit írta elő.

Az egyházi műveltségben a kolostorok vezettek. 802-ben a reichenaui kolostor 450 kötetes könyvtárral rendelkezett.

A kolostori iskolák színvonala a káptalani iskolákét messze felülmúlta. Főként a St. Gallen-i, fuldai és reichenaui kolostorok iskolái voltak híresek. Fuldában volt apát *Rhabanus Maurus* (†856), a későbbi mainzi érsek (főbb művei: kommentárok és De institutione clericorum), Reichenauban élt *Walafried Strabo* († 849, Glossa ordinaria), St. Gallenben a híres sequentiákat író *Notker Balbulus* († 912). A kor leghíresebb teológusa *Johannes Scotus Eriugena* († 877 körül) volt, aki Pseudo-Dionysius műveinek fordításával, de téves, újplatonikus nézetek hirdetésével is nevezetessé tette magát. Jelentős teológus volt *Hinkmar* reimsi érsek (†882) és Amalar († 850 körül, liturgikus műve: De ecclesiasticis officiis) metzi püspök is. A vallásos költészet termékei voltak az ún. wasserbrunni ima, a Heliand (= Heiland) című szász hősköltemény (840 előtt) és Weissenburgi Ottfried evangéliumharmóniája. Teológiai viták tárgyát egy oltáriszentségi magyarázat (Paschasius apát és Rathramnus között) és Gottschalk szerzetes (†867 körül) Krisztus két személyiségéről szóló tévtana képezte.

IV. A sajátegyház (Eigenkirche) kialakulása

A karoling birodalom szétbomlásakor – éppen azért, mert a központi hatalom csődöt mondott – a tényleges hatalmat a nemesség ragadta magához. Ezt az egyházi életre is kiterjesztette. Az egyházban éppen olyan „laikus uralom” állott elő, mint már korábban, Szent Bonifác előtt is ismeretes volt. Ennek távolabbi oka a római joggal keveredett korábbi germán jog volt, amely az ún. *sajátegyház* fogalmát vezette be. Ez viszont maga részéről a kialakult *hűbéri rendszerben* gyökerezett. Mivel ebben az időben a gazdagság a földbirtoktól függött, a frank királyok és a birtokosok a nekik tett szolgálatot birtokkal jutalmazták. De a földet nem végleg, hanem csak használatra, hűbérbe (feudum beneficium) engedték át. A hűbéres egyrészt különféle szolgálatokra volt kötelezve (katonáskodás,

beszállásolás stb.) hűbérurával szemben, másrészt azonban hűbéri területén önálló uralmat is nyert, alattvalói felett bíráskodott is. Hűbéres nemcsak világi, hanem egyházi személy is lehetett: püspökök, apátok és egyházi intézmények. Az egyre nagyobb számban elterjedt hűbérurak birtokaikon csakhamar önálló, saját templomokat, lelkipásztori központokat létesítettek, mert a *püspöki* székesegyházak és a kevés számú, kizárólagos keresztelési joggal rendelkező *ősplébániák* (=Taufkirchen, ezek élén az archipresbyterek állottak) a földművelő vidéki lakosság lelkipásztori ellátását már nem győzték. A templomot építő hűbérúr az egyházat természetesen sajátjának tartotta: tizedét ő szedte be, a javadalmat eladhatta vagy elzálogosíthatta, a papot ő nevezte ki és – éppúgy mint béresét – cselédjének tartotta. A püspököknek, az egyháznak ebbe semmi beleszólása nem volt. Ezért Jámbor Lajos 819-ben a *capitulare ecclesiasticumban* úgy intézkedett, hogy a püspök befolyását (consensus) és a pap megélhetését (a tized az egyházban maradt) biztosította. A 826os római zsinat 21. kánonja is elismerte a sajátegyház rendszerét, csupán a püspöki hozzájárulást (consensus) kötötte ki.

A kor lelkigondozásában ez az intézmény nélkülözhetetlenné vált, mint ahogyan nagy szerepet játszottak a *missziós püspökök* és a 9. századtól kezdve a főesperesek (archidiaconi, jogszolgáltatás, vizitációk stb.) is. Ebben az időben alakultak ki végérvényesen a káptalanok is.

A sajátegyház a kegyúri intézményben (patronatus) még ma is tovább él.

4. A pápaság a IX. században

Irodalom: I. Vogel, W., Die Normannen und das fränkische Reich, Heidelberg 1906; Noack, U., Nordische Frühgeschichte und Wikingerzeit, München–Berlin 1941; Ullmann, W., Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter,

Johanna papissáról: Döllinger, I., Die Papstfabeln des Mittelalters, Stuttgart[2] 1890; Vaccandard, E., Études de critique et d’histoire religieuse, Paris 1923, 13–39.

II. Perels, E., Papst Nicolaus I. und Anastasius Bibliothecarius, Berlin 1920; Jugie, M., Le schisme byzantin, Paris 1941; Dvornik, F., The Photian Schism, History and Legend, Cambridge 1948. (franciául: Le schisme de Photius, Paris 1950), valamint: The Patriarch Photius in the Light of Recent

Research (Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongreß, München 1958. (III. füzet 2), vö. Diskussionsbeiträge zum XI. Internationalen Byzantinistenkongreß, München 1961, 41–54.

III. Loewe, H., Der Streit um Methodius, Köln 1948, Dvornik, F., The Slavs, Their Early History and Civilisation, Boston 1956; Grivec, F., Konstantin und Method, Lehrer der Slawen, Wiesbaden 1960; Duthilleul, P., L'évangélisation des Slaves, Cyrill et Méthode, Tournai 1963; Hellmann, M.–Olesch, R.–Stasiewski, B.–Zagiba, F., Cyrillo-Methodiana (legújabb, legjobb összefoglalás magyar kutatók közreműködésével is), Köln 1964.

IV. Haller, J., Nikolaus I. und Pseudo-Isidor, Stuttgart 1936.

I. A pápaság I. Miklós előtt

Az új, keresztény–nyugati népközösség alakító ereje a római műveltség és az egyház volt. De a germán elem is nagy szerephez jutott, legfontosabb alkotása a sajátegyház volt. A Karoling uralkodók az egyház főkegyuraivá váltak. *A pactum Ludovicianum* 817-ben ugyan még biztosította a pápaválasztás régi előírásait, ti. hogy a pápa választása után – mint korábban Bizáncban – erről a császárnak jelentést tett és neki hűséget fogadott, de már az I. Lothar által 824-ben kiadott *constitutio Romana* a császárnak nagyobb befolyást biztosított. Ezentúl a pápa választásán két császári biztosnak kellett részt vennie, és a pápa csak azután foglalhatta el székét, miután ő és a római nép az uralkodónak hűséget esküdött. A császári hatalom süllyedésével ezeket a jogokat, mint ahogyan egyáltalán magát a pápaválasztást, egymással versengő nemesi pártok ragadták magukhoz (= saeculum obscurum). *IV. Gergely* (827–844) idején, aki Jámbor Lajos és fia között próbált közvetíteni, a pápaság kapcsolata a frankokkal még szorosabb lett. *II. Sergius* pápa alatt (844–847) a szaracénok Rómát, Szent Péter sírját is kirabolták, ezért *IV. Leó* pápa (847–855) a Vatikánt fallal vetette körül. Így keletkezett a „Leóváros".

A 13. század második fele, főként Troppaui Márton (†1278) elbeszélése óta egy legenda mint IV. Leó utódját *Johanna nőpápát* (papissát) jelölte meg. A valóságban IV. Leó után III. Benedek (855–858) következett. A legenda szerint egy mainzi lány Athénban magasfokú teológiai kiképzést szerzett, majd Rómában iskolát nyitott és neme eltagadásával sikerült neki a

pápai méltóságot elnyernie. A valóság csak akkor derült ki, amikor két évi uralkodás után egy körmenet alkalmával a Kolosszeumtól a Lateránhoz vezető úton gyermeket hozott a világra. A szülésbe belehalt, és még a helyszínen el is temették.

A legenda keletkezése és annak magyarázata ma is vitatott. A legnagyobb valószínűség szerint erre egy, a Laterán felé vezető csonka Mithras-emlékmű adott alkalmat, amely egy anyát ábrázolt gyermekével és amelynek feliratát rosszul értelmezték.

II. I. Miklós pápa (858–867) és Photius pátriárka

Az előkelő római családból származó tudós, *I. Miklós* pápa a legkiválóbb egyéniségekhez tartozik, akik eddig Szent Péter trónján ültek. Bátran kiállt korának barbár igazságszolgáltatása, a kínzatások, az oktalan háborúskodások és az önkényuralom ellen (a „verus rex" fogalmát ő vezette be!) és követelte az állami beavatkozás megszüntetését az egyházi életben. Ebből a szempontból tehát VII. Gergely pápa előfutára volt. Körültekintő, állhatatos és széles látókörű politikájában – amelyben a tudós, görög származású Anastasius Bibliothecarius nagy segítségére volt – főként a pápai primátus megerősítését tartotta szem előtt.

Amint az újabb kutatás (Dvornik) megállapította, az ebben az időben felmerült hosszas nézeteltérés a keleti és nyugati egyház között főként egyházpolitikai természetű volt: a Balkán, az ún. *„Illyricum"* feletti fennhatóság forgott kockán.

Az államhatalom tényleges birtokosa, *Theodora* császárnő 847-ben az előírt választás mellőzésével I. Mihály Rangabe császár szerzetes fiát, *Ignatiost* (847–877) tette meg konstantinápolyi pátriárkának. Ezért amikor 858-ban államcsínyre került sor és Ignatios az új államférfiakkal konfliktusba keveredett, őt is száműzték. Bizonyos feltételek mellett hajlandó volt lemondani és egy új pátriárka választásába belemenni. Erre még ugyanebben az évben *Photius* (858–886) személyében sor is került. Photius korának legnagyobb tudósa volt, de önhitt, nagyratörő, nem egyházi férfiú. A laikus püspöki szentelését a kánonok ellenére „per saltum" nyerte el. Mivel az Ignatios által szabott feltételeknek nem tett eleget, 859-ben püspöki ellenfelei zsinatra gyűltek össze és méltóságától megfosztották. Photius Rómába fellebbezett. I. Miklós pápa az ügy kivizsgálására két legátust küldött Konstantinápolyba, ahol 861-ben Photius a püspököket

tanácskozásra hívta össze. Ez a szinodus mindenben Photiusnak adott igazat, és ehhez a pápai követek is – meghatalmazásuk ellenére – csatlakoztak. Sőt, azt sem sikerült elérniük, hogy ennek fejében Illyricumot a pápa joghatósága alá vonják. I. Miklós pápa természetesen fel volt háborodva és a szinodus döntését nem ismerte el. Az ügy revízióját többszörösen is sürgette, de Konstantinápoly mélyen hallgatott. Erre cselekvésre szánta el magát, és 863-ban egy római zsinaton Photiust méltóságától megfosztotta, kiközösítette és a megbízásukat túllépő pápai legátusokat megbüntette.

Az ügy talán idővel elaludt volna, ha ebben az időben a bolgár fejedelem, *Borisz*, azért, hogy nagyobb állami függetlenséget szerezzen, nem fordult volna el Bizánctól, s bocsátkozott volna Rómával tárgyalásokba. I. Miklós pápa meg is próbálta Boriszt a latin egyház számára megnyerni (Responsa ad consulta Bulgarorum). Ebben a fordulatban Bizánc nagy veszélyt látott, Photius pedig cselekvésre szánta el magát. 867-ben egy körlevelet intézett a keleti püspökökhöz és ebben Rómát a történelmi sérelmek egész sorozatával, sőt eretnekséggel (pl. *„filioque”*) vádolta meg. Még ugyanebben az évben zsinatot is tartott, ahol a pápát méltóságától megfosztotta és kiközösítette. De ugyancsak még ebben az évben államcsínyre is sor került. Photius támogatóját, III. Mihály császárt meggyilkolták, és az új császár, *Basileos* Photiust száműzte. Az új pápa, *II. Adorján* (867–872) és Konstantinápoly között újabb tárgyalások kezdődtek. A pápa 869-ben Rómában zsinatot tartott és hajlandó volt egy *egyetemes zsinat* tartásához beleegyezését adni. Erre 869. október 5. és 870. február 28. között *Konstantinápolyban* került sor. A zsinaton, amely főként Photius és követőinek ügyével foglalkozott, csak igen gyér volt a részvétel (102), és nagy ellenállásra talált. Photius maga megtagadta a vallomást, és a zsinat érvényességét kétségbe vonta. A zsinat azonban őt és követőit kiközösítette. Pátriárka újra Ignatios lett. A pápa engedményt tett, amennyiben a 21. kánonban a konstantinápolyi pátriárkának rangban a második helyet biztosította, de Illyricumot most sem sikerült megszereznie.

Amikor 877-ben Ignatios meghalt, utódjává újra csak Photiust választották. *VIII. János* pápa (872–882) hajlandó volt Photiust megerősíteni, ha Illyricum az ő fennhatósága alá kerül. Jóllehet erre nem került sor, sőt Photius 879-ben Konstantinápolyban zsinatot is tartott, ahol 400 püspök részvételével a nyolcadik, 869. évi egyetemes zsinat végzéseit

hatályon kívül helyezte (a keleti egyház számára éppen ez a 879es zsinat egyetemes!), Róma nem szakította meg Photiusszal a közösséget. Tehát második szakadásra – a korábbi felfogás ellenére! – nem került sor. 886 májusában Konstantinápolyban újra államcsíny zajlott le, ekkor Photiust ismét száműzték. 891-ben kolostorban halt meg. Egyéniségét és működését az újabb kutatás nem festi olyan egyoldalúan, mint azt a korábbi történetírás tette.

III. Hittérítés a szlávok között

A Nagy Károly által leigázott és elpusztított avarok helyét a nyugati szlávok foglalták el. A morva törzsek fejedelme, *Rasztiszláv* (846–870) megpróbálta országát a frank befolyástól függetleníteni, de Német Lajos legyőzte és megvakíttatta. Utóda unokaöccse, *Szvatopluk* (870–894) lett, aki hiába igyekezett Rasztiszláv politikáját folytatni, a német császár a fornheimi békére (874) kényszerítette. Ebben a frank uralkodó elismerte ugyan a morva fejedelemség önkormányzatát, de fennhatóságát kiterjesztette rá és évi adót követelt. Szvatopluk birodalmának a magyarok honfoglalása vetett véget.

Rasztiszláv 863 körül két tesszalonikai testvért bízott meg a német befolyás ellensúlyozására országában a hittérítéssel: Cirillt (eredetileg Konstantin, 827–869) és Metódot (815–884). Cirill világi ember, teológiai tanár volt, Metód szerzetes, és mindketten szoros kapcsolatba kerültek a szláv nyelvvel és világgal. Amikor Rasztiszláv meghívására Morvaországban téríteni kezdtek, a liturgiát bizánci szokás szerint a nép nyelvén végezték, és ebből a célból megszerkesztettek egy görög nyelven alapuló írást, az ún. *glagolit* írást. Mivel azonban egyikük sem volt pappá szentelve és a bajor egyház részéről vádak hangzottak el, I. Miklós pápa hívására mindketten Rómába utaztak. Az új pápa, *II. Adorján* (867–872) nagy pompával fogadta őket, mert I. Kelemen pápa ereklyéit hozták magukkal. Cirill itt rövidesen meghalt, Metód pedig pappá szentelése után visszatért Morvaországba. A közte és a bajor papság között felmerülő nézeteltérések miatt azonban egy év múlva újra Rómába utazott. A pápa Szirmium (Mitrovica) székhellyel *Pannónia érsekévé* nevezte ki, de megtiltotta, hogy a liturgiát szláv nyelven végezze. Metód azután a Balaton környékén *Kocel* fejedelem országában térített, de mivel ez a vidék korábban a salzburgi érsek fennhatósága alá tartozott, a bajorok csakhamar

lefogták és Svábországba hurcolták. Itt a pápa tiltakozása ellenére két évet töltött börtönben. Csak 872-ben sikerült *VIII. János* pápának (872–882) szabadonbocsátását elérnie. Metód ezután Morvaországban működött, de csakhamar itt is vitába keveredett *Szvatoplukkal* és a bajor papsággal, amelynek legbefolyásosabb képviselője Wiching nyitrai püspök volt. János pápa azonban Metódot erélyesen védelmébe vette, és 880-ban megengedte, hogy a liturgiát szláv nyelven végezze. Mint a „szláv népek apostola" 885-ben halt meg.

IV. A pápai hatalom megerősítése

I. Miklós pápa kortársai szerint (Prümi Reginus) a fejedelmekkel és püspökökkel szemben úgy járt el, mintha a világ ura lett volna („acsi dominus terrarum orbis esset"). Ezt *II. Lotharral* (855–869), I. Lothar császár fiával folytatott összeütközése is igazolta. II. Lotharnak Theutbergával kötött politikai házassága gyermektelen maradt, míg a házasságot megelőzően Waldradától két törvénytelen gyermeke is származott. Lothar, hogy a trónutódlást családjának biztosítsa, szerette volna házasságát semmissé nyilvánítani és Waldradát feleségül véve gyermekeit törvényesíteni. Sikerült is országa püspökeit tervének megnyerni. A 863-as metzi zsinaton szolgalelkű püspökei, főként Gunthar kölni és Theutgang trieri érsekek közbenjárására házasságát felbontották. Ehhez a két kiküldött pápai követ is hozzájárult, mert Lothar megvesztegette őket. Lothar azonban túl korán taszította el feleségét és vette magához Waldradát, mert Miklós pápa 863 októberében egy lateráni zsinaton a metzi ítéletet megsemmisítette és a két hangadó érseket hivatalától megfosztotta. *Kopasz Károly* és *Német Lajos* is a pápa oldalán állottak, hiszen Lothar utódok nélküli halála esetén birodalmát ők örökölték volna. Ez II. Lothar halálakor (869) valóban be is következett.

I. Miklós pápa nemcsak a két német egyházfővel járt el erélyesen, hanem *Hinkmar* reimsi és *János* ravennai érsekkel szemben is. Sikerült neki a félig-meddig politikai és egyházi függetlenséget kiharcolt ravennai egyházkormányzatot ismét Rómától függővé tenni (861) és Hinkmarral a pápai szék legfőbb döntőjogát elismertetni. Hinkmar ugyanis megfosztotta Rothad soissons-i püspököt hivatalától. Ez utóbbi Rómába fellebbezett, mire Miklós pápa Hinkmar ítéletét a *pseudo-izidori dekretálisokra* hivatkozva (a „causae majores" Rómának vannak fenntartva)

megsemmisítette. Ezek a dekretálisok, amelyek egy bizonyos Isidorius Mercator művének adják ki magukat, 850 körül Hinkmar ellenfeleinek táborában íródtak. Azáltal próbálták a püspökök jogait az érsekekével szemben megvédeni, hogy a pápaság központi hatalmát erősítették. Ez a törvénygyűjtemény a középkor legvégzetesebb okirathamisítása volt. Az első rész (pápák levelei 311-ig) teljesen koholt, a második rész (zsinati döntések 325-től 683-ig) általában valódi, a harmadik rész (pápák levelei 314-től 371-ig) részben hamisított. A dekretálisok tartalmazzák az ún. *konstantini ajándéklevelet* is, amely 757 és 767 között Rómában keletkezett. Eszerint Nagy Konstantin Szilveszter pápának az összes pátriárkával szemben előjogot, császári inszigniákat és Róma, valamint Itália fölött uralmat biztosított volna.

5. A pápaság a „sötétség évszázadában"

Irodalom: Cremonai Luitprand, Antapodosis (Edition Becker)[3] 1915; Gerstenberg, O., Die politische Entwicklung des römischen Adels im 10. und 11. Jahrhundert, Berlin 1933; Kölmel, W., Rom und der Kirchenstaat im 10. und 11. Jahrhundert bis in die Anfänge der Reform, Berlin 1935; Solmi, A., Il senato romano nell'alto medioevo 757–1143, Roma 1944; Seppelt, F. K., Papstgeschichte, München[5] 1949, valamint: Geschichte der Päpste, I–V., München[2] 1954–59 (itt: II.); Klinkenberg, H. M., Der römische Primat im 10. Jahrhundert (Savigny-Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Abt. 41/1955), 1–57; Schramm, P. E., Kaiser, Rom und Renovatio, Darmstadt[2] 1957; Zimmermann, H., Das dunkle Jahrhundert, Graz–Wien–Köln 1971.

A 9. század végétől kezdve a pápaság hanyatlásnak indult és szédítő gyorsasággal érte el történetének mindmáig egyedülálló mélypontját. A nagy katolikus történetíró, *Baronio* bíboros (†1607) a 880-tól 1046-ig tartó korszakot a „sötétség évszázadának" („saeculum obscurum") nevezte. Ennek a kornak 48 pápája volt. Akadtak köztük kiválóak és személy szerint érdemesek is, mint IV. Benedek pápa (900–903), de túlnyomó többségük Szent Péter trónjához mégiscsak méltatlan, egyháziatlan, sőt jellem- és erkölcstelen férfi volt. Jóllehet az újabb kutatás Cremonai Luitprand, valamint a hadakozó ellenpártok *cum ira et studio* feljegyzett híreit erősen

megrostálja, mégis tagadhatatlan, hogy a pápaság az általános egyház egyetemességének magaslatáról kora helyi püspökségeinek alacsony színvonalára süllyedt. Ennek oka elsősorban *a karoling birodalom felbomlása* volt. A széteső császári hatalmat a helyi hatalmasságok ragadták magukhoz. Wido és Lambert *spoletói hercegek* nemcsak a császári koronát kaparintották meg, hanem a pápákat is maguktól függő viszonyba hozták. Ettől kezdve a pápaság helyi zsarnokok, nemesi családok és azok pereputtyainak hatalmi eszközévé, illetve támadásaik célpontjává vált. Mióta nem volt császár, a pápaság ezeknek és az anarchiának lett kiszolgáltatva.

A pápaság süllyedését *VIII. János* pápa rokonai által történt bestiális meggyilkolása (882) – az első a pápaság történetében – vezette be. *VI. István* pápa (896–897), a spoletói párt méltatlan kreatúrája kiásatta elődjének, pártja ellenfelének, *Formosus* pápának (891–896) holttestét, ítéletet mondott fölötte és a Tiberisbe dobatta. Isten büntetése volt, hogy – mint utóda, *V. Leó* pápa (903) is – nem természetes halállal halt meg. *III. Sergius* pápa (904–911) uralkodása alatt *Theophylakt* nevű római „dux et senator”, *Theodora* nevű felesége és *Marozia* és ifjabb *Theodora* nevű leányai s ezek tusculanumi hozzátartozói ragadták magukhoz a hatalmat. A pápák egész sora ennek a családnak volt a kreatúrája s érdekeinek kiszolgálója, sokszor erkölcsileg is az egyház szégyenfoltja. (Luitprand római pornokráciáról ír). Az egyházra nézve még hátrányosabb volt a pápaságnak a római városi institúcióval való összeolvasztása. XI. János pápa (931–935) Marozia és Sergius pápa házasságtörő viszonyából származott. Fordulópont *XII. János* pápa (955–964) alatt következett be, aki – bár maga is teljesen méltatlan egyházfő volt – szorult helyzetében Nagy Ottóhoz fordult. Ez aztán 962-ben megszabadította az egyházat Rómában legnagyobb ellenségétől, a méltatlan XII. János pápától. (Eredetileg Octavianusnak hívták, ő az első pápa, aki nevét megváltoztatta.)

Ottó császár és utódai most már méltóbb pápákról gondoskodtak, bár ezek is a császári politikát szolgálták ki.

Közben Rómában ismét egy nemesi család szerezte meg a hatalmat, a Theophylakt rokonságból származó *Crescentiusok. XV. János* pápa (985–996) teljesen karmaikba került. De amikor mégis összeveszett velük, a német császárt hívta segítségül. 996-ban III. Ottó meg is jelent Rómában, de mivel a pápát már nem találta életben, saját rokonát, Brunót választatta

meg pápának *V. Gergely* (996–999) néven. Az első német pápa után a császár később az első franciát tette meg pápának, aulai Gerbertet, tanárát és kora legnagyobb egyetemes tudósát, aki *II. Szilveszter* néven (999–1003) uralkodott. Ezután a pápaság ismét az előbbi mélypontra süllyedt. Ezúttal a hatalmat a *tusculumi grófok* ragadták magukhoz. A pápák ebből a családból vagy pártból kerültek ki, többnyire hivatásukhoz méltatlanok voltak (pl. XI. Benedek, 1032–1045), és a pápaságot úgy adták tovább, mint valami családi örökséget.

6. Az egyház Ottó császár és utódai korában (936–1056)

Irodalom: Gay, J., Les papes du XIe siècle et la chrétienté, Paris 1926; Eichmann, E., Die Kaiserkrönung im Abendland, I–II., Würzburg 1942; Mikoletzky, H. L., Kaiser Heinrich II. und die Kirche, Wien 1946; Schramm, P. E., Kaiser, Rom und Renovatio, Darmstadt^{2} 1957; Holtzmann, R., Geschichte der sächsischen Kaiserzeit, Darmstadt^{4} 1961; Dempf, A., Sacrum imperium, München^{3} 1962; Hampe, K., Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und der Staufer, Heidelberg^{11} 1963.

II. Stutz, U., Die Eigenkirche als Element des mittelalterlichen germanischen Kirchenrechts, Berlin 1895, valamint: Geschichte der kirchlichen Benefizialwesens von seinen Anfängen bis auf Alexander III., Berlin 1895, valamint: Eigenkirche und Eigenklöster (Realenzyklopedie für protestantische Theologie und Kirche, 23/1913), 363–377; Lesne, E., Historie de la propriété ecclésiastique en France, I–VI., Paris–Lille 1910–43; Fournier, F., La droit de propriété, exercé par les laiques sur les biens de l’église dans le haut moyen-âge, Lille 1943; Ganshof, F. L., Was ist Lehenswesen? Darmstadt 1961; Balon, J., Jus medii aevii. I: La structure et la gestion du domaine de l’église au moyen-âge dans l’Europe des Francs, I–II., Namur^{2} 1963.

I. A császárság visszaállítása és Ottó utódai

Amikor *I. Ottónak* (936–973) sikerült apja, a szász *I. Henrik* (919–936) nyomában főként új egyházpolitikája és a főpapság segítségével a lázadó és önállósuló német hercegeket megzaboláznia és erős központi hatalmat kiépítenie, Nagy Károly birodalmának visszaállítása lebegett szeme előtt. Ennek előfeltétele Itália meghódítása volt. Erre az első kedvező alkalom

951-ben nyílott, amikor *Adelheid,* Lothar itáliai potentátor özvegye segítségül hívta Ottót. Ottó Adelheidet nemcsak ellenfelétől, Berengártól szabadította meg, hanem feleségül is vette. Tervét azonban, hogy ugyanekkor Rómában császárrá koronáztassa magát, a római állapotok meghiúsították. A 960-as év végén maga az ellenfeleitől szorongatott XII. János pápa hívta Ottót Rómába. Ottó 961 nyarán erős haddal útra is kelt és 962. január 31-én ért az Örök Városba. Február 2-án a pápa őt és feleségét ünnepélyesen a Szent Péter-templomba vezette és császárrá kente. Ezzel felélesztette a nyugatrómai szent birodalmat („*renovatio imperii*”, német–római császárság). Ottó császár valóban nemcsak Nagy Károly utódjának tartotta magát, hanem annak a császárságról alkotott theokratikus felfogását is maradéktalanul osztotta. A Konstantin-féle lándzsát mint a császárság ereklyéjét féltékenyen őrizte, és mindig egy napig böjtölt, mielőtt a koronát fejére tette. 962. február 13-án az ún. „*pactum Ottonianum*”-ban megerősítette az ún. Pippin-féle ajándéklevelet valamint a 824es pápaválasztásról szóló „constitutio Romana”-t.

A pápa úgy látszik megbánta tettét és az Ottóval kötött szövetséget, mert rövidesen eddigi ellenfeleivel lépett kapcsolatba. Erre a császár Rómába utazott és az elfutott pápát egy zsinaton megfosztatta méltóságától (963). Utódjává *VIII. Leót* (963–965) választatta, és a rómaiakkal megfogadtatta, hogy beleegyezése nélkül nem választanak többé pápát.

Ottó császár fia és utóda, *II. Ottó* (973–983) főként az újra feltörő belpolitikai zavarokkal, a római pártküzdelmekkel (Crescentiusok) és az Itáliát pusztító szaracénokkal volt elfoglalva. 28 éves korában hirtelen maláriában halt meg Rómában, és hároméves fia, *III. Ottó* (983–1002) trónját csak a birodalmi püspökök támogatásának, főként Willigis mainzi érsek erőfeszítésének köszönhette. Nagykorúsága elérése után (addig a tanács és anyja, Theophanu császárné kormányzott) figyelmét főként az egyházi reformnak (V. Gergely és II. Szilveszter pápák kinevezése) szentelte, és a tulajdonképpeni állampolitikát elhanyagolta. Ezért utódjának, *II. Henriknek* (1002–1024) csak nagy erőfeszítéssel sikerült a szétesésnek induló birodalmat ismét megerősítenie. Henrik uralkodása alatt – I. Ottó unokája volt; III. Ottó utódok nélkül halt meg 22 éves korában – a birodalomban az állam és egyház szimbiózisa a csúcspontot érte el. A vallás és politika teljesen eggyé olvadt, és az invesztitúra segítségével éppen Henrik császár építette ki a birodalmi egyház tökéletes szervezetét.

Házassága Kunigundával gyermektelen maradt (József-házasságát későbbi legenda találta ki). Halála után személyisége legendás jelleget öltött, 1146 óta kanonizált szent. *II. Konrád* császárral (1024–1039) a száli frank dinasztia, Ottó női leszármazottai kerültek uralomra. Fia, *III. Henrik* császár idején (1039–1056) került sor a pápaság gyökeres megreformálására és a clunyi reformeszme hathatós elterjesztésére.

II. A birodalmi egyház sajátosságai

Ottó és utódai a császári központi hatalmat az egyház segítségével építették ki és szilárdították meg. Ezért a világi és egyházi hatalmat teljességgel összeötvözték. Mindazonáltal nem az egyház öltött állami, hanem az állam egyházi jelleget (Günter). A papi nőtlenség intézménye révén megvolt az uralkodóknak a lehetőségük arra, hogy a birodalom 93 érsekségének, püspökségének, apátságának és prépostságának betöltése révén újból és újból nekik engedelmes és őket támogató alattvalókat nevezzenek ki. A császárság – s vele együtt a birodalom egysége – a főpapságban talált a legodaadóbb támogatókra. A császár a maga részéről ezért a püspököket szívesen támogatta, s nemcsak hatalmas kiváltságokkal ruházta fel őket, de territoriális felségjogokkal is. Mindez az ún. sajátegyház keretein belül történt. A német birodalmi püspökök kiváltságos helyzetüket egészen 1803-ig (ún. „saecularisatio”) fenntartották. A püspökségek betöltése az ún. *invesztitúra* segítségével történt: a császár jelöltje megkapta tőle a pásztorbotot, a püspöki hatalom jelvényét. A kinevezés rendszerint pénzbeli járadékkal (adó, simónia!) volt egybekötve. Mindebben akkor senki sem látott kivetnivalót, mert az egyházi és világi hatalom szétválasztása még ismeretlen fogalom volt. A császár koronázásakor különben is fel lett kenve („sacramentum” = szentelmény!), ami őt felszentelt egyháziakhoz tette hasonlóvá. A püspökök felségjogaikon kívül még más tekintélyes kiváltságokat, birtokokat, királyi regálékat (vám-, vásárpénz, földbirtokjogok stb.) és immunitást (adómentességet) is kaptak. Ezzel szemben azonban a feudális állam keretein belül igen nagy szolgáltatásokra, pl. hadviselésre (servitium regis) voltak kötelezve, és az államot mint hivatalnokoknak kellett szolgálniok.

III. Az egyházi élet

Az egyház és az állam szoros összefonódása az Ottók korában az egyházi életet kedvezően befolyásolta. Az egyházi férfiak előtt szinte korlátlan lehetőségek nyíltak meg, és ekkor rakták le annak az egységes politikai–vallásos kultúrának az alapjait, amely századokon keresztül Nyugat-Európára olyan jellemző volt. Szentéletű, apostoli buzgóságú püspökök hosszú sora gondoskodott az egyházi élet felvirágoztatásáról, mint *Brunó* kölni érsek (†965), I. Ottó császár testvére, *Ulrich* (†973) augsburgi püspök, kora főpásztorainak prototípusa, *Konrád* és *Gebhard* († 975 ill. 995) konstanzi püspökök, *Wolfgang* (†994) regensburgi püspök, *Adalbert* (†997) prágai püspök, *Heribert* (†1021) kölni érsek és még sokan mások. Missziós területeken is nagy képességű és szentéletű főpásztorok működtek (Szent Gellért, Szent Mór, Szent Adalbert püspökök stb.).

Az egyházi tudományosság terén főként Corvey-i Widukind (†980 körül) és Ratherius veronai (†970 körül), valamint *Thietmar* (†1018) merseburgi püspökök mint történészek tűntek ki.

A kolostorokban a keresztény művészetek és a keresztény kultúra újabb fénykorát élte (Ottó-féle renaissance). Az egyházi építészetben 1000 körül megkezdődött a román stílus, amely csakhamar Európa-szerte nagyszerű, máig is megcsodált templomokat emelt.

7. A keresztény világ az első évezred fordulóján

Irodalom: I. Herrera-Oria, E., Historia de la reconquista de Espana, Madrid[2] 1943; Lévi-Provençal, E., Histoire de l'Éspagne muselmane, I–II., Paris 1951; de la Cagidas, L., Los Mozárabes, I–II., Madrid 1946–48; Descala, J., Histoire de l'Espagne chrétienne, Paris 1951; Perez de Urbel–Arco y Garay, Espagna cristiana, Comencio de la Reconquista 711–1038, Madrid 1956.

II. Oppermann, C. J., The English Missionaries in Sweden and Finnland, London 1937; Ljunsberg, H., Die nordische Religion und das Christentum, Gütersloh 1940; Nugent, W., Church and State in Early Christian Ireland, Dublin 1949; Knowles, D., The Monastic Order in England 940–1216, Cambridge[2] 1949; Musset, L., Les peuples scandinaves au moyen-âge, Paris 1951; Maurer, K., Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christentum, I–II., München 1955–56; Barlow, F., The English Church 1000–1066, London 1963.

III. Naegle, A., Kirchengeschichte Böhmens, I–II., Wien–Leipzig 1915–18; Bosl, K., Der Eintritt Böhmens und Mährens in den westlichen Kulturraum im Lichte der Missionsgeschichte (Collegium Carolinum, II.), München 1958, 43–64; Wegener, W., Böhmen, Mähren und das Reich im Hochmittelalter, Köln 1959.

IV. Kulczyncki, L., L’organisation de l’église de Pologne avant le XIIIe siècle, Strasbourg 1928; Völker, K., Kirchengeschichte Polens, Berlin–Leipzig 1930; Wilk, K., Gwiazdy katolickiej Polski, I–II., Mikolow 1938; Koczy, L., Sacrum Poloniae Millenium I., Roma 1954, 9–69; Uminski, J., Historia Kosciola, I–II., Opole[4] 1959–60.

V. Leib, B., Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle, Rapport religieux des latins et des gréco-russes sous le pontificat d’Urban II (1088–1099), Paris 1924, új nyomás: New York 1968; Baumgarten, H., St. Wladimir et la conversation de la Russie, Roma 1932; Danzas, J., St. Wladimir et les origines du Christianisme en Russie, Paris 1936; Vernadsky, G., Kievan Russia, New Haven 1948; Cross, S. H., Medieval Russian Churches, Cambridge 1949; Ammann, A. M., Abriß der ostslawischen Kirchengeschichte, Wien 1950; Paszkiewicz, H., The Origins of Russia, London 1954; Ramm, Papstvo i Rosszija v X–XV. v. Moszkva; Fedotov, G. P., The Russian Religious Mind, I–II., Harvard–Cambridge[2] 1966.

VI. Hermann, E., A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig, München 1973.

I. Az egyház az Ibér-félszigeten

Amikor a nyugati gótok birodalma 711-ben a mohamedán mórok (arabok) csapása alatt összeomlott, szomorú idő következett az egyházra. Keresztények csak Aszturia, Galícia és a Pireneusok hegyei között élhettek szabadon hitüknek. Az arab uralom alá került keresztény kisebbség, az ún. mozarabok – 3 érsekség és 29 püspökség – erős állami elnyomásnak volt kitéve, amely a 9. században egész üldözéssé fajult (Szent Eulogius, Columba és Pomposa vértanúsága). A mozarabok közül egyesek a különben toleráns mohamedánokhoz való alkalmazkodást, mások a

következetes ellenállást sürgették. A spanyol egyház politikai elzártsága miatt meglehetősen elmaradott volt, egyházi reform csak elég későn és a kereszténynek megmaradt területeken indulhatott meg. Az ún. reconquista, az ország visszahódítása is innét vette kezdetét (VI. Alfonz alatt, †1109). Ezt siettette a cordóbai arab kalifátus felbomlása is, amely viszont újra csak a keresztény államok (Leon, Navarra, Kasztília, Aragónia, Katalónia, Portugália) szövetségét és a reform terjesztését tette lehetővé.

II. Az egyház Skandináviában valamint az ír és brit szigeteken

A kereszténység elterjedése Skandináviában források hiányában részleteiben máig sem ismert. *Dániában* – mint láttuk – először *Szent Ansgar* hirdette a hitet, de csak 948-ban sikerült I. Ottó császár nyomására a schleswigi, ripeni és aarhusi püspökségeket felállítani. Kékfogú *Harald* király 960 körül bekövetkezett megkeresztelkedése mindenesetre fordulópontot jelentett a skandináv egyház történetében. 983 körül ugyan egyik fia vezetésével pogány lázadás ütötte fel a fejét, de azt másik fia, Sven és annak utóda, Knut teljesen megsemmisítette. Ezentúl az egyház szabadon működhetett. Az ország csakhamar teljesen kereszténnyé vált. *Norvégiában* a kereszténység hathatós elterjesztése *Szent Oláf* király (1015–1028) nevéhez fűződik. Itt az első püspökség Drontheimben (1152) keletkezett. *Svédországban* a pogányság tovább tartotta fenn magát. Az ország megtérítése *Oláf*, a kastélykirály (995–1022) uralkodása idejére esett, aki 1008 körül vette fel a kereszténységet. A skandináv államok megtérítése főként angolszász misszionáriusok érdeme volt. A skandináv–angol–ír kölcsönhatás *Nagy Knut* (1018–1035) dán király uralkodása alatt érte el tetőpontját, aki egyúttal Anglia királya is volt.

Írországban a pogány vikingek örökös támadása az egyházi életnek sem kedvezett, elsősorban a kolostorok szorultak reformra, mégis éppen ez a körülmény siettette a politikai és egyházi élet megújhodását (Dublin, Canterbury stb.). Angliában a 9. században pogány vikingek, dánok és norvégek támadása következtében az egyház súlyos anyagi és erkölcsi károkat szenvedett. Ezt csak a dánok megtérése és a Wessexi uralkodócsalád hatalomrajutása tudta később némiképp kiegyenlíteni. *Edgár* (959–975) uralkodása alatt jelentős kolostori és egyházi reformra kerülhetett sor, az angolszász egyház ekkor második aranykorát élte. A dán betörések második korszaka után a létrejött skandináv–angolszász unió (I.

Knut alatt) újabb egyházi reform bevezetését és széleskörű missziós tevékenységet tett lehetővé.

III. Az egyház Cseh–Morvaországban

Itt az uralmat a *Premysli*-ház ragadta magához. Ez a magyarok betörése miatt segítséget a német birodalomban keresett, és politikailag emiatt ahhoz közeledett. Ez természetesen sokak részéről ellentmondásra talált. *Ludmilla* (†921) és *Vencel* herceg (†929) meggyilkolását az újabb kutatás ezekre a politikai, és nem vallási okokra vezeti vissza, hiszen testvére, *I. Boleszláv* (†972) és fia, *II. Boleszláv* (†999) uralkodók a kereszténységet támogatták. De nekik sem sikerült az önálló cseh–morva egyház kiépítése: a prágai püspökség 976-ban a mainzi érsek joghatósága alá került. Ennek volt második püspöke *Szent Adalbert* (†997).

IV. Az egyház Lengyelországban

A kereszténység elterjesztése Lengyelországban elsősorban a Piasztok családjából származó *I. Mieskó* (†992) érdeme volt, aki nemcsak a lengyel állam, hanem a lengyel kereszténység alapjait is megvetette. A morva, keresztény Dubrawka hercegnővel kötött házassága (965) és megkeresztelkedése (966) a térítőmunka fontos határköve volt. Az első püspökség alapítására 968-ban Poznanban került sor. Fia és utóda, *Vitéz Boleszláv* (992–1025) sikeresen folytatta apja munkáját. Jelentős hódításokkal gazdagíthatta országát, amelynek függetlenséget szerzett (már 990-ben a Szentszék védelme alá került) és koronás királya lett (1025). Sikerült elérnie azt is, hogy II. Szilveszter pápa 1000-ben felállította az önálló lengyel egyházkormányzatot: Gnéza–Poznant érseki rangra emelte, és alája rendelte a krakkói, boroszlói és kolbergi (Kołobrzeg, Salsa) püspökségeket.

V. Az egyház a kijevi orosz fejedelemségben

Ezt az államot a viking–orosz Rurik (862–879) családjából származó fejedelmek szervezték meg. Míg a kereszténység kezdete a legendák világába visz (Kijev és Szent András apostol), az első biztos híradás Photius bizánci pátriárka tollából származik (867). Bizonyos, hogy a kereszténység mind Nyugatról, mind Keletről egyaránt behatolt az országba. Amikor Igor fejedelem özvegye, Olga megkeresztelkedett (957), 959-ben követséget menesztett Nagy Ottó császárhoz és misszionáriusokat kért. A nyugati

egyház befolyása azonban csakhamar erősen lecsökkent – bár újabb kutatások szerint 1037-ig nem szűnt meg egészen –, és a hitterjesztést a keleti kereszténység vette kezébe. Olga fia, a birodalomalapító *Szvjatoszláv* (964–972) ugyan még pogány volt, de már ennek fia, *I. Szent Vladimir* (978–1015) egy bizánci hercegnővel kötött házassága alkalmával 988-ban megkeresztelkedett és a hittérítés teljes erővel megindulhatott. Az ő és *Bölcs Jaroszláv* (1036–1054) uralkodása alatt vált a kijevi fejedelemség kereszténnyé. Kijev első név szerint ismert metropolitája a görög származású Theompemp (1037) volt.

VI. Az egyház Magyarországon

A magyarság, amely 895-ben foglalta el a Kárpát-medencében új hazáját, egyelőre még nem illeszkedett bele a nyugati keresztény népek közösségébe. Géza fejedelem (970–997) felismerte azonban, hogy ennek megtörténte nélkül népére biztos pusztulás vár. Bölcs belátását a már meggyőződéses kereszténynek nevelt fia, *Szent István* (997–1038) valósította meg. Nemcsak egy évezredes keresztény államot alkotott, hanem sikerült országának politikai (független királyság, koronázás) és egyházi önállóságot (idegen államoktól független saját egyházi szervezet) is biztosítania. A kereszténység elterjesztése uralkodása alatt erővel, de ellenállás nélkül zajlott le. A későbbi pogánylázadások (1044, 1060) ezen már mit sem változtattak. A magyarság a kereszténységet elsősorban a Nyugattól vette át. Ez azonban nemcsak a nyugati kultúra befolyását jelentette, hanem a nyugati ún. sajátegyház bevezetését is, amely itt később a „királyi főkegyúri jog” neve és rendszere alatt teljesedett ki.

8. A clunyi reformmozgalom. A keleti egyházszakadás (1054)

Irodalom: I–IV. Guggenberger, K., Die deutschen Päpste, Köln 1916; Smith, L. M., Cluny in the XI and XII Century, London 1930; Evans, J., Monastic Life at Cluny 910–1157, Oxford 1931; Fliche, A., La réform grégorienne, I–III., Leuven 1924–37; Valous, G. de, Le monachisme clunisien des origines au XVe siècle, I–II., Paris 1935; Quilici, B., Giovanni Gualberto e la sua riforma monastica, Firenze 1943; Blume, O. J., St. Peter Damian, Washington 1947; Chagny, A., Cluny et son empire, Paris^{4} 1949; Hallinger, K., Gorze–Cluny, I–II., Roma 1950–51; Werner, E., Die gesellschaftlichen Grundlagen der Klosterreform im 11. Jahrhundert, Berlin

1953; Dressler, F., Petrus Damiani, Leben und Werk, Roma 1954; Tellenbach, G., Neue Forschungen über Cluny und die Clunyazenser, Freiburg 1959; Leclercq, J., Saint Pierre Damien, Roma 1960; Lamma, P., Momenti di storiografia cluniacense, Roma 1961; Hoffmann, H., Cluny und gregorianische Reform (Archiv für Kulturgeschichte 45) 1963 (165– 209); Sackur, E., Die Cluniazenser, I–II., Darmstadt[2] 1965.

V. Michel, A., Humbert und Kerullarius, I–II., Paderborn 1924–30, valamint: Die folgenschweren Ideen des Kardinal Humbert (Studi Gregoriani I) 1947, (65–92), valamint: Die Kaisermacht in der Ostkirche, Darmstadt 1959; Jugie, M., Le schisme byzantin, Paris 1941; Bratsiotis, P., Die orthodoxe Kirche in griechischer Sicht, I–II., Stuttgart 1960.

I. A clunyi reform

Európa többi országaival, főként azonban a német birodalommal ellentétben Dél-Franciaországban nem tudott az ún. sajátegyház fogalma és berendezése teljes mértékben kibontakozni. A püspökök és apátok ugyan itt is a király vazallusai voltak, de nem rendelkeztek önálló felségjogokkal. Itt tehát az egyház megőrizte relatív önállóságát az állammal szemben és jobban látta az állam és egyház szimbiózisának a vallásra nézve káros következményeit. Az egyház belső megtisztulását és az állami ingerenciától való megszabadítását szem előtt tartó reform ezért itt vette kezdetét. A 10. század már felismerte, hogy az egyházi élet reformjának a kolostorok megrendszabályozásával kell megindulnia. 910 körül Vilmos aquitániai herceg a burgundiai Clunyben (Lyontól északra) egy reformkolostort alapított, amelynek teljes belső és külső függetlenséget, szabad apátválasztást, valamint exemptiót (mentességet a püspöki joghatóság alól, közvetlen Rómától való függést) biztosított. A kolostort csakhamar a bencés szabályok szigorú betartása, kemény aszkézis és a liturgia különös ápolása jellemezte, és szentéletű apátok vezetése alatt (Berno 909–927, Odó 927–942, Majolus 954–994, Odiló 994–1048, Hugó 1049–1109) az egész európai szerzetességet befolyásolta. A clunyi reformmozgalom, amelynek a szabályai – „Consuetudines" – a további kolostoralapítások normái lettek, hihetetlen rövid idő alatt a kolostorok százait járta át és ezek Clunyhez csatlakoztak. A 12. században a clunyi kolostor-szövetséghez kb. 3000 szerzetesi közösség tartozott.

II. Egyéb kolostori reformok

913-ban Namur mellett Brogne-i *Gerhard* († 959) egy szintén híres és áldásos befolyású reformkolostort alapított. Ennél még nagyobb jelentőséget nyert *Vandière-i János* 933-as *gorze-i* (Lotharingia) alapítása, amely szigorú aszkézissel főleg a német kolostorokat – Maximim Trierben, Emmeran Regensburgban, Szent Péter Salzburgban, Corvey-ben, Fuldában stb. – befolyásolta. Kolostori reformcentrum keletkezett a Fekete-erdőben is. Itt a *hirsaui* apátság vezetésével kb. 1000 kolostor vette át a clunyi szabályokat (ifjabb clunyi reform!). A laikus testvérek („fratres conversi") intézménye is ekkor (?) honosodott meg. Itáliában új szerzetesrendek is keletkeztek: *Szent Romuáld* († 1027) alapította Camaldoliban az innét *kamaldulinak* nevezett remeteéletű, bencésrokon szerzetesrendet, *Gualberti Szent János* († 1073) a tulajdonképpen szintén bencés szabályzatú *vallombrosai* rendet és *Szent Nilus* († 1005) a Róma melletti Grottaferratában a görög szertartású bazilita rendet. A régi jelentős német birodalmi kolostorok túlnyomó többsége azonban az antifeudális jellegű clunyi reformot nem fogadta el. Ezek inkább az Ottó-féle birodalmi egyházhoz húztak, és a későbbi ún. invesztitúra-harcban is többnyire a császár pártját fogták.

III. A reformmozgalom elterjedése

Az egyház reformja nem kész programmal indult. Ez csak az idők folyamán jegecesedett ki a kolostorok megújhodásával. A reform főleg a szabálytalanságokat igyekezett felszámolni, az elharapódzó simóniát, a papi házasságot (nikolaitizmus) és a laikusok által gyakorolt papi, főpapi beiktatást, az invesztitúrát. A simónia, egyházi javadalmak vásárlása az ún. sajátegyház logikus következménye volt és már-már legális adónak számított, amit az újonnan kinevezett javadalmas a kegyúrnak tartozott fizetni. *A világi papság nősülése* (ezeket nikolaitáknak nevezték) is korábbi zsinatok (Elvira kb. 306, Orléans 538) ellenére általánossá vált. A milánói egyházmegyében pl. még a 11. században is kivételnek számított a nőtlen pap. Az *invesztitúra* pedig azt a látszatot keltette, mintha az egyházi hivatal az állami függvénye volna, hiszen a főkegyúr úgy rendelkezett a püspökségek, apátságok és kolostorok fölött, mint egyéb hűbéri birtokai felett.

A reformmozgalom legfontosabb szóvivője és elméleti harcosa a lotaringiai származású, radikális nézeteket hirdető *Humbert* de Silva Candida (†1061, „Adversus Simoniacos”) és *Damiani Szent Péter* (†1072) volt. Mindkettő mint a római egyház kardinálisa nemcsak az egyházi reformra, hanem annak politikájára is döntő befolyással volt.

IV. A reformmozgalom győzelme

Hogy a clunyi reformmozgalom Rómában diadalra jutott, főként II. és III. Henrik német császároknak volt köszönhető. A döntő fordulat 1044-ben következett be, amikor a Crescentiusok pártja a Tusculanumiak pártjához tartozó *IX. Benedek* pápát (1032–1044) elkergette, *III. Szilveszter* személyében ellenpápát választott és a Rómába visszatérő Benedek pápától az egyház és a reform megmentésére *Pierleoni János* archipresbyter a pápaságot megvásárolta (VI. Gergely). A segítségül hívott III. Henrik császár meg is jelent Itáliában, és 1046. március 20-án *Sutriban* egy zsinaton mind a három pápát megfosztotta méltóságától és Suidger bambergi püspököt *II. Kelemen* néven (1046–1047) pápának választatta. Ennek halála után is német püspökök következtek Szent Péter trónján: *II. Damasus* (Poppo brixeni püspök, 1048), *IX. Leó* (Brunó touli püspök, 1049–1054) és *II. Viktor* (Gebhard eichstätti püspök, 1055–1057). A német pápák politikailag ugyan a császárt támogatták, nevük mégis reformprogramot jelentett és az egyház megújhodását rendkívüli erővel szorgalmazták. Főként IX. Leó és II. Viktor pápák tettek sokat a simónia és papi házasság ellen sorozatos zsinatok megrendezésével és sokszor drasztikus intézkedésekkel (II. Viktor Lyonban hat püspököt fosztott meg simónia miatt méltóságától).

A Sutriban tartott zsinat és a német pápák korszaka a császári hatalom tetőfokát, de annak fordulóját is jelentette. Várható volt, hogy ez a reformeszme, amely éppen a császár segítségével hódította meg a pápaságot, később majd az állami ingerencia ellen fog fordulni. Ez már *II. Miklós* pápa (1058–1061) alatt éreztette hatását, aki az 1059-ben kiadott híres pápaválasztó dekrétumában ezt a jogot a kardinálisoknak biztosította és a császárnak csupán a megerősítés jogát tartotta fenn. II. Miklós és utóda, *II. Sándor* (1061–1073) alatt a pápaság politikailag is igyekezett magát a császárságtól függetleníteni, és a normannoknál, valamint a pataria-mozgalomban (itáliai városi reformmozgalom) szövetségeseket keresett.

V. A keleti egyházszakadás

Az az egyházpolitikai, liturgikus, egyházfegyelmi és hitbeli szakadék, amely Kelet és Nyugat kereszténysége között már évszázadok óta tátongott, a középkor folyamán még mélyebbé vált (vö. a Photios-féle szakadást fentebb). Az újabb feszültségre politikai okok adtak alkalmat, de tagadhatatlan, hogy a reform által szított nyugati egyházi öntudat is megtette a magáét. Amikor a normannok a bizánci fennhatóság alá tartozó Dél-Itáliát megtámadták, *IX. Konstantin* császár hajlandó volt (Monamachos, 1042–1055) *IX. Leó* pápával (1048–1054) szövetséget kötni. Az önérzetes és féltékeny *Kerullarios Mihály* (1043–1058) pátriárka azonban attól tartott, hogy győzelme esetén a pápa Dél-Itáliát joghatósága alá vonhatja, és ezért egyházi intézkedésekkel (latin kolostorok bezárásával, elvi támadásokkal stb.) a szövetséget meghiúsította. Leó pápa a szövetség megkötésére és a felmerült egyházi nézeteltérések elsimítására Humbert de Silva Candida kardinálist, Lotharingiai Frigyes kancellárját és Pétert, Amalfi érsekét küldte Konstantinápolyba. A tárgyalások teljesen eredménytelenül végződtek. A pátriárka a követeket még csak fogadni sem volt hajlandó. Erre Humbert kardinális elvesztette önuralmát, a pátriárka ellen egy szenvedélyes támadóiratot szerkesztett, egy kiközösítő bullát írt és azt „videat Deus et judicet” felkiáltással az orthodox papság tiltakozása közepette 1054. július 16-án a Hagia Sophia főoltárára helyezte. Tettének helyessége máig is vitatott, mert kétséges, hogy erre felhatalmazása volt; de amennyiben volt is, Leó pápa már április 19-én meghalt és utóda még nem volt megválasztva. VI. Pál pápa 1965. december 7-én a kiközösítő bullát ünnepélyesen visszavonta.

II. rész: A nyugati keresztény népközösség virágkora (1050–1300)

9. VII. Gergely pápa és az invesztitúra-harc

Irodalom: I–II. Vö. az *előző* fejezetet, azonkívül: Mac Donald, M. J., Hildebrand, Life of Gregory VII., London 1932; Hofmann, K., Der „Dictatus papae" Gregors VII, Paderborn 1933; Arquillière, H. X., Saint Grégoire, Essai sur la conception du pouvoir pontifical, Paris 1934; Tellenbach, G., Libertas, Kirche und Weltordnung im Zeitalter des Investiturstreits, Stuttgart 1936; Morghen, R., Gregorio VII, Torino 1942; Borino, G. B., Studi Gregoriani, eddig 7 kötet, Roma 1947 sköv.; von den Steinen, W., Canossa, Heinrich IV. und die Kirche, München 1957; Kämpf, H., Canossa als Wende – Ausgewählte Aufsätze zur neueren Forschung, Darmstadt 1963; Meulenberg, L. F. J., Der Primat der römischen Kirche im Denken und Handeln Gregors VII, Gravenhage 1965.

III. Hofmeister, A., Das Wormser Konkordat / Festschrift D. Schafer, Jena 1915, 64–148; Becker, A., Papst Urban II, Stuttgart 1960.

I. Az ellenfelek és az ellentétek

A „gregoriánus reform" 1947 óta a nemzetközi kutatás homlokterében áll (vö. Studi Gregoriani). Ez minden kétséget kizáróan újból megállapította, hogy a clunyi reformmozgalom a gregoriánus reformot *közvetlenül* nem befolyásolta. Az invesztitúra-harcot nem Cluny indította el, programjában nem vallott szélsőséges nézeteket és nem volt politikai színezete. A clunyi mozgalom kizárólagosan szerzetesi, belső egyházi megmozdulás volt. A gregoriánus reform éppen politikai éle miatt különbözött ettől. Ugyan mindkettő az egyházi szabadság („libertas") fogalmából indult ki és az egyházat a világi hatalom gyámságától igyekezett megszabadítani, de míg Cluny csupán negatív módon működött, addig a gregoriánus reform a felszabadító harcot pozitív módon az egyház s főként a pápaság jogrendszerének kiépítésével kötötte össze. Éppen ezért ütközött össze a világi hatalommal. A gregoriánus reform eszméit azonban Clunytől vette át, így tehát az közvetve hatott rá.

VII. Gergely pápa (1073–1085) – világi nevén Hildebrand – 1019 és 1030 között született Viterbo környékén (Soana?) Toszkánában. A születésére,

családjára és kora ifjúságára vonatkozó adatokat máig sem sikerült kideríteni. Fiatalon Rómába került és a nagybátyja által vezetett aventinusi Mária-kolostorban és egy közelebbről nem ismert „palatium Romanum”-ban nevelkedett. Lehet, hogy már ekkor szerzetes lett. A kisebb papi rendek felvétele után VI. Gergely pápa szolgálatába lépett, akit nemcsak törvényes pápának vallott, hanem a német száműzetésbe is elkísért. Ennek halála után (1074) Clunybe illetve egy Clunyhez tartozó kolostorba ment, ahonnét pár hónap múlva IX. Leó pápa Rómába hívta. Itt fontos és egyre befolyásosabb hivatalokkal és feladatokkal (pl. legátusi küldetések) bízták meg. 1059-ben római archidiákonus (kb. a mai bíboros államtitkár) lett, II. Miklós és II. Sándor alatt ő volt a legbefolyásosabb egyházi férfiú. Gergelyt 1073. április 22-én még II. Sándor temetési szertartása alatt kiáltotta ki a római nép pápának, és törvényes választása a klérus és a kardinálisok részéről csak később történt meg. (Ennyiben nem volt kánoni.) Választását csak ezután jelezték a császárnak.

Gergely pápa kicsiny, törékeny testében óriási, prófétai lélek lakozott. A végsőkig el volt szánva, hogy az *egyház szabadságát* („libertas Ecclesiae”) a *pápaság univerzális hatalmának* kiépítésével egyetemben kivívja. Figyelmét tehát a Szentföld visszaszerzésére és az orthodoxok uniójára is kiterjesztette. Politikai programját az ún. Dictatus papae-ban (1075, eredete vitatott, tulajdonképpen egy levélregiszter, talán joggyűjteménynek készült) örökítette meg. Ebben Pseudo-Isidorus alapján nemcsak azt mondta ki, hogy a római püspök egyetemes joghatósággal (2. tétel), a római szék pedig tévedésmentességgel (22. tétel) bír, hanem hogy csupán a pápának áll hatalmában püspököket hivataluktól megfosztani (3. tétel), zsinatot összehívni és vezetni (4., 16. tétel), valamint – ha kell – még császárokat is letenni (12. tétel).

A pápa politikai ellenfele a fiatal, rosszul nevelt és kiegyensúlyozatlan *IV. Henrik* császár (1056–1106) volt, aki az Ottó-féle birodalmi teológia szellemétől áthatva mint „rex et sacerdos” a német sajátegyház és főként az invesztitúra jogosságáról teljesen meg volt győződve. A harc tehát közte és a pápa közt elkerülhetetlenné vált. Ez csakhamar politikai színt is nyert, sőt elsősorban a politika színterére tolódott, mert a császár politikai ellenfelei a pápa oldalára álltak.

II. A pápaság győzelme

A császárt az invesztitúra felhagyására vonatkozólag még II. Sándor pápa figyelmeztette (1073). Henrik azonban nem törődött a pápa intésével. VII. Gergely ennek ellenére még két évig várt és csak az 1075-ös böjti zsinaton tiltotta meg kiközösítés terhe alatt az invesztitúrát. A császár azonban ezt a határozott felszólítást is semmibe vette és a milánói püspököt is invesztitúrával iktatta be. Gergely pápa erre egy ultimátummal válaszolt. Henrik azonban nemhogy a milánói ügy rendezésére vagy még inkább az invesztitúra feladására nem volt hajlandó, hanem mindjárt a végsőre szánta el magát: 1076 januárjában a wormsi birodalmi gyűlésen *a pápát lemondásra szólította fel.* Erre Gergely pápa a római böjti zsinaton a császárt kiközösítette és annak alattvalóit a hűségeskü alól felmentette. Ez a hír elállította az egész nyugati világ lélegzetét. Henrik most a maga részéről szintén kiközösítéssel válaszolt: az 1076os utrechti húsvéti birodalmi gyűlésen szolgalelkű püspökeivel kiközösíttette Gergelyt. A császár politikájával amúgy is elégedetlen német fejedelmek azonban összefogtak és *triburgi gyűlésükön* (1076. október) úgy határoztak, hogy új császárt választanak, amennyiben Henrik egy éven belül kiközösítésétől nincs feloldozva. Erre a császár trónja megmentése érdekében látszólagos bűnbánatra szánta el magát. 1077 januárjában megjelent Itáliában, és családjával együtt bűnbánó ruhában (azaz a császári jelvények nélkül, de nem mezítláb!) a *Canossa* várában időző pápától feloldozást kért. A pápában győzött a pap, és három nap után te1jesítette a császár kérését. Henriknek ez ugyan nagy megalázkodás volt, de trónja megmentését is jelentette. A német fejedelmek azonban a császárral továbbra is elégedetlenek voltak, sőt a pápára is megneheztelték, mert a meghirdetett augsburgi birodalmi gyűlés bevárása nélkül Henriket felmentette és a sváb *Rudolf* személyében új császárt választottak. A kitört polgárháborúban a szerencse Henriknek kedvezett. Hiába ismerte el a pápa kezdeti habozás után Rudolfot, hiába közösítette ki 1080-ban ismét Henriket, Rudolf egy különben nyertes csatában elesett és Henriknek sikerült egy széleskörű propaganda-hadjárattal (kb. 115 vitairat fogta a császár pártját) főként az áruló *Hugó Candidus* bíboros segítségével a legtöbb birodalmi püspököt, a városokat és a nép egy részét magának megnyernie. 1080. július 25-én Henrik Brixenben Wibert ravennai érseket *III. Kelemen* néven ellenpápának választatta meg, majd Róma meghódítása után vele magát ünnepélyesen császárnak koronáztatta. Az Angyalvárba beszorított Gergely pápát a

segítségül hívott normannok ugyan csakhamar kiszabadították, de közben a várost úgy kifosztották, hogy a pápának a nép haragja miatt Rómában nem volt maradása. Ezért *Salernóba* távozott, s itt halt meg 1085. május 25-én. Utolsó szavai („dilexi justitiam et odivi iniquitatem, propterea morior in exilio") hitelesek. Szentté avatása 1606-ban történt. Gergely pápa valóban szent volt, nem politikus. Célkitűzéseiben vallásos meggyőződése, nem pedig politikai megfontolás vezette. A pápaságot látszólagos veresége ellenére is hihetetlen magasra emelte és évszázados programot adott neki.

III. Az invesztitúra-harc befejezése

A küzdelem Gergely pápa halála után tovább folyt, az egyházat az államtól nem lehetett egyszerűen szétválasztani. Gergely első utóda, *III. Viktor* (1086–1087) kompromisszumok felé hajlott, de második utóda, *II. Orbán* pápa (1088–99) ismét Gergely politikáját folytatta. *II. Paschalis* (1099–1118) alatt jött létre közte és V. Henrik (1106–1125) között *Sutriban* megegyezés (1111): ebben a császár lemondott az invesztitúráról, míg a püspökök a maguk részéről a feudális kiváltságokról mondtak le. Az Ottó előtti állapotnak kellett volna bekövetkeznie. A történelem kerekét visszafordítani azonban nem lehetett: Rómában a püspökök megtagadták a megegyezés megerősítését. Erre a császár is visszavonta engedményét, sőt a foglyul ejtett pápát a *Ponte Mammolo*-i (1111) szerződés aláírására kényszerítette. Ebben a pápa megengedte az invesztitúrát. Ez az erőszak természetesen újabb küzdelmek kiindulópontja lett. A megoldást végül a fejlődő kánonjog találta meg, amennyiben az egyházi és világi hatalmat világosan megkülönböztette. Ennek jegyében született meg 1122. szeptember 23-án a *wormsi konkordátum*: ebben mindkét fél kedvezményeket tett a másiknak. A császár lemondott az egyházi invesztitúráról, viszont befolyást nyert a püspökök választására. A világi invesztitúrát (jogar átadását) azonban megtartotta, és ezt a birodalomban még a püspökszentelés előtt, Itáliában és Burgundban pedig az után gyakorolta.

10. A pápaság megváltozott helyzete és a római kúria

Irodalom: I. Voosen, E., Papauté et pouvoir civil á l'époque de Grégoire VII, Gembloux 1927; Wasner, F., De consecratione, inthronisatione, coronatione Summi Pontificis, Roma 1936; Scherrinski, H.,

Untersuchungen zum sogenannten Anonymus von York, Würzburg 1940; Brezzi, X. F., Roma e l'impero medioevale 774–1252, Roma 1947; Jordan, K., Die päpstliche Verwaltung im Zeitalter Gregors VII. (Studi Gregoriani, I. 1947, 111–135); Williams, G. H., The Norman Anonymus of 1100, Cambridge 1951; Eichmann, E., Weihe und Krönung des Papstes im Mittelalter, München 1951.

II. Martin, V., Les cardinaux et la curie, Paris 1930; Jordan, K., Die Entstehung der römischen Kurie (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt.), 28 (1939) 97–152; Kuttner, St., Cardinalis, The History of a Canonical Concept 1945; Fink, K. A., Das vatikanische Archiv, Roma[2] 1951; Klewitz, H. W., Reformpapsttum und Kardinalkolleg, Darmstadt 1957; Rabikauskas, P., Die römische Kuriale in der päpstlichen Kanzlei, Roma 1958; Ganzer, Kl., Die Entwicklung des auswärtigen Kardinalats im hohen Mittelalter, Tübingen 1963.

I. A pápák hatalma

A clunyi reformmozgalom és a győzelmes invesztitúra-harc a pápaságot hatalmi helyzetében rendkívül megerősítette. Még azok az egyházak is, akik különben a császár oldalán álltak, nem láttak semmi kivetnivalót a pápai tekintély növekedésében. IX. Leó óta a pápák mint a nyugati világ legfontosabb vallási és társadalmi hatalmi tényezői szerepeltek. Csak egyetlen egy szerző merte az ellenkezőjét állítani: a normann Anonymus. Szerinte a pápai primátus nem isteni intézmény, hanem történelmi fejlődés következménye, a püspökök mind Krisztus földi helyettesei és ezek között rangkülönbséget tenni annyit jelentene, mint az egy egyházat felosztani. Szava azonban annyira új volt, hogy a pusztába hangzott.

A pápai hatalom növekedését egész sereg jelenség kísérte. A „pápa” név csak a római püspöknek lett fenntartva, a „vicarius Christi” jelző csak őt illette, beiktatása a koronázásra is kiterjedt. Ettől kezdve koronát kezdtek hordani (egyelőre még csak egy abronccsal, mint az ún. tiara kezdete), igyekeztek a római liturgiát minden országban érvényre juttatni (VII. Gergely pl. Spanyolországban a mozarab liturgiával szemben), a clunyi és gregoriánus reformot pedig sokszor igen szigorú büntető szankciók alkalmazásával és pápai legátusok kiküldésével diadalra segítették. A pápák a leghatásosabban az *egyházi* közi*gazgatásba* nyúltak bele: püspökök

elmozdítását, megerősítését, sokszor megválasztását is maguknak tartották fenn, egyházmegyék kijelölését, határainak módosítását szintén a római szék hatáskörébe utalták. A számtalan kolostori exemptió is a pápai szék tekintélyét növelte. Az érsekek privilégiumaikat a pápaság javára csaknem mind elvesztették. Kinevezésükkor és érseki palliumuk elnyerése alkalmával – ami nélkül pedig joghatóságuk érvénytelen volt – ezentúl Rómában hűségesküt kellett letenniük és a beszámolóval egybekötött ún. „ad limina”-látogatásokat a pápánál megígérniük. A pápák az állami életbe is belenyúltak, mint azt az invesztitúra-harc is bizonyítja. Szent Péter védelme alatt állani lassan bizonyos hűbéri viszonyt is jelentett. Amikor 1098-ban II. Orbán pápa a normannoknak adta Dél-Itáliát és Szicíliát (Monarchia Sicula), az uralkodót hűbéri szolgáltatásra kötelezte. Hasonló törekvéseket tettek a pápák Lengyelországra, Magyarországra, Dániára és Aragóniára vonatkozólag is.

II. A római kúria

A kardinálisi testület eredete és pontos kialakulása ismeretlen és ma is vitatott. Bizonyos, hogy a római városi klérus a keresztény ókor vége óta különös befolyásnak örvendett. Ezek közül is az ún. tituláris templomok (plébániák) papjai tűntek ki. Hasonlóképpen a hét ún. szuburbikárius püspök is a lateráni bazilikában fontos szerepet töltött be. Az ún. palota-diákonusok (diaconi palatini) az egyházi közigazgatásban és szeretetszolgálatban tevékenykedtek. Eme csoportok tömörülését siettette az 1059es pápaválasztó dekrétum is, hiszen annak előkészítését és lebonyolítását a kardinálisokra bízta. Ettől fogva a pápák a helybeli zsinatok helyett inkább a kardinálisok testületével („senatus”) tanácskoztak. A legtöbb legátus is közülük került ki. A pápai oklevelek 1100-tól az „ecclesia Romana” helyett a *„curia Romana”*-t emlegetik. Két hivatalból állott: az apostoli *kancelláriából* a kancellár és a nem-bíboros vicekancellár vezetésével, valamint az apastoli *kamarából*, amely a Szentszék anyagi ügyeit – később az egyházi államot is – igazgatta. Ezeknek a hivataloknak a kiépítése a 12. században egyre bonyolultabb formát öltött.

11. Szellemi és vallásos élet az invesztitúra-harc korában

Irodalom: I. Grabmann, M., Geschichte der katholischen Teologie, Freiburg 1933, valamint: Mittelalterliches Geistesleben, I–III., München

1926–56; Ghellinck, J. de, Littératur latine au moyen-âge, I–II., Paris 1939, valamint: Le mouvement théologique du XIIe siècle, Paris^{2} 1948; Ceriani, G. S., Anselmo, Brescia 1946; Vanni Rovighi, S., Anselmo e la filosofia del secolo XI., Milano 1949; Gilson, E., La philosophie du moyen-âge des origines patristiques a la fin du XIVe siècle, Paris^{2} 1947. (németül: Gilson–Böhner, Die Geschichte der christlichen Philosophie bis zu Nikolaus von Cues, I–III.), Paderborn 1952; Landgraf, E., Einführung in die Geschichte der theologischen Literatur, Regensburg 1948, valamint: Dogmengeschichte der Frühscholastik, I–IV., Regensburg 1952–56; McIntryre, J., St. Anselm and his Critics, London 1954; Specilegium Beccense (Anzelm-gyűjtemény), Paris 1959; Lubac, H. de, Exégèse médiévale, I–IV., Paris 1960–64.

II. Stickler, A. M., Historia Juris Canonici Latini, Torino 1950; Feine, H. E., Kirchliche Rechtsgeschichte, Köln–Graz^{4} 1964; Le Bras, G.–Lefèbvre, Ch.–Rambaud, J., L’âge classique 1140–1378, Sources et théorie du droit, Paris 1965.

III. Maître, L., Les écoles épiscopales et monastiques en Occident 768–1180, Paris^{2} 1924; Wühr, W., Das abendländische Bildungswesen im Mittelalter, München 1950; Génicot, L., La spiritualité médiévale, Paris 1958; Leclercq, J.–Vandenbroucke, F.–Bouyer, L., La spiritualité du moyen-âge, Paris 1961; Vogel, C., Introduction aux sources de l’histoire du culte chrétien au moyen-âge, Spoleto 1966.

I. A skolasztika kezdete

A kor vezető teológiai iskolái (pl. Chartres, Párizs stb.) a kora középkorban megkezdett szentírási és az egyházatyákra vonatkozó tudományos gyűjtőmunkát tovább folytatták. Az eközben felmerült nehézségeket és látszólagos ellentmondásokat azonban most az arabok által közben ismeretessé vált arisztotelészi logikával igyekeztek megoldani. Az első sikeres kísérletet erre vonatkozólag *Canterbury Szent Anzelm* tette (†1109), aki hazáját, Itáliát elhagyva a normandiai Le Bec kolostor tanára, majd apátja, később pedig Canterbury érseke lett, és számos teológiai művében (De grammatica, Monologion, Proslogion, De veritate, Cur Deus homo stb.) a hitigazságoknak szellemtudományos megalapozását sürgette

(„fides quaerens intellectum”). Johannes Scotus Eriugena óta ő volt az első teológus, aki a hittudományt ismét magas fokon művelte, és főként a megváltás tanában új utat mutatott. Tanítványa volt *Laoni Anzelm* (†1117), majd pedig ennek tanítványa *Champeaux-i Vilmos* (†1122), később Chalons sur Marne püspöke, a párizsi Szent Viktorról elnevezett kolostori iskola megalapítója. A „skolasztika atyja” azonban a fényes tehetségű, de hányatott életű *Petrus Abaelardus* († 1142) volt. Mint Vilmos legtehetségesebb tanítványa, éles elméjű filozófus és kiváló pedagógus a tanulók seregét vonzotta a Szent Viktor-i iskolába. Héloise-zal folytatott szerelmi kalandja után St. Denis-ben előbb remete, majd apát lett, később pedig visszatért Párizsba, ahol azonban tanítását az 1141es sens-i zsinat elítélte. Ő az ún. „sic-et-non”-módszer sikeres népszerűsítője, de nem megalapítója.

A kor legjelentősebb teológusa *Petrus Lombardus* (†1159) volt, a párizsi székesegyházi iskola tanára, majd párizsi püspök, aki „Libri IV sententiarum” című művében (1150 körül) évszázadokra megszabta a szorasabb értelemben vett hittudomány tananyagát. *Hugo a S. Victore* (†1141) a szentségek tanát alapozta meg (De sacramentis).

Az arisztotelészi logika és dialektika alkalmazása a teológiában természetesen sok teológusnál tévedésre adott alkalmat. Compiegne-i *Roscelin* és de la Porrée-i *Gilbert* a Szentháromságra vonatkozólag tévedtek, *Tours-i Berengár* († 1088) pedig az Oltáriszentség tanára vonatkozólag. Berengár tulajdonképpen Krisztus valóságos jelenlétét (praesentia realis) tagadta az Oltáriszentségben. Tévedését több zsinat is elítélte (pl. 1050-ben Rómában és Vercelliben is), de mivel tovább is ragaszkodott nézetéhez (De sacra caena, 1076), az 1079es római zsinat tanítását újra elvetette és a katolikus tanítást világosan megfogalmazta (a transsubstantiatio csaknem szó szerinti tanítása: „panem et vinum substantialiter converti”).

II. A kánonjog kezdete

A teológiai művekhez hasonlóan a kor az egyházi törvények összegyűjtéséhez is hozzálátott. Reformszellemtől áthatott törvénygyűjteményt állított össze luccai *Anzelm* († 1086), *Deusdedit* (†1097) bíboros és *boldog Ivo* chartres-i püspök (†1116) (collectio tripartita, Decretum, Panormia). Petrus Lombardus teológiai munkájához hasonlítható

nagyhatású törvénygyűjteményt a bolognai kamalduli szerzetes, Gratianus († 1179 előtt) állított össze. A „Concordantia discordantium canonum”-ja IX. Gergely pápa dekretális-gyűjteményével együtt 1918-ig a Corpus Juris Canoniciban érvényben volt. Munkája első részében a személyi és dologi jogot tárgyalta, a másodikban a szerzetesi, házassági és vagyoni jogot, a harmadikban pedig a szentségek és szentelmények jogi vonatkozását. A Pseudo-Isidorus nála már teljes alkalmazást nyert. Az ún. „decretum Gratiani”-t később más gyűjtemények (Liber sextus decretalium, 1298; Constitutiones Clementinae, 1317; Extravagantes) is kiegészítették.

III. Változások a vallásos életben

A clunyi és a gregoriánus reformmozgalom a vallásos életben mélyreható változásokat idézett elő. Az eddig erősen társadalmi jellegű vallásosság erősen *egyéni* színezetet kapott, ugyanakkor azonban el is mélyült és meg is erősödött. A szentségek közül a *gyónás* és az *eucharistia* különös jelentőséget nyert. Berengár tévedése az Oltáriszentség fokozottabb tiszteletére adott alkalmat. Ekkor jött szokásba a genuflexio, incensus, adoratio extra missam, elevatio. A nyilvános gyónás helyett mind gyakoribb lett a fülgyónás, amelynél a fő hangsúlyt a satisfactio nyerte.

A *liturgiában* Cluny mellett (halottak napja) ismét Róma vitte a vezető szerepet. A lelkipásztorkodásra vonatkozólag először a premontrei szerzetesek ismerték fel, hogy nem elég a hívekre várni, hanem utánuk is kell menni.

Megindult a nép nyelvén történő igehirdetés. A christológiában főképp Krisztus *emberi természete és szenvedése* lépett előtérbe. A szentek tiszteletében az *ereklyék* különös szerepet nyertek, Szent György és Szent Miklós tisztelete pedig rendkívül elterjedt.

12. A keresztes hadjáratok

Irodalom: I–II–III. Grousset, R., Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem, I–III., Paris 1934–36; Campbell, G. A., The Knights Templars, London 1937. (németül: Stuttgart 1938); Bottarelli, G.–Montersi, M., Storia politica et militare del ordine di S. Giovanni di Gerusalemme, I–II., Milano 1940; Tumler, M., Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400, Wien 1955; Erdmann, C., Die Entstehung des Kreuzzuggedankens, Stuttgart[2] 1955; Setton–Baldwin–Wolf–Hazard, A

History of the Crusades, I–II. (nem teljes), Philadelphia 1955–62; Runciman, St., A History of the Crusades, I–III., Cambridge 1951–54. (németül: München 1957–60); Waas, A., Geschichte der Kreuzzüge, I–II., Freiburg 1956; Rousset, P., Histoire des croisades, Paris 1957; Mayer, H. E., Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge, Hannover 1960, valamint: Geschichte der Kreuzzüge, I–II., Stuttgart 1965.

I. A keresztes hadjáratok keletkezése és lefolyása

A keresztes hadjáratok értéke rendkívül, jelentőségük azonban egy cseppet sem vitatott. Az bizonyos, hogy nem a pápaság találmánya, sem a keresztény vallási fanatizmus gyümölcse volt, hanem a clunyi és gregoriánus reform által felpezsdített vallásos meggyőződésben gyökerezett. Annak a keresztény vallásos összetartozásnak a jegyében született, amely a „szent háború” és a „treuga Dei” fogalmát nemcsak ismerte, hanem gyakorolta is (reconquista). A nyugati lovagok a szentföldi keresztes hadjáratot kezdetben valóban mint keresztény és misszionárius feladatot fogták fel. Jeruzsálemnek az ún. szeldzsuk-törökök által 1071-ben történt elfoglalása óta a keresztény zarándokok panasza nem szűnt meg, s az most a feléledt lelkiismeretre különösképpen hatott. Ehhez járult még az a politikai nyomás, amely a bizánci császárságra nehezedett. *I. Alexios* (1081–1118) császár segélykérését 1095-ben a piacenzai zsinaton tolmácsolták a követek *II. Orbán* pápának (1088–1099), aki még november 27-én a franciaországi clérmont-i zsinaton általános keresztes hadjáratot hirdetett. Egy nem várt, még a pápa által sem sejtett hatalmas megmozdulás vette kezdetét, amely számtalan veresége és hibája ellenére is századokon keresztül éreztette hatását és csak a nyugati keresztény egység felbomlásakor – a késő középkor végén – vesztette el varázsát.

Az *I. keresztes hadjáratot* (1096–1099) egy rendezetlen, mintegy negyvenezer főnyi gyülevész had előzte meg, amely a lelkes, de hozzá nem értő *Amiens-i Péter* remete vezetésével rengeteg bajba (zsidóüldözésbe, rablásba stb.) bonyolódott, mígnem Kisázsiában teljesen megsemmisült. A tulajdonképpeni sereget francia főrangúak vezették, köztük a toulouse-i Rajmund, *Bouilloni Gottfried*, Balduin és Eustachius, valamint a tarenti Bohemund. 1099 júliusában sikerült Jeruzsálemet elfoglalni és ennek eredményeképpen a meghódított területeken francia mintára hűbéri államokat berendezni. A jeruzsálemi királyság alá az antiochiai

fejedelemség és az edessai és tripolisi grófság tartozott. Gottfried lett a „Szent Sír őre”, halála után testvére, *I. Balduin* (1100–1118) már királynak nevezte magát.

A *II. keresztes hadjárat* (1147–1149), amelynek létrejöttén Clairvaux-i Szent Bernát annyit fáradozott, az egyesült francia–német seregek teljes vereségével végződött. 1187-ben Jeruzsálem is elveszett.

A *III. keresztes hadjárat* (1189–1192) nagy sikerek reményében indult. *Rőtszakállú Frigyes* német császár halála (1190) azonban végzetes csapás volt az addig szerencsés hadjáratra és *Oroszlánszivű Richárd* angol és *II. Fülöp* francia királyoknak ezután már nem sikerült Jeruzsálemet visszahódítaniuk. 1192-ben kénytelenek voltak *Szaladin* szultánnal fegyverszünetet kötni.

A *IV. keresztes hadjárat* (1202–1204) az összekovácsoló III. Ince pápa (1198–1216) akarata ellenére tulajdonképpen rablóhadjárat lett, amely a nyugati kereszténységet rendkívül kompromittálta. A velenceiek a hadat Konstantinápoly ellen irányították. A várost kétszer is elfoglalták, kirabolták és egy ún. latin császárságot alapítottak (1204–1261). Csak ennek bukása után térhetett vissza a bizánci császár székvárosába.

Talán ezeknek a sikertelen hadjáratoknak tulajdonítható, hogy az egyszerű népen az a gondolat lett úrrá, hogy vérengző harcosok helyett csak ártatlan gyermekek szerezhetik vissza a Szentföldet. Így jött létre 1212-ben a ma már szinte elképzelhetetlen *gyermek-keresztes hadjárat*, amely a tízéves kölni Miklós és a francia István nevű gyermekpásztor vezetésével fiúk és lányok ezreit vitte a biztos pusztulásba.

Az *V. keresztes hadjárat* (1228–1229) *II. Frigyes* német császár saját vállalkozása volt, és sikerült Jeruzsálemet visszahódítania. 1244-ben azonban a város végleg elveszett.

A *VI. keresztes hadjáratot* (1248–1254) *IX. Szent Lajos* francia király vezette. Előbb Egyiptomot, azután a Szentföldet akarta meghódítani. 1250 áprilisában azonban serege Kairónál teljes vereséget szenvedett és maga a király is fogságba került. Kiszabadulása után újra megkísérelte egy újabb, *a VII. keresztes hadjárat* (1270) folytatását, vállalkozása azonban ezúttal is kudarcba fulladt. Lajos még a hadjárat közben meghalt. 1291-ben Akkon és a keresztes-államok utolsó maradéka is a mohamedánok kezére került, mivel a nyugati támogatás – amely főként Franciaországból jött – kimaradt.

II. A lovagrendek

A keresztes hadjáratok a középkor egyik legsajátságosabb vallásos intézményét hozták létre: a lovagi és szerzetesi ideál ötvözetét, a lovagrendeket. Tagjai a szerzetesi hármas fogadalom mellett a szentföldi zarándokok ápolására és a Szentföld védelmére is fogadalmat tettek. Általában lovagokra, papokra és laikus testvérekre tagozódtak. A *johanniták* (fekete köpeny fehér kereszttel) 1099-ben mint betegápoló szerzetesek alakultak, lovagrend 1120-ban lett belőle. Az 1182-ben írt kórházi rendje az első ismert a világon. A rend székhelyét 1291-ben Ciprus szigetére, majd ennek eleste után Rhodos szigetére (1309), végül pedig ennek meghódítása után Málta szigetére (1530) tette át. Ezért „máltai lovagrendnek" is hívják. A *templomos lovagok rendjét* 1118-ban a jeruzsálemi Salamon-templom közelében (innét az elnevezés) nyolc francia nemes alapította (fehér köpeny piros kereszttel), s már kezdettől fogva valódi lovagrendnek indult. A rendnek 1291-ben szintén Ciprus szigetére kellett székhelyét áttennie. Gazdagsága miatt kiváltotta *Szép Fülöp* francia király (1285–1314) ellenszenvét, aki elérte, hogy a vienne-i zsinat 1312-ben a rendet feloszlatta.

A *német lovagrendet* 1189/1190-ben brémai és lübecki polgárok mint kórházi szerzetesrendet alapították. Lovagrend 1198-ban lett belőle (fehér köpeny fekete kereszttel). Nagy jelentőségre Salzai Hermann (1210–1239) nagymester alatt emelkedett, aki a barcasági sikertelen letelepedés után (1235) Poroszországban létesített önálló államot. Spanyolországban három lovagrend is keletkezett: 1158-ban a *Calatravai*, 1160-ban az *Alcantarai* és később a *Santiago de Compostellai.*

III. A keresztes hadjáratok értékelése

A keresztes hadjáratok katonai–politikai eredménye nem áll arányban azzal a rengeteg áldozattal, amibe keresztülvitelük került. De ha nem is sikerült a kereszténységet behálózó iszlám gyűrűt széttörni, mégis sikerült azt erősen meggyöngíteni. A keresztes hadjáratok a nyugati keresztény összetartozást rendkívül megerősítették, a bizánci, a keleti és iszlám szellemi és kulturális kölcsönhatást Európába közvetítették. Kelet és Nyugat között megindult a szellemi és anyagi javak kicserélése. A skolasztika filozófiai és teológiai eredménye a keleti kölcsönhatások nélkül elképzelhetetlen. Még inkább és még huzamosabban befolyásolták a

keresztes hadjáratok a nyugati vallásosság alakulását. A keresztes vitézek, akik kimondhatatlan fáradozásoknak voltak kitéve, nemcsak a szent helyek iránti kegyeletet, ereklyéket hozták vissza hazájukba, hanem a „peregrinatio religiosa” közben megtanult Krisztus-követést is, főként a szegénység és bűnbánat szellemét. A vallásosságban is új kor indult meg, a szegénységi mozgalom kora.

13. Új szerzetesrendek

Irodalom: I–IV. Cousin, P., Précis d’Histoire monastique, Paris 1958.

I. Baumann, E., La Chartreux, Paris 1928. (németül: Münster 1930); Butrais, C., La Grande Chartreuse, Paris–Grenoble[9] 1950.

II. Bernards, M., Der Stand der Bernhardforschung, Mainz 1953; King, A. A., Citeaux and her Elder Daughters, London 1954; Blouyer, L., La Spiritualité de Citeaux, Paris 1955, Lékai, L. J., Les moines blancs, Paris 1957; Lékai, L. J.–Schneider, A., Geschichte und Wirken der Weissen Mönche, Köln 1958; Bouton, de la Croix, J., Bibliographie Bernardine 1891–1957, Paris 1958; Leclercq, J., Recueil d’études sur saint Bernard et sés écrits, Roma 1962; Zakar, P., Die Anfänge des Zisterzienserordens – Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis – 16 (1964), 103–138; Van Damme, J. B., Die Anfänge des Zisterzienserordens, ugyanott 21 (1965), 128–137.

III. Dickinson, J. C., The Origins of the Augustin Canons and their Introduction into England, London 1950; Giroud, Ch., L’Ordre des Chanoines réguliers de St. Augustin, Martigny 1961; Siegwart, J., Die Chorherren- und Chorfrauengemeinschaften in der deutschen Schweiz vom 6. Jahrhundert bis 1160, Fribourg/Schweiz 1962.

IV. Petit, F., L’Ordre de Prémontré, Paris 1927; Grassl, B., Der Prämonstratensorden, Tongerloo 1943; Lefèvre, P., Les statuts de Prémontré, Leuven 1946; Petit, F., La spiritualité de l’ordre de Prémontré, Paris 1947; Colvin, H. M., The White Canons in England, Oxford 1951; Backmund, N., Monasticon Praemonstratense, I–III., Straubing 1949–56; Huber, A., Die Prämonstratenser, Baden-Baden 1955.

A virágzó kolostori élet mindig is az elmélyült, igazi vallásosság jellemzője volt. Nem csoda tehát, hogy a clunyi és gregoriánus reformok nyomában szerte Európában nemcsak a szerzetházak százai jöttek létre, hanem a korszak individualista törekvésének megfelelően az eddigi egyedüli, bencés szabálytól eltérő, új szerzetesrendek keletkeztek, amelyekben egyre többen kötelezték el magukat a szerzetesi ideáloknak.

I. A karthauziak

Kölni *Szent Brunó* (1030/35–1101) Párizsban, majd Reimsben tanult, ahol utóbb a székesegyházi iskola vezetője lett. A későbbi II. Orbán pápa (1088–1099) tanítványa volt. Amikor a simóniás érsekkel összeütközött, lemondott állásáról és a grenoble-i püspök által neki adományozott *La Chartreuse* (innét a név) völgyben új irányzatú kolostort alapított. Brunó rendkívül szigorú aszkézist, böjtöt, hallgatást vezetett be, és lemondott a bencés regula egyik legfontosabb követelményéről, a közös életről. Helyette a remeteéletet hangsúlyozta. Szerzetesei is külön-külön kunyhóban laktak. Tanítványa, II. Orbán pápa tanácsadóul Rómába hívta, ekkor alkalma volt Dél-Itáliában újabb kolostorokat alapítani (La Torre 1091, S. Stefano in Bosco). Itt is érte a halál. Szent Brunó nem hagyott szabályokat utódaira, az ún. „consuetudines”-eket ötödik utóda, Guigo chartreuse-i prior (†1137) állította össze. A rendet a Szentszék 1176-ban erősítette meg. Csak lassan tudott elterjedni, viszont sohasem kellett megreformálni, mert sohasem szorult reformra („Carthusia nunquam reformata, quia nunquam deformata”).

II. A ciszterciek

A ciszterci rend nem más, mint a bencés rend megreformálása, visszatérés az ősi, szigorú regulához. *Róbert* molesme-i apát († 1111) szerzetesei rendszertelen életmódja miatt elhagyta kolostorát, és 20 társával 1098-ban Citeaux magányában új szerzetesházat alapított. Itt a régi, szigorú bencés szabályt vezette be. Utódai, *Szent Alberich* († 1109) és az angol származású *Szent Harding István* (1109–1133) alatt a kolostor virágzásnak indult és három fő tulajdonság tüntette ki: rendkívüli szegénység a kolostori építkezésben és mindennapi életben, visszatérés a saját kolostori földművelő gazdálkodáshoz, ellentétben a szokásos bérbeadással, és végül az újonnan alapított kolostorok teljes függetlenségének a megszüntetése

központi kormányzat révén. A rend szabályzata, a „carta caritatis” 1119 körül keletkezett, ruhája fehér illetve szürke habitus lett. A rendet igazi virágzásra *Szent Bernát* (1090/91–1153) segítette, aki 1112-ben harminc társával, köztük négy testvérével és egy nagybátyjával a citeaux-i kolostorba lépett. Bernát burgundi nemesi családból származott, Dijonban járt iskolába és rendkívüli kisugárzásával nemcsak rendjére, hanem egész Európára és korára is rányomta bélyegét. A rendbe való belépése után új kolostorok alapítása vette kezdetét. Ezek (La Ferté, Pontigny, Clairvaux, Morimond 1113–1115) Citeaux-val együtt a rend öt központját (lineae) képezték. A négy apát vizitálta Citeaux-t, míg őket a citeaux-i apát ellenőrizte. Bernát még csak 25 éves volt, amikor Clairvaux apátja lett. Örökös betegsége ellenére állandóan úton volt, és haláláig személyesen 68 kolostort alapított. Ekkor rendje máris 343 apátságot számlált. 1200 körül ennek száma 530-ra nőtt, 1500 körül pedig a ciszterci rendnek 700 férfi és 900 női kolostora volt. Az első alapítások mind nagyok voltak, mert az 1152es rendi nagykáptalan előírta, hogy csak ott lehet újabb kalostort alapítani, ahol 60 szerzetes áll rendelkezésre. Valóban akadtak apátságok, amelyekben százával éltek rendtagok (Clairvaux 700, Rievaulx 650, Les Dunes 530 stb.). A rend 1120 és 1146 között szédítő gyorsasággal terjedt el egész Európában. Földművelő kézimunkájával a civilizáció elterjedéséhez mindenütt hozzájárult, főként Európa déli és keleti részein. A földművelésben – de nem a tulajdonképpeni szerzetesi életben – alkalmazott nagy számú (Pontigny-ben pl. 100 szerzetesre 300 esett) laikus testvér (fratres conversi) azonban sokszor súrlódásokra adott alkalmat. A rend az egyház szellemi kultúráját rendkívüli mértékben gazdagította.

III. Az ágostoni kanonokok rendje

Mint az újabb kutatás kiderítette, a reformmozgalomból nemcsak a szerzetesség, hanem a világi papság is derekasan kivette részét. A reformot először a káptalani papság vette át. A székesegyházak papsága már korábban is Szent Ágoston szabályait (kánon) követte, és ezt az életformát a szerzetesivel („ordo monasticus”) ellentétben kánoni életformának („ordo canonicus”) nevezték. Ezek a klerikusok ugyan nem tettek szegénységi fogadalmat, csak közös életet („vita communis”) folytattak, de éppen egy szigorú szabályzat híján újra meg újra szétestek. Kísérletek ezek felújítására természetesen történtek. 768-ban írta *Szent Chrodegang* metzi püspök

káptalánja szabályait, és egy 805-ös törvény is azt írta elő, hogy a frank papság vagy „monastice”, szerzetesi, vagy „canonice”, kánoni módon éljen. De Jámbor Lajos híres 816os „institutio canonica”-ja is elenyészett az idők sodrában. A gregoriánus mozgalom a reformot újra kézbe vette. Az 1059es római zsinat elrendelte, hogy a székesegyházi papság mondjon le vagyonáról és az „institutio canonica” szerint éljen. Aki ezt elfogadta, azt, reguláris kanonoknak”, aki ezt nem fogadta el, azt „világi kanonoknak” hívták. A kanonokok túlnyomó többsége hajlandó is volt az ún. Szent Ágoston-féle szabályzatot elfogadni; az újabb kutatás csupán szerzetházaik számát a középkorban 4500-ra teszi. Ezek a szerzetházak nem voltak szigorúan értelmezve kolostorok (monasteria), hanem inkább vallásos házak (német nevük Stift), mint ahogyan lakóik sem voltak szerzetesek (monachi), hanem világi papok (németül Stiftsherren). Elöljárójuk nem apát, hanem mindig egy prépost (praepositus) volt. Elterjedésükhöz a chartres-i *Szent Ivo* († 1116) nagyban hozzájárult. Híres központjuk volt a Lateránban, a Nagy Szent Bernát-hegyen és Párizsban (St. Viktor).

IV. A premontreiek

Az ágostoni kanonokok rendjének legkiválóbb – különálló – ága a premontreiek lettek. Alapítójuk *Xanteni Szent Norbert* (1082–1134) volt, aki V. Henrik császár udvarában felnevelődve mégis szerzetesi életre határozta el magát (1114–1115). Előbb a siegburgi apátságban élt, majd pappá szentelése után főnemesi rangja ellenére vándorprédikátornak állt. 1120-ban megalapította Prémontré-ban (= pratum monstratum, sc. a Deo) első kolostorát; innét az elnevezés. Rendjébe nemcsak a Szent Ágoston-i regulát vezette be, hanem az idő szavát megértve a prédikációt és a hívők lelki gondozását is. Amikor III. Lothar császár kíséretében Rómában járt, elérte rendje pápai megerősítését (1126). 1125-ben Norbert magdeburgi érsek lett, ekkor még inkább módja volt rendjét terjeszteni. Így jutottak el a premontreiek Magyarországra is. 1137-ben már 120 kolostoruk volt.

14. A pápaság Szent Bernát korában (1125–1153)

Irodalom: I–II. Palumbo, P. F., Lo scisma del 1130, Roma 1942, valamint: Novi studi (1942–1962) sullo scisma di Anacleto II. Bollettino dell’Instituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano, 75 (1963) 71–103; Leclercq, J., La vie de Pierre le Vénérable, Paris 1946;

Schmale, F. J., Studien zum Schisma des Jahres 1130, Köln 1961; Tellenbach, G., Der Sturz des Abtes Pontius von Cluny und seine geschichtliche Bedeutung – Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 42–43 (1963) 13–55; Pepe, G., I normanni in Italia meridionale 1166–1194, Bari 1964; Foreville, R., Latran I, II, III, et Latran IV. Histoire des Conciles oecuméniques 6, Paris 1965.

I. Clairvaux-i Szent Bernát jelentősége

Az 1125 és 1153 között eltelt időt általában Szent Bernát korának nevezik. Szent Bernát ugyanis korának politikai és szellemi eseményeibe nemcsak beleszólt, hanem azokat irányította is. Számtalan prédikációjában, levelében (500 maradt fenn) és művében (De diligendo Deo, De humilitate, De consideratione stb.) mint konzervatív teológus, de forradalmi lelkivezető mutatkozott be. Abaelard dialektikus módszerét a legnagyobb eréllyel támadta (sens-i szinodus, 1141), viszont misztikájával és mariológiájával évszázadokra irányt mutatott. Ellentmondásokkal telített egyénisége máig is vitatott.

II. Az 1130-as szakadás és következményei

Az egyházi és politikai események a bíborosok testületében idővel komoly ellentéteket váltottak ki. A régi gregoriánus párt lassanként egy feltörekvő reformpárttal állott szemben, amelyet a kollégiumon kívül a világi papok és az új szerzetesrendek is támogattak. *II. Kallixtus* pápa (1119–1124), aki 1123-ban az *I. lateráni zsinaton* (9. ökumenikus zsinat) a wormsi konkordátumot szentesítette, súlyos örökséget hagyott hátra. A konklávé súlyos zavargások között folyt le, és csak Haimerich bíboros-kancellár erélyének volt köszönhető, hogy *II. Honorius* pápa (1124–1130) a szavazatok többségét elnyerte. Honorius halálakor a régi ellentétek fokozott erővel kiújultak. Jóllehet a bíborosok előbb megegyeztek, hogy közösen fognak mindenben eljárni, a reformpárti bíborosok Haimerich vezetésével azonnal konklávéra gyűltek össze, és február 14-én Gergely bíboros-diákonust *II. Ince* néven (1130–1143) pápává választották. A többi bíboros – a testület nagyobbik része! – még aznap Pietro Pierleonit emelte a pápai trónra. Ő *II. Anaklétnak* (1130–1138) nevezte magát. Anaklét képességeit tekintve Incét mindenben felülmúlta, Roger szicíliai király támogatását is élvezte, de a keresztény udvarok és népek elismerését nem sikerült

magának biztosítania. Ellenkezőleg: Szent Bernát és Szent Norbert elérte, hogy a kereszténység Ince pápát tekintette törvényesnek. A szakadásnak tulajdonképpen Anaklét pápa halála vetett véget, mert utódja, IV. Viktor, megválasztása után (1138. május 29.) csakhamar lemondott és elismerte Ince pápát. Incének megadatott az elégtétel, hogy most Rómát birtokába vehette és 1139-ben a *II. lateráni zsinaton* fontos törvényeket hozhatott. Mindkét lateráni zsinatot a világegyház csak *utólag* ismerte el egyetemesnek. Ezek a zsinatok ugyanis az előzőektől gyökeresen különböztek, mert ezeket a pápa hívta egybe és a pápa is irányította. Ince pápa sikerének azonban nem soká örülhetett, népfelkelés miatt el kellett hagynia Rómát.

A római nép lázadása *II. Caelestin* (1143–1144) és *II. Lucius* (1144–1145) pápasága alatt is folytatódott. Luciust a nép még meg is kövezte. Ennek utóda *III. Jenő* pápa lett (1145–1153), Szent Bernát tanítványa és barátja, akihez a „De consideratione” című művét írta. Jenő pápa legfőbb gondját szintén a népfelkelés okozta, amelynek az élén a személy szerint jóindulatú tudós, de engedetlen és öntelt *bresciai Arnold* állott. Ez a nyughatatlan klerikus a „tiszta és szegény” egyház programjával lépett föl, támadta az egyházi hatóságokat és a római lázadókkal szövetségre lépett. Sikerült is neki III. Jenő pápát Rómából elkergetni. A népfelkelésnek csak Rőtszakállú Frigyes császár vetett véget. Mikor Arnold a kezébe került, kivégezték és hamvait a Tiberisbe szórták.

Jenő pápa Szent Bernátot a II. keresztes hadjárat lelki előkészítésével bízta meg. Bernát fáradhatatlanul prédikált is. Nem rajta múlott, hogy a keresztes hadjárat súlyos kudarcba fulladt. A balsiker azonban visszahullott rá is és a pápaság hatalmi helyzetét is megrendítette.

15. A pápák küzdelme I. Frigyes császárral

Irodalom: I–II. Almediger, E. M., Hadrian IV., London 1925; Rassow, P., Honor Imperii, München 1940 (új nyomás: Darmstadt 1961); Hanipe, K.–Baethgen, F., Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer, Heidelberg 1949; Stelzmann, A., Rainald von Dassel und seine Reichspolitik – Jahrbuch des kölnischen Geschichtsvereins, 25/1953, 60–82; Hampe, K., Herrschergestalten des deutschen Mittelalters, Leipzig^{6} 1955; Lamma, P., Comneni e Staufer, I–II., Roma 1955–57; Pacaut, M., Alexandre III, Paris 1956; Maccarone, M., Papato e Impero dalla elezione

di Federico I. alla morte di Adriano IV., Roma 1959; Jordan, K., Friedrich Barbarossa, Göttingen 1959; Foreville, R., Latran I, II, III et Latran IV, Paris 1965.

III. Wenk, K., Die römischen Päpste zwischen Alexander III. und Innozenz III. (Festschrift P. Kehr), München 1926, 415–474; Wohlfahrt, W., Kaiser Heinrich VI. und die oberitalienischen Städte, Heidelberg 1939; Zerbi, P., Papato, Impero e „respublica Christiana" dal 1187 al 1198, Milano 1955; Haller, J., Heinrich VI. und die römische Kirche, Darmstadt 1962; Falco, G., La Santa Romana Republica, Napoli[4] 1963 (angolul: London 1964); Nahmer, D. von der, Die Reichsverwaltung in Toscana unter Friedrich I. und Heinrich VI., Aalen 1966.

I. Az első összeütközések

Az invesztitúra-harc lezárulása után a pápaság volt Európa első hatalma. III. Lothar (1125–1137) és III. Konrád (1138–1152) császár megválasztásukat jelentették a pápának, és ezzel azt mintegy jóváhagyatták. A sacerdotium és imperium között kirobbant második küzdelem azonban hevesebb és döntőbb lett, mint amilyen az első volt. Ebben nagy szerepet játszott az erőviszonyok eltolódása. A pápa ezúttal politikai küzdelmében csupán az észak-itáliai városokra támaszkodhatott, míg a császár mögött egész birodalma és annak püspöki kara állott. A küzdelem elméleti síkra is áttolódott: a kettős kardról szóló teória kölcsönös szellemi vitát váltott ki.

A kiváló képességű *I. Rőtszakállú (Barbarossa) Frigyes* (1152–1190) császár trónralépésekor elhatározta, hogy a császári hatalmat az egyház gyámkodásától megszabadítja és ismét világhatalmi jelentőségre emeli. Erre meg is volt neki mind a belpolitikai, mind a külpolitikai lehetősége.

Az első ellentétek közte és a pápaság között az angol származású *IV. Hadrián* (Nicolaus Breakspear, 1154–1159) alatt merültek fel. Amikor a császár 1155-ben koronázásra Olaszországba ment, megtagadta a Sutriban időző pápának az ún. istállómesteri szolgálatot, azaz, hogy az ünnepélyes pápai bevonuláskor a pápa lovának zabláját tartsa, ami pedig a karoling kortól fogva bevett szokás volt. A császárt csak hosszas tárgyalások során lehetett arról meggyőzni, hogy ez a szolgálat merő külső szertartás. A szolgálatot elvégezte tehát, de a római szenátus ajánlatát, hogy ötezer aranyért a Capitoliumon koronázzák, büszkén elutasította. A Szent Péter-

templomban lezajlott koronázása után idő előtt visszatért Németországba és ígérete ellenére a pápának a normann kérdésben semmi támogatást nem nyújtott. A normannok ugyanis a pápai államot szorongatták és IV. Hadrián a koronázás fejében azt várta, hogy a császár segítségére siet. Miután ez nem történt meg, a pápa úgy érezte, hogy a császár becsapta. A normannokkal tehát békét kötött és Roland *Bandinelli* bíborost küldte legátusként Frigyes császárhoz. A pápai irat többek között *beneficiumokról* tett említést, amelyet a pápa hajlandó a császárnak nyújtani. A császár bizalmas tanácsadója és kancellárja, a kiváló államférfi, de gőgös és öntelt kölni érsek, *Rainald* von *Dassel* (†1167) ezt a szót „hűbérrel" fordította le. A felbőszült császár és a besançoni országgyűlés (1157), ahol a levél felolvasásra került, válaszképpen a pápai követeket minden további tárgyalás nélkül hazaküldte. IV. Hadrián pápa ezután hiába magyarázta egy újabb levélben előbbi iratának értelmét, Frigyes császár 1158-ban haddal tört Észak-Itáliára.

II. A küzdelem III. Sándor pápa uralkodása alatt

IV. Hadrián halála után a bíborosok két pápát is választottak. A bíborosok többsége Roland Bandinelli kancellárt választotta pápának, aki a *III. Sándor* (1159–1181) nevet vette föl. A bíborosi testület kisebb, császárpárti része azonban *Octavian Monticello* bíborost emelte a pápai trónra, aki magát *IV. Viktornak* (1159–1164) nevezte. A császár nyomására a szalgalelkű német püspökök természetesen IV. Viktort ismerték el pápának, a világegyház azonban III. Sándor pápa mellé állt. A császár most meghódította Észak-Olaszországot. Mivel a normannok nem jelentettek a pápa számára komoly segítséget, III. Sándor elhagyta Rómát és három évig Franciaországban tartózkodott. A politikai tárgyalások, amelyekben az akkori Európa minden számottevő hatalma részt vett, megtörtek Rainald von Dassel makacsul fenntartott célkitűzésén és a pápa állhatatosságán. A mindenható kancellár ugyanis nem kevesebbet akart, mint hogy a pápát a császár udvari káplánjává süllyessze. Éppen ezért gondoskodott arról is, hogy IV. Viktor halála után a császárpártiak egy újabb ellenpápát (III. Paschalist), sőt ennek halála után egy harmadik ellenpápát (III. Kallixtust) válasszanak. A hadi szerencse most is a császárnak kedvezett. 1162-ben sikerült Milánót, 1167-ben pedig Rómát meghódítania. Itt az ellenpápa által újra császárrá koronáztatta magát, de seregét a kitört malária néhány napon belül teljesen

elpusztította. Csak 1176-ban tudott Itáliába újra betörni, ekkor azonban Legnanónál megsemmisítő vereséget szenvedett. Ezek után kénytelen volt III. Sándorral *Velencében békét kötni* (1176. augusztus 1.). A béke tulajdonképpen kompromisszumos megegyezés volt: a császár elismerte a pápaság világuralmi helyzetét, a pápa pedig lemondott a bűnösök megbüntetéséről.

A békekötés után sor kerülhetett egy egyetemes zsinat megtartására. Ez mint *III. lateráni zsinat* 1179-ben ült össze. Fontos határozatokat hozott a pápaválasztásra vonatkozólag (ettől kezdve a jelöltnek 2/3os többséget kellett elérnie) és az egyházi életet illetően. Megtiltotta pl. a „cumulatio beneficiorum”-ot, az egyházi hivatalok halmozását is.

III. A pápaság III. Sándor utódai alatt

III. Sándor pápa utódai – *III. Lucius* (1181–1185), *III. Orbán* (1185–1187), *VIII. Gergely* (1187), *III. Kelemen* (1187–1191) és *III. Caelestin* (1191–1198) mind elaggott és gyönge pápák voltak, akik nemcsak elődeik politikáját adták fel, hanem Rainald von Dassel tervét is veszedelmes közelségbe hozták, hogy ti. a pápaság egy császári udvari káplánságra süllyed. A pápaság számára a politikai helyzet különösképpen is veszedelmessé vált, amikor I. Frigyes császár fia, *VI. Henrik* (1190–1197) császár 1194-ben Szicília trónját is elnyerte. A pápa ezáltal két tűz közé szorult. A még az apjánál is kiválóbb képességű császár világuralmi terveket kovácsolt, ezeknek csak hirtelen bekövetkezett halála vetett véget. Rá egy évre a középkor legnagyobb pápája, III. Ince lépett trónra.

16. III. Ince pápa (1198–1216)

Irodalom: I–II. Clayton, J., Pope Innocent III. and his Times, Milwaukee 1940; Painter, S., The Reign of King John, London 1950; Smith, Ch. E., Innocent III, Church Defender, Baton Rouge 1951; Wagner, H., Magna Carta libertatum, Bern 1951; Sibilia, S., Innocenzo III., Roma 1951; Martini, G., Il pontificato d’Innocenzo III., Roma 1952; Tillmann, H., Papst Innozenz III., Bonn 1954; Kempf, F., Papsttum und Kaisertum bei Innozenz III., Roma 1954; Powell, J. M., Innocent III., Boston 1963; Jallut, M., Philippe-August, Paris 1963; Roscher, H., Papst Innozenz III. und die Kreuzzüge, Göttingen 1969.

III. Luchaire, A., Innocent III. – Le concil de Latran et la Réforme de l'Église, Paris 1908; Foreville, R., Latran I, II, III et Latran IV, Paris 1965.

I. Személyisége

Segni Lothar 1160-ban született régi grófi családból. Párizsban és Bolognában tanult, éppen ezért a párizsi dialektikus módszerrel és a bolognai jogi iskolával mindig is közösséget vállalt. 1189-ben nagybátyja, III. Kelemen pápa bíborossá kreálta. Rómában főként aszkétikus–erkölcsi, dogmatikus–kánoni műveivel tűnt ki (De miseria humanae conditionis, De contemptu mundi, De missarum mysteriis stb.). Még nem volt 38 éves – ezt a német költő, Walter von der Vogelweide rossz néven is vette – amikor a bíborosok még III. Caelestin pápa halála napján egyhangúan pápának választották.

III. Ince valóban rendkívüli képességekkel rendelkezett, aki a pápaságot „szédületes, de tarthatatlan magasságokba" emelte, és akiben megvolt az a híres tulajdonság, hogy „bármilyen helyzetben csak az elérhetőt akarja, azt azonban maradéktalanul" (J. Haller). A modern kutatás a kis és vékony termetű pápában nem „csupán politikai" egyházfőt lát, hanem egy mélyen vallásos, aszkétikusan szigorú életű főpapot is. Mint államférfi VII. Gergely pápa képességeit messze felülmúlta, hiányzott azonban nála elődje életszentsége.

II. A pápa mint egyházpolitikus

Ince pápa nemcsak Krisztus földi helytartójának („vicarius Christi", azóta a pápák állandó címe) tartotta magát, hanem a keresztény nyugati világ fejének is. Korának minden fontos eseményébe beleavatkozott, hogy az Isten által szándékolt rendet fenntartsa vagy helyreállítsa. Kötelességének érezte, hogy valamennyi vitás kérdésben az „arbiter mundi", a döntőbíró szerepét játssza. Ez világosan megmutatkozott a németországi eseményeknél.

VI. Henrik császár halála után (1198) a német fejedelmek két császárt is választottak: *Sváb Fülöpöt,* Henrik testvérét és *IV. Ottót* (1198–1218), az angol Oroszlánszívű Richárd unokaöccsét. Ez előbb a francia Poitou grófságot bírta hűbérként, származására és nevelésére nézve félig francia, félig angol volt. A pápa magának tartotta fenn az eset elbírálását. Nyíltan Ottó mellett foglalt állást, nemcsak azért, mert Fülöp a pápaellenes staufi

politika képviselőjének számított, hanem azért is, mert Fülöp magát korábbi római útján a pápa előtt ellenszenvessé tette. A kitört polgárháborúban a szerencse Fülöpnek kedvezett. Hiába közösítette őt ki a pápa, végül mégiscsak kénytelen volt vele tárgyalásokba bocsátkozni. Váratlan fordulat következett be azonban 1209-ben. Wittelsbachi Ottó Bambergben személyes bosszúból meggyilkolta Fülöpöt, az út tehát megnyílt IV. Ottó előtt. 1209-ben III. Ince Ottót császárrá koronázta, de megígértette vele, hogy Szicíliát a birodalommal nem egyesíti. Ottó a püspökválasztásokra vonatkozólag is engedményeket tett. Ígéreteit Ottó nem vette komolyan, és amikor azok megszegése nyilvánvalóvá vált, Ince pápa 1210-ben Ottót kiközösítette és pártfogoltját, VI. Henrik fiát, *II. Frigyest* királlyá választatta. Hogy a pápa most a Staufokkal szövetkezett, annak nemcsak az volt az oka, hogy Frigyest ő nevelte, hanem főként az, hogy a Staufok lemondtak Szicília és a birodalom egyesítéséről (amit azonban később mégis megkíséreltek).

III. Ince pápa az angliai eseményekben is a caput et arbiter mundi szerepét játszotta. Itt nemcsak a káptalan által canterburyi érseknek megválasztott, de a király által el nem ismert jelöltet vetette el, hanem a király nyomására megválasztott második jelöltet is, és saját választottját, az angol kuriális bíborost, Stefan Langtont nevezte ki canterburyi érseknek. A pápa keresztül is vitte akaratát. 1208-ban Angliát interdiktum (egyházi fenyíték) alá helyezte, 1209-ben pedig *Országnélküli János* királyt (1199–1216) kiközösítette. Amikor a király az egyházzal szemben drákói rendelkezésekhez nyúlt (elkergette a püspököket, lefoglalta az egyházi vagyont stb.), Ince pápa felmentette a király alattvalóit hűségesküjük alól. Ekkor vonult hadba *Fülöp II. Ágoston* francia király Anglia ellen. Ince pápa ezt a támadást keresztes hadjáratnak nyilvánította. 1213. május 13-án János király kénytelen volt a pápa feltételeit elfogadni. Nemcsak Langtont ismerte el érseknek, hanem két nap múlva országát mint *hűbért* a Szentszék oltalma alá is helyezte. Ez viszont az angol főrendek és főpapok élénk rosszallását váltotta ki, és 1215. június 15-én kierőszakolták az ún. „Magna charta libertatum”-ot, amely az angol korona jogait korlátozta. A pápa, aki most teljesen János király mellé állt, a magna chartát érvénytelennek nyilvánította, ennek értelmi szerzőit, az angol bárókat és magát Langtont is kiközösítette és Londont interdiktum alá vetette. A bárók most nyílt lázadásba mentek át és csak a pápai bíboros legátus lélekjelenlétének volt

köszönhető, hogy János király halála után nem a kilátásba helyezett ellenkirályt, hanem János kiskorú fiát, III. Henriket ismerték el uralkadónak.

Hasonló eréllyel és sikerrel avatkozott bele III. Ince pápa a francia király, *Fülöp II. Ágoston* (1180–1223) házassági ügyébe is.

A pápai hatalom hűbéri kiterjesztésén fáradozott több-kevesebb sikerrel egész Európában, mindenekelőtt Angliában, Aragóniában, Portugáliában, Dániában, Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon. Az egyházi közigazgatásban a pápaságot korlátlan hatalomhoz juttatta, főként az ún. causae majores és az inkvizíció esetében, amely elé nemcsak az eretnekeket, hanem a hivatásukhoz méltatlan főpapokat is citálta.

A szerencsétlenül végződött IV. keresztes hadjárat, a latin császárság felállítása (1204–1261) és a véres albi keresztes hadjárat pápaságára mindazonáltal súlyos árnyékot vetett, habár a pápa személy szerint egyikért sem volt felelős.

III. A IV. lateráni zsinat (1215)

A IV. lateráni zsinat (1215. november 11–30.) Ince pápa uralkodásának csúcspontja és összegezése volt (H. Jedin). A pápaság lelki és világi tekintélyének magaslatán állott. A megjelent kb. ötszáz püspök, nyolcszáz apát, az uralkodók és küldötteik valóban az egész nyugati kereszténységet képviselték. A jogilag kiválóan képzett pápa a tanácskozásokat maga vezette. A zsinat 70 döntést hozott, többek között az átlényegülés tanára, az inkvizícióra és a húsvéti szentgyónásra vonatkozólag. A zsinat reformdöntései még hosszú ideig éreztették áldásos hatásukat.

17. A pápaság III. Ince utódai korában (1216–1254)

Irodalom: I. Kantorowicz, E., Kaiser Friedrich II., Berlin[4] 1936, kiegészítő kötet: Berlin 1963; Brion, M., Frédéric II. de Hohenstaufen, Paris 1948; Stefano, A. de, L'Idea imperiale di Federico II., Firenze[2] 1952; Pontieri, E., Federico d'Hohenstaufen e i suoi tempi, Napoli 1959; Manselli, R., Onorio III. e Federico II., Studi Romani 11 (1963) 143–159; Schaller, H. M., Kaiser Friedrich II., Göttingen 1964.

II. Sibilia, S., Gregorio IX., Milano 1961.

III. Puttkamer, G. von, Papst Innozenz IV., Münster 1930; Wolter, H.–Holstein, H., Lyon I. et Lyon II., Paris 1966.

I. III. Honorius pápa

A bíborosok Ince pápa halála után két nappal máris találtak utódot Cencio Savelli személyében. Ő a *III. Honorius* (1216–1227) nevet vette föl. Megválasztásakor már idős ember volt, tipikus bürokrata, aki elődje politikáját folytatta. Kivételt csak annyiban képezett, hogy elődjével szemben kormányzásában a bíborosi testületre erősebben támaszkodott, és hogy új rendek alapításához beleegyezését adta. 1216-ban megerősítette a dominikánusokat, 1223-ban a ferenceseket és 1226-ban a karmelitákat. *II. Frigyes* (1212–1250) császárral szemben megegyezést keresett. A vallást illetően szkeptikus, de mint államférfi rendkívül ügybuzgó Frigyes császár nemcsak apja és nagyapja, Rőtszakállú Frigyes képességeit múlta felül, hanem még azok merész terveit is túlszárnyaló világpolitika szálait szövögette. Világbirodalmának központja Szicília és Németország lett volna. A pápa átlátta ugyan szándékát, de a békesség kedvéért és egy újabb keresztes hadjárat reményében 1220-ban Frigyest császárrá kente. Frigyes 1225-ben a *San Germano-i szerződésben* a keresztes hadjáratra ünnepélyesen is elkötelezte magát. Ígéretét még nem váltotta be, amikor III. Honorius pápa meghalt.

II. IX. Gergely pápa

Honorius utóda Ugolino ostiai bíborospüspök, III. Ince unokaöccse lett *IX. Gergely* néven (1227–1241). Jámbor, de szenvedélyes és igen öntudatos pápa volt, aki szakított elődje politikájával és elhatározta, hogy a császárral szemben erélyesen lép föl. Amikor 1227-ben Frigyes betegség miatt éppen megkezdett keresztes hadjáratát megszakította, Gergely pápa habozás nélkül kiközösítette. A császár ennek ellenére hadjáratát később folytatta (1228–1229), és sikerült is neki tárgyalások révén Jeruzsálemet és a tengerpartot keresztény fennhatóság alá vonnia. Amikor Itáliába visszatért, ott teljesen megváltozott körülményeket talált. A pápa ugyanis úgy érezte, hogy a császár politikája a pápai államot két tűz közé fogja. Frigyes rendkívül jól megszervezett modern államapparátusában (új hivatalok, modern katonaság stb.) is fenyegető veszélyt látott, és ezért időközben sereget szervezett és Nápolyra tört. A császár azonban hamarosan kiverte a

hódítókat, és a pápával *Ceperanóban* (1230) békét kötött. A béke nem volt tartós, mert Frigyes csak látszólag tartott bűnbánatot és terveit nem adta föl. 1237-ben legyőzte az észak-olaszországi városokat, a pápa szövetségeseit. A pápai államba való állandó betörése miatt 1239-ben másodszor is ki lett közösítve. Ekkor közte és a pápa között újra kitört a harc, amelybe mindkét fél teljes erejét, még a koldulórendek tekintélyét is, bevetette. Végül is a császár hajlandó volt magát egy egyetemes zsinat döntéseinek alávetni. Ezt a pápa 1241-re Rómába hívta össze. Frigyes császár azonban gyanút fogott és a zsinatra utazó atyákat – köztük három pápai legátust, több püspököt és mintegy száz főpapot – lefogatta. Ekkor, a zavarok kellős közepén halt meg IX. Gergely.

III. IV. Ince pápa

Az új pápa megválasztása sokáig tartott, miért is a bíborosokat bezárták (a konklávé kezdete!). Végre megegyeztek a bíborosok *IV. Caelestin* személyében, ő azonban 17 nap múlva meghalt. Az új pápa megválasztása másfél évig húzódott el. Pápa az eddigi császárhű (ghibellin) genuai kardinális, Sinibald Fieschi lett, *IV. Ince* (1243–1254) néven. A császár támogatta megválasztását, de csakhamar csalódott benne. Ince pápa – kiváló jogász és még kitűnőbb diplamata – ugyanis elődje politikáját folytatta. Amikor az 1244-ben kötött béke ismét hiábavalónak bizonyult, Ince pápa Franciaországba menekült és ott *Lyonba* hívta össze a tervbe vett *egyetemes zsinatot*. A zsinat főként a császár ellen folyt perrel foglalkozott, amely 1245. július 17-én a császár trónfosztásával végződött. A zsinat ezenkívül még 22 kánont is hozott.

Frigyes császárnak azonban egy ellencsászár felállítása és több német fejedelem hűtlensége ellenére is sikerült megtartania trónját.

Változás csak halála után következett be, mert fia, *IV. Konrád* (1250–1254) már nem tudta a korábbi állapotokat fenntartani, ennek fia, Konradin, az utolsó Hohenstauf pedig 1268-ban vérpadon fejezte be életét. A császári hatalom meg volt semmisítve, de a pápaság is csak pyrrhusi győzelmet aratott. Az egyetlen császárság helyét ugyanis most sok nemzeti állam foglalta el.

18. Középkori eretnekmozgalmak és az inkvizíció

Irodalom: I–III. Nigg, W., Das Buch der Ketzer, Zürich 1949; Grundmann, H., Religiöse Bewegungen im Mittelalter, Darmstadt 1961, valamint: Ketzergeschichte des Mittelalters, Göttingen 1963; Lea, H. Ch., The Inquisition of the Middle Ages, London 1963.

I. Belperron, P., La croisade contre les Albigeois, Paris 1942; Runciman, S., The Medieval Manichee, Cambridge 1947; Borst, A., Die Katharer, Stuttgart 1953; Niel, F., Albigeois et Cathares, Paris 1955; Thouzellier, Ch., Catharisme et valdéisme, Paris 1966.

II. Armand-Hugon, A.–Gonnet, G., Bibliografia valdense, Torre Pelice 1953; Koch, G., Neue Quellen und Forschungen über die Anfänge der Waldenser, Forschungen und Fortschritte, 32 (1958) 141–149.

III. van den Borne, F., Die Anfänge des franziskanischen Dritten Ordens, Münster 1925; MacDonell, E. W., The Beguines and Beghards, New Brunswick 1954; Mercati, G., Gli umiliati – Rivista Storica Italiana 11 (1957) 167–194.

IV. Guiraud, J., Histoire de l'Inquisition au Moyen-Age, I–II., Paris 1935–38; Hansen, J., Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess, új nyomás: Aalen 1964.

I. A katharok (albiak)

Még a gregoriánus reform idején akadtak népszónokok, akik radikális nézeteket hirdettek. Főként a szentségeket és az egyházi hierarchiát ócsárolták, s szavaik az alsóbb népréteg körében élénk helyeslésre találtak. Ezek közé a népszónokok közé tartozott *bruisi Péter* († 1126 előtt), *lausanne-i Henrik* (†1145), *stellai Eon* (†1148) és *bresciai Arnold* (†1155). Az eretnek tanok azonban széles tömegeket csak a katharok révén mozgattak meg, méghozzá 1140-től.

A keresztes hadjáratok és az azokkal kapcsolatos keleti utazások, élénk összeköttetések révén a manicheista színezetű *bogumil* eretnekség Nyugat-Európába is átszivárgott, és főként Dél-Franciaországban (Languedoc, Albi = albiak!), a Rajna völgyében, Észak-Itáliában és Flandriában csakhamar számos követőre akadt, a szervezett mozgalom tagjai 1163-tól *katharoknak*,

tisztáknak nevezték magukat. Az *abszolút katharizmus* a dualizmust hirdette, míg a *mérsékelt katharizmus* csak az egy teremtő Istent vallotta, akinek rendjét azonban a sátán állandóan zavarja. A sátán az angyalokat mint lelkeket az emberek testébe önti, az embereket az angyal Krisztus – akinek csak látszólag van teste – váltja meg. A katharizmus tagadta a szentségeket, és csak az ún. *„consolamentum”*-ot (az exorcizmus egy fajtáját) ismerte. A consolamentum révén a tökéletesek, „perfecti” mindig bűn nélkül maradtak (inpeccabilitas), míg a hívők, „credentes” bűneiktől az ún. „apparellamentum”, bánat révén szabadultak meg. A katharok a Szentháromságot szintén tagadták és böjtre, aszkézisre, hústilalomra, valamint a házasságról és magánvagyonról való lemondásra kötelezték magukat.

A rendkívül gyorsan terjedő eretnekmozgalommal szemben kezdetben mind az egyház, mind pedig a világi hatóság tehetetlennek bizonyult. Sem *clairvaux-i Szent Bernát*, sem *Arnold* kölni érsek (†1151), sem *Lipót* osztrák herceg (†1194) fáradozásai nem vezettek eredményre. A III. lateráni zsinat (1179) 27. kánonja ugyancsak hiába mondta ki rájuk a kiközösítést. Az a meggyőződés vált tehát általánossá, hogy az eretnekmozgalmat nem szépszerével, hanem tűzzel-vassal kell kiirtani. III. Ince pápa ki is hirdette ellenük a keresztes hadjáratot, amelyet 1208 és 1228 között *montforti Simon* gróf vezetett. A hadjárat mindkét részről szörnyű embertelenséggel járt (vö. a beziers-i vérengzést, 1209). Politikailag bonyolódott a helyzet azáltal, hogy Simon a meghódított területet mint grófságot saját magának akarta megszerezni, pedig erre a francia király tartott igényt. Az albiak elleni keresztes hadjárat 1229-ben a *párizsi békével* véget ért ugyan, de az utolsó katharok csak a rákövetkező évszázadban tűntek el.

II. A valdiak

Dél-Franciaországban a katharoktól független laikus mozgalom keletkezett, amely egy lyoni bűnbánó-, szegénytársulatból fejlődött ki. Ennek megalapítója, *Waldes Péter* (†1218 előtt) gazdag lyoni takács volt, aki vagyonát a szegények között szétosztva prédikátornak állott. Az evangélium alapján (Mt 10,5 sköv., Mk 6,8 sköv., Lk 9,3 sköv.) az apostoli szegénységet és Krisztus követését hirdette. Követőit Krisztus szegényeinek hívták. A lyoni püspök prédikációikban bizonyos veszélyt látott, s ezért eltiltotta őket az igehirdetéstől. Waldes III. Sándor pápához fordult. A pápa

szegénységüket dicsérve megengedte az igehirdetést azzal a kikötéssel, hogy csak bűnbánati témákra szorítkoznak. Waldes és társai azonban nem tartották magukat a feltételhez és a III. lateráni zsinat rendelkezéséhez, hanem beszédeikben a klérust egyre inkább támadták. Ezért 1184-ben III. Lucius pápa Waldes mozgalmát eretneknek nyilvánította. Ettől kezdve a valdiak mindinkább a katharok befolyása alá kerültek és elvetették az egyházi hierarchiát, a szentségeket, a szentek tiszteletét, a búcsút, esküt, tizedet, megtagadták a katonai szolgálatot. Ők is a hívők és a tökéletesek táborába voltak beszervezve. Szigorú erkölcsi, evangéliumi életformájuk miatt Dél-Franciaországban, Lombardiában, a Rajna völgyében és a durtai államokban számos követőre akadtak. A szentségek közül a keresztséget és az eucharisztiát megtartották, presbytereket és diákonusokat is szenteltek. A „tökéletesek” kettesével mint zarándokok, vezeklők vagy vándorárusok járták az országokat. A mozgalom később elvesztette eredeti jelentőségét, és az olasz protestantizmus nevezte magát így.

III. A humiliátusok

Már 1178 előtt keletkeztek Lombardiában jámbor társulatok, amelynek tagjai – férfiak és asszonyok – szürke, nyers gyapjúruhát (humile, non tinctum) hordtak, félig szerzetesi életet éltek és részben az eretnek–vezeklő mozgalomhoz csatlakoztak. Szociális hátterüket a fellendülő manufaktúrák elleni tiltakozás képezte. Mivel III. Sándor pápa tilalma ellenére nyilvánosan prédikáltak, III. Lucius pápa a valdiakkal együtt őket is kiközösítette. Míg egy részük most teljesen eretnek tanokat hirdetett és az egyháztól elszakadt, másik részük hajlandó volt magát az egyházi felsőbbségnek alávetni. III. Ince pápának sikerült a humiliátusok eme részét 1201-ben egy rendbe tömöríteni, amelynek három ága volt. Az első rendhez tartoztak a papok és apácák, a másodikhoz a *beguardoknak* és *bególináknak* nevezett szervezett laikus testvérek és nővérek társasága, a harmadik – időrendben azonban elsőnek keletkezett – rend a világban élő tagokat ölelte föl. Ez a harmadrendi intézmény a 14. században lassan megszűnt, míg a humiliátus rend másik két ágát V. Pius pápa 1571-ben oszlatta föl.

Az igazi *beginák* és *beguardok* közösségei eredetileg Flandriában és Brabantban keletkeztek 1175 körül. A ferences mozgalom ún. „rajongó” irányát vették át. 1250 óta többször hangzott el vád ellenük, a vienne-i zsinat 1311-ben erélyesen fel is lépett ellenük. A rend mégis fenntartotta

magát, és Belgiumban, Hollandiában a 17. században második virágkorát élte.

IV. A középkori inkvizíció

Az egyház ezeréves felfogása, hogy ti. az eretnekeket nem kiirtani, hanem meggyőzni kell, a középkor folyamán sajnálatos változáson ment át. Már az 1162es montpellier-i és az 1163-as tours-i zsinatokon kidolgoztatott *III. Sándor* pápa egy tervezetet, hogy hogyan kell az eretnekek ellen rendszeresen és erélyesen eljárni. A papságnak vádemelés nélkül is, *ex officio*, fel kellett lépnie az eretnekek ellen. A teológusok között ui. az a nézet vált uralkodóvá, hogy az eretnekség felségsértéssel (crimen laesae majestatis) egyenlő. Így pl. Paucapalea, Rufinus, Huguccio. *III. Lucius* pápa 1184-ben Veronában I. Frigyes császár jelenlétében újra megerősítette a tours-i zsinat határozatát és a vádemelési (accusatio) eljárás helyett a felkutatási (inquisitio) eljárást írta elő. III. Ince pápa ezt a rendelkezést 1199-ben nemcsak megerősítette, hanem az eretnekséget a régi római felségsértéssel azonosította, amelyre (tűz-)halálbüntetés volt kimondva. A *IV. lateráni zsinat* (1215–1216) III. Ince rendeletét egyházi törvényerőre emelte (3. kánon), *II. Frigyes* császár pedig 1224-ben birodalmi törvénnyé tette. *IX. Gergely* pápa uralkodása alatt (1227–1241) a jogi eljárás továbbfejlődött és azt egyelőre az „Excommunicamus” kezdetű pápai konstitúció zárta le (1231). A püspöki inkvizítorok mellett most már pápai inkvizítorok is feltűntek, az inkvizícióval az új koldulórendek lettek megbízva. Ezek, főleg a dominikánusok, szinte tudományos alapossággal a jogi eljárásnak olyan szövevényét dolgozták ki, amelyből alig volt menekülés (Grundmann). 1252-ben az „Ad extirpanda” kezdetű pápai bulla az egyházi és világi törvényeket ismét összegezte és bevezette a kínzókamra használatát.

Az inkvizíció irgalmatlanul szigorú volt. Az eretnekeket polgári és politikai jogaiktól másodíziglen megfosztották, megtagadták temetésüket, megvonták a fellebbezés és a védelem jogát, elkobozták vagyonukat és a feljelentőket megjutalmazták. Az inkvizíció keletkezését, működését, szigorát – főképp azonban az egyházi hivatalok együttműködését az állami hatóságokkal – csakis a középkori társadalmi rend alapján lehet megérteni.

19. Kolduló- és betegápoló rendek

Irodalom: I–IV. Heimbucher, M., Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche, I–III., Paderborn[3] 1932–34.

I. Sabatier, P., Das Leben des hl. Franz von Assisi, először: Paris 1894, legutóbb: Zürich 1953; Sevesi, P. M., L'Ordine dei frati minori, I–III., Milano 1942–60; Englebert, O., Hl. Franz von Assisi, Speyer 1952; Esser, K., Der Orden des hl. Franziskus, Werl[2] 1952; Jörgensen, J., Der hl. Franziskus von Assisi, München 1952; Felder, H., Die Ideale des Hl. Franz von Assisi, Paderborn[4] 1954; Gemelli, A., Il francescanesimo, Milano[7] 1956 (németül: Das Franziskanertum, Leipzig 1936); Fortini, A., Nova vita di S. Francesco, I–IV., Assisi[2] 1959.

II. Mandonnet, P.–Vicaire, M. H.–Ladner, R. S., Dominique, I–II., Paris 1938; Walz, A., Compendium historiae Ordinis Praedicatorum, Roma[2] 1948; Vicaire, M. H., Histoire de St. Dominique, I–II., Paris 1957. (németül: Geschichte des hl. Dominikus, I–II., Freiburg 1962–63)

III. Mesters, G., Geschichte des Karmelitenordens, Mainz 1958; Van den Bossche, L., Les Carmes, Paris 1930; Brandsma, T., Karmel 1960.

IV. Perini, A., Bibliographia Augustiniana, I–IV., Firenze 1929–35; de Romanis, A. C., L'Ordine agostiniano, Firenze 1935; Rossi, A. M., Manuale di Storia dell'Ordine dei Servi di Maria, Roma 1956; Tierney, B., Medieval Poor Law, Berkeley–Los Angeles 1956; La Bras, G., Les confrèries chrétiennes, Paris 1956, valamint: Institutions ecclésiastiques de la Chrétienté médievale, Paris 1960.

I. A ferencesek

A középkor folyamán az egyház nemcsak igen gazdaggá, hanem igen befolyásossá is vált. A püspöki és apáti méltóságokat, amelyek sokszor felségjogokkal voltak egybekötve, a nemesség sajátította ki magának. Idővel azonban kialakult a *polgárság*, mely szociális ellentétben állt a feudális nemességgel. Ebben a feszült társadalmi légkörben a szegénység lett a hódító eszme. Apostolkodással egybekötve nagy tömegeket mozgatott meg, de veszélyes is volt, mert sokakat eretnekségbe sodort. A

„szegénységi mozgalom” beillesztése az egyházi keretbe végső soron *Assisi Szent Ferenc* érdeme volt. Francesco (kis francia) 1181-ben vagy 1182-ben született Assisiben egy gazdag rőfös, Pietro Bernardone és egy francia asszony, Pica fiaként. Korának megfelelő középszerű műveltséget szerzett, szülővárosának Perugiával folytatott harca során 1202-ben azonban a belső élet, nevezetesen a szegénységi ideál felé fordult. 1209-ben ő és társai Mt 10,5 alapján hivatásukat a tökéletes szegénységben, Krisztus követésében és az apostolkodásban fogták föl. Szent Ferenc Rómába ment, ahol szabályait III. Ince pápa szóbelileg jóváhagyta (I. szabály). Mozgalma fejlődni és szabályozódni kezdett. 1221-ben a II. szabály jött létre, ez azután egy év múlva átdolgozva pápai jóváhagyással általános törvényerőre (regula bullata) emelkedett. Szent Ferenc rendje irányításától lassan visszavonult és azt előbb *Catani Péter*nek (†1221), majd *Cortonai Illés*nek (1232–1239) adta át. 1224-ben Alverna hegyén elnyerte az Üdvözítő sebhelyeit (stigmatisatio). 1226. október 8-án halt meg Portiunculában, rá két évre IX. Gergely pápa szentté avatta. Sabatier 1894-ben feltűnést keltő álláspontja ma már túlhaladott, hogy tudniillik Ferenc vallásos, de nem egyházi érzelmű volt, és hogy nem akart semmiféle rendet alapítani. Igaz ugyan, hogy Szent Ferenc nem akart monasztikus rendet alapítani, de mozgalmának mégis közösségi jelleget adott.

A ferencesek vagy kisebb testvérek rendje, amelyhez 1212-től egy női kongregáció, a klarisszák rendje és 1221-től az ún. *harmadrend* (terciáriusok) is tartozott, rendkívüli gyorsasággal terjedt el szerte Európában. 1300 körül a rend már kb. 40.000 tagot számlált. Egyelőre azonban belső krízist kellett áthidalnia, mely főként a rend vezetését és célkitűzését illetően mutatkozott meg. A rend kezdettől fogva lelkipásztorkodásával, tanulmányaival és központi kormányzatával tűnt ki.

II. A domonkosok

Az igehirdetők rendjének (Ordo Fratrum Praedicatorum) alapítója a kasztíliai de Guzman Szent *Domonkos* (kb. 1170–1221) volt, aki 1204-ben kanonokságáról lemondva apostoli szegénységre és az eretnekek elleni igehirdetésre határozta el magát. Csakhamar követőkre is akadt, és első kolostorát Toulouse-ban alapította. Rendjének megerősítését III. Ince pápa megtagadta, mert nem akarta, hogy újabb rendek keletkezzenek. Szent Domonkos ekkor Szent Ágoston reguláját vette át, ami 1216-ban és 1217-

ben pápai megerősítést is nyert. Új rendszabályt a rendi nagykáptalan csak 1220-ban dolgozott ki. A rend a ferencesekhez hasonlóan kezdettől fogva koldulórend volt, az egyházi tudományok ápolására – az igehirdetés és az eretnekek meggyőzése miatt – pedig különös figyelmet fordított. Szabályzata a monarchikus és demokratikus elemek szerencsés ötvözete volt. Szent Domonkos utódai, főként a szász *Jordan* rendfőnök működése alatt a rend gyorsan elterjedt egész Európában. 1303-ban már 18 tartományban 557 rendházat és kb. 15.000 rendtagot számlált. A rendnek szintén volt női (domonkos apácák, dominikánák) és világi, harmadrendi tagozata.

III. Egyéb koldulórendek

A Szent *Ágoston-féle remeterend* különféle remete közösségekből keletkezett, és 1243-ban IV. Ince pápa, 1256-ban pedig IV. Sándor pápa egyesítette őket. A *karmeliták*, akiket Berthold († 1195) keresztes lovag alapított a Kármel hegyén, pápai megerősítést 1226-ban III. Honoriustól nyertek. 1247-ben a koldulórendek közé sorolták őket. A szerviták rendje 1233-ban Firenzében alakult kereskedők és patríciusok laikus társulataként. A Szent Ágoston-féle regulát fogadták el, IV. Sándor pápa 1255-ben erősítette meg őket. 1424 óta a rend koldulórendnek számít.

IV. Betegápoló rendek

A szegény- és beteggondozás, zarándokok és vándorok ellátása a középkorban a kolostorok és szerzetházak feladata volt. Idővel azonban ezek már nem győzték a rászorulókat („hospites” = hospitál) ellátni, mert az újabb kor, mindenekelőtt a keresztes hadjáratok a betegek, szegények, csonkák és hontalanok tömegeit zúdították Európára. Először a nagyobb és gazdagabb városokban férfiakból és nőkből álló egyletek, közösségek alakultak, akik magukat a különféle szerzetesházakban a betegápolásnak szentelték. Ezek a közösségek csakhamar önállósultak és szabályt kaptak. Idővel többféle fajtájuk alakult ki. Voltak *betegápoló* lovagrendek, mint a templomosok, a János-lovagok, a német lovagok és a lazariták rendje és egyéb betegápoló, *nem lovagrend jellegű rendek*, mint a Szent Antalról, a Szentlélekről elnevezett rendek. A 13. században lassan kifejlődött a városokban a polgári *hospitium* (hospitale) is, amely természetesen az

egyházzal szorosan össze volt fonódva, de idővel teljesen a város igazgatása alá került.

20. A középkor egyetemei és tudománya: a skolasztika

Irodalom: I–II. Rashdall, H., The Universities of Europe in the Middle Ages, I–III., Oxford 1936; Kibre, P., The Nations in the Medieval Universities, Cambridge 1950, valamint: Scholarly Privileges in the Middle Ages, Cambridge 1962; Haskins, Ch. H., The Rise of the Universities, New York 1957; Grundmann, H., Vom Ursprung der Universität im Mittelalter, Darmstadt 1960; Stelling-Michaud, S., L'histoire des universités au moyen âge, Göteborg–Stockholm–Uppsala 1960; Wieruszowski, H., The Medieval University, New York 1966.

III. Scheeben, H. Ch., Albert der Grosse, Vechta–Leipzig 1931; Grabmann, M., Mittelalterliches Geistesleben, I–III., München 1925–56, valamint: Thomas von Aquin, München^{8} 1949; Gilson, E.–Böhner, Ph., Die Geschichte der christlichen Philosophie, I–III., Paderborn^{2} 1952; Bonafede, G., Il pensiero francescano nel secolo 13, Palermo 1952; van Steenbergen, F., Aristotle in the West, London 1955; Bonnefoy, J. F., Le vén, Jean Duns Scot, Roma 1960; Bougerol, J. G., Introduction à l'étude de Saint Bonaventure, Paris 1961; Bérubé, C., L année scotist, Collectanea Franciscana 37 (1967), 145–185.

I. Az egyetemek keletkezése és elterjedése

Híres városi, káptalani vagy kolostori iskolák rohamos növekedése csakhamar az egyes tanszakok korporatív csoportosulásához vezetett. A teológiai, jogi és az orvosi tanszak hallgatói és tanárai a 13. század elején már szervezett jogi közösséget (universitas) alkottak, hogy kiváltságaikat, illetve jogaikat sértetlenül megőrizzék. A pápák és uralkodók kezdettől fogva támogatták ezeket a csoportosulásokat és azokat különféle kiváltságokkal látták el. Egyes – méghozzá a legrégibb – egyetemek, mint a párizsi (1221), tulajdonképpen alapító oklevél nélkül keletkeztek, mások később nyerték el a pápai hozzájárulást, a legtöbb középkori egyetem – szám szerint 30 – azonban pápai alapítólevéllel jött létre.

A középkor legjelentősebb egyeteme kétségkívül a *párizsi* volt, amely az észak-franciaországi székesegyházi illetve kolostori iskola hagyományaira

támaszkodva a Notre Dame-i, St. Genovéva és St. Viktor iskolákból fejlődött ki. Már a 12. század elején Abaelard százával vonzotta a növendékeket az egész országból és külföldről. A tanárokkal együtt ezek csakhamar közösséget alkottak (universitas magistrorum et studentium). Az így keletkezett „egyetem” igyekezett az eddigi egyházi hatóság gyámkodásától, a Notre Dame kancellárjától megszabadulni, és a pápához fordult. III. Ince pápa 1215-ben megerősítette az egyetem szabályait, IX. Gergely pápa pedig „Parens scientiarum” kezdetű bullájával 1231-ben elismerte az egyetemet.

A középkor második legfontosabb egyeteme a *bolognai* volt, amely egy 11. századi jogi iskolából fejlődött ki. Leghíresebb tanára, Gratianus kamalduli szerzetes az egyházi jogtudomány megalapítójának számít. A 12. század folyamán Bologna Európa első jogi egyetemévé fejlődött. Szabályai 1253-ban nyertek pápai megerősítést. Teológiai tanszakot az egyetem azonban csak a 14. században kapott.

Az orvosi tudományok központja a *salernói* egyetem volt, amelynek szabályai pápai befolyás nélkül jöttek létre. Hasonlóképpen független volt a nápolyi egyetem is, amelyet II. Frigyes 1224-ben alapított.

Híres egyetemek működtek *Toulouse-ban* (1233), *Páduában* (1222) és *Montpellier-ben* (1283) is. A 13. században keletkeztek a *salamancai, lisszaboni, oxfordi, cambridge-i*, a 14. században a *prágai, bécsi, krakkói, heidelbergi* és *kölni* egyetemek.

A pápaság igyekezett a meglévő egyetemek színvonalát és látogatottságát fenntartani, ezért eleinte nem szívesen járult hozzá új egyetemek, főként teológiai karok felállításához. Ebből az elvéből csak a nyugati egyházszakadás beálltával engedett.

II. Az egyetemek szervezete és tanulmányi rendszere

A középkori egyetemeknek nem volt egységes szervezete és igazgatása. Míg Párizsban a magiszterek választották az egyetem tisztségviselőit, addig Bolognában a hallgatók jelölték ki a tanárokat és a rektorokat (a mai dékánokat). A teológiai, jogi és orvosi kar csak képzett hallgatókat vett fel, akik előbb a szabad művészeteket megtanulták. Ez az ún. *artista* (septem artes liberales) karon történt. A hallgatók nemzetiségek szerint csoportosultak és *kollégiumokat* vagy burzákat (konviktust) alkottak. Az egyetemen a legfontosabb hivatalt a kancellár (cancellarius) töltötte be.

A teológiai tanulmányok legjobb esetben nyolc, többnyire mégis 10–13 évet vettek igénybe. A hallgatók azonban már 14–16 éves korukban megkezdték tanulmányaikat. Az artista szakot a *baccalaureatusi* vizsgával zárták le. Aristoteles természetfilozófiájának egy éves tanulmányozása után *licenciátusi* képesítést nyertek, majd az előírt nyilvános előadás megtartása után *magister artium* címet kaptak. A tulajdonképpeni teológiai kurzus csak ezután kezdődött. A jelöltek két évig szentírástudományt tanultak, majd ismét két évig Petrus Lombardus szentenciáit hallgatták. Ezután letehették *a teológiai baccalaureatusi* vizsgát. Ezt követően mint „cursor biblicus” két évig szentírástudományt adtak elő és újabb két évig mint „baccalaureus sententiarius” Petrus Lombardus szentenciáit magyarázták. Ezenkívül kötelesek voltak a *disputákon* („quaestiones disputatae” = tanterv szerint felállított és rendszeresen visszatérő tételek; „quaestiones quodlibetales” = ad hoc egy konkrét eset kapcsán feltett tételek) részt venni. A teológiai tanulmányok a *licenciátus* (licentia ubique docendi), a mai egyetemi tanári képesítés megszerzésével fejeződtek be, amely a teológiai doktori cím előfeltétele volt. A doktorrá avatás igen ünnepélyes és drága volt, miért is a legtöbb licenciátus lemondott róla.

A papság képzése természetesen nem az egyetemeken történt. Egyetemi teológiai fokkal a nyugat-európai klérusnak kb. egy százaléka rendelkezett.

III. A skolasztika

A 13. században a teológiai tudományok fejlődésük csúcspontjához értek. Jelentős tényező volt ebben az a körülmény, hogy Aristoteles teljes tanítása ismeretessé vált, de fontos szerepet töltöttek be az új egyetemek és koldulórendek is. A nyugati világ Aristoteles filozófiáját *arab és zsidó bölcselők* (Avicenna † 1037, Averroes † 1198, Maimonides † 1204) révén ismerte meg. Az aristotelesi filozófia térhódítása ellen az egyház sokáig küzdött. Az 1210es párizsi tudományi zsinat is elítélte Aristoteles természetfilozófiai írásait, főként mert egyesek téves következtetéseket vontak le tanaiból (benai Almarich, brabanti Siger). A 13. században azonban filozófiája teljesen elterjedt, és a teológusok, miután azt kereszténynyé tették, a teológiával összekovácsolták. A modern filozófiai–teológiai módszeres bölcselet meghódította az egész nyugati világot. Ebben a folyamatban főként két szerzetesrendnek, a domonkosoknak és a ferenceseknek volt nagy érdeme, akik két iskolát, felfogást képviseltek.

Az első domonkos, aki az aristotelesi filozófiát rendszeresen a teológiára alkalmazta, *Nagy Szent Albert* (1200 előtt –1280) volt. Mint világhírű „doctor universalis” Kölnben és Párizsban tanított, 1260-tól 1262-ig pedig regensburgi püspök volt. Püspökségéről ismeretlen okokból lemondott. A „summa de creaturis” (1245–1250) című műve, valamint kommentárjai és a befejezetlenül maradt „Summa de mirabili scientia Dei” (Summa theologiae, tanítványa Aquinói Szent Tamás nyomában szerzőségét újabban kétségbe vonják) fordulópontot jelentettek a teológiában, és korának bölcseletét, de még természettudományát is nagyban befolyásolták. Tanítványa volt *Aquinói Szent Tamás* (1226 vagy 1227–1274), a középkor legzseniálisabb teológusa. Grófi családból származott, és zsenge korában a Monte Cassino-i apátságban volt oblátus. Nápolyban szülei akarata ellenére a domonkosrendbe lépett. Mivel szülei haza akarták kényszeríteni, elöljárói párizsi és kölni tanulmányútra küldték. Párizsban írta meg híres szentírási és szentenciás kommentárjait (1252–1259). Ezután 10 évig a pápai udvarban tartózkodott, ekkor írta meg Aristoteles műveihez szóló kommentárjait, a „Summa contra gentiles”-t és a „Summa theologiae” első kötetét. 1269-től 1272-ig ismét Párizsban tanított („Quaestiones disputatae de veritate”, „Questiones quodlibetales”, a Summa 2. könyve). 1272- től újból Olaszországban élt és a Summa 3. kötetén dolgozott. 1274-ben halt meg, útban a II. lyoni zsinatra. Szent Tamás műveiben – főleg Summájában – nemcsak a keresztény vallás mindmáig felül nem múlt tudományos szintézisét adta, hanem a belső vallásosság és életszentség példáját is.

A ferences iskola legnagyszerűbb képviselője *Szent Bonaventura* (1217 vagy 1218–1274) volt, aki főként a misztikától átfűtött műveiben („Breviloquium”, doctor Seraphicus) adott a skolasztikának új színt. *Duns Scotus* (kb. 1270– 1308) főként krisztocentrikus és mariológiai bölcselkedéseivel tűnt ki, de teológiája már a nominalizmus közeledtét jelezte.

Harmadik korszak: A nyugati keresztény népközösség felbomlása (1300–1789)

Az a csodálatos harmónia, amely a középkor folyamán a hit és a mindennapi élet között kialakult, a késő középkorban hanyatlásnak indult. Az imperium és sacerdotium, a hit és tudomány, a kultúra és keresztény életmód közötti szoros kapcsolat, sőt egység mind lazábbá vált és ezek egymás után mind önállósulni kezdtek. A keresztény hit már nem befolyásolta többé a természettudományokat és a bölcseletet. A *nominalizmus* a hit és a tudomány összeférhetőségét vonta kétségbe, a *humanizmus* és *renaissance* új kultúrideált hirdetett meg. Galilei nemcsak új világképet alkotott, hanem megvetette kísérleteivel a modern természettudományos kutatás alapjait is. A tudományok függetlenítették magukat a teológiától; az egyház nevelési, kulturális monopóliuma megszűnt.

A mezőgazdaságról a pénzgazdaságra való áttérés a korai *kapitalizmus* kifejlődését segítette elő. Új világrészek felfedezése és kincseinek megszerzése meggyorsították a fejlődés folyamatát. Európa térképén megjelentek az önállósult, erős és öntudatos nemzeti államok.

A nyugati keresztény népközösség felbomlásának leghatékonyabb tényezője azonban mégis a *reformáció* volt. A reformáció ugyanis megszüntette azt a szálat, amelyik a nyugati népeket a legerősebben összefűzte: a hit egységét. Ez a folyamat természetesen sokáig tartott. Végső megpecsételést csak a francia forradalom (1789) eszmekörében nyert.

I. rész: A meghiúsult reform (1300–1517)

1. A pápák Avignonban (1305–1378)

Irodalom: I–IV. Finke, H., Papsttum und Untergang des Tempelordens, I–II., Münster 1907, valamint: Aus den Tagen Bonifaz’ VIII., új nyomás: Róma 1964; Müller, E., Das Konzil von Vienne, Münster 1934; Digard, G., Philipp le Bel et le Saint-Siège, I–II., Paris 1936; Celidonio, G., S. Pietro del Morrone (Celestino V), Pescara[2] 1954; Guillemain, B., La cour pontificale d’Avignon, Paris 1962; Lecler, J., Vienne – Histoire des conciles Oecumeniques 8., Paris 1964; Mollat, G., Les papes d’Avignon, Paris[10] 1965.

II. Bock, F., Bemerkungen zur Beurteilung Kaiser Ludwigs IV. in der neueren Literatur, Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte, 23 (1960) 115–127.

III. Cusin, F., Vita di Cola di Rienzo, Firenze 1943; Péllisier, A., Clément VI. le magnifique, Brive 1951; Dupré-Theseider, E., Roma dal Commune di popolo alla Signoria pontificia, Bologna 1952; Péllisier, A., Innocent, VI. le réformateur, Tulle 1961, valamint: Grégoire XI., Tulle 1962.

IV. Mollat G., La collation des bénéfices ecclésiastiques à l’époque des papes d’Avignon, Paris 1921; Barraclough, G., Papal Provisions, Oxford 1935; Roover, de R., The Rise and Decline of the Medici Bank, Harvard 1963; Esch, A., Bankiers der Kirche im Grossen Schisma – Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken (46/1966) 277–398.

V. Seidlmayer, M., Die Anfänge des grossen abendländischen Schismas, Münster 1940; Ullmann W., The Origins of the Great Schism, London 1948; Přerovsky, O., L’elezione di Urbano VI. Miscellanea della società Romana di storia Patria. XX (1960), Roma 1960.

I. A pápák politikája VIII. Bonifác és utódai alatt

IV. Miklós pápa (1288–1292) halála után Szent Péter széke csaknem két évig állt üresen. A bíborosok végül is az éltes és életszentség hírében álló Murrone Pétert választották meg, aki korábban bencés szerzetes volt, majd egy remeteközösséget alapított. *V. Caelestin* (1294), az „angyal-pápa" azonban csalódást okozott: a politikát és egyházkormányzatot cseppet sem ismerő egyházfő a Szentszéket a tönk szélére sodorta. Volt mégis annyi lélekereje, hogy gyengeségét beismerje, és négyhónapi uralkodás után lemondott. Utódja egy jogilag képzett, uralkodásra termett egyházfejedelem, a Gaetaniak családjából származó *VIII. Bonifác* (1294–1303) lett, aki az elődje által okozott zilált állapotokat csakhamar rendbe hozta és a Szentszéknek III. Ince óta nem látott tekintélyt kölcsönzött. Elveiben azonban kérlelhetetlen volt és kormányzatában nem volt tekintettel semmire sem. Elődjét – akinek jószántából való lemondását hívei kétségbe vonták – őrizetbe vetette, és elhamarkodott, drákói intézkedéseivel a hatalmas Colonna családot és azok párthíveit halálos ellenségeivé tette. A két kiközösített Colonna bíboros Franciaországba menekült és onnan lázított a pápa ellen. VIII. Bonifác és a francia király, *Szép Fülöp* (1285–1314) között ugyanis súlyos nézeteltérés támadt. A francia és az angol király, akik harcban álltak egymással, megadóztatták az egyháziakat. Főként a francia klérus tiltakozott a pápánál a IV. lateráni zsinat eme tilalmának megszegése ellen. A pápa erre „Clericis laicos" kezdetű bullájában a hadiadó szedését egyháziaktól kiközösítés terhe mellett megtiltotta. Szép Fülöp válaszképpen beszüntette a pénz és nemesfém kivitelét Franciaországból, ami természetesen a pápai adószedőket is érintette. A pápa most hajlandó volt engedni, és a beállt békében figyelmét az egyház belső életének szentelhette. Főként az 1300-ban először megült *szentév* emelte a pápaság tekintélyét. A pápa és a francia király közötti viszony azonban csakhamar újra elmérgesedett. A palmiers-i püspök kinevezése, annak letartóztatása, egy pápai bulla meghamisítása és főleg a francia udvar propaganda-hadjárata arra kényszerítette VIII. Bonifácot, hogy szinodust hívjon össze Rómába. Itt 1302. november 18-án az összegyűlt főpapok előtt „Unam Sanctam" kezdetű bulláját bocsátotta ki. Ebben a két kardról szóló híres tanítást összefoglalta és a lelki hatalom felsőbbrendűségét hangsúlyozta. Szép Fülöp és párthívei most erős ellentámadásba kezdtek, a pápát egyetemes zsinaton akarták elítéltetni. VIII. Bonifác erre elkészítette a kiközösítő bullát. Egy nappal kihirdetése

előtt (1303. szeptember 18.) azonban Szép Fülöp kancellárja, Nogaret Vilmos Sciarra Colonna bíboros segítségével a pápát Anagniban lefogatta („*az anagni merénylet*”). A foglyul ejtett és testőrségétől megfosztott pápát a rómaiak csakhamar kiszabadították. Visszatérhetett székvárosába, de öt hét múlva meghalt. Hogy Nogaret a pápát arcul verte volna, nem bizonyítható. Az azonban történelmi tény, hogy a pápaság VIII. Bonifác uralkodása alatt súlyos politikai vereséget, tekintélye pedig súlyos csorbát szenvedett.

Bonifác utóda, *XI. Benedek* pápa (1303–1304) megpróbálta az ellentéteket kiegyenlíteni, anélkül, hogy elődje elveit feladta volna. Fülöpöt, akit Bonifác a merénylet miatt kiközösített, feloldotta az egyházi fenyíték alól. Sikert azonban még nem ért el, amikor a halál véget vetett fáradozásának. A konklávé Perugiában 11 hónapig tartott. A franciabarát és kiegyezésre hajlamos bíborosok végül is a pápai kúriában jól ismert és ott korábban bevált Bertrand de Got bordeaux-i érseket választották meg pápának, aki az *V. Kelemen* (1305–1314) nevet vette föl. A hipohonder, nepotista pápa, aki eddig a király és a pápa közötti összeütközésben semleges álláspontot foglalt el, most nyíltan a király pártjára állott és 1309-ben végérvényesen a dél-franciaországi Avignonban telepedett le. A pápaságot a francia udvarhoz láncolta, és ezzel megkezdődött a pápák ún. *avignoni fogsága*. 1305-ben tíz bíborost nevezett ki, ezek közül kilenc volt francia. Azt is megengedte, hogy elődje ellen pert indítsanak és hogy a francia király a templomos lovagokat, akiknek a vagyonára Szép Fülöp szemet vetett, az egyházi törvényeket semmibe véve letartóztassa és megkínoztassa. Vienne-be *egyetemes zsinatot* is összehívott (1311. október 16.– 1312. május 6.). A meghívandó zsinati atyák névjegyzékét a francia udvar állította össze. Nem minden püspököt hívtak meg, de a meghívottak mégis az egész egyházat képviselték. A zsinat a *templomos lovagrend* feloszlatásával (a vád tulajdonképpen homoszexualitás volt, melyet azonban nem lehetett bizonyítani), *Olivi Péter* (†1298) ferences spiritualista teológus tévedéseinek elítélésével és az egyház *reformjával* foglalkozott.

II. XXII. János pápa küzdelme Bajor Lajos császár ellen

V. Kelemen utódját csak két év múlva választották meg. *XXII. János* pápa (1316–1334) kiváló jogász volt, kiépítette a pápai kúriát és annak pénzügyi hivatalait, megreformálta a kancelláriát és a kamarát, támogatta a

világmissziókat és a tudományokat, de *Bajor Lajos* (1314–1348) német császárral teljesen értelmetlen küzdelmet folytatott. Ennek politikai hátterét Olaszország alkotta, amelyet a pápa magának akart biztosítani. Amikor Lajos 1322-ben Mühldorfnál ellenfelét, a szintén császárnak választott osztrák *Szép Frigyest* legyőzte, XXII. János pápa magának tartotta fenn a döntés jogát. 1323-ban Lajost felszólította, hogy három hónapon belül mondjon le, különben kiközösíti. A császár azonban kétségbe vonta a pápa illetékességét, és egy egyetemes zsinathoz intézett fellebbezést helyezett kilátásba. XXII. János pápa erre a császárt kiközösítette, aki viszont a maga részéről a pápát eretneknek nyilvánította. Olaszországba hadjáratot is vezetett, Rómában a városi prefektus által császárrá koronáztatta magát és V. Miklós néven ellenpápát iktatott be (1228–1230). A császárral János utódai sem boldogultak. Hatalmának esztelen családi politikájával saját maga vetett véget: a választófejedelmek 1346-ban a cseh IV. Károlyt (1346–1378) tették meg német királynak.

A pápaság és császárság közötti küzdelemben – mint már Bonifác pápa idején is – az egyházi publicisztika nagy szerepet játszott. A párizsi domonkos szerzetes, *Johannes* nyomában *Paduai Marsilius* és *Janduni János* volt párizsi tanárok Lajos udvarában megalkották az ún. *konciliáris felfogást* (konciliarizmus). 1326-ban a császárnak Regensburgban átnyújtott „Defensor pacis” röpiratukban az államot nevezték „societas perfecta”-nak, tagadták a pápai primátust és az egyházi hierarchia isteni eredetét, és az egyetemes zsinatot tartották az egyház legfőbb, egyedüli tanítóhivatalának.

III. XXII. János pápa utódai Avignonban

János pápa utóda, a cisztercita *XII. Benedek* (1334–1342) igyekezett mint pápa is szerzetesi ideáljának élni. A javadalmakat vadászó egyháziakat elüldözte Avignonból, és az egyház reformját sürgette. Megkezdte azonban egy hatalmas pápai rezidencia felépítését. Ezt utóda, a tudós, és pompakedvelő *VI. Kelemen* pápa (1342–1352) folytatta, aki állítólag azt mondta, hogy elődei nem értettek hozzá, hogyan kell a pápának élnie. Udvartartása valóban Európa összes fejedelmi udvaráét felülmúlta. Uralkodása alatt Rómában a hatalmat *Cola di Rienzo* ragadta magához. Az avignoni grófságot ő vásárolta meg a nápolyi Johannától. *VI. Ince* pápa (1352–1362) választása ún. választási feltételekkel (capitulationes) jött létre, azaz a jelölt különféle engedményeket, ígéreteket tett, melyek fejében

elnyerte a szavazatokat. VI. Ince azonban nem váltotta be ígéreteit. A spanyol Egidio Albornoz bíboros segítségével rendeztette az egyházi állam ügyeit („Constitutiones Aegidianae”, 1352). Utóda, az aszkétikus életű bencés *V. Orbán* pápa (1362–1370) belátta, hogy a pápák nem tartózkodhatnak többé az egyház kára nélkül Avignonban. 1367-ben előbb Viterbóba, majd Rómába vonult. A római állapotok és az újabb angol–francia háború azonban arra késztették, hogy 1370-ben visszatérjen Avignonba.

IV. A pápai rezervációk és a pápai adórendszer

A késői középkor folyamán a pápák a püspökségek és egyéb nagyobb egyházi javadalmak betöltésénél egyre nagyobb hatalmat nyertek, és lassan kifejlődött a pápai rezervációk (állásbetöltések) rendszere. A IV. Kelemen (1256–1268), VIII. Bonifác és XXII. János pápák alatt kiépített jogrendszer VI. Orbán (1378–1389) uralkodása alatt érte el csúcspontját: minden egyházi javadalom betöltése, amelynek évi jövedelme a 200 forintot meghaladta, a pápától függött. Ezáltal a pápaság a fontos egyházi hivatalok betöltésénél nemcsak az eddigi közbeeső fórumokat kapcsolta ki, hanem azt is elérte, hogy óriási összegek kerültek kinevezési díjak címén a pápai kincstárba.

A pápák avignoni tartózkodása alatt korábbi jövedelmeik majdnem mind bedugultak (egyházi állam jövedelmei, tizedek, péterfillérek stb.). Ezért újabb jövedelmi források után kellett nézniük. A pápai igazgatás, amely éppen olyan kiválóan működött, mint amilyen rossz híre volt, új adórendszert dolgozott ki. A legfontosabb adók voltak: *servitia* (később taxának is hívták), új betöltéskor az egyházi javadalom évi jövedelmének egyharmad része, ugyanez kisebb javadalom esetén *annates* néven, *fructus intercalares*, a javadalmak haszna széküresedés alkalmával, *spolia*, annak a javadalmasnak a hagyatéka, akinek a javadalma szintén a pápai hivatalt illette, a *keresztes hadjárat tizede*, amelyet a papság előbb a keresztes hadjáratok céljaira, majd pedig a pápai udvartartás költségeire fizetett be, *subsidia*, pápai különadó, és végül a pápai taxák, azaz illetmények, amelyek különféle felmentések, kiváltságok stb. elnyerésénél voltak esedékesek. *A camera apostolica* az akkori világ legnagyobb, legtökéletesebb pénzhivatala és központja volt, amely már a firenzei nagy bankokon keresztül készpénz nélkül, kötvényekkel dolgozott. Ez a pápai fiskalizmus

azonban szerte Európában (Angliában, Németországban stb.) elégedetlenséget, sőt gyűlöletet váltott ki.

V. A nyugati egyházszakadás kezdete

XI. Gergely pápát (1370–1378) az olaszországi politikai viszonyok, főként Firenze lázadása arra kényszerítették, hogy figyelmét fokozottabb mértékben az egyházi államra fordítsa. *Sziénai Szent Katalin* (1347–1380) pedig meggyőzte őt Avignonban arról, hogy jelenléte Rómában elengedhetetlen. Még ugyanabban az évben végleg elhagyta Avignont, és 1377. január 17-én bevonult a teljesen elhagyott Örök Városba. Megjelenése fordulópontot jelentett az itáliai politikában; Firenze azonnal tárgyalásokba bocsátkozott. Ezek már befejezéshez közeledtek, amikor XI. Gergely pápa meghalt. A bíborosok – 23 közül 16 jelent meg, ezek közül 11 francia volt – április 7-én gyűltek össze az egyháztörténelem eddig legvégzetesebb konklávéjára. A római nép nyomására („Romanum volumus") – tehát nem szabadon – Bartolomeo Prignanot, Bari érsekét választották meg pápának, aki a választást elfogadva magát *VI. Orbánnak* (1378–1389) nevezte. A bíborosok egy része a választást nyilván bizonyos feltétellel hajtotta végre és később – már az ünnepélyes beiktatás után – várakozásában csalódva szavát visszavonta.

A tudós, de érzékeny, lobbanékony és valószínűleg idegbeteg Orbán pápa nem tudta a választása után tüstént felmerülő nehézségeket elsimítani és választását legalább utólag egyhangúan elismertetni. Amikor a pápa bejelentette a bíborosi testület megreformálását, az elégedetlenkedő francia kardinálisok nyíltan fellázadtak (augusztus 9.). Miután a francia király, *V. Károly* támogatását maguknak biztosították, szeptember 20-án a genfi Róbert bíborost választották meg pápának *VII. Kelemen* néven. Az új pápa Avignonban telepedett le, ahol a legtöbb pápai hivatal még mindig működött. Az egyházszakadás a kereszténységnek mérhetetlen kárt okozott. Az országok általában a politikai irányok szerint tagozódtak. VII. Kelement Franciaország és politikai szövetségesei, Spanyolország, Nápoly, Szicília, Skócia ismerte el, Orbán pártján állott Itália, Németország, Skandinávia, Anglia és Dél–Közép-Európa.

Jóllehet egyetlen egy középkori konklávéról sincs olyan bőséges feljegyzésünk, mint éppen erről, a lefolyt eseményekről teljesen világos képet alkotni lehetetlen. A legújabb kutatás VI. Orbán választását igen

óvatosan ítéli meg, és nincs kizárva, hogy a francia kardinálisok nemcsak meggyőződésük szerint, hanem jogilag is helyesen jártak el. Egyelőre azonban még a hagyományos álláspont az elfogadott: tudniillik hogy a bíborosok, ha nem is önként választották VI. Orbán pápát, de mindenesetre a beiktatáskor szabadon hódoltak neki. Éppen ezért az ő pápasága és a tőle kiinduló pápai sor a kánoni.

2. Egyházi élet a késő középkorban

Irodalom: I. Vignaux, P., Nominalisme au XIVe siècle, Montreal 1948; Maier, A., Studien zur Naturphilosophie der Spätscholastik, I–V., Roma 1949–58; Baudry, L., Guillaume d’Ockham, Paris 1950, valamint: Lexique Philosophique de Guillaume d’Ockham, Paris 1958; Lagarde, de G., La naissance de l’ésprit laique, I–V., Paris^{3} 1956–63; Obermann, H., The Harvest of Medieval Theology, Cambridge 1963. (németül: Der Herbst der mittelalterlichen Theologie, Zürich 1965)

II. Wentzlaff–Eggebert, F. W., Deutsche Mystik zwischen Mittelalter und Neuzeit, Tübingen 1947; Denifle, H.–Spiess, O., Die deutschen Mystiker des 14. Jahrhunderts, Fribourg 1951; Leclercq, J.–Vandenbroucke, F.–Bouyer, L., La Spiritualité du Moyen-Age, Paris 1961; Ruh, K., Altdeutsche und altniederländische Mystik, Darmstadt 1964.

III. Noser, H. B., Pfarrei und Kirchengemeinde, Fribourg 1957; Le Bras, G., Institutions ecclésiastiques de la Chrétienté médiévale, Paris 1959; Feine, H. E., Kirchliche Rechtsgeschichte, Köln–Graz^{4} 1964; Le Bras, G.–Lefebre, Ch.–Rambaud, J., Histoire du Droit et des Institutions de l’Église en Occident, Paris 1965.

IV. lásd a II. rész 13. fejezeténél!

V. Grundmann, H., Religiöse Bewegungen im Mittelalter, Darmstadt 1961, valamint: Ketzergeschichte des Mittelalters, Göttingen 1963, valamint: Neue Forschungen über Joachim von Fiore, Marburg 1950; Workman, H. B., John Wyclif, I–II., Oxford 1926; Dahmus, J. H., The Prosecution of John Wyclif, New Haven 1952; Robson, J. A., Wyclif and

the Oxford Schools, Cambridge 1961; Molnár, A., Recent Literature on Wyclifs Theology – Communio Viatorum 7 (1964), 186–192; Benrath, G. A., Wyclifs Bibelkommentar, Berlin 1966, valamint: Wyclif and Hus – Zeitschrift für Theologie und Kirche, 62, 196–216; Seibt, F., Hus und die Hussiten in der tschechischen wissenschaftlichen Literatur seit 1945 – Zeitschrift für Ostforschung, 8 (1958), 566–590, valamint: Hussitica, Köln–Graz 1965; De Vooght, P., L'hérésie de Jean Hus, Leuven 1960, valamint: Hussiana, Leuven 1960; Kalivoda, R., Husitská Ideologie, Prága 1961.

I. Teológiai iskolák a 14. és 15. században

A bölcselet és a teológia terén a késő középkorban nagy változás állott be. Az univerzalizmus, a bölcseleti objektivizmus és a nagy „summák" korát kritikus, egyes kérdésekkel foglalkozó tanulmányok váltották le. Az individuum különös jelentőséghez jutott, és az eddig központi helyen álló ontológia a logika mögé szorult. Már az ún. ifjabb franciskánus iskola és annak legjelentősebb képviselője, *Duns Scotus* is szubtilis bölcselkedésével („doctor subtilis") az egész teológiát másképp értelmezte. Az új irányhoz a döntő impulzust azonban *Ockham Vilmos* (kb. 1285–1347) adta, aki egy új teológiai iskolát alapított („via moderna") és ismeretelméletével az ún. nominalizmus kezdetét vetette meg. Eszerint egyetemes fogalmaink nem felelnek meg a valóságnak, a nevek csak konvencionális formák („nomina post rem"). Ismereteink, fogalmaink lényegében hamisak, a tudaton kívüli valóság lényeges ismerete (metafizika) kizárt dolog.

Ockham a legnagyobb feltűnést voluntarisztikus istenfogalmából levezetett „potentia Dei absoluta, illetve ordinata"-tanával keltette. Isten hatalma, azaz akarata végtelen és abszolút, az a jó, amit Isten akar, még ha ez az erkölcsi törvénynek ellent is mond. Az üdvösséghez nem szükséges a kegyelem, csak Isten abszolút akarata, amellyel az embert – még ha bűnös is – magához veszi.

Ockham, akit feljelentettek, perbe fogtak és Avignonban négy évig fogva tartottak, végül Bajor Lajos császár udvarába menekült és szabadon terjeszthette nézeteit. Ezek nemcsak általánossá váltak, hanem éppen a legkiválóbb teológusok tették magukévá. A kölni érsek 1425-ben felszólította az ottani egyetemet, hogy csatlakozzék a „via moderná"-hoz.

A kor jelentős teológiai irányzata volt az ún. ágostoni iskola is, amelynek kiválóbb képviselői: mint *Aegidius Romanus*, *Viterbói Jákob, Augustus*

Triumphus, Strassburgi Tamás és a bolognai *Malabranca*, megkísérelték Szent Ágoston teológiáját az aristotelesi filozófiával összeegyeztetni. Irányukat erős gyakorlatiasság jellemezte.

A tomizmus csak lassan jutott diadalra. Még 1277-ben is Szent Tamás kilenc tételét elvetették, és csak szentté avatása után (1323) vette át rendje a doctor angelicus tanítását. A domonkos rend különben sem művelte a spekulatív teológiát nagy előszeretettel (ők voltak a középkor jezsuitái), hanem főként a lelkipásztorkodásban, szegénygondozásban és mindenekelőtt a misztikában váltak ki.

A kor legjelentősebb kánonjogásza világi ember volt, *Giovanni Andreae* (1270–1348), a bolognai egyetem tanára.

II. A misztika virágkora

A misztika, amely a belső lelki élményeket, tapasztalatokat tudományosan vizsgálja és magyarázza, a középkor végén erős fejlődésnek indult. Ennek előfutárai a párizsi „viktoriánusok”, a Szent Viktorról elnevezett kolostori iskola tanárai voltak, különösképpen *Hugó* († 1141), *Richárd* (†1173) és *Ádám* (†1192). Nyomukba lépett *Szent Bernát*, majd a bingeni *Szent Hildegard* († 1179, Liber Scivias), a heltai cisztercita szerzetesnővérek, *Gertrud* és *Mechtild von Hackeborn*, *Magdeburgi Mechtild* (†1283) valamint *Nagy Szent Gertrud* (†1302). Itáliában *Folignoi Szent Angela* (†1309) tűnt ki misztikus írásaival.

A német misztika legjelentősebb képviselői *Eckhart mester* (1260–1327), *Johannes Tauler* (kb. 1300–1361) és *Heinrich Seuse* (latinosan Suso, 1295–1366) voltak. Ennek a dominikánus triumvirátusnak az esze kétségkívül a Strassburgban, majd Kölnben működő Eckhart mester volt, akinek azonban szertelen kifejezéseit (17et mint eretneket és 11et mint eretnekgyanúsat) XXII. János pápa elítélte. A strassburgi származású *Tauler* gyakorlati ember volt, aki mint kiváló szónok Eckhart tételeit népszerűsítette. Vele indult meg a német nyelvű és német gondolkozású teológiai irodalom. Seuse írásaiban („Horologium sapientiae” stb.) melegszívű, humánus emberként mutatkozott, aki értett hozzá, hogy Eckhart tévedéseit elkerülje.

A misztika Németországban népszerűsége ellenére csak szűkebb körre szorítkozott. Nem így a Németalföldön, ahol a vagyonos és kulturált polgárság a vallásossággal szemben is nagyobb igényeket támasztott. Itt a misztika legjelentősebb képviselője a flamand *Jan van Ruysbroeck* (1293–

1381) volt. Egy hosszú élet munkássága során sikerült neki a misztikát nemcsak a túlzásoktól távoltartani, hanem igazán népszerűvé is tenni. Legfontosabb műve: „Sámuel, vagy a legfőbb igazság könyve”.

III. A papság élete

A középkor végén a püspökök egyre inkább közjogi intézményekké, világi fejedelmekké váltak és főpapi teendőiket előszeretettel más felszentelt püspökökre ruházták. Divatba jött az ún. *segédpüspökök* intézménye. Ezek többnyire szerzetes, missziós püspökök voltak, vagy olyanok, akiknek a püspökségeik Keleten feküdtek és azokat az arab támadás folytán elveszítették. Címüket (in partibus infidelium) megtartották, de rendszeres jövedelmük nem volt és adományokból éltek. Míg a püspökök liturgikus teendőiket a segédpüspökökre ruházták át, addig az egyházmegye technikai kormányzatával a *főespereseket* (archidiaconus) bízták meg. Ezek kerületeikben a püspöknek nemcsak valamennyi jogát (bíráskodást, vizitációt stb.) gyakorolták, hanem idővel helyi hatalmasságokká nőtték ki magukat. Ezért joghatóságukat a 14. században megszorították. Ennek ellensúlyozására a püspökök *központi kormányszerveket* állítottak fel: az ún. officialatust a bírósági ügyek intézésére és a vicariatust az egyházmegye kormányzására.

A középkori *székesegyházi és társaskáptalanok* – nem mint ma a püspökök mellett segítségül, hanem – a püspökökön *kívül* álltak. A wormsi konkordátum óta ők választották a püspököt, és választási megegyezések révén (capitulationes) igyekeztek maguknak az új püspöktől minél több jogot kicsikarni. Nemegyszer egy és ugyanaz a személy több helyen is volt kanonok. Húzta tehát több helyről is a jövedelmet (praebendia) és magát rosszul fizetett papokkal (vicarius) helyettesítette. A késő középkorban feltűntek olyan káptalanok is, amelyek kizárólag a nemességnek voltak fönntartva.

A *plébánosok* kinevezésébe a püspöknek jóformán semmi beleszólása nem volt. Ezeket csaknem mind a főkegyurak nevezték ki, akik a jelöltet a püspöknek bemutatták (praesentatio) és akit a püspök hivatalában megerősített (invesztitúra). Sok plébániát területének („corpus”) jogtulajdonosa, egyetem, város, kolostor stb. töltötte be, mert a plébánia a birtokossal „inkorporálva” (incorporatio) volt. Akadt azonban szépszerével pápai betöltés (provisio) is. Legtöbbször idegent neveztek ki ezekbe a jó

javadalmakba, miért is a birtokbavétel ellen a sérelmes közegek sokszor tiltakoztak.

A *káplánokat* (capellanus socius) a *plébánosok* (plebanus) maguk alkalmazták és fizették (rosszul). A plébánosi javadalmat a plébánosok élvezték, ezenkívül az egyháznak volt többnyire más egyházi javadalma is. Ezeket laikusok kezelték és az egyházközség szükségleteire fordították. A benefíciumok, a személyi javadalmak igen sokszor nem voltak elegendők még egy személy ellátására sem. Így kezdődött meg a javadalmak halmozása (cumulatio beneficiorum) és azoknak helyettessel való ellátása (vicarius).

A *papság általános képzettsége* igen alacsony volt. A legtöbb tudását egy plébánosnál szerezte, aki a legelemibb ismereteket (liturgia stb.) közvetítette. Iskolázott, egyetemet végzett rendkívül kevés akadt közöttük, azok is inkább csak az „artes”-eket végezték el. A papság erkölcsi nívóját igen nehéz megítélni, mert hiányoznak a források. Az, hogy a papság nagy része a coelibatust nem tartotta volna, nem bizonyítható. Az ún. „egyházi proletariátus”, az *altaristák*, akik egy oltár szolgálatát végezték és érthetően rosszul voltak ellátva, sem éltek mindenütt olyan nyomorban, mint Mainzban, Kölnben vagy Boroszlóban.

A *liturgiát* liturgikus könyvek, az ún. „agendák” irányították. A liturgikus élet egyházmegyénként változott és rendkívül színes volt. Számtalan ájtatosságot, litániát tartottak, a vesperások mindig nyilvános istentiszteletek voltak. A szentmisék közül a gyászmisék száma igen megnövekedett.

A gyónás és áldozás szentségéhez a hívek évente egyszer járultak. A gyónás jótékony adománnyal („gyónási fillérrel”) volt összekötve. A betegek szentségét csak kívánatra szolgáltatták ki. Ezzel kapcsolatban is szokás volt adományt adni, amely nagyobb volt, ha a beteg később felgyógyult.

A *templom* belső terének *kidíszítése* a szentélyek falánál ebben a korban kezdődött. Előbb szentségházakat építettek, majd tabernákulumokat emeltek az oltárokon, aztán szószéket és orgonákat állítottak fel. Gyóntatószékek még nem voltak.

Vasár- és ünnepnapokon általában mindenütt prédikáltak. Csak a vidéki papság mulasztotta el néha ezen kötelességét, aminek oka általában a hiányos műveltség volt. A könyvnyomtatás feltalálásával prédikációs

gyűjtemények kerültek forgalomba; a magyar *Temesvári Pelbárt* († 1504) ezen a téren világhírre tett szert. Nagy templomokban külön prédikációs javadalmat alapítottak.

Hitoktatás tulajdonképpen nem volt. A plébániai iskolák csak a legegyszerűbb szövegeket tanították be; az ifjúság a hitbe úgy nőtt bele. Mivel a hívek írástudatlanok voltak, bibliai tárgyú képeskönyvek („biblia pauperum”) helyettesítették az írott szót.

A plébániai élet jól működött, a templom a közösség központja volt. De már a hanyatlás jelei is megmutatkoztak. A papság a lelki és anyagi hatalom birtokában érezte magát és elvárta, hogy a hívek hozzá jöjjenek.

IV. Szerzetesrendek

A *ferences* rend e korszakban súlyos belső válságon ment át. Akik a szegénységet radikális módon meg akarták valósítani, obszervánsoknak (fratres regularis observantiae) nevezték magukat és a renden belül elkülönültek (1368). Fejlődésük 1517-ig tartott, mikor is a minorita rend két nagy családra szakadt, az obszervánsokéra és a mérsékeltebb konventuálisokéra. Ennek ellenére a rend 1493-ban 2000 konventben kb. 40.000 tagot számlált.

A dominikánus rendben szintén reformtörekvések voltak érezhetők. Capuai Rajmund († 1399) rendfőnöknek nagy része volt abban, hogy a legtöbb rendház elfogadta a reformot. 1358 körül 635 rendházban kb. 20.000 domonkos élt.

A *Szent Ágoston*-szabályzatú *remeték* a 14. század folyamán rendjüket szintén megreformálták, és itt is az obszerváns irányzat diadalmaskodott. Számuk 1482 körül húszezer volt. Németországban a rendből egy külön kongregáció vált ki, amely magát Szent Ágoston-féle karkáplán-rendnek (Augustinerchorherren) nevezte. Ide lépett be Luther Márton.

A *bencés* rend már régóta alapos reformra szorult. Az egyes kolostorok teljes önkormányzata számos visszaélésre adott alkalmat. 1335-ben XII. Benedek pápa a rendet 35 tartományra osztotta fel és megreformálta. Intézkedéseit ugyan nem hajtották mindenütt végre, de idővel reformkongregációk alakultak, amelyek a hozzájuk tartozó apátságokat megrendszabályozták (Melk, Valladolid, Bursfeld stb.).

A késő középkorban számos, sokféle és sokszínű szerzetesi közösség keletkezett. Általában azonban nem kötötték magukat örökös fogadalommal

az elkötelezett ideálokhoz. *Svéd Szent Brigitta* († 1373) 1346-ban a róla elnevezett nővéreket, *Sziénai Bernardin* († 1444) 1413-ban az oblátákat, római Szent Franciska († 1440) 1433-ban ezeknek női ágát alapította. A késő középkor jellegzetes alakulata volt a „közös élet testvéreinek közössége” (fratres vitae communis) is, amelyhez tartozott Kempis Tamás († 1471). Ennek szellemi légköréről tanúskodik könyve, a „Krisztus követése”.

A koldulórendek prédikációs tevékenységük révén a vallásos életet, a lélekgondozást erősen befolyásolták. A böjti és adventi időben naponta és legkevesebb két órán át prédikáltak. A jó szónokokat hálás és és több ezres hallgatóság kísérte figyelemmel. Rendkívüli szónokok voltak *Sziénai Szent Bernardin* és *Kapisztrán Szent János* (†1456), kettő a nagyon sok közül.

V. Nemzeti eretnekmozgalmak

A középkori eretnekmozgalmak, a katharok, a valdiak és az ún. fraticellik (rajongó ferencesek) által csapott zaj még el sem ült, amikor új, mindent felforgató veszély jelentkezett. *John Wyclif* (kb. 1330–1384) oxfordi egyetemi tanár alapos, szakszerű, de ugyancsak egyoldalú műveiben (De veritate sacrae scripturae, Tractatus de ecclesia stb.) a szentírási kommentátorokból kiindulva nemcsak az egyházi életet, hanem annak alapvető tanításait is maró kritika tárgyává tette. Azt állította, hogy a Szentírás a hit egyetlen forrása. Ami nincs a Szentírásban (gyónás, bérmálás, betegek szentsége, coelibatus stb.), az beszüremkedett visszaélés. A szerzetesrendek nem mások, mint szekták. Az egyház a predestináltak láthatatlan közössége, a hierarchia nem isteni eredetű. A pápa, legalábbis addig, amíg nem felel meg a szegénységi ideálnak, maga az antikrisztus. A világi hatalom Istentől származik, tőle az egyházit el kell választani. Wyclif 1380 óta tagadta a transsubstantiatiót is.

Wyclif az angol királynál, aki Franciaországgal és az avignoni pápákkal harcban állt, támogatásra talált. Elvesztette ugyan tanszékét, de megtarthatta plébániáját haláláig. Az angol udvar csak akkor fordult el tőle, amikor egy parasztlázadásban (1381) az ő befolyását is látni vélte. Az egyház Wyclif tételeit többször is elítélte, legrészletesebben a konstanzi zsinaton (1415–1416).

Tanítását Prágában *Jan Hus* (kb. 1370–1416) magiszter terjesztette tovább. Hus nem mondott újat, de Wyclif kritikáját ügyes formába öntötte

és azt a fellendülő cseh nemzeti törekvéssel kötötte össze. Mozgalmának tehát németellenes éle volt.

Hus előbb a király, *III. Vencel* (1361–1419) támogatását élvezte, de amikor kiközösítése miatt távoznia kellett, cseh arisztokrata barátainál talált menedéket. Ekkor írta meg „De ecclesia” című polémikus írását. Vencel utóda, *Zsigmond* elérte, hogy Hus megjelent a konstanzi zsinaton. Ez 1416. július 6-án tanait elítélte és mint megátalkodott eretneket még aznap a világi hatóságnak kiszolgáltatta. Tanítványát, a prágai Jeromost egy év múlva szintén megégették.

3. A konstanzi reformzsinat. A baseli, ferrara–firenzei zsinatok

Irodalom: I. Salambier, L., Le grand schisme d’Occident, Paris[5] 1922; Pillement, G., Pedro de Luna, Paris 1955; Tierney, B., Foundations of the Conciliar Theory, Cambridge 1955; Jakob, E. F., Essays in the Conciliar Epoch, Manchester[3] 1963; Jedin, H., Bischöfliches Konzil oder Kirchenparlament, Basel[2] 1966.

II–III. De Vooght, P., Les pouvoirs du concile et l’autorité du Pape au Concile de Constance, Paris 1955; Franzen, A.–Müller, W., Das Konzil von Konstanz, Freiburg 1964; Glorieux, P., Le Concile de Constance, Tournai 1964; Gill, J., Constance et Bâle-Florence, Paris 1965.

IV. Gill, J., Eugenius IV. Pope of Christian Union, Westminster, Maryland 1961, valamint: The council of Florence, Cambridge 1959, valamint: Personalities of the Council of Florence, Oxford 1964; Koller, H., Reformation Kaiser Siegmunds, Stuttgart 1964.

I. Az egyházszakadás pápái

VI. Orbán pápának nemcsak választása, hanem uralkodása is rendkívül szerencsétlen volt. Sem az egyházszakadást nem sikerült megakadályoznia, sem politikai célkitűzéseit megvalósítania. A nápolyi uralkodókkal állandóan háborúskodásban élt, és amikor dührohamairól ítélve a bíborosok egy része szellemi épségében kételkedett, *III. Károly* (Durazzói) nápolyi királlyal tárgyalásokba bocsátkozott, a bíborosok közül ötöt összeesküvés címén kivégeztetett. Halála után a bíborosok mégsem ismerték el az ellenpápát – mint ahogy kölcsönösen mindkét párt a pápák halálakor

remélte –, hanem *IX. Bonifác* néven (1389–1404) új pápát választottak. Ez csakhamar rendbe szedte a pápai államot, de nepotizmusával és búcsúk árusításával az egyháznak sokat ártott is. Utóda *VII. Ince* pápa (1404–1406) lett, uralkodása alatt jöttek az első humanisták a pápai kancelláriába. Az egyházszakadás utolsó római pápája, *XII. Gergely* (1406–1415) a megegyezés odaadó híve, de családjának prédája volt. Velük szemben *VII. Kelemen* Avignonban hatalmas pápai udvart vezetett, politikailag és anyagilag azonban a francia udvart szolgálta ki.

A kúria pénzügyi közigazgatása igen romlott volt (vö. Nicolaus de Clemanges: De corrupto ecclesiae statu). Utóda a montpellier-i jogtudós, az aragóniai spanyol Pedro de Luna, *XIII. Benedek* (1394–1417, †1423) lett; kifogástalan életű, kiváló képességekkel rendelkező, azonban makacs és önfejű bíboros.

Az egyházszakadás logikus következménye a fejedelmi hatalom megszilárdulása és a konciliarizmus kibontakozása volt. Mivel a püspöki és főpapi székeket sokszor mindkét pápai udvar betöltötte, a kettős kinevezés eredménye nemcsak főpapok egymással való veszekedése volt, hanem a *fejedelmi hatalom megerősödése* is. A kinevezéseknél a döntő szót (placet) most már a fejedelem mondta ki, és azt is meghatározta, hogy országa melyik pápát ismeri el.

Az egyház egységének helyreállítására vonatkozó törekvések és javaslatok központja *a párizsi egyetem* volt. Idővel négy lehetőség kínálkozott: 1. A pápák kölcsönösen lemondanak (via cessionis), 2. A pápák kölcsönösen előre alávetik magukat egy bizottság ítéletének (via compromissi), 3. Egyetemes zsinat dönt (via concilii), 4. Mindkét pápának meg kell tagadni az engedelmességet (via substractionis). Lassan az egyetemes zsinat eszméje diadalmaskodott. A *konciliarizmust* főként a párizsi egyetem tanárai (Pierre d’Ailly, Jean Gerson, Nicolaus de Clémanges) és a híres Francesco Zabarella bíboros („De schismate”) tették népszerűvé. Általánossá vált tehát a meggyőződés, hogy az egyházszakadásnak csak egy egyetemes zsinat vethet véget és hogy az égetően sürgős egyházi reform is csak ettől várható.

II. A pisai zsinat (1409)

Mind XII. Gergely, mind pedig XIII. Benedek pápát bíborosai egyetemes zsinat összehívására és az unió megvalósítására sürgették. Amikor

reményeikben csalódtak, hét bíboros Gergely pápát, hat bíboros pedig Benedek pápát hagyta cserben. Ezek 1408. július 29-én Livornóban egy egyetemes zsinat megtartásában egyeztek meg. A zsinatot mindkét párt hívta össze, megnyitására 1409. március 25-én *Pisában* került sor. Jóllehet egyik pápa sem ismerte el a zsinatot, az egyház egységének helyreállítása utáni vágy akkora volt, hogy azon 24 bíboros, 4 pátriárka, 200 püspök, 287 apát, 100 káptalani küldött, 700 magiszter és egyházjogász, számos fejedelem, 13 egyetemi és számos rendi megbízott vett részt. A zsinat, amely *nemzetek* (nationes) szerint csoportokban tanácskozott, pert indított mindkét pápa ellen. Mindkettőt a szakadás fenntartásában bűnösnek ítélte és június 5-én méltóságától megfosztotta. A bíborosok ezután június 26-án egyhangúan a krétai görög származású Petrus Philargit, Milánó érsekét választották meg pápának, aki *V. Sándor* (1409–1410) néven uralkodott. Ő a zsinatot mindjárt megerősítette, de csakhamar be is rekesztette (augusztus 7.), mert abban állapodtak meg, hogy a kidolgozásra váró reformdöntéseket egy három éven belül összehívandó másik zsinaton tárgyalják meg.

A zsinati atyák csakhamar csalódtak. Látniuk kellett, hogy a Bolognában letelepedett ún. pisai pápa mellett a római és az avignoni pápák is megmaradtak, még ha csökkent párttal is. A „dicstelen dualizmusból" „átkozott trializmus" lett. V. Sándor pápa halála után a kardinálisok a tetterős, de nem feddhetetlen életű Baltasare Cossát választották meg utódjául. A *XXIII. János* (1410–1415) nevet vette föl. Amikor a nápolyi királlyal politikai bonyodalomba keveredett, *Zsigmond* magyar király (1387–1437) és 1410 óta német–római császár elérkezettnek látta az időt, hogy az egyházi egység helyreállítását a maga kezébe vegye. Miután a bíborosokkal az ügyet megtanácskozta, 1413. október 30-án az egész kereszténységhez egy *felhívást* intézett és bejelentette, hogy a következő évben Konstanzban egyetemes zsinat ül össze. XXIII. János pápa, aki a zsinattól megerősítését várta, csatlakozott a felhíváshoz, és december 9-én a zsinatot 1414. november 1-re Konstanzba hívta össze.

III. A konstanzi zsinat (1414–1418)

A zsinatot 1414. november 5-én XXIII. János pápa nyitotta meg. Eleinte még kevesen vettek rajta részt, de a bíborosok, püspökök száma csakhamar 360-ra növekedett, és decembertől Zsigmond is megjelent udvartartásával. A követek, fejedelmek, egyházjogászok, kiküldöttek és teológusok száma

több százat tett ki. A tízezer lakost számláló város lélekszáma majdnem harmincezerre duzzadt. Mivel a zsinati résztvevők többségét az olaszok tették ki, az angolok, németek és franciák keresztülvitték, hogy a szavazás nem személy szerint, hanem a zsinati nemzetek szerint történt. A négy nemzetnek (olasz, német, francia, angol, később a spanyol; a „nemzetek" azonban több csoportot is magukba foglaltak, így pl. az angolban az írek és skótok, a németben a lengyelek, magyarok, dalmátok stb. is részt vettek) négy szavazati joga volt, az ötödik szavazat a bíborosi testületet illette.

A zsinat munkáját mindjárt a legfontosabb feladattal, az *egység helyreállításával* (causa unionis) kezdte. Általános volt a nézet, hogy ennek egyik akadálya maga XXIII. János pápa. Ezért megindult ellene az eljárás. Mikor elítélését biztosra vette, elhatározta, hogy szétrobbantja a zsinatot. 1415. március 20-án álruhában megszökött Konstanzból és a zsinatot feloszlatta. A helyzetet Zsigmond mentette meg, aki kihirdette, hogy a zsinat továbbra is ülésezik, és megtiltotta, hogy a résztvevők elutazzanak. Ezután természetesen a konciliarizmus jutott diadalra. Gerson párizsi teológus nyomában a zsinat 1415. április 6-án a híres „*Haec sancta Synodus"* kezdetű dekrétumot adta ki. Ebben kijelentette, hogy a zsinat az egyetemes egyház képviselete, és hatalmát közvetlenül Krisztustól kapta. A hit, az egyházi reform és egység tekintetében a zsinattal szemben még a pápának is engedelmeskednie kell. XXIII. János pápa ellen a per május 29-én *letételével* ért véget. A római pápa, XII. Gergely hajlandó volt lemondani, ha előbb maga részéről a zsinatot megerősítheti. Miután ez megtörtént, július 4-én megbízottja benyújtotta lemondását. Ezután már csak XIII. Benedek pápa volt hátra. Ő azonban nem volt hajlandó lemondani, és Zsigmondnak vele folytatott tárgyalásai sem vezettek eredményre. Végül is saját hívei, a spanyolok cserbenhagyták és bevonultak a zsinatra, XIII. Benedek pedig kénytelen volt Peñiscola várában menedéket keresni. A zsinat 1417. július 26-án őt is *megfosztotta* méltóságától. Az út megnyílt egy új és egyetemesen elismert pápa előtt. Előbb azonban a németek sürgetésére a zsinat az elkészült öt reformdekrétumot kibocsátotta, köztük a „Frequens" kezdetűt is, amely elrendelte egyetemes zsinatok rendszeres (tízévenkénti) tartását. A konklávéban 26 bíboroson kívül az öt nemzet 6–6 képviselője is részt vett. A választásból Oddo Colonna bíboros került ki győztesen, aki a nap szentjének tiszteletére (november 11.) az *V.*

Márton nevet (1417–1431) vette fel. Mindjárt ügyesen és erélyesen kezébe is vette a zsinat irányítását.

A zsinat időközben második feladatát, a *hitbeli zavarok tisztázását* (causa fidei) szintén teljesítette. Wyclif és Hus tanításával részletesen foglalkozott, elítélte azokat, és a zsinatra megidézett Hust megátalkodott eretnekként 1415. június 16-án a világi hatóságnak és ezzel a máglyahalálnak kiszolgáltatta. Hus elítélése nem nélkülözi a tragikus fordulatokat; Zsigmond az utolsó pillanatig megkísérelte életét megmenteni, de Hus hajlíthatatlan volt és nem volt képes tévedéseit belátni. Vértanúként ment a halálba, és igaza volt a humanista Poggiónak: „Vir [erat] praeter fidem egregius". Az esemény a zsinat résztvevőit különösképpen nem foglalkoztatta, azt pedig senki sem sejtette, hogy a „huszitizmus" később fél Európát lángba borítja.

A zsinat harmadik feladatát, az égetően sürgős *egyházi reform* megvalósítását (causa reformationis in capite et membris) nem teljesítette. Ennek fő oka nem a pápa tartózkodó magatartása volt, hanem a nemzetek merőben ellentétes felfogása és egyenetlenkedése. 1418. március 21-én sikerült ugyan hét reformdekrétumot kiadni és a pápa az egyes nemzetekkel úgynevezett „konkordátumokat", tulajdonképpen megegyezéseket is kötött, de az igazi reform elmaradt. V. Márton pápa 1418. április 22-én zárta be a zsinatot, anélkül, hogy a dekrétumokat megerősítette volna. Ezt józan megfontolásból tette, mert a zsinat, amely konciliárisan gondolkozott, ezt el nem ismerte volna és csak saját tekintélyét tette volna kockára. A zsinat egyetemesnek számít és döntéseit is ide sorolják, az újabb történetszemlélet pedig annak tartja a „Haec sancta" és „Frequens" dekrétumokat is.

IV. A baseli és ferrara–firenzei zsinatok

A konstanzi megegyezés szerint 1423-ban *Paviában* egyetemes zsinat nyílt meg, amelyet ragály miatt Sienába kellett áthelyezni. A reformot illetően itt csakhamar olyan ellentétek támadtak, hogy V. Márton pápa a zsinatot – már csak a kevés résztvevő miatt is –1424. március 7-én feloszlatta. Ezen a kudarcon okulva csak a kényszernek engedelmeskedett, amikor Baselbe zsinatot hirdetett és annak legátusává Cesarini Julián bíborost nevezte ki (1431. február 1.). A pápa rövidesen meghalt, és utódja a tétovázó, környezete befolyása alatt álló IV. Jenő pápa (1431–1447) lett. Pápaságát a szerencsétlenségek szakadatlan láncolata jellemezte. Amikor a

17. egyetemes zsinatot 1431. július 23-án Cesarini bíboros megnyitotta, nem volt jelen még egyetlen püspök sem. Számuk lassan szaporodott csak, úgyhogy IV. Jenő pápa a zsinatot december 18-án elhamarkodottan föl is oszlatta. Amitől már Sienában tartani lehetett, az most bekövetkezett: a zsinat megtagadta az engedelmességet és a pápát felelősségre vonta. Eljárásában a „Haec sancta” dekrétumra hivatkozott. A két évig folyó vitának Zsigmond közvetítése vetett véget. IV. Jenő pápa 1433 decemberében a zsinatot újra és elejétől fogva törvényesnek ismerte el. Jelentős része volt ebben a zsinatnak a huszitákkal szemben elért sikerének. A husziták ugyanis, akik a mérsékeltebb kelyhesek (utraquisták) és a radikálisabb táboriták csoportjára oszlottak és hadaikkal egész Közép-Európát lángba borították, hajlandók voltak elfogadni 1433-ban a *prágai megegyezést*.

A zsinat engedett ugyan a mérsékeltek követeléseinek, de azokat katolikus értelemben hajtotta végre. A zsinat egy sereg *reformrendelkezést* is kibocsátott (a simónia, a konkubinátus ellen, egyházmegyei zsinatok érdekében stb.), de ezek alig kerültek kivitelezésre. Döntései legnagyobb részben mégis a zsinat hatalmának megerősítésére és a pápai tekintély csökkentésére irányultak. Megszüntették a pápai adókat, szabályozták a pápaválasztást, zsinati kúriát rendeztek be, adót vetettek ki, és mindent megtettek, hogy a zsinatot tegyék az egyház fejévé. A pápa, aki egy felkelés miatt kénytelen volt Rómát elhagyni és székhelyét kilenc évig Firenzében tartotta, hiába tiltakozott 1435-ben a rendelkezések ellen. A zsinat és a pápa között a szakadás 1437-ben következett be, amikor is egyik fél sem tudott megegyezni, hol tartsák meg az orthodox egyházzal a tervezett zsinatot. A bizánci orthodox egyház ugyanis politikai okokból – az oszmán birodalom terjeszkedése miatt – a nyugati egyházzal 1430 óta megegyezést keresett, és ettől anyagi, erkölcsi és hadi segítséget várt.

A pápa 1437. szeptember 18-án *Ferrarába* helyezte át a zsinatot, ahová az orthodoxokat is meghívta. A zsinati atyák többsége azonban megtagadta az engedelmességet és Baselben maradt. 1439-ben hivatalosan is kihirdették a zsinat felsőbbségét a pápával szemben („Tres veritates fidei catholicae”), ez év június 25-én pedig a pápát – mivel nem ismerte el a zsinatnak ezen döntését – hivatalától megfosztották és november 5-én *V. Félix* személyében ellenpápát választottak. Ez azonban alig talált hívekre. A francia papság ugyan semlegesen viselkedett, de az 1438-as *bourges*-i gyűlésén a baseli

döntések egy részét pápai megerősítés nélkül kihirdette és azokat a francia kívánságok szerint igazította (Bourges-i Pragmatikus Szankciók, az ún. gallikanizmus első megnyilatkozása!). Példájukat a *németek* is követték (Mainzi ún. „Instrumentum acceptationis”, 1439). IV. Jenő pápának sikerült most helyzetét megerősítenie. Ehhez hozzájárult a németekkel történt megegyezés (ún. „Fürstenkonkordate”) és az orthodoxokkal való unió végrehajtása is. A baseli zsinat, amely Lausanne-ba tette át üléseit, lassan feloszlott. 1449-ben Félix is lemondott.

Az *uniós* zsinat 1438. január 8-án nyílt meg *Ferrarában*. *VII. Paleolog János* császár és II. József konstantinápolyi pátriárka vezetésével csaknem 700 orthodox püspök és teológus jelent meg rajta. A megegyezés fő nehézségét a Szentlélek emanációjának tanáról szóló különböző felfogás („filioque”) és a pápa primátusának kérdése okozta. Mindkét kérdésben a római felfogás győzött. De nem azért, mert meggyőzték az orthodoxokat, hanem azért, mert a császár nyomására a határozatokat elfogadták. A pápa az uniót 1439. július 6-án „Laetentur caeli” kezdetű bullájával hozta a világ tudomására. A kierőszakolt megegyezés nem lehetett tartós. A görög atyák nagy része visszavonta beleegyezését, sokan vissza sem térhettek székhelyükre, mert az anyagi és hadi segélyben csalódott Bizánc és az orthodox egyház egyszerűen nem ismerte el az uniót.

4. A pápaság a renaissance-korban (1447–1521)

Irodalom: I–II. Pfeffermann, H., Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken, Winterthur 1946; Marc-Bonnet, H., Les Papes de la Renaissance 1447–1527, Paris 1953; Pastor, Ludwig von, Geschichte der Päpste, I–IV., Freiburg[13], új nyomás 1956; Seppelt, F. X.–Schwaiger, G., Geschichte der Päpste, IV., München 1957; Hay, D., Geschichte Italiens in der Renaissance, Stuttgart 1962; Bérence, F., Les Papes de la Renaissance, Paris 1966.

I. Voigt, G., Enea Silvio Piccolomini, I–III., Berlin 1856–63, új nyomás: 1967; Paparelli, J., Enea Silvio Piccolomini, Bari 1950; Dupré-Theseider, E., Enea Silvio Piccolomini, Bologna 1957; Widmer, B., Enea Silvio Piccolomini, Basel 1960; Mitchell, R. J., The Laurels and the Tiara, Pope Pius II., London 1962; Weiss, R., Un umanista Veneziano Papa Paolo II., Velence 1958.

II. Pepe, G., La politica dei Borgia, Nápoly 1946; Saranzo, G., Studi intorno a Papa Alessandro VI., Milano 1950, valamint: Il tempo di Alessandro VI. Papa e di Fra Girolamo Savanarola, Milano 1960; Olmos y Canalda, E., Reivindicacion de Alejandro VI., Valencia[7] 1954; Ferrara, O., El Papa Borgia, Madrid[4] 1956. (németül: Zürich–Stuttgart 1957); Schüller-Piroli, S., Borgia – Zerstözung einer Legende, die Geschichte einer Dynastie, Olten–Freiburg 1963; Ferrara, M., Savanarola, Salzburg 1957; Gieraths, G., Savanarola, Ketzer oder Heiliger?, Freiburg 1961; Fusero, C., Giulio II., Milano 1965; de Beauville, G., Jules II. Saveur de la Papauté, Paris 1965; Bindi Senesi, L., Giulio II., Milano 1967; Rodocanacchi, Le Pontificat de Léon X., Paris 1951; Dupré-Theseider, E., I Papi Medicei (Studi Fiorentini), Firenze 1963, 271–324.

I. A korai renaissance pápái (1447–1521)

A *renaissance* (olaszul rinascimento) tulajdonképpen az olasz nép nemzeti újjászületése volt a humanizmus jegyében. Kezdettől fogva olasz nemzeti jellege volt. A nemzeti jelleget később más nemzetek is átvették, és saját renaissance kultúrát (német, angol, francia, magyar renaissance) fejlesztettek ki. A nemzeti újjászületés a humanizmusból táplálkozott, ami nem volt más, mint a régi klasszikus görög–latin műveltség felújítása. A renaissance nem volt szükségszerűen pogány irányzatú, mert még keresztény renaissance-ról is lehet beszélni (Pastor), de azáltal, hogy az *embert* állította a gondolkodás és világszemlélete középpontjába, megindította a teljes elvilágiasodás (saecularisatio) évszázados folyamatát. Másrészt azonban a művészetek, tudományok és az állami közigazgatás hallatlan virágzásához vezetett. Az első humanisták *VII. Ince* pápa (1404–1406) alatt kerültek a pápai kúriába. *V. Márton* pápa (1417–1431) hármat közülük bíborossá is kinevezett (Cesarini, Dominici, Capranica), IV. Jenő pápa firenzei tartózkodása idején (1434–1443) pedig a pápai udvart valósággal elárasztották. Az első igazi renaissance pápa *V. Miklós* (1447–1455) volt, aki maga is korának jellemző ranglépcsőin (házitanító, püspöki titkár stb.) ment keresztül. Szenvedélyes könyvgyűjtő volt, mint pápa a vatikáni könyvtár alapjait vetette meg. Uralkodását fényes sikerek és nagy kudarcok jellemezték. Sikerült a baseli szakadást felszámolnia, jobbkeze, *Nikolaus Cusanus* (1401–1464) bíboros segítségével a német

egyházmegyékben reformokat bevezetnie. Az 1450es szentév is mind anyagiakban, mind lelkiekben sikeres volt. De az orthodoxokkal kötött unió felbomlott és 1453-ban Konstantinápoly is elesett. Utóda a tudós spanyol egyházjogász, Alfonso de Borja, *III. Kallixtus* pápa (1455–1458) lett. Ennek nagy érdeme volt, hogy az oszmán terjeszkedés ellen széleskörű politikai és diplomáciai tevékenységbe kezdett és keresztes hadjáratot is toborzott. A keresztes had 1456-ban Nándorfehérvárnál *Hunyadi János* vezetésével és *Kapisztrán Szent János* támogatásával *II. Mohamed* szultán fölött fényes diadalt is aratott és a török hódítást egy fél évszázadra föl is tartóztatta (Urunk színeváltozásának ünnepe, déli harangszó). A pápa nagy hibája volt mértéktelen nepotizmusa. Unokaöccsének, Rodrigo Borjának bíborosi kinevezésével a legfontosabb egyházi testület romlásának – klikkek kialakulásának – lett okozója. III. Kallixtust a híres humanista, Enea Silvio Piccolomini, *II. Pius* (1458–1464) követte. Megválasztásakor ifjúkori botlásait (karrierista volt és két törvénytelen gyermeke is született) már rég megbánta. Mint pápa erejét a humanista művészetek pártolásának és a török elleni küzdelemnek szentelte. Maga is állandóan írt, neki köszönhető az 1994-ig egyetlen pápai emlékirat („Commentarii rerum memorabilium"). A törökellenes szövetség összekovácsolása azonban minden erőfeszítése ellenére kudarcot vallott: a nyugati világ ekkor már mit sem akart tudni az egységes összefogásról. Amikor végre sikerült egy pápai flottát felállítania, már testileg-lelkileg megtört ember volt, akit hamar elért a halál. Utódjának a bíborosok a saját szépségéről sokat tartó velencei Pietro Barbót választották meg pápának, aki *II. Pál* néven (1464–1471) uralkodott. Megválasztásakor különféle ígéreteket kellett tennie (capitulationes), ezeket azonban nem tartotta meg, mint ahogyan uralkodását is az önkényesség és a bíborosi kollégium visszaszorítása jellemezte. Kúriai reformja a humanisták gyűlöletét és rágalmait (Platina: „Vitae Pontificum Romanorum") zúdította magára. A huszitizmust támogató *Podjebrád György* (1458–1471) cseh királlyal hosszas küzdelme volt.

II. A renaissance fénykorának pápái (1471–1521)

II. Pál utódai alatt a pápaság újabbkori történetének legmélyebb pontjára süllyedt. *IV. Sixtus* (1471–1484), Francesco della Rovere választása előtt tudós és jámbor ferences szerzetes volt, de éppen ezért naív és tapasztalatlan. Mint pápa nemcsak hagyta magát számtalan családtagjától

szemérmetlen módon kiszipolyozni, hanem ő maga is pápaságának egyik feladatát abban látta, hogy családját Itália leggazdagabb, legbefolyásosabb nemzetségei közé emelje. Nem kevesebb mint hat unokaöccsét nevezte ki bíborosnak, köztük a fiatal és erkölcstelen Pierro Riariót († 1474) és az ugyancsak méltatlan Raffaele Riariót (†1521), aki később X. Leó pápa ellen összeesküvésbe is keveredett. Az ugyancsak elvilágiasodott bíboros unokaöccs, Giuliano della Rovere (később II. Gyula pápa) a bíborosi testületben saját pártot szervezett. A pápa rossz szelleme, egy másik unokaöccse, Girolamo Riario volt. Ez a világi ember mint a pápai állam hadseregének vezére hatalmát arra használta fel, hogy saját fejedelemséget alapítson. A Pazzi család segítségével a firenzei Mediciek életére is tört: az összeesküvésről, ha a gyilkosságról nem is, Sixtus pápa is tudott. Mint mecénás, Sixtus pápa halhatatlan érdemeket szerzett (Sixtusi kápolna).

Utódja, *VIII. Ince* pápa (1484–1492) választását a bíborosi testület egyenetlenségének köszönhette. A Borják és a della Roverék pártja nem tudott megegyezni, végül is az ő személyében állapodtak meg. Mint pápa nemcsak Giuliano della Rovere (később II. Gyula pápa) befolyása alá került, hanem hivatásához méltatlan életet is folytatott. Saját törvénytelen gyermekein kívül egész családját és rokonságát is mértéktelenül támogatta. Azt hitte, a török veszedelmet lehetséges tárgyalás és túsz-szerzés módján elintézni (Dzsem herceg). Nevét a boszorkányperek révén szomorúan örökítette meg; az 1484-ben kiadott „Summis desiderantes” kezdetű bullája Heinrich Institutoris és Jakob Sprenger német dominikánusoknak és az esztelen boszorkányüldözésnek szabad kezet adott.

Őt a pápaság legsötétebb alakja követte a trónon, Rodrigo Borja, *VI. Sándor* néven (1492–1503). Választása simóniás volt: választóit úgy pénzelte le. Sándor pápa rendkívül tehetséges ember, ügyes diplomata és tapasztalt államférfiú volt, de teljesen vallástalan, világi beállítottságú, kapzsi, ravasz és jellemtelen, ráadásul betegesen szexuális. Pápaságának egyetlen feladatául saját családja, törvénytelen gyermekei felemelkedését tekintette, méghozzá a pápai állam rovására. Kicsapongó életét haláláig folytatta, és a Vatikánt szinte bűntanyává tette. Rossz szelleme fia, Cesare Borja volt, a renaissance fejedelmek tipikus példája: zseniálisan tehetséges, de éppen olyan züllött és jellemtelen. A szentéletű, azonban fanatikus firenzei domonkos prior, *Girolamo Savanarola* (1452–1498) ellen nagy eréllyel lépett föl, mert az a reformot sürgető beszédeiben a pápai udvar

erkölcstelenségét és a pápa személyét sem kímélte. Savanarola máglyán fejezte be életét. Halálát elsősorban a politikai körülményeknek és csak másodsorban Sándor pápának köszönhette.

VI. Sándor pápa utóda *III. Pius* (1503) lett, a szentéletű egyházfő azonban csak 25 napig uralkodott. Őt Giuliano della Rovere, *II. Gyula* pápa (1513–1521) követte Szent Péter trónján. Erkölcsileg feddhetetlen életet élt, de inkább világi fejedelem és zsarnok („il Terribile”) volt, mint egyházfő. Fáradhatatlan munkássága az egyházi állam visszaszerzésének és a művészetek pártolásának szólt. Politikai szempontból célul tűzte ki Olaszország felszabadítását a francia hódoltság alól; érthető, hogy míg franciabarát elődjét, VI. Sándort a francia történetírás kedvezően, addig őt sötét színekkel festi. Az általa 1511-ben szervezett „Szent Liga” Franciaország politikai ellenállását váltotta ki, sőt XII. Lajos király egyházi ellentábort is szervezett és Pisába zsinatot hívatott össze. II. Gyula pápa 1512-ben az *ötödik* egyetemes *lateráni zsinattal* válaszolt. Ugyan nem látogatták sokan a zsinatot, mégis hozott néhány üdvös reformhatározatot (egyházi hivatalok betöltése, egyháziak életmódja, a kúria taxái stb.). Gyula pápa a művészeteket is a pápai hatalom tekintélye emelésének szolgálatába állította, és nevét halhatatlan emlékművekkel örökítette meg (a Sixtusi kápolna kifestése Michelangelo által stb.). De nem tett semmit az égbekiáltó egyházi visszásságok megszüntetése érdekében.

Utódának, *X. Leó* pápának (1513–1521) uralkodását az a kijelentése jellemezte, amit állítólag választása után mondott: „Élvezzük a pápaságot, amit Isten adott nekünk!”. Giovanni de Medici apja pénzén már 13 éves korában bíboros lett. Ha nem is élt erkölcstelen életet, teljesen világias gondolkodású ember volt, és mint pápa is világias szórakozásoknak élt.

Az egyház problémái, reformja nem érdekelte, és a humanistáknak, sokszor méltatlan epigonoknak, hízelgőknek teli marokkal szórta a pénzt.

Politikája kétszínű és jellemtelen volt. Mégis sikerült 1516-ban Franciaországgal konkordátumot kötnie. A francia király megígérte az ún. Bourges-i Pragmatikus Szankció felszámolását, ezzel szemben megerősítette a pápa a francia királyok püspöki kinevező jogát. Uralkodása alatt tört ki a reformáció Németországban.

5. A keresztény humanizmus és az új világkép

Irodalom: I. Schiavone, M., Problemi filosofici in Marsilio Ficino, Milano 1957; Gaeta, F., Lorenzo Valla, Nápoly 1955; Garin, E., Studi sul Platonismo medioevale, Firenze 1958; Della Torre, A., Storia dell'Accademia Platonica di Firenze, új nyomás: Torino 1960; Secret, F., Les Kabbalistes chrétiens de la Renaissance, Paris 1964; Monnerjahn, E., Giovanni Pico della Mirandola, Wiesbaden 1960; Garin, E., Giovanni Pico della Mirandola, Parma 1963; Di Napoli, G., Giovanni Pico della Mirandola, Roma 1965; Lortz, J., Erasmus (Festschrift für F. Tillmann, Düsseldorf 1950), 271–326; Flitner, A., Erasmus im Urteil seiner Nachwelt, Tübingen 1952; Bouyer, L., Autour d'Érasme, Paris 1955; Gebhardt, G., Die Stellung des Erasmus zur römischen Kirche, Hamburg 1960; Kohls, E. W., Die Theologie des Erasmus, I–II., Basel 1966.

II. Goree, R.–Mortier, R., Histoire générale des religions, IV: Christianisme médiéval, réforme protestante, Paris 1951.

I. A keresztény humanizmus

A keresztény humanizmus más formában fejlődött Itáliában és más formában Itálián kívül. A humanisták Olaszországban is a régi klasszikus műveltség forrásaihoz nyúltak vissza („ad fontes"), de itt veszedelmes nézeteket kezdtek hirdetni. Lorenzo *Valla* († 1457) a Szentírást nem csak szövegkritikailag bírálta, hanem műveiben (pl. De falso credita et ementita Constantini donatione declamato) az egyházat, intézményeit és főleg a szerzeteseket is ócsárolta. Az olasz humanizmus központja Firenze volt, ahol Cosimo Medici († 1464) az „Academia Platonica"-t alapította. Az akadémia élén Marsilio *Ficino* († 1499) állott, akinek célkitűzése a kereszténységnek és az antik filozófiának az összeegyeztetése volt. Ennek érdekében a kereszténység tanait nemcsak felhigították vagy elhallgatták, hanem egyenesen az eretnekség vagy a hitetlenség veszélyes közelségébe is jutottak, mint a zsidó–arab kabalába tévedt *Giovanni della Mirandola* (†1494).

A keresztény humanizmus az Alpoktól északra konzervatívabb irányban fejlődött. Az itteni humanisták közül *Rotterdami Erasmus* (1466–1536) tett világhírre szert. Desiderius Erasmus Rotterdamban született egy pap törvénytelen fiaként. Tanulmányait Párizsban és Oxfordban végezte és csakhamar a régi skolasztika legkiválóbb ellenfele lett. Célkitűzésének

tartotta, hogy a Szentírást és a teológiát az eredeti forrásokra visszavezesse és azokat a skolasztika „sallangjaitól” megszabadítsa. Szerte az egész világon elragadtatással olvasott műveiben („Enchiridion militis christiani”, „Stultitiae laus”, „Colloquia familiaria”) azonban nemcsak a kereszténység dogmái fölött siklott el, hanem maró gúnnyal az egyház fölött kritikát is gyakorolt. Mint a tudósok koronázatlan királya, kivonta ugyan magát a kirobbant lutheri reformációból, mint amivel nem ért egyet, de nem is tett semmit meggátlására, holott ennek bírálataival maga is szálláscsinálója volt (J. Lortz).

II. Az új világkép

Olaszországban nem alakult ki, *Németországban* pedig megszűnt a központi hatalom. A császár hatalma inkább csak névleges volt, az is territoriális. 1500 körül mindenütt kialakultak az ún. nemzeti államok. Ezek legjelentősebbje *Franciaország* volt, amely mind politikailag, mind egyházkormányzatilag rendkívül megerősödött. Az 1516os konkordátum a francia koronának messzemenő jogokat biztosított az egyházat illetően, és a királyok értettek is hozzá, hogy jogukkal éljenek. *Angliában* az egyház szintén az önállósulás útjára lépett, főként a kormányzás és az anyagi igazgatás terén. Hasonló fejlődés ment végbe a skandináv államokban is. Itt a korona szintén erősen befolyásolta az egyház belső viszonyait. *A törökök* expanzív politikája 1526-ban véget vetett Közép-Európa legjelentősebb központi hatalmának, a *magyar* királyság vezető szerepének. Bár a török veszély állandóan foglalkoztatta Európa hatalmait, főként a közvetlenül érintett *velencei köztársaságot* és a *pápai államot*, de a pápaságon kívül nem tett senki komoly, állandó és következetes erőfeszítést az oszmán terjeszkedés leküzdésére.

A *Pireneusi-félszigeten* a középkor végén négy királyság állott fönn: Portugália, Navarra, Katalónia és Kasztília. Felfedező útra először Portugália ment. *Vasco da Gama* († 1524) felfedező útjai nyomán indult meg nemcsak a modern kolonizáció, hanem a hittérítés is. *Katalónia* és *Aragónia* Ferdinánd és Izabella házassága révén 1479-ben egyesült. *Kolumbusz Kristóf* (†1506) és társai szédítő felfedezései nemcsak a spanyol korona bevételeit fokozta hihetetlen mértékben, hanem a spanyol királyok jogait is. 1508-ban a spanyol királyok a meghódított területek fölött egyházi patronátust nyertek, mint ahogy az anyaországban is az egyházon belül

jelentős jogokat gyakoroltak. Az egyház és állam erős összefonódásának jellegzetes vonása volt az inkvizíció, az egyház hatalmának pedig egyik legjellegzetesebb képviselője *Ximenes de Cisneros* (†1517) toledói érsek.

II. rész: A protestáns reformáció és a katolikus reform (1517–1700)

6. A reformáció kezdete Németországban (1517–1526)

Irodalom: I–V. Bibliographie de la Réforme 1450–1648, I–IV., Leiden 1958–63.

I. Haller, J., Die Ursachen der Reformation, Tübingen 1917; Andreas, W., Deutschland vor der Reformation, Stuttgart[5] 1948; Lortz, J., Zur Problematik der kirchlichen Mißstände im Spätmittelalter, Trier 1950, valamint: Wie kam es zur Reformation?, Einsiedeln[3] 1955, valamint: Die Reformation in Deutschland, I–II., Freiburg[4] 1963.

II. Bainton, R. H., Here I stand – A Life of M. Luther, New York 1950. (németül: Göttingen[3] 1960); Boehmer, H., Der junge Luther, Stuttgart[4] 1951, Leipzig[7] 1955; Iserloh, E., Luther-Kritik oder Luther-Polemik?, (Festgabe J. Lortz. I. Baden-Baden 1958), 15–42; Ritter, G., Luther, Gestalt und Tat, München[6] 1960; Bornkamm, H., Luthers geistige Welt, Gütersloh[4] 1960; Bizer, E., Fides ex auditu, Neukirchen[3] 1966.

III. Paulus, N., Geschichte des Ablasses, I–III., Paderborn 1922–23; Kessel, E., Luther vor dem Reichstag in Worms 1521 (Festgabe für Paul Kirn) – kiadta E. Kaufmann, Berlin 1961, 172–190; Iserloh, E., Luthers Thesenanschlag – Tatsache oder Legende?, Wiesbaden 1962, valamint: Luther zwischen Reform und Reformation, Münster 1966; Bornkamm, H., Thesen und Thesenanschlag Luthers, Berlin 1967.

IV. Knolle, Th., Luther und die Bilderstürmer, Wittenberg 1922; Dannenbauer, H., Luther als religiöser Volksschriftsteller, 1517–1520, Tübingen 1930; Hertzsch, E., Luther und Karlstadt (Luther in Tübingen) – átdolgozta: R. Jauernig, Berlin 1952, 87–107; Franz, G., Der deutsche Bauernkrieg, Darmstadt[4] 1956; Stupperich, R., Melanchthon, Berlin 1960, valamint: Der unbekannte Melanchthon, Stuttgart 1961; Vajta, V., Luther und Melanchthon, Göttingen–Stuttgart 1961; Elliger, E., Thomas Müntzer, Berlin 1960; Oelrich, K. H., Der späte Erasmus und die Reformation,

Münster 1961; Boisset, J., Érasme et Luther, Paris 1962; Greschat, M., Luthers Haltung im Bauernkrieg (Archiv für Reformationsgeschichte) 56 (1965) 31–47.

I. A reformáció okai

A reformációnak különféle okai voltak. Hogy ezek mégis összetalálkoztak és éppen Németországban, az a véletlennek különös játéka volt, de egyúttal bizonyság arra nézve is, hogy csak itt tudott a reformáció kibontakozni: a többi országban mint német import terjedt el. Az egyház Németországban az 1500-as években valóban mélyreható reformra szorult. A *főpapság* nemcsak elvilágiasodott, hanem mint az arisztokrácia tagja – mert más püspök nem is lehetett – nem az egyház, hanem a főúri politika érdekeit tartotta szem előtt. A felsőbb klérus – akár származása, akár érdekei miatt – a főúri osztály érdekeinek volt kiszolgálója. Köztük és az alsóbb *klérus* közötti különbség szociális, társadalmi és műveltségi téren szinte áthidalhatatlan volt. De maga az alsó papság sem volt egységes. A szerzetesek – főként a koldulóbarátok – és a lelkészkedő papság között a feszültség egyre nőtt, aminek elsősorban anyagi okai voltak. A világi papok ugyanis a szerzetesek lelkipásztorkodása révén jelentős szolgáltatásoktól, stóladíjaktól estek el. A *hívek* és az *egyháziak* közötti viszony is igen megromlott, főként azért, mert a megerősödött és meggazdagodott polgárság az egyház anyagi kiváltságaiban (p1. adómentesség) és egyre jobban elterjedő gazdasági vállalkozásaiban (malmok, sörfőzdék, szövőüzemek stb.) igazságtalan konkurrenciát látott. A *római kúriával* szemben az *ellenszenv* egész Németországban – még a főpapságot is beleértve – a tetőfokra hágott. (Gravamina nationis Germanicae 1456, a mainzi püspökség vitája 1459 stb.) Ennek legfőbb oka a pápai kúria pénzpolitikája, fiskalizmusa volt. Az egyházi viszonyokra kedvezőtlenül hatott ki a fejedelmek főkegyúri joghatósága is, amely a német *„államegyház”* („Staatskirchentum”) elnevezésű visszaélésben jegecesedett ki. A főkegyúri önkény nem ismert határt. A clevei herceg általános nézetnek adott kifejezést, amikor azt mondta: „A hercegségemben én akarok császár és pápa lenni”. A reformáció elterjedése valóban elsősorban a fejedelmek magatartásától függött. Ez viszont ismét a *központi császári hatalom* alá volt rendelve, amely éppen ebben az időben érte el mélypontját. *V. Károly* császár (1519–1556) Franciaországgal folytatott háborújában a

német fejedelmek segítségére volt utalva, öccse, *I. Ferdinánd* a török elleni segélyt pedig szintén Németországtól várta. Ehhez jött még az a körülmény, hogy a francia udvar és a pápa Spanyolország és a német császárság egyesülésében Európa veszélyét látta. A pápa tehát politikai okokból vonakodott eleinte a reformáció ellen erélyesen fellépni, hiszen az a német császár helyzetét gyengítette. A reformáció kibontakozását és elterjedését, mint az evangélikus egyháztörténész, K. Heussi találóan megállapította, lényegében a *politikai helyzet* tette lehetővé: a császári központi hatalom meggyengülése és a német fejedelmek önállósuló – önálló államot és „államegyházat” alkotó – törekvése. Ugyanez vonatkozott Európa többi államára is. Ott, ahol erős központi hatalom volt és az a reformációnak ellenállt, mint pl. Franciaországban és Spanyolországban, nem is tudott a reformáció elterjedni. Viszont ahol a központi hatalom meggyengült, mint pl. Lengyelországban és Magyarországon, vagy pedig egyenesen az új mozgalom mellé állt, mint Szászországban, Angliában és a skandináv államokban, ott a reformáció csakhamar tért hódított.

II. Luther Márton pályafutása és egyénisége

Luther Márton 1483. november 10-én született Eislebenben célratörő bányász fiaként. Apja kívánsága szerint jogi pályára készült, és ezért a mansfeldi, magdeburgi és eisenachi latin iskolát látogatta. 1501-től az erfurti egyetemre járt, ahol 1505-ben a „magister artium” fokozatot nyerte el. Az egyetem ebben az időben a nominalizmus és az occasianizmus fellegvára volt. Gabriel Biel is később Wittenbergben ebben a szellemben nevelte. Amikor 1505. július 2-án villám csapott le mellette, fogadalmat tett, hogy szerzetes lesz. 15 nap múlva apja akarata ellenére be is lépett az erfurti Szent Ágoston-féle karkáplánrend (Augustinerchorherren) kolostorába. Itt 1506-ban tette le a szerzetesi fogadalmat, rá egy évre pappá szentelték. 1508 és 1509 között a wittenbergi egyetemen teológiát tanult. 1510 és 1511-ben rendje küldetésében Rómában járt, fejlődését azonban ez az élmény különösképpen nem befolyásolta. Hazatérése után elnyerte a teológiai doktorátust, majd elöljárója és jóakarója, Johannes Staupitz közbenjárására a wittenbergi egyetemen a szentírástudományi tanszék tanára lett. Előadásainak fennmaradt jegyzetei belső fejlődésére elég fényt derítenek. 1513 és 1515 között a zsoltárokat, 1515/16-ban a Rómaiakhoz írt levelet, 1516/17-ben a Galatákhoz írt levelet, 1517/18-ban a Zsidókhoz írt

levelet, majd 1518/19-ben ismét a zsoltároskönyvet magyarázta. A humanisták módszere szerint a forrásokhoz nyúlt vissza, és főleg az Erasmus által kiadott görög szentírási szöveget, valamint Szent Ágoston írásait tanulmányozta. Kritikus módszerrel igyekezett saját belső problémáját megoldani, hogy miként hidalhatja át azt a szakadékot, amit az eszmény és a valóság között saját magában tapasztalt. Belső küzdelmének állandóan visszatérő alapgondolata Isten kegyelme, a megigazulás volt („Wie finde ich einen gnädigen Gott?”). A megoldást az ún. *„toronyélménykor”* (időpontja vitatott, újabban mind a katolikus – H. Grisar –, mind a protestáns – E. Bizer – kutatás 1518/19-re, tehát a reformáció megindulása *utáni* évekre teszi!) találta meg: az isteni igazságosság (iustitia Dei, Róm 1,17) nem törvényszerinti igazságosság, hanem csak kegyelmi igazságosság. Egyúttal a bűn fogalmát, a kegyelemtant és a megigazulás tanát is átértékelte (ezt már a Rómaiakhoz írt levél kommentárjában), majd pedig az aristotelesi és a szerinte pelagiánus skolasztikus filozófiát kezdte támadni.

Luther rendkívül vallásos, hívő ember volt, mélyenszántó teológus, kiváló szónok és író, fáradhatatlan erejű reformátor, a modern német nyelv megalapítója, de szertelen és szenvedélyesen elvakult ember, aki gyűlöletében sem ismert határt. Sem szervezői, sem szisztematikus teológiai képességekkel nem rendelkezett, mint Kálvin vagy Melanchthon. A német népi karaktert kétségtelenül erős mértékben befolyásolta, de nem kedvező irányban: maguk a németek önhittségüket, világnézeti dilettantizmusukat, erőszakos természetüket, amely őket főként az *utóbbi időben* külföldön oly gyűlöltté tette, valahogy a reformációra vezetik vissza, hiszen ezek a tulajdonságok a középkori német emberben még szinte ismeretlenek voltak (Hertling, L., Geschichte der kath. Kirche, Berlin^{4} 1967, 279). Az újabb katolikus egyháztörténetírás Luthert újraértékelte (J. Lortz) és igyekezett az elfogult polémiától megszabadulni. Az a legújabb törekvés azonban, amely Lutherből szentet igyekszik csinálni, hiábavalónak látszik. A kor egyik legmérvadóbb egyháztörténésze állapította meg: aki Luthert katolikusnak akarja megtenni, előbb saját magának is protestánssá kell válnia (H. Jedin).

III. A hitújítás megindulása

A hitújítás megindulásának közvetlen okát egy, a búcsúkról szóló teológiai vita szolgáltatta. *Búcsú* alatt az egyház az ideig tartó büntetéseknek a gyónáson kívüli elengedését érti. Ugyan a keresztény ókor is ismerte a búcsú fogalmát, mert egy hitvalló közbenjárására többször is elengedték bűnösök nyilvános vezeklését, de a modern teológiai értelemben csak a 11. században jött gyakorlatba. A büntetések elengedése kezdetben jócselekedetekhez, pl. a keresztes hadjáratokban való részvételhez, imához és bűnbánathoz volt kötve, de csakhamar elterjedt az a hamis gyakorlat, hogy a jócselekedet tisztára pénzadományból állott. Ez viszont megint csak arra adott alkalmat, hogy maga az egyház, püspökök vagy fejedelmek kereskedjenek vele. A szentszék sokszor „bérbeadta” a búcsúkat; ő maga megelégedett a befolyt összeg felével vagy kétharmadával, a nyereség fennmaradt részét pedig a búcsúkat árusító fejedelmeknek vagy egyháziaknak engedte át. Ráadásul kialakult a *búcsúcédulák* (confessionale) kiállításának kárhozatos gyakorlata is. Jó pénzért búcsúkat lehetett venni, és el lehetett érni azt az írásos kiváltságot is, hogy a búcsú tulajdonosa bármikor és bárkinek gyónhatott, a gyóntató minden fenntartott bűntől feloldozhatta és teljes búcsút is adhatott. Még a teológusok is fennen hirdették, hogy a búcsú bűnöket (és nem ideigtartó *büntetéseket*) bocsát meg és hogy ehhez a kegyelem állapota nem is szükséges. Így magyarázható, hogy a köznép a búcsúkban kizárólag pénzhajhászást látott („Sobald das Geld im Kasten klingt, die Seele in den Himmel springt”).

A 24 éves *Brandenburgi Albert* magdeburgi érsek és halberstadti püspök 1514-ben a mainzi érsekségre is szemet vetett. A káptalan hajlandó is volt őt választani érseknek, de azzal a feltétellel, hogy a kinevezés díját, 14.000 forintot, valamint a vagyonhalmozás alóli felmentés összegét, 10.000 forintot az érsek maga fizeti. Albert erre magas kamattal 52.286 aranydukátot vett föl a Fugger banktól. Hogy ezt az összeget visszafizethesse, elvállalta a Szent Péter-templom építésére meghirdetett második teljes búcsú hirdetését. A befolyt összeg fele ugyanis nála maradhatott. Albert a búcsú hirdetésével a nagy gyakorlattal rendelkező Tetzel János domonkost bízta meg, aki meg is kezdte működését Albert egyházmegyéiben. Amikor Tetzel a Luther lakóhelyéhez közel fekvő Jüterbogban hirdette a búcsút, Luther 95 tételt állított össze és ezeket 1517. október 31-én, Mindszentek vigiliáján illetékes egyházi elöljáróinak, Albert magdeburgi érseknek, Hieronymus Schultz brandenburgi püspöknek és két

barátjának, az erfurti Johannes Langnak és a nürnbergi Christoph Scheurlnak megküldötte. Mint az újabb kutatás (E. Iserloh) kiderítette, Luther nem tűzte ki a tételeket a wittenbergi kastélykápolna kapujára. Ezt a legendát ugyanis Melanchthon 1546-ban költötte, maga Luther pedig sohasem állította. Erre nem is volt szüksége, mert nürnbergi barátja – különben Luther tudta és beleegyezése nélkül – a tételeket kinyomtatta és egész Németországban terjesztette. Ezek hallatlan visszhangot keltettek és egész Németországot lázba hozták. Megindult a búcsúkról szóló teológiai vita. *Konrad Wimpina*, az Odera melletti frankfurti egyetem rektora ellentételeket állított föl, *Tetzel* 50 újabb tételt fűzött hozzájuk, *Johannes Eck* ingolstadti egyetemi tanár, Luther későbbi legelszántabb ellenfele pedig jegyzetekkel (Adnotationes) látta el Luther tételeit. Luther egy újabb tanulmánnyal (Resolutiones, 1518 május) válaszolt. Albert, aki kénytelen volt a búcsú hirdetését beszüntetni és ezáltal anyagi kárt szenvedett, Luthert följelentette Rómában. A pert ott 1518 júniusában nyitották meg. Luther fejedelme, *Bölcs Frigyes* szász választó a wittenbergi professzor mellé állt, és elérte, hogy védencét nem Rómában, hanem Augsburgban hallgatták ki. A Szentszék a kor legkiválóbb teológusát, *Cajetan* (Thomas de Vio) bíboros-legátust küldötte Augsburgba (1518. október 12–15.). A megegyezés lehetetlennek bizonyult. Luther lelkiismeretére és a Szentírás egyedüli bizonyító erejére hivatkozott, nem volt hajlandó tételeit visszavonni, majd rosszat sejtve titokban elmenekült és a pápához, valamint egy egyetemes zsinathoz fellebbezett (október 28.). Róma ezután a pert politikai okokból húzta-halasztotta. Nem akarta ugyanis a szász választófejedelmet maga ellen ingerelni, és V. Károly császárrá választásával, a spanyol és német korona egyesítésével sem értett egyet. Kapóra jött tehát a zűrzavar („Mönchzank”) Németországban, ami a császár helyzetét erősen gyengítette. Luther közben megindult azon az úton, amelyről már nem volt visszatérés. Az ún. *lipcsei disputáción* (1519. június 27-től július 16-ig) nemcsak a pápa és az egyetemes zsinat tekintélyét vetette el, hanem a szentségekre és az egyházra vonatkozólag is teljesen új tanokat hirdetett, és a „sola scriptura” tanát a legélesebben fogalmazta meg. Eck szorgalmazására X. Leó pápa 1520. június 15-én kiadta az „Exsurge Domine” kezdetű bullát. Ebben Luther 41 tételét elítélte, őt magát pedig felszólította, hogy azokat 60 napon belül vonja vissza, különben kiközösítésbe esik. A német püspökök nem nagyon igyekeztek a bulla

kihirdetésének eleget tenni, Brandenburgban, Luther egyházmegyéjében Schultz püspök nem is törődött a kihirdetéssel, a bullát fel sem olvasták. Luther szerzett egy másolatot róla, és azt 1520. december 10-én néhány egyházi törvénykönyvvel Wittenbergben elégette. A bejelentett pápai bulla, *„Decet Romanum Pontificem”* 1521. január 20-án jelent meg és Luthert kiközösítette. Az akkori törvények szerint most az állami hatóságoknak kellett volna beavatkoznia. Bölcs Frigyes azonban kivívta a császárnál, hogy az megígérte, Luthert a csakhamar összehívott *wormsi birodalmi gyűlés* maga hallgatja ki. Erre 1521. április 17-én került sor. A teológusok érvelése ellenére Luther hajthatatlan maradt. (Állítólagos zárómondata: „Hier stehe ich und kann nicht anders”, nem történelmi. Igaz viszont, amit ezután mondott: „Gott helfe mir. Amen.”) A császárnak keserűen kellett tudomásul vennie, hogy több fejedelem és szabad birodalmi város Luther pártját fogta. Ezért csak a tulajdonképpeni birodalmi gyűlés bezárása után önhatalmúan adta ki híres *wormsi ediktumát* (1521. május 25.), amelyben Luthert és követőit a „birodalmi átokkal”, azaz a polgári jogoktól való megfosztással sújtotta. Luther élete most veszélyben forgott. Bölcs Frigyes ezért hazatartó védencét álarcos lovagokkal – nehogy a választófejedelem szerepe bizonyítható legyen – lefogatta és *wartburgi várkastélyába* szállíttatta. Itt Luther mint Jörg diák elsősorban szentírásfordítással foglalkozott.

IV. A reformáció elterjedése 1525-ig

Luther nagyszerűen értett hozzá, hogy nézeteit frappáns röpiratokban egész Németországban népszerűsítse. Ebben nagy segítségére volt a nemrég feltalált könyvnyomtatás. Egyes írásai rövid időn belül 23 kiadást is megértek, ezeket tízezrek olvasták. A nemességhez intézett írásából öt nap alatt négyezer példány kelt el. Fő művei voltak: „An den christlichen Adel deutscher Nation”, 1520; „De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium”, 1520; „Von der Freiheit eines jeden Christenmenschen”, 1520; „De votis monasticis judicum”, 1521… Ezekben tagadta az egyházi hagyományt, a tanítóhivatalt és a pápai primátust; követelte, hogy a megromlott egyház helyett a világi hatalom vegye a vallási reform ügyét a kezébe, kidolgozta a „sola scriptura” tanát, kétségbe vonta a szentségeket a keresztség, bűnbánat és az áldozás kivételével, tagadta az átlényegülés (transsubstantiatio) tanát, a szentmise áldozati jellegét és minden dolog létjogosultságát az

egyházban, ami a Szentírásból közvetlenül nem bizonyítható, pl. a szentek és ereklyék tiszteletét, körmeneteket és zarándoklatokat. Azt állította továbbá, hogy az egyház nem hierarchikus szervezetű, hanem a hívek egyszerű közössége és ezek mind általános papi jelleggel bírnak.

Luther nézetei nemcsak a papság, a szerzetesség és a felvilágosult humanisták körében terjedtek el szédítő gyorsasággal, hanem az egyszerű nép körében is. Ebben más névtelen röpiratok is segítségére voltak, legfőképpen azonban az a körülmény, hogy ekkor még a mozgalomban jóformán mindenki nem hitújítást, hanem hitbeli *reformot* látott. Az, hogy Luther egyre radikálisabb nézeteivel nem a régi egyházat reformálta meg, hanem egy újat alkotott, csak később vált nyilvánvalóvá. A katolikus egyháztörténetírás nem is nevezi Luther művét reformnak, hanem reformációnak (az egyházon kívül, ill. az ellen).

V. A lutheri reformáció válsága

Mielőtt a hitújítás egyházzá szerveződhetett, még jónéhány belső válságon kellett átmennie. Jóllehet ezrével hagyták oda a szerzetesek és apácák kolostoraikat és ezek általában a reformációhoz csatlakoztak, de csakhamar akadtak radikális reformátorok is, akik a Szentírást a maguk és nem Luther módján értelmezték. 1521 karácsonyán Wittenbergben az ún. zwickaui próféták vagy rajongók („Schwarmgeister", „Schwärmer") miatt zavargások törtek ki. Ezek *Andreas Karlstadt* vezetésével arra hivatkoztak, hogy a Szentlélektől közvetlen inspirációt nyertek, elvetették a gyermekek keresztelését, a szentek képeit és szobrait széttörték, német nyelven új szöveggel, átváltoztatás és úrfelmutatás nélkül, utcai ruhában miséztek. Csakhamar hozzájuk csatlakozott a forradalmár *Thomas Münzer,* az őskommunizmust hirdető volt szerzetes *Heinrich Pfeiffer* és az anabaptisták, azaz *újrakeresztelők* egész tábora. Ez a fejlődés természetesen Luthert sem hagyhatta közömbösen. Elhagyta Wartburgot, megjelent Wittenbergben (1522 március) és rövid időn belül rendet teremtett, amennyiben a kedélyeket lecsillapította és a zavargókat a városból kiűzette. Ekkor kezdte meg Luther a reformáció egyházának külső és belső szervezését. Új miseszöveget írt és új keresztelési szertartáskönyvet adott ki. Zseniális barátja és tanítványa, *Philipp Melanchthon* 1521-ben pedig a reformáció tanait rendszerezte a *„Loci communes rerum theologicarum"*

című írásában, és megszervezte a kifejezetten modern *evangélikus iskola* rendszerét.

A „rajongók” radikális mozgalma a reformáció balratolódását és az első protestáns szekták megalakulását jelentette. De a szélsőjobb oldalon is mutatkozott csoportosulás: az eddig elragadtatott humanisták egész serege fordult most a reformáció ellen, és azt mint a hit megmásítását elvetették. Fő képviselőjük *Willibald Pirkheimer* és *Rotterdami Erasmus* volt, akivel Luther vitába is bocsátkozott (De servo arbitrio, 1525). Az elszegényedett birodalmi *lovagok felkelésének leverése* (1523) Luther tekintélyén súlyos csorbát ejtett, hiszen azok a reformáció jelszavával, az „evangéliumi szabadság” ígéretével mentek harcba. Még inkább ez történt a német *parasztháború* idején. A természetben való gazdálkodást a pénzgazdálkodás lassan kiszorította és ez a nemesség elszegényedésével járt. A nemesség ezt a folyamatot a parasztság fokozatos kiszipolyozásával akarta feltartóztatni. Az elkeseredett parasztság minden új mozgalomban, így a lutheri „evangéliumi szabadságban” is kedvező alkalmat látott, hogy elviselhetetlen terheitől megszabaduljon. Felkelő parasztok 1525. március 6-án 12 ún. artikulusban állították fel követeléseiket. Ezekben többek között a papi tized, a jobbágyság eltörlését, a szabad vadászat és halászat jogát követelték. Luther előbb megértést mutatott a parasztokkal szemben („Ermahnung zum Frieden”; 1525. április), de mikor azok az urakat tűzzel-vassal pusztítani kezdték, megváltoztatta nézetét és a legmértéktelenebb hangon felszólította a fejedelmeket („Wider die räuberischen und mörderischen Rotten der Bauern”), hogy a parasztokat „mint veszett kutyákat” irtsák ki. Ezt azután az urak 1525 nyarán meg is tették. Luther ekkor elveszítette népszerűségét az egyszerű nép között, de tekintélye a főurak és a városi polgárok között csak nőtt. A parasztháború közepén vette el Luther a volt cisztercita apácát, Bora Katalint (1525. június 15.). Melanchthon szerint, akinek nem tetszett a házasság, Luther Bora Katalinnal törököt fogott.

7. A reformáció belső fejlődése és elterjedése 1555-ig

Irodalom: I. Lau, F., Luthers Lehre von den beiden Reichen, Berlin[2] 1953.

II. Vasella, O., Reform und Reformation in der Schweiz, Münster 1958; Farner, O., Huldrych Zwingli, I–IV., Zürich 1943–60; Pollet, J., Huldrych Zwingli et la Réforme en Suisse, Paris 1963; Schmidt-Clausing, F., Zwingli, Berlin 1965; Wisswedel, W., Bilder und Führergestalten aus dem Täufertum, I–III., Kassel 1952; Hillebrand, H. J., Bibliographie des Täufertums 1520–1630, Gütersloh 1962; Williams, G. H., The Radical Reformation, Philadelphia 1962.

III. Fabian, E., Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung, Tübingen[2] 1962; Bornkamm, H., Das Augsburgische Bekenntnis, Hamburg 1965; Fendt L. Der Wille der Reformation im Augsburgischen Bekenntnis (2. kiadás, átdolgozta B. Klaus), Tübingen 1966; Jedin, H., Kirche des Glaubens, Kirche der Geschichte, Freiburg 1966, valamint: Tommaso Campeggio, Münster 1958; Maurer, W., Luther und die Doppelehe Philipps von Hessen (Luther-Mitteilungen der Luther-Gesellschaft, 24 [1953] 97–120); Loewenich, W., Von Augustin zu Luther, Witten 1959; Born K. E., Moritz von Sachsen und die Fürstenverschwörung gegen Karl V. (Historische Zeitschrift 191 [1960], 18–67); Lutz, H., Christianitas afflicta, Göttingen 1964; Bornkamm, H., Das Jahrhundert der Reformation, Göttingen[2] 1966; Simon, M., Der Augsburger Religionsfriede, Augsburg 1955.

I. Az evangélikus egyházkerületek kialakulása

A reformációs *egyházi rendszer megszervezése* csakhamar elodázhatatlanul szükségszerűvé vált. Ezt azonban nem Luther vette a kezébe, hanem – programja szerint – az illetékes fejedelem. *János Frigyes* szász választó már 1526-tól kezdve egyháziakból és világiakból álló bizottságokat állított föl, amelyek országa plébániáit sorra vizitálták, a katolikus lelkészeket elmozdították és az egyházközösségeket evangélikus szuperintendensek (esperesek) felügyelete alá helyezték. Egyúttal felszámolták a kolostorokat is és az egyházi vagyont újrarendezték. Ennek nagy részét legtöbbször a fejedelem kapta. Az egyház külső szervezésével egyidejűleg haladt annak belső megreformálása. Ennek a feladata Lutherre hárult. 1526-ban kiadta német nyelvű miséjét, 1529-ben esketési szertartáskönyvét (a házasság szentségi jellegét tagadta), 1529-ben pedig a hívek számára kis katekizmusát és a papoknak szóló nagy katekizmusát. A

hesseni egyházkerület a szász mintájára jött létre. *Fülöp* hesseni őrgróf, a reformáció egyik vezére a hitújítás elterjesztését országában egy volt francia dominikánusra, *Lambert Ferencre* bízta. A „pápistaságnak" („Papisterei") ő vetett ott véget. Amikor azonban Lambert az egyházat szinodális jelleggel akarta megszervezni, Fülöp Luther tanácsára mégis a szász példát választotta, és annak mintájára állította fel a hesseni egyházkerületet. Hasonlóképpen lett megszervezve a *porosz* egyházkerület is. *Brandenburgi Albert*, a német lovagrend nagymestere 1525-ben a rend államát világi fejedelemségnek nyilvánította, a lengyel királynak hűbéri esküt fogadott és megnősült. Ezzel a jövendő porosz állam alapjait vetette meg. A reformáció szellemi fellegvára itt később a königsbergi egyetem lett. Németországban még 1530 előtt további egyházkerületek keletkeztek *Brandenburgban, Ansbachban, Braunschweigben* és *Lüneburgban*. A szabad birodalmi városok a fejedelmek mintájára jártak el. Nürnberg már 1525-ben a reformáció szolgálatába szegődött. Délnyugat-Németországban (Basel, Strassburg) azonban a reformációnak egy új iránya jelentkezett, a zwinglianizmus.

II. Uldrych Zwingli és az újrakeresztelők

Uldrych Zwingli 1484-ben Svájcban született és plébános nagybátyjánál nőtt fel. Tanulmányait Bázelben, Bernben, Bécsben, majd ismét Bázelben (1502–1506) végezte, és ízig-vérig humanista lett. Mint plébános és tábori lelkész lelkipásztori tapasztalatokat is szerzett. Bár 1506-ban pappá szentelték, elég ledér életet élt, és csak 1519-től kezdve vette komolyabban a vallás dolgait. Ekkor ugyanis a *zürichi* városi tanács a főtemplom plébánosává nevezte ki, de azzal a feltétellel, hogy a kor divatja szerint prédikációiban a Szentírást részletesen magyarázza.

Zwingli a kívánságnak eleget is tett, és 1522-ig a Bibliát Erasmus szellemében adta elő szentbeszédeiben. Ettől kezdve fokozatosan a reformáció hatása alá került, újításai azonban inkább praktikus lelkipásztori megfontolásból, mint mélyebb teológiai eszmefuttatásból származtak. Az újabb kutatások szerint Luther Zwinglit csak kis mértékben befolyásolta. Zwingli előbb csak az egyházi böjtöket és a papi nőtlenséget támadta (ő maga előbb két évig együtt élt egy gazdag özveggyel, majd 1524-ben feleségül vette), később azonban egyre radikálisabb nézeteket hirdetett. Amikor ezért a konstanzi püspökség eljárást indított ellene, sikerült a

zürichi városi tanácsot teljesen a maga pártjára állítania. A város két nyilvános hitvitát rendezett (1523 januárjában és októberében), amelynek során Zwingli helyzete csak megerősödött. Most aztán megkezdhette radikális egyházi reformját: az egyházi szertartásokat és áldásokat megszüntette, a szentképeket, szobrokat, oltárokat a templomokból eltávolította, a kolostorokat feloszlatta, az egyház vagyonát és az egyházi bíráskodást pedig a városi tanácsra ruházta. Amikor azonban Zwingli 1523 decemberében a Luther-féle misét akarta bevezetni, 12 katolikus helység nyílt ellentétbe került a zürichi városi tanáccsal. Ezért a városi tanács eltérítette Zwinglit szándékától. Erre saját radikális hívei vádolták őt a reformáció elárulásával, és csakhamar egy szektáns csoportot (újrakeresztelők) alkottak. Zwingli értett hozzá, hogyan nyerje meg újra a tanács bizalmát. 1525-től kezdve a tanács teljesen az ő befolyása alatt állt, és most már semmi akadálya sem volt annak, hogy a római mise helyére a Luther-féle lépjen. Közben öt katolikus kanton (Schwyz, Uri, Unterwalden, Zug és Luzern) 1524-ben szövetséget kötött és 1525 januárjában nyíltan is a katolikus hit mellett foglalt állást. Az 1526-ban megszervezett svájci hitvita (Baden im Aargau) világosan megmutatta, hogy Zürich kivételével az egész Svájc a katolikus párt oldalán állott. Zürich most politikailag is bekerítve érezte magát és ezért a reformáció elterjesztésébe kezdett. Sikerült is 1528-ban megnyernie Bernt és politikai szövetségre lépnie jelentős református városokkal (Bern, Konstanz, St. Gallen, Basel, Strassburg). A katolikus kantonok erre szintén szövetséget kötöttek, amely 1529-ben az első, 1531-ben pedig a második *kappeli háborúhoz* vezetett. Az utóbbi alkalmával maga Zwingli is karddal és csákánnyal a kézben hadba vonult és a harcban október 11-én elesett. Reformációja kezdetben Dél-Németországban gyorsan terjedt (Confessio Tetrapolitana), később azonban a kálvinizmusba olvadt (Consensus Tigurinus, 1549). Luther tanaival szemben Zwingli főként az eredeti bűnre, az istenismeretre és az eucharistiára vonatkozólag hirdetett más nézeteket. Az Oltáriszentségben tagadta Krisztus jelenlétét és a „hoc est corpus meum” kifejezést – „ez az én testem” – „ez jelenti testemet” – kifejezéssel fordította. Emiatti vitája Lutherrel négy évig tartott (1525–1529), de a híres *marburgi hitvitában* (1529. október) sem tudtak megegyezésre jutni.

Zwinglinek sikerült a fanatikus reformátorok, az *újrakeresztelők* csoportját a zürichi városi tanács segítségével megzaboláznia. Ezeket

elűzték, vezetőjüket, Felix Manzot pedig 1527-ben vízbe fojtották. Az újrakeresztelők, akik magukat a Szentlélektől külön megvilágosítottaknak tartották, csakhamar egész Németországot ellepték és egyesültek a zwickaui „rajongó” mozgalommal. Hiába hozott a speyeri (1529) és augsburgi (1530) birodalmi gyűlés halálos ítéletet ellenük (ezeket Luther is helyeselte), mozgalmuk egyre inkább terebélyesedett, és főképp az elnyomott társadalmi rétegekben, kisiparosok, parasztok, városi proletárok között találtak fanatikus követőkre. Fő prófétájuk egy laikus vándorapostol, *Melchior Hofmann* volt, aki végül is a strassburgi börtönben fejezte be életét (1543). Amikor 1534-ben híre járt, hogy hamarosan a vesztfáliai *Münster* városa lesz az „új Sion” és a „mennyei Jeruzsálem”, az újrakeresztelők ezrei jöttek Münsterbe, és az ottani újrakeresztelő káplán segítségével csakhamar a város vezetését is kezükbe kaparintották. Erre a város ura, a münsteri püspök „Isten új országát” ostrom alá fogta. Ekkor az újrakeresztelők szörnyű rémuralmat teremtettek a városban, de sorsuk meg volt pecsételve. 1535. június 25-én Münster elesett, a vezetőket felnégyelték és a mozgalmat elnyomták. Sorsuk nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a radikális nézeteket később maguk a reformátorok is elvetették.

Az újrakeresztelők között is kialakult egy kevésbé fanatikus, inkább spirituális irány Menno Simons vezetésével (1536). Ezek utódai, a *mennoniták* Amerikában még ma is élnek.

III. A reformáció ügye a német birodalomban

A wormsi ediktum kibocsátása után Károly császár kilenc évre elhagyta az országot, és rendelkezését sem végrehajtani, sem ellenőrizni nem tudta. Az *1526os speyeri birodalmi gyűlés* kimondta tehát, hogy egy egyetemes zsinat összehívásáig a rendek a vallás dolgaiban úgy viselkedjenek, ahogy azt Isten és a császár előtt igazolni tudják. (Ebből a protestánsok később a jus reformandit vezették le.) A *II. speyeri birodalmi gyűlés* 1529-ben ezután megismételte a wormsi ediktumot és megtiltotta a reformáció terjesztését. Ez ellen hat fejedelem és 14 szabad birodalmi város tiltakozott, protestált, mire a *protestáns* elnevezést kapták. 1530-ban Károly császár *Augsburgban birodalmi gyűlést* hívott össze, azon személyesen elnökölt és megpróbálta a hitbeli ellentéteket kiegyenlíteni. Melanchthon a császár felkérésére össze is állította az evangélikus tanítás lényegét, amely *Confessio Augustana* néven a reformáció alaphitvallása lett. Jóllehet Melanchthon igen békülékeny

hangnemben írt és sok vitás és fontos kérdést tudatosan mellőzött (pl. a primátust), hitvallása nem kellett sem Luthernek, sem a katolikusoknak. Négy város Zwingli pártját fogta (Confessio Tetrapolitana), a katolikusok pedig a Confutatióban vetették el nézeteit. Melanchthon az Apológiával válaszolt. Az uniós tárgyalások végül is teljesen megfeneklettek, a birodalmi gyűlés pedig újra csak a wormsi ediktumot erősítette meg. Ez a protestáns fejedelmeket 1531 februárjában az ún. schmalkaldeni szövetség megkötésére bírta. Ez kitűnő fegyvernek bizonyult a reformáció ügyében. A császár, akit most nemcsak a franciák, hanem a törökök is szorongattak, kénytelen volt megegyezést kötni a protestáns fejedelmekkel. Az *1532es nürnbergi vallási békeszerződés* a tervbe vett egyetemes zsinatig a protestánsoknak szabad kezet biztosított. Erre megindult csaknem egész Németország reformációja. *Pomeránia* (1534), *Mecklenburg* (1533–1540), *Anhalt-Dessau* (1538–1540), *Szászország* (1539–1541), *Kurbrandenburg* (1535), *Minden, Osnabrück, Württemberg* (1534) és *Kurpfalz* (1545) ebben a korban vált protestánssá. A császár még hitt egy megegyezés lehetőségében, és ezért az uniós tárgyalásokat 1530-tól kezdve tovább folytattatta. De már a *lipcsei hitviták* (1534–1539), a *frankfurti* (1539), a *hagenaui* (1540) és főként a *regensburgi* hitbeli eszmecserék meggyőzték őt ennek a lehetetlenségéről. 1543-tól világosan látta, hagy a régi hit egységét már csak fegyverrel lehet visszaállítani.

A körülmények most a császárnak látszottak kedvezni. I. Ferenc francia királyt sikerült újból legyőznie (békekötés Crepyben, 1544), és a szász Móric fejedelem árulásával megingott a protestáns schmalkaldeni szövetség is. Hessen és Kursachsen megtámadta a katolikus Braunschweiget, Fülöp hesseni őrgróf pedig halálbüntetéssel járó bigámiában élt. Károly császárnak tehát volt rá oka, hogy a német fejedelmek ügyébe katonailag is beleavatkozzék. 1547. április 24-én *Mühlbergnél* megsemmisítő csapást mért ellenfeleire, s a protestáns tábor két vezére, Fülöp őrgróf és János Frigyes szász választó is fogságba esett.

Közben meghalt Luther (1546. február 18.), és politikai ellenfelei közül I. Ferenc francia királyt (1547. március 31.) és VIII. Henrik angol királyt (1547. január 28.) is elragadta a halál.

Most azonban a pápa vonakodott a zsinatot Trientbe összehívni. A császár az *1548-as augsburgi birodalmi gyűlésen* (Augsburgi Interim) tehát úgy intézkedett, hagy a tervezett zsinatig mindkét felekezet az ott

kidolgozott hitvallást fogadja el. Ezt azonban mind a katolikusok, mind a protestánsok elvetették. Az elégedetlenség a „fejedelmek forradalmához” vezetett. 1552-ben az áruló Móric szász választó ezúttal a császárt hagyta cserben, II. Henrik francia királlyal szövetséget kötött és annak pénzén szervezett hadaival Károlyra tört. A császár csak nagy üggyel-bajjal tudott Innsbruckból elmenekülni. Károly a vallási küzdelmekbe belefáradva azok elintézését öccsére, *I. Ferdinánd* (1526–1564) magyar királyra bízta. Ez 1552-ben a *passaui szerződésben* a protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot biztosított, majd 1555. szeptember 25-én *Augsburgban vallási békét* kötött. Ennek számtalan cikkelye egész Németország vallási viszonyait rögzítette. Legfontosabb rendelkezése az volt, hogy az *evangélikus rendek* (a zwingliánusok, kálvinisták stb. csak az 1648-as vesztfáliai békében!) szabad vallásgyakorlatot nyertek, a fejedelmek határozhatták meg alattvalóik vallását (cujus regio ejus et religio, jus reformandi), de a más vallásúak kivándorolhattak (jus emigrandi), és hogy egyházi fejedelem saját maga ugyan hitet cserélhetett, de országát meg nem reformálhatta (reservatum ecclesiasticum).

Az augsburgi békeszerződés megpecsételte a hitszakadást. A történelem azonban azt is bebizonyította, hogy a reformáció sem maradt egységes (vö. zwingliánusok, kálvinisták, újrakeresztelők, adiaphorista, majorista vita, Osiander vitája; a synergetikus vita stb.).

8. A protestantizmus elterjedése Európában

Irodalom: I. Holmquist, H., Die schwedische Reformation 1523–1531, Leipzig 1925; Schwaiger, G., Die Reformation in den nordischen Ländern, München 1962; Hoffmann, J. G., La Réforme en Suède, Neuchâtel 1945; Sentzke, G., Die Kirche Finnlands, Göttingen[2] 1963; Hubatsch, W., Albrecht von Brandenburg–Alsbach, Heidelberg 1960; Stupperich, R., Die Reformation im Ordensland Preussen, Ulm 1966; Hermann, Egyed, A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig, München 1973.

II. Church, F. C., The Italian Reformers 1534–1564, Oxford 1932. (olaszul: Firenze 1932); Cantimori, D., Eretici italiani del Cinquecento, Firenze 1939. (németül: Basel 1949); Ruffini, F., Studi sui Riformatori italiani, Torino 1955; Beltran, de Heredia, V., Historia de la Reforma de la Provincia de Espana 1450–1550, Roma 1936; Battaillon, M., Erasmo y

Espana, I–II., Mexiko 1950; Llorca, B., La inquisición en Espana, Barcelona 1954.

III. Constant, G., La Réforme en Angleterre, I–II., Paris 1930–39; Hughes, Ph., The Reformation in England, I–III., London 1950–54; Baskerville, G., English Monks and the Suppression of the Monasteries, London 1955; Farrow, J., The Story of the Thomas More, London 1956; Elton, R. G., Henry VIII. – An Essay in Revision, London 1962; Ridley, J., Thomas Cranmer, London 1962; Maynard Smith, H., Henry VIII and the Reformation, London[2] 1962; Parker, P. M., The English Reformation to 1558, London[3] 1963; Dickens, A. G., The English Reformation, London 1964; Williamson, I. A., The Tudor Age, London[3] 1964.

I. A reformáció elterjedése Észak-, Kelet- és Közép-Európában

Az *1397es kalmári egyezség* után *Dánia, Svédország, Norvégia* és a hozzájuk tartozó peremtartományok, *Finnország* és *Izland* államszövetségben éltek. Ezekben az országokban a dán király uralkodott, de uralkodása inkább személyi jellegű volt. Főként a svédek igyekeztek a dán uralomtól megszabadulni. A reformáció mindkét félnek kapóra jött. A dán király a reformáció segítségével akarta a svéd egyházi és világi fejedelmek hatalmát megtörni, míg a svédek ismét a reformációt hívták segítségül nemzeti önállóságuk kivívásához. A reformáció elterjedése ezekben az országokban, mint a svéd történetkutatás megállapította, egyáltalán nem az egyház reformra szorulásának volt köszönhető, hanem az állami önkénynek (Holmquist).

A reformáció bevezetése *Dániában* három szakaszban történt. *II. Christian* (1513–1523) király előbb a püspökök és mágnások hatalmát akarta megtörni, és ezért 1521-ben reformátorokat hívott az országba, köztük Andreas Karlstadtot. Kiépítette az evangélikus egyházkormányzatot, leszűkítette a püspökök jogait, megtiltotta a fellebbezéseket Rómába és megengedte a papok nősülését. 1523-ban az ellenzék elmozdította Christiant, és helyére *Frigyes* holsteini herceget választotta meg királynak. *I. Frigyes* (1523–1533) azonban elődje egyházpolitikáját folytatta, és hatalma megszilárdulásával a „dán Luther”, *Hans Tausen* (1494–1561) segítségével a reformációt terjesztette. A király munkáját megkönnyítette *VII. Kelemen* pápa (1523–1534) szerencsétlen egyházpolitikája is; a király

által kinevezett és lényegében még katolikus érzelmű püspököket nem erősítette meg és ezáltal azokat a reformáció karjába kergette. A kúria önkénye, amennyiben ottani javadalmakat idegen, többnyire olasz papoknak adományozott, szintén a katolikus ügy kárára szolgált. A püspökök 1527-ben még katolikusok voltak, az odensei birodalmi gyűlésen követelték a reformáció visszaszorítását és a király halála után annak kisebbik, katolikus szellemű fiának trónutódlását támogatták. A protestánsok által Lübeckből szervezett polgárháború azonban Frigyes nagyobbik fiát, *III. Christiant* (1534–1559) ültette trónra. Ez a püspököket elzáratta, helyükre protestáns szuperintendenseket nevezett ki, és a német *Johannes Bugenhagen* segítségével megszervezte a dán, norvég és izlandi egyházkerületeket („Ordinantia ecclesiastica”). 1538-ban az Augustana Confessio lett Dánia hivatalos államvallása. A katolikusokat teljesen elnyomták, *IV. Christian* (1588–1646) pedig halálbüntetés terhe mellett még azt is megtiltotta, hogy katolikus pap dán földre tegye a lábát. Mivel *Norvégia* és *Izland* is a dán királysághoz tartozott, az ottani katolikusok sorsa is megpecsételődött. III. Christian ezekben az országokban is bevezette a reformációt, és a katolikus ellenállást megtörte. Izland nemcsak virágzó katolikus hitéletét, hanem még maradék függetlenségét is elvesztette, és éppen ezért sokáig tartott, míg az egyszerű nép a reformáció előtt meghódolt.

II. Christian 1520-as ún. stockholmi vérfürdője után *Svédország* fellázadt a dán uralom ellen. A mozgalom vezére *Gustav Erikson Vasa* (1496–1560) lett, akit a svédek 1523-ban királlyá is választottak. Ő a központi kormányzást az államegyház bevezetésével és az egyház birtokainak elkobzásával akarta megerősíteni. Tanácsadója és kancellárja a lutheránus érzelmű főesperes, *Lars Andersson* († 1552) volt, aki lehetővé tette, hogy *Olavus Petri* (Pedersson, † 1552), Svédország reformátora akadálytalanul működhessék. A püspökök közül csak *Hans Brask* linköpingi püspök állt a reformációnak ellen, azonban a király értett hozzá, hogy az 1527es birodalmi gyűlésen az egyház fölött szinte korlátlan jogot nyerjen és a püspökök hatalmát megtörje. Ezek nagy része – mint Dániában – csak királyi kinevezést kapott, de pápai megerősítést nem. 1529-ben megszakadt a svéd egyház kapcsolata Rómával, megindult a reformáció maradéktalan bevezetése, 1571-ben pedig elkészült a svéd egyházi rendtartás is. A nép

helyenkénti fegyveres ellenállása és a későbbi rekatolizációs kísérletek megtörtek az állam hatalmán.

A *porosz hercegséget* a német lovagrend utolsó nagymestere, *Brandenburgi Albert* (1490–1568) alapította. 1523-ban Nürnbergben megismerkedett Luther tanaival, azokat lelkesen magáévá tette, és a szintén evangélikussá lett samlandi püspök, *Georg von Polentz* († 1550) segítségével a lovagrend államában, főként Königsbergben a reformáció terjesztéséhez kezdett. 1525. április 10-én a lengyel király előtt hűségesküt tett és a lovagrend államát mint világi fejedelemséget annak kezéből átvette. Ez év nyarán Polentz püspökkel együtt megnősült; példájukat a papság többsége követte. Decemberben pedig az országgyűlés már az evangélikus egyházi rendtartást fogadta el.

Lengyelországban a reformáció elterjedését I. Zsigmond király (1506–1548) olasz feleségének, Bona Sforzának humanisztikus udvartartása segítette elő. A királyné udvara és a krakkói egyetem az új eszme melegágya lett. Francesco Lismanini, a királyné gyóntatója már a kálvinizmust terjesztette. Az első protestáns gyülekezetek azonban csak a vallási kérdésekben igen toleráns („nem vagyok alattvalóim lelkiismeretének ura") *II. Zsigmond Ágoston* (1548–1572) uralkodása alatt keletkeztek. 1562-ben Lengyelország 3600 plébániája közül már 600 volt protestáns kézen, a főrendiházban pedig 58 protestáns főúr 55 katolikussal állott szemben. A protestáns tábor kiváló humanistákkal és teológusokkal rendelkezett (Andrzej Modrewski = Modrevius, Jan Laski), akik főként a főurakat nyerték meg, de egyúttal több pártra is szakadtak, köztük a szentháromságellenes (antitrinitáriusok, unitáriusok) irányra is. Zsigmond király csakhamar belátta a vallási bomlás veszélyét, 1550-ben nyíltan a katolikus vallás mellett foglalt állást és megindította a katolikus ellenreformációt.

Magyarországon a reformáció a mohácsi vész előtt (1526) csak az erazmiánusok és a német lakosság (bányavárosok, erdélyi szászok) között vált ismeretessé, de elterjedéséről még szó sem lehetett. Gyökeres változást a mohácsi vésszel bekövetkezett kettős királyválasztás, a polgárháború és a török hódoltság hozott. A katolikus hierarchia Mohácsnál szinte elpusztult, új püspököket pedig VII. Kelemen pápa itt sem nevezett ki, mert a Habsburg-házzal szemben tulajdonképpen Zápolyát támogatta. A két király a beköszöntött polgárháborúban a főurakra támaszkodott, mindkettő azokat

pártolta. Ezek aztán előbb az egyházi vagyont, majd a kolostorokat és a püspökségeket ragadták magukhoz, és birtokaikon bevezették Nyugaton kiképzett prédikátoraik segítségével a reformációt. Az elöljáróitól megfosztott katolikus egyház megbénult, iskolái megszűntek, utánpótlása nem volt. A török uralma is inkább a reformációnak kedvezett. A lutheri reformációt legelőbb a német lakosság vette át (a bányavárosokban és a Szepességben Stöckel Lénárd, †1560, az erdélyi szászoknál Honter János, †1549). Az 1540es évektől kezdve a reformáció azonban a magyarok között is gyorsan terjedt. Előbb az evangélikus formában (Sztárai Mihály, kb. † 1575), majd amikor a reformáció központja Genf lett, a kálvinista felfogásban (Kálmáncsehi Sánta Márton, †1557, Szegedi Kis István, †1572, Melius Juhász Péter, † 1572 stb.). A protestáns egyházkerületek, egyházközségek, iskolák, egyházi rendtartások megszervezésével az ország túlnyomó többségében a 16. század végére protestáns is lett, de a széles néptömegekben még a régi katolikus szellem uralkodott. Csak így érthető, hogy amikor megindult a főurak rekatolizálása, akkor minden nagyobb ellenállás nélkül a birtokaikon élő hívek is visszatértek a katolikus egyházba.

II. A protestantizmus Dél-Európában

Ugyan *Olaszországban* is éreztette a reformáció a hatását, de ez gyökerében különbözött a német hitújítástól. Itt ugyanis nem Luther vagy egy kiemelkedő reformátor tanai terjedtek el, hanem egy eszmei irányzat, amit újabban *evangelizmusnak* neveznek. Ennek szülőatyja a radikális humanizmus volt és a német reformációtól csak impulzusokat kapott. Főként az 1530-as évektől kezdve terjedtek el az evangelizmus nézetei az előkelők és műveltek körében; Szent Pál leveleit a városokban behatóan magyarázták. Egyes gazdagabb városokban, főként ahol német kereskedők is éltek, mint pl. Milánóban, Velencében, Luccában, Modenában, Nápolyban, még protestáns egyházközségek is keletkeztek. De a reformáció a széles népréteget nem érte el. 1542-ben *III. Pál* pápa szigorú rendelkezést hozott, és a reformáció visszaszorítását a római inkvizíció gondjára bízta. Itt a vádlottak védekezni is tudtak, és halálos ítéletet a római törvényszék csak ritkán hozott. Az inkvizíció következetes működése azonban az olaszországi protestantizmust csakhamar teljesen felszámolta. Jelentős képviselőik, főként az antitrinitárius felfogás hívei, mind külföldre távoztak.

Hasonló volt a helyzet *Spanyolországban* is. Itt az evangelizmus nemcsak a humanizmusból, hanem az erazmiánusok tanaiból is táplálkozott. Protestáns egyházközségek azonban csak Valladolid és Sevilla székvárosokban keletkeztek, de ezeket is a többi protestánsokkal együtt csakhamar kiirtotta a híres-hírhedt spanyol inkvizíció. A spanyol állam ugyanis sem a reformáció tanait, sem terjesztését nem tűrte.

III. Az angol egyházszakadás és államegyház kialakulása

A reformáció erőszakos elterjesztése Angliában a modern abszolutisztikus uralkodó egyházi dolgokba való beleavatkozásának klasszikus példája. *VIII. Henrik* (1509–1547) angol király igazi renaissance fejedelem volt: művelt, tehetséges és mértéktelenül érzéki. Életében hatszor házasodott. Két asszonytól elvált, kettőt kivégeztetett, egy gyerekágyban halt meg, az utolsó pedig túlélte őt, jóllehet a halálos ítélet már fölötte is ki volt mondva. Fiatal korában Lutherrel szemben a szentségek hetes számát védte („Assertio septem sacramentorum”), amiért ő és utódai a „defensor fidei” címet nyerték a pápától. 1509-ben feleségül vette pápai felmentéssel a nálánál hat évvel idősebb *Aragóniai Katalint*, 14 éves korában meghalt bátyja „özvegyét”. A frigyből hét gyermek származott, de ezek mind korán meghaltak Mária (a későbbi katolikus Mária királynő) kivételével. 18 évi házasság után 1527-ben Henrik válni akart feleségétől, hogy szeretőjét, Boleyn Anna nevű udvarhölgyét vehesse feleségül. Első házassága semmissé nyilvánítását kívánta tehát. VII. Kelemen pápa az ügyet magának tartotta fönn, de a döntést politikai okokból húzta-halasztotta. Közben Henrik az európai egyetemektől is szakvéleményt kért, és el volt szánva, hogy tervét a pápa akarata ellenére is végrehajtja. 1531. február 11-én az angol papság gyűlésén Henrik százezer fontot szavaztatott meg magának azon a címen, hogy ő az angol egyház feje és protektora (Protector and supreme head of the English Church and clergy), igaz a kikötéssel: „inquantum per legem Christi licet”, azaz amennyiben ez Krisztus törvényével összeegyeztethető. A király most egyre radikálisabb nézeteket vallott, és ezért lordkancellárja, *Mórus Tamás* (1478–1535) le is mondott. Helyét a jellemtelen és szolgalelkű *Cromwell Tamás* foglalta el, aki azt javasolta, szakítson a király Rómával. Az angol hierarchia feje, Canterbury érseke közben a Boleyn család volt házikáplánja, Anna volt kedvese, *Thomas Cranmer* lett. Ez maga is protestáns tanok felé hajlott és Osiander

nürnbergi prédikátor lányával titokban házasságban élt. 1533 januárjában előbb megeskette Henriket Annával, aztán május 23-án az első házasságot érvénytelennek nyilvánította. A pápa ez ellen július 11-én tiltakozott és a királyt kiközösítéssel fenyegette meg. VIII. Henrik erre az 1534 elején hozott törvényekkel (püspökök királyi kinevezése, római fellebbezések megszüntetése stb.) és november 3-án a híres *Act of Supremacy*-val válaszalt. Ebben halálbüntetés terhe mellett kijelentette, hogy az angol király az angol egyház egyetlen feje (the only supreme head in earth of the Church of England). Ezzel elszakította az angol egyházat Rómától. Akik evvel nem értettek egyet, mint Mórus Tamás, John Fisher rochesteri püspök és a londoni karthauziak, azokat kivégeztette. Az angol püspökök és a papság legnagyobb része a rendelkezést minden vonakodás nélkül elfogadta, ők ugyanis már hosszú idő óta szokva voltak a királyi önkényhez. 1540-ig megtörtént a kolostorok maradéktalan felszámolása is. Ezek 1,3 millió fonttal gazdagították az angol koronát.

Henrik lélekben mégis katolikus maradt és a protestáns befolyást véres törvényekkel (Bloody-Act, 1539) akadályozta meg. A protestantizmus elterjedése csak kiskorú fia, *IV. Eduard* (1547–1553) uralkodása alatt indult meg. Az 1548-ban megjelent katekizmus Luther katekizmusát mintázta, az 1549-ben kiadott Book of Common Prayers pedig az anglikán liturgia alapjait vetette meg. Mégis, amikor *Katolikus Mária* királynő (1553–1558) került trónra, Anglia lakossága még túlnyomó többségben a régi egyházhoz tartozott. Fáradozása, hogy a katolicizmust jogaiba visszahelyezze, nem járt sikerrel. Uralkodása nem volt véresebb, mint atyjáé, és sokkal enyhébb volt, mint utódjáé, a protestáns történetírás mégis őt bélyegezte meg a „Véres” jelzővel. *I. Erzsébet* alatt (1558–1608) az ecclesia Anglicana teljesen kifejlődött. Brutális egyházpolitikája ugyanis fél évszázadig tartott; elég hosszú ideig, hogy sikerüljön a katolicizmust elnyomni és az anglikán egyházat kifejleszteni.

9. A kálvinizmus

Irodalom: I. Niesel, W., Calvin-Bibliographie, 1901–59, München 1961; Gloede, G., Calvin, Weg und Werk, Leipzig^{3} 1953; Niesel, W., Die Theologie Calvins, München 1957; Dankbaar, W. F., Calvin, Neukirchen 1959; Cadier, J., Calvin, Zollikon 1959; Moltmann, J., Calvin-Studien

1959, Neukirchen 1960; Rogge, J., Johannes Calvin, Berlin 1963; Gánóczy, A., Le jeune Calvin, Wiesbaden 1962.

II–III. Rössler, H., Der Calvinismus, Bremen 1951; McNeill, J. T., The History and Charakter of Calvinism, New York 1954.

II. Viénot, J., Histoire de la Réforme française, I–II., Paris 1926–34; Chambon, J., Der französische Protestantismus, München[6] 1948; Nürnberger, R., Die Politisierung des französischen Protestantismus, Tübingen 1948; Lefèvre, L. R., Les Français, pendant les guerres de Religion, Paris 1949; Lévis-Mirepoix, de A., Les guerres de Religion 1559–1610, Paris 1950; Erlanger, Ph., Le massacre de la St. Barthélemy, Paris 1960; Bailly, A., La réforme en France, Paris 1960; Mengin, E., Das Edikt von Nantes, Flensburg 1963.

III. Zeeden E. W., Kleine Reformationsgeschichte von Baden-Durlach und Kurpfalz, Karlsruhe 1956; Hollweg, H., Neue Untersuchungen zur Geschichte und Lehre des Heidelberger Katechismus, Neukirchen 1961; Röttsches, H. F., Luthertum und Calvinismus in Nassau-Dillenburg, Herne 1954; Lindeboom, J., De confessioneele ontwikkeling de Reformatie in de Nederlanden, Den Haag 1946; Roelink, J., Het calvinisme, Utrecht 1952; Halkin, L. E., La Réforme en Belgique, Bruxelles 1957; Donaldson, G., The Scottish Reformation, Cambridge 1960.

I. Kálvin és a kálvinizmus Svájcban

Jean Cauvin, latinosan–magyarosan *Kálvin János* 1509-ben született az észak-franciaországi Noyon városban, ahol apja a püspökség jószágkormányzója volt. Már 12 éves korában egyházi javadalmat nyert, és 1523-tól kezdve Párizsban teológiát, majd pedig 1529-től kezdve – miután apja és káplán-bátyja az egyházzal szakítottak – jogot tanult. 1532-től kezdve a humanizmus felé fordult, rá egy évre pedig hirtelen elhatározással („subita conversia") a protestantizmus tanaival kezdett foglalkozni. Amikor 1534-ben a párizsi egyetem a hitújítók ellen erélyesen fellépett, Kálvin is gyanúba került és ezért Bázelbe menekült. Itt írta meg a protestantizmus védelmében I. Ferenc király számára művét: „Institutio religionis christianae". Munkájával máris mint a protestáns teológia legkiválóbb

szentírásmagyarázója mutatkozott be. Ezzel egy csapásra híres ember lett, s munkáját 1559-ig többször is átdolgozva tanrendszerének alapjait vetette meg. 1536-ban véletlenül Genfbe vetődött és az ottani reformátor, Wilhelm Farel szolgálatába állt. A város éppen azon fáradozott, hogy a protestáns Bern és a hitújítás segítségével megszabaduljon a katolikus savoyai hercegi háztól. Kálvinnak ez az alkalom kapóra jött, és értett hozzá, hogyan férkőzzék a városi tanács bizalmába. Ez aztán Kálvin tanácsára 1537-ben minden polgárt a protestáns hitvallásra kötelezett. Kálvin maga állította össze a hitvallást, a katekizmust és az új egyházi törvénykönyvet. Az 1538-as városi választásokon azonban Kálvin pártja megbukott és neki magának is mennie kellett. Strassburgba távozott, megnősült és bekapcsolódott a német teológiai vitákba. 1541-ben a genfi városi tanács újra visszahívta; ekkor hallatlan energiával kiépítette új egyházszervezetét.

Néhány héttel megérkezése után a város máris törvényerőre emelte egyházi rendjét („Ordonnance ecclésiastique”). Ebben négy hivatal volt: a prédikátoroké, a tanítóké, az öregeké és a diákonusoké. A prédikátorok és tanítók a tiszteletreméltó gyülekezetet („compagnie vénérable”) alkották és feladatuk a prédikáció és hitoktatás volt. Az öregek és diákonusok a konzisztóriumban voltak szervezve, s ennek feladata nemcsak a gyülekezet külső ügyeinek vezetése volt, hanem a hívek vallási és erkölcsi életének felügyelete is. Az öregek bármikor bármely házba beléphettek és az egyházi, városi szabályok megsértői ellen nemcsak fegyelmi büntetéseket hozhattak, hanem őket a városi világi hatóságoknak is kiszolgáltathatták. 1541-ben Kálvin még a polgári törvények kidolgozására is felhatalmazást kapott. Így érthető, hogy Genfben az egyházi és világi hatalom teljesen összefonódott, és hogy pl. Isten nevének gyalázásáért, házasságtörésért, szülők megvetéséért halálbüntetés járt. Kálvin nem is riadt semmitől sem vissza annak érdekében, hogy Genfben „Isten országát” építse fel. 1541-től 1546-ig 56 halálos ítéletet hozatott és 78 száműzetést mondatott ki. Még 1553-ban is gondoskodott róla, hogy Genf városa az antitrinitárius *Servet Mihályt* megégesse. Kálvin a legnagyobb mértékben intoleráns volt, személy szerint is és elveiben is; ezzel az elkövetkezendő vallási háborúk és vallási fanatizmus csíráját vetette el. 1555-ig sikerült Genfet a kálvinizmus középpontjává tennie, s az ő református egyháza szervezettség, következetesség és logikus tanrendszer tekintetében a wittenbergi reformációt messze túlszárnyalta. Ebben nagy segítségére volt az 1559-ben

újraalapított genfi teológiai főiskola is, amely tanítványa és utóda, *Théodore Béza* († 1605) vezetésével csakhamar világhírre tett szert. Kálvin kitűnő szervezői képességekkel is rendelkezett, és ahhoz is értett, hogy kiterjedt levelezéssel egész Európában odaadó híveket szerezzen magának. 1554-ben halt meg Genfben.

Kálvin *tanításában* Lutherrel szemben rendszerezőbb és radikálisabb volt. Ő is a „sola scriptura” alapján állt, de Isten igéjét és a hitet még radikálisabban a bibliai teológia középpontjába helyezte. Ezt aztán az ún. kettős abszolút predestinációval hozta kapcsolatba: Isten az embereket érdemeikre való tekintet nélkül az örök boldogságra vagy kárhozatra ítéli. Az emberiség – Kálvin szerint – ugyanis Isten dicsőségét, gloria Dei, van hivatva szolgálni, míg az egyház sem lehet más, mint az eleve boldogságra rendeltek látható és egyúttal láthatatlan közössége. Az Oltáriszentség tanát illetően Zwingli felfogásához közeledett, de vele szemben Krisztus jelenlétét nem csupán szimbolikusan, hanem erő szerint (praesentia vivi Christi) magyarázta. Radikális volt a liturgia terén: a katolikus elemeket, a képek tiszteletét és a templomok díszét elvetette. A vallási puritanizmus megtestesítője volt. Halála után Genf a reformáció egyik központja lett.

II. A kálvinizmus Franciaországban

I. Ferenc (1515–1547) és *II. Henrik* (1547–1559) francia királyok politikai érdekből a császár ellenében támogatták ugyan a német protestánsokat, de saját országukban – mint a nemzeti egység megbontóit – nem tűrték őket, sőt tűzzel-vassal irtották. A „chambre Ardente”-nak nevezett állami törvényszék többször is hozott halálos ítéletet francia protestánsok ellen, az 1550es évektől kezdve számuk mégis gyorsan növekedett, főleg Dél-Franciaországban és a művelt előkelők körében. De nem a francia lélektől messzeeső lutheri reformáció, hanem a francia Kálvin rendszere hódított. 1559-ben már 72 kálvinista egyházközség létezett Franciaországban, és ugyanebben az évben Párizsban az első kálvinista nemzeti zsinat a Kálvin által fogalmazott *„Confessio Gallicana”*-t tette magáévá. A francia kálvinizmus – követőit ott *hugenottáknak* (a német „Eidgenossen”, svájci „szövetségesek” szóból) nevezték – jelentős főúri családok átállásával csakhamar politikai színezetet is nyert. A hugenották vezérei Coligny admirális és a Bourbon–Vendôme-házi Condé Lajos és Antal hercegek voltak, katolikus oldalon a lotaringiai Guise hercegek vitték

a szót. Az 1562-től 1598-ig tartó ún. „hugenotta háborúk” mindkét fél részéről rengeteg vért és áldozatot követeltek. Amikor *IX. Károly* (1560–1574) alatt a hugenották és a katolikusok egy megegyezés reményében egymás felé közeledtek és ennek zálogául a király nővérét a protestáns tábor vezérének, Navarrai Henriknek adta, az anyakirálynő, Medici Katalin és a Guise-ek a menyegzőt a hugenották lemészárolására használták fel (Szent Bertalan-éj, 1572. augusztus 23.). A szörnyű vérengzésnek Coligny is áldozatul esett. Az éppen megválasztott XII. Gergely pápa ugyan a hír hallatára Te Deumot mondott, de tény és való, hogy félrevezették. A párizsi „vérnásznak” nincs is semmi köze az egyházhoz. A hugenotta háború elsősorban politikai küzdelem volt!

Ez pedig *III. Henrik* (1574–1589) uralkodása alatt is tovább folyt. Halála után a kihalt Valois-házat a Bourbon-ház váltotta fel. Az új király a protestáns Navarrai Henrik, *IV. Henrik* (1589–1610) lett, aki azonban belátta, hogy csakis a katolikus többséggel kormányozhat, és ezért „Párizs megér egy misét” jelszóval a katolikus hitre tért. Az 1598-ban kibocsátott *nantes-i ediktumban* volt hitsorsosainak 200 helyen bizonyos vallásszabadságot biztosított. A protestánsok befolyása azonban továbbra is jelentős maradt, mígnem *XIV. Lajos* (1643–1715) abszolút uralma a nantes-i ediktumot vissza nem vonta (1685) és 200.000 hugenottát külföldre nem kergetett. A francia protestánsok vallásszabadságot csak a 18. század közepén nyertek.

III. A kálvinizmus elterjedése Európa többi országában

A kálvinizmus nemcsak Franciaországban vált honossá, hanem csakhamar Európa többi országában is. *Németországban* elsőnek *III. Frigyes* (1559–1576) pfalzi választófejedelem csatlakozott a kálvinizmushoz, mert szélsőséges és rideg természetének a kálvinizmus jobban megfelelt, mint előbbi katolikus, majd lutheránus vallása. 1560-tól kezdve politikai nehézségek ellenére országát kálvinistává tette, de nem merte Kálvin hitvallását, a genfi katekizmust minden további nélkül átvenni, mert az 1555-ös augsburgi vallási béke csak a lutheránusoknak biztosított szabad vallásgyakorlatot. Ezért reformátorával, Zacharias Ursinusszal kidolgoztatta az ún. *heidelbergi katekizmust* (1563). Ez Kálvin tanait óvatos formában összegezte és csakhamar más kálvinista egyházak (németalföldi, nassau–oraniai stb.) alapvető hitvallásává is vált. A pfalzi

kálvinizmus központja a heidelbergi egyetem volt. Németország más tájain a kálvinizmust általában először emigránsok terjesztették. Nagyobb jelentőséghez csak akkor jutottak, amikor egyes fejedelmek kálvinisták lettek és országukat is a kálvini reformációba vitték. Így lett *János Zsigmond* brandenburgi választófejedelem vallásváltoztatása révén Kleve, Mark és Brandenburg, *VI. János* gróf által Nassau-Oranien, *VI. Simon* révén Lippe és *Joakim Ernő* fejedelem révén Anhalt kálvinista.

A *Németalföldön*, amely ekkor V. Károly jogara alatt állott és Spanyolországból kormányozták, drákói rendelkezések ellenére is gyorsan tért hódított a kálvinizmus. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy a hitterjesztést maga Kálvin irányította és hogy a holland protestánsok a genfi központtal szoros kapcsolatban állottak, hanem az a körülmény is, hogy Németalföld a svéd mintára a reformáció segítségével igyekezett az idegen igától megszabadulni. Az „ország reformátora" *Guy de Bray* (†1567) lett, aki 1561-ben a Confessio Belgicát írta meg. Amikor II. Fülöp spanyol király (1556–1598) 1567-ben az erőskezű Alba herceget küldte a Németalföldre rendet csinálni, *Orániai Vilmos* vezetésével felkelés tört ki. A déli katolikus többségű tartományok (Vallónia, Flandria stb.) Arras-ban kötöttek szövetséget (1579), az északi reformáltak Utrechtben (1579). A hosszú háborúskodás végül is a hét protestáns tartomány államszövetségéhez vezetett, katolikusnak csak a déli tartományok maradtak meg a Habsburg-ház uralma alatt. A kálvinizmus szellemi központja az 1575-ben alapított leideni egyetem lett.

A kálvinizmus legnyugatibb egyháza *Skóciában* keletkezett. Amikor *V. Jakab* skót király 1542-ben meghalt, lánya, *Mária* királyné még csak egyhetes volt. A régensségért való küzdelemből Arran grófja került ki győztesen, aki a többi főúrhoz hasonlóan az egyház vagyonára vetette szemét és ezért a reformációnak kedvezett. Ennek kiemelkedő egyénisége *John Knox* († 1572) volt, aki kitűnően értett hozzá, hogyan lehet megszervezni a protestáns egyházat Skóciában a kitört politikai zűrzavarban és polgárháborúban („Confessio Scotica", 1560). 1560-ban a kálvinizmus Skóciában államvallás lett, 1567-ben pedig a katolikus *Stuart Mária* (1561–1567) királynőnek fia, *Jakab* (Skóciában VI., Angliában I.) javára le kellett mondania. Az új királynak esküt kellett tennie az államvallásra. Az egyházszervezet kiépítése tovább folyt, és Knox utóda,

Andrew Mellville ennek presbiteriális jelleget adott, ami a király és az egyházkormányzat között állandó súrlódásra adott alkalmat.

Közép-Európa délkeleti részén a kálvinizmus csak *Magyarországon* és *Erdélyben* jutott nagyobb jelentőséghez. Ennek központja Melius Juhász Péter kiemelkedő egyénisége révén Debrecen lett.

10. Katolikus reformkísérletek a trienti zsinat előtt

Irodalom: I. Jedin, H., Katholische Reform oder Gegenreformation, Luzern 1946; Schmidt, K. D., Katholische Reform oder Gegenreformation, Limburg 1957; Benediscioli, M., La riforma cattolica, Roma 1958; Zeeden, E. W., Das Zeitalter der Gegenreformation, Freiburg 1967; Chiminelli, P. S., Gaetano Thiene, cuore della riforma cattolica, Vicenza 1948; Premoli, O., Storia dei Barnabiti nel Cinquecento, Roma 1913; Landini, G., San Girolamo Miani, Roma 1947; Vaira, G., Miano educatore, Roma 1960; Monica, S. M., Angela Merici and her teaching Idea, St. Martin/ Ohio[2] 1945; Graf, Th., Die Kapuziner, Fribourg 1957; Gilmont, F. G.–Daman, P., Bibliographie Ignatienne 1894–1957, Paris–Leuven 1958; Brodrick, J., The Origins of the Jesuits, London 1940; Becher, H., Die Jesuiten, München 1951; Pedro de Leturia, Estudius ignatianos, I–II., Roma 1957; Rahner, H., Ignatius von Loyola als Mensch und Theologe, Freiburg 1964.

II. Rodonachi, E., Les Pontificats d'Adrien VI. et de Clément VII., Paris 1933; Posner, J., Der deutsche Papst Adrian VI., Recklinghausen 1962; Rassow, P.–Schalk, F., Karl V. – Der Kaiser und seine Zeit, Köln 1960; Brandi, K., Kaiser Karl V., I–II., München[6] 1961; Capasso, C., Paolo III., I–II., Messina 1924; Dorez, L., La cour du Pape Paul III., I–II., Paris 1932.

I. A katolikus megújhodás (reform, restauráció) fogalma és kezdete

Az 1555-től (augsburgi béke) 1648-ig (vesztfáliai béke) terjedő korszakot a történészek általában az *„ellenreformáció" korának* nevezik. Ez az elnevezés azonban se nem régi, se nem találó. A szót először Pütter göttingeni evangélikus jogász használta (1776), általánossá Moritz Ritter német történész által vált (1889). Annyit jelent, mint a protestánssá lett országok és alattvalók erőszakos visszatérítése a katolikus egyházba. Tagadhatatlan, hogy volt ellenreformáció is, de ez a kornak csak egyik, s méghozzá nem is fő vonása volt a sok közül. Hiszen Itáliában és

Spanyolországban, valamint annak tengerentúli gyarmatain nem volt ellenreformáció, Spanyolország „aranykorát” (Siglo de oro) élte; Anglia is az Erzsébet-kori kulturális, gazdasági és tengerészeti fejlődés csúcspontját érte el; a Németalföldön sem lehet ellenreformációról beszélni. A kor a vallási türelmetlenség és vallási háborúk ideje volt, miért is az újabb egyetemes történetírás inkább a *vallásháborúk koráról* beszél. Ezen a sokrétű és bonyolult folyamaton belül a katolikus egyházat a belső megújhodás (reform, restauráció) jellemezte. Ez nyomta rá a bélyegét a korra, és ezért a katolikus történetírás az „ellenreformáció” elnevezést csak mint a katolikus reform *egyik* jellemző vonását fogadja el, semmiképpen sem pedig mint az egész korszak karakterisztikumát.

A katolikus megújulás belső erőit azokból a reformtörekvésekből merítette, amelyek Spanyolországban és Itáliában a késő középkor óta törés nélkül fennállottak. Itáliában az egyházi és vallásos élet igen intenzív volt, ékes bizonysága ennek új szerzetesrendek alapítása. Különféle vallásos társaságok, oratóriumok egész sora keletkezett, mint új, a reformot terjesztő rendek pedig az orsolyiták, barnabiták, szomaszkaiak, kapucinusok és a teatinusok váltak ki. *Merici Szent Angela* (†1540) 1535-ben Bresciában egy női társaságot alapított otthontalan leányok gyámolítására. Ebből fejlődött ki az orsolyiták rendje. *Aemiliani Szent Jeromos* (rövidítve Miani, †1537) Somascában árvaházat létesített. Követőit később rendbe szervezte. A szomaszkai szerzetesek árvák nevelésére, betegek és szegények istápolására szentelték magukat. *Zaccaria Szent Antal* (†1537) az első, Szent Barnabásról elnevezett kolostoráról a barnabitáknak hívott rendet alapította. Ennek a papi társulatnak a kizárólagos célja népmissziók tartása volt. Az olasz ferencesek obszerváns irányából lassan egy újabb reform-mozgalom vált ki, amely még szigorúbb életmódra és népmissziókra kötelezte magát. Mint *kapucinus* szerzetesek váltak ismertté. A rend azonban előbb még belső válságokon ment át, főként amikor negyedik általános helynöke és ünnepelt szónoka, Bernardino Ochino 1542-ben protestánssá lett. A rend pápai megerősítést 1619-ben nyert. A teatinusok rendjét *Thiene-i Szent Kajetán* (†1547) alapította 1524-ben jámbor papi társaságként. Amikor a rend első főnöke, Giovanni Carafa pápa lett (IV. Pál), a társaság nagy virágzásnak indult és az egyháznak számos kiváló püspököt adott.

Spanyolországban a katolikus megújhodás az egész püspöki karra, valamint a monasztikus és kolduló rendekre is kiterjedt. Ez 1478-ban indult

meg a *sevillai nemzeti zsinattal*, majd *Hernando Talavera* (†1507) granadai érsek és *Ximenes de Cismeros* (†1517) bíboros, toledói érsek nagyszabású reformtörekvéseivel folytatódott, később pedig a különféle szerzetesrendek, főként a koldulórendek megreformálásával nyert betetőzést. A katolikus megújhodás leghatásosabb szerzetesrendje, a *Jézus-társaság*, a jezsuiták rendje is itt keletkezett.

Alapítója, *Loyolai Szent Ignác* (Inigo López de Loyola, 1491–1556) régi baszk nemesi családból származott és a családi hagyományhoz híven katonai pályára lépett. Amikor 1521-ben Pamplona ostrománál súlyosan megsebesült, hosszan tartó betegágya unalmában a szász Ludolf „Krisztus életét” és a „Szentek életét” kezdte olvasni. Ez olyan hatással volt rá, hogy életmódjának megváltoztatására szánta el magát. Felgyógyulása után a monserrat-i kolostor kegyképe előtt, majd a Manresa magányában (itt írta lelkigyakorlatos könyvének első fejezeteit) megtörtént teljes belső átalakulása. Életcélja azonban még nem lebegett tisztán szeme előtt. Az a szándéka, hogy a Szentföldön hitterjesztő legyen, nem járt sikerrel. Ezután pap akart lenni. Tanulmányait Alcalában, majd Salamancában, 1528-tól pedig Párizsban folytatta. Itt 1534. augusztus 15-én hasonló gondolkodású társaival tisztasági és szegénységi fogadalmat tett, majd elhatározták, hogy a Szentföldre zarándokolnak. A háborús események miatt azonban Velencében megrekedtek. Ott is lettek pappá szentelve. 1538-ban Szent Ignác társaival Rómába ment, társaságát (Compania de Jesus) renddé szervezte és letette az engedelmességi fogadalmat. Ehhez járult később még egy negyedik fogadalom is: minden jezsuita a pápa személyes rendelkezésére áll. 1540. október 27-én „Regimini militantis Ecclesiae” kezdetű pápai bulla hagyta jóvá a rendet, amely kezdeti nehézségek ellenére – még a pápaság részéről is – csakhamar szédítő gyorsasággal egész Európában elterjedt és a katolikus megújulás legfőbb eszköze lett. A szigorúan monarchikusan berendezett Jézus-társaság elsősorban nagyszerűen kiképzett lelkes tagjai által érte el a lelkipásztorkodás és a nevelés terén rendkívüli sikereit.

II. Az egyetemes zsinat összehívásának problémái

A reformáció elterjedésének legerősebb gátja egy egyetemes zsinat lett volna. Ezt a protestánsok nemcsak követelték, hanem – igaz, hogy német földön – tekintélyét kezdetben el is fogadták volna. Sajnos nem így alakult

a történelem, s ez elsősorban a pápaságon múlott. Okulva a konciliarizmus keserű tapasztalatain a pápák hosszú ideig még politikai eszközökkel próbáltak a reformáción úrrá válni. X. Leó pápa halála után a bíborosok az utrechti születésű Hadrian Florensz d’Edelt löweni egyetemi tanárt, V. Károly nevelőjét választották pápának. A határozatlan és a kúriai viszonyokat teljesen félreismerő *VI. Hadrián* (1522–1523) azonban csak 21 hónapig uralkodott és reformkísérleteivel még a pápai udvarban is kudarcot vallott. 1523. január 23-án Francesco Chieregati legátus által egy brévét és egy instrukciót olvastatott fel a nürnbergi birodalmi gyűlésen, amelyben minden szépítés nélkül a pápák bűneit is bevallotta és a hitegység érdekében mindenkitől bocsánatot kért. De a rendek azt válaszolták, hogy egy egyetemes zsinatig és a német nép sérelmeinek megszüntetéséig békés egységről szó sem lehet. A nyugati fejedelmek között is ő volt az egyetlen, aki Magyarország megsegítését a törökkel szemben szívén viselte. Utóda X. Leó pápa unokaöccse, a törvénytelen származású Giuliano de Medici, *VII. Kelemen* (1523–1534) lett. Pápasága az egyháztörténelem legszerencsétlenebbjei közé tartozik. Kifogástalan életet élt ugyan és a reform ügyét is a szívén viselte, de bizonytalan és habozó természete miatt semmiben sem tudott önállóan dönteni és teljesen környezete befolyása alatt állt. Főként két pápai tanácsadó, a német Schönberg és a szicíliai Giberti voltak rá döntő hatással. Kelemen pápa legfőbb célkitűzése nem a belső egyházi reform és a zsinat, hanem a II. Gyula pápa által létesített pápai állam megszilárdítása volt. A Spanyolországtól Magyarországig terjedő Habsburg birodalomban ennek egyik akadályát látta, és ezért I. Ferenc francia királlyal szövetkezett (Cognaci liga, 1526). Ennek következménye természetesen az volt, hogy V. Károly hadai Olaszországba is betörtek, és maga Róma is háborús hadszínttérré vált. A császár hadvezér nélkül maradt zsoldosai 1527. május 6-án az Örök Várost is bevették, teljesen kifosztották és a lakosság egy részét kardélre hányták (sacco di Roma). A protestáns zsoldosok még a papokat, szerzeteseket és apácákat sem kímélték. VII. Kelemen pápa az Angyalvárba menekült, de hamarosan kénytelen volt megadni magát és aláírni egy megalázó békét. Ezután inkább már a reformnak szentelte magát, de annak megindítása már utódjára várt. III. Pál pápa (1534–1549), Alessandro Farnese mint bíboros teljesen világias, sőt ledér életet élt, idősebb korára azonban megkomolyodott és mint pápa belátta a reform és egy egyetemes zsinat szükségességét. Bár

személy szerint még nem volt reformpápa, mert mértéktelen nepotizmusa több bonyodalomba is sodorta, pápasága mégis fordulópontot jelentett a katolikus egyház életében. Reformbeállítottságú bíborosokat nevezett ki, azokból egy reformkongregációt alakított (1536), és ennek 1537-ben elkészített szakvéleménye („Consilium de emendanda ecclesia”) később a trienti zsinat egyik irányelvéül szolgált. Az új szerzetesrendeket is támogatta és a jezsuita rendet is ő erősítette meg. A zsinat útjában most már nem a pápa, hanem a francia király állott, aki attól tartott, hogy azáltal a császár hatalma megerősödik. A zsinat leghatásosabb szószólója kétségtelenül V. Károly volt, aki 1529 óta minden erejét latba vetette, hogy az egyetemes zsinat összeülhessen. Az I. Ferenc fölött 1538-ban aratott győzelem és az 1540es sikertelen regensburgi megegyezés után úgy látszott, hogy a zsinat végre nyélbe üthető. A császár sürgetésére a pápa a zsinatot 1542. június 29-re Trientbe össze is hívta. Ekkor azonban I. Ferenc a császárnak negyedszer is hadat üzent, és csak az 1544-ben Crepyben aláírt békeszerződésben lehetett a francia királyt arra kényszeríteni, hogy az egyetemes zsinatba beleegyezzen.

11. A trienti egyetemes zsinat (1545–1563)

Irodalom: I–IV. Jedin, H., Geschichte des Konzils von Trient, Freiburg I^2 1951, II 1957, III 1970, valamint: Das Konzil von Trient – Ein Überblick über die Erforschung seiner Geschichte – Roma 1948; Schreiber, G., Das Weltkonzil von Trient, I–II., Freiburg 1951; Alberigo, G., Das Konzil von Trient in neuer Sicht (Concilium) 1 (1965) 574–583.

I. Cristiani, L., L’église à l’époque du Concile de Trente, Paris 1948; Müller, G., Zur Vorgeschichte des Tridentinums (Zeitschrift für Kirchengeschichte) 74 (1963) 83–108.

II. de Castro, J., Portugal no Concilio de Trento, I–IV., Lissabon 1944–46; Gutiérrez, C. Españoles en Trento, Valladolid 1951; Alberigo, G., I vescovi Italiani al Concilio di Trento, Firenze 1959; Rogger, I., Le nazioni al Concilio di Trento, Roma 1952; Walz, A., I domenicani al Concilio di Trento, Roma 1961.

III. Mercati, A., Prescrizioni pel culto divino nella diocesi di Reggio-Emilia del Vescovo Card. Marcello Cervini. Reggio-Emilia 1933; Pecchiai, P., Roma nel Cinquecento, Bologna 1948; Monti, G. M., Ricerche su Papa Paolo IV. Carafa, Benevent 1925; Torriani, I., Una tragedia nel Cinquecento romano: Paolo IV. e suoi nepoti, Roma 1951.

IV. Jedin, H., Seripando, I–II., Würzburg 1937, valamint: Krisis und Wendepunkt des Trienter Konzils, Würzburg 1941, valamint: Der Abschluss des Trienter Konzils, Münster[2] 1964; Paschini, P., Venezia e l'Inquisizione romana da Giulio III a Pio IV., Padua 1959; Garocci, G., Lo stato della Chiesa nella seconda metà del secolo VI., Milano 1961.

I. A zsinat előzményei

III. Pál pápa trónralépésétől az egyetemes zsinat összehívását tartotta szem előtt. A legnagyobb nehézséget a zsinat helyének kijelölése okozta, mert míg a német protestánsok és a császár egy birodalmi várost követeltek, addig I. Ferenc francia király csak úgy akarta a zsinathoz beleegyezését adni, ha az francia földön fog lezajlani. Amikor 1536 tavaszán V. Károly Rómában járt, megegyezett Pál pápával Mantua városában. Ez, ha nem is tartozott a német birodalomhoz, német hűbér volt. A protestánsok és I. Ferenc azonban a leghevesebben ellenezték a tervet, pedig a zsinatot Mantuába már egy pápai bulla össze is hívta. Amikor a mantuai herceg a zsinat biztonsága érdekében a császártól 6.000 fegyveres felállítását kérte, világossá vált, hogy a protestánsok sohasem jönnének az oroszlán barlangjába. Pál pápa tehát áthelyezte a zsinat üléshelyét *Vicenzába* (1537), amely Velence fennhatósága alatt állott. A háborús viszonyok miatt azonban nem jöttek össze a püspökök, és a pápa kénytelen volt a zsinatot felfüggeszteni. A protestánsok ujjongtak és a felfüggesztésben annak bizonyítékát vélték látni, hogy a pápa nem is óhajtotta őszintén a zsinatot. 1542-ben aztán újra összehívta Pál pápa a zsinatot, azúttal az olaszországi *Trientbe*, amelynek mindenkori püspöke birodalmi herceg volt. Egyelőre ebből sem lett semmi a császár és a francia király között kitört negyedik háború miatt. V. Károly győzelme után a crepyi békében (1544. szeptember) aztán a francia királyt arra kényszerítette, hogy a zsinatba beleegyezzen. 1544 novemberében Pál pápa „Laetare Jerusalem" kezdetű bullájával 1545. március 15-re a zsinatot *Trientbe* ismét összehívta.

II. A zsinat első ülésszaka (1545–1548)

1545 tavaszán a zsinatot még olyan kevesen látogatták, hogy meg sem lehetett nyitni. Erre csak december 13-án került sor Del Monte, Cervini és az angol Pole bíboros-delegátusok elnöklete alatt, ekkor is mindössze 31 zsinati atya volt jelen. A pápai legátusok nem hoztak magukkal zsinati ügyrendet, ezt maga a zsinat dolgozta ki. Abban állapodtak meg, hogy szavazati joggal csak a püspökök és a szerzetesrendek főnökei bírnak, a püspökök és intézmények (egyetemek) követei azonban a tanácskozásokon részt vehetnek. Maguk a tanácskozások három fokon történtek. A felvetett problémákat előbb szavazat nélküli teológiai bizottságok (congregationes theologorum) dolgozták ki, majd ezek eredménye fölött az atyák ún. általános gyűlésekben (congregationes generales) szavaztak, végül pedig általános szótöbbség esetén a határozatokat ünnepélyes ülésen (sessio sollemnis) hivatalosan megerősítették.

A zsinat feladatát a pápai összehívó bulla a katolikus hit világos megfogalmazásában, az egyház reformjában és a béke biztosításában jelölte meg. A császár azonban a protestánsok visszatérítése érdekében mindenekelőtt a reformról akart tárgyalni. Az atyák 1556. január 22-én végül is abban egyeztek meg, hogy a katolikus hit és a reform ügyeit egyidőben tárgyalják. Ezzel kapcsolatban a pápa rendelkezése szerint a zsinat nem azt tisztázta, ki heretikus, hanem, hogy mi az egyház tanítása és mi nem felel meg ennek. A zsinat tehát tárgyilagos munkát végzett. A 4. ülésen a protestáns „sola scriptura” elvvel szemben a *Szentírás és a Szenthagyomány* egyenértékűségét („pari pietatis affectu”) tisztázta, az 5. és 6. ülésen az *eredeti bűnről* és a *megigazulásról* szóló katolikus tanítást fogalmazta meg, a 7. ülésen pedig a *szentségek* hetes számát és azok teológiáját adta elő. Mindez a reformáció központi teológiai problémája volt.

1547. március 11-én Pál pápa a zsinatot tífuszjárvány és a schmalkaldeni háború miatt *Bolognába* helyezte át. Míg a spanyol püspökök egy része Trientben maradt, az atyák nagy többsége Bolognában folytatta zsinati munkáját. Emiatt, valamint Pál pápa családi politikája miatt (fiát, Pierluigit Parma és Piacenza hercegévé akarta tenni) a pápaság és a császárság közti viszony igen feszültté vált, s Pál pápa a zsinatot – amely egy éve már nem is ülésezett – 1549. szeptember 14-én felfüggesztette. A pápa és a császár

közötti háború kitörését csak III. Pál pápa halála (1549. november 10.) akadályozta meg.

III. A zsinat második ülésszaka (1551–1552)

Pál pápa utóda az eddigi bíboros-legátus, Giovanni del Monte, *III. Gyula* (1550–1555) lett. Ő 1550 novemberében a császár sürgetésére a zsinatot újra visszahelyezte Trientbe, amely 1551. május 1-én nyílt meg. Ősztől kezdve ezen most már a német püspökök is részt vettek, egyelőre azonban tiltakozásul távol maradtak a francia zsinati atyák. A zsinat 13. ülése az átlényegülés tanát, a 14. pedig a bűnbánat fogalmát tisztázta. Néhány reformhatározatot is hozott, főként a püspöki jurisdikcióra és a világi főkegyuraságra vonatkozólag, ezek azonban még elégtelenek voltak.

1552 januárjában végre a német protestánsok követei is megjelentek a zsinaton. Azt követelték, hogy a zsinat a protestáns teológusok megjelenéséig tanácskozásait függessze fel, az eddigi határozatokat nyilvánítsa semmissé, munkájának további alapelvéül kizárólag a Szentírást tegye és függetlenítse magát a pápától. Azzal vádolták a zsinatot, hogy eddig nem volt egyetemes, mert nem minden nép vett azon részt, nem volt független, mert a pápának volt alárendelve, és nem volt keresztény, mert „igaz” keresztény tanokat kárhoztatott.

Ezek után megegyezésről a katolikusok és a protestánsok között szó sem lehetett. Mielőtt azonban még a párbeszéd fonala megszakadt volna, kitört Németországban a „fejedelmek felkelése” és a protestáns hadak Dél-Németországra törtek. 1552. április 22-én a zsinat ezért üléseit bizonytalan időre elnapolta. III. Gyula pápa ezután a reformot pápai rendelkezésekkel akarta megvalósítani. De ő inkább a fontolgatás, mint a tett embere volt.

Halála után a bíborosok a szentéletű zsinati legátust, Marcello Cervinit választották meg pápának. *II. Marcellus* (1555. április 10–30.) csak húsz napig uralkodott, de határozott fellépésével az egyházi reformot diadalra segítette. Utóda a szintén reformbarát, volt theatinus rendfőnök, Giovanni Carafa, *IV. Pál* pápa (1555–1559) lett. A 79 éves egyházfő fiatalos hévvel vette az egyház és a reform ügyét a kezébe. Sajnos azonban nem a zsinat folytatásának szentelte erejét, hanem a római inkvizícióval elhamarkodott és túl szigorú intézkedéseket hozatott. Politikailag is különféle konfliktusokba bonyolódott; ezt főleg nápolyi lokálpatriotizmusának és rossz tanácsadóinak köszönhette. Amikor meghalt, az egyház helyzete

szinte katasztrofális volt. Katolikusnak tulajdonképpen csak Itália és Spanyolország maradt, Németország kétharmadrésze már protestáns volt, a skandináv államok és Anglia az egyháztól végérvényesen elszakadtak, a kálvinizmus pedig Franciaországban, valamint Kelet- és Közép-Európában egyre jobban terjedt.

IV. A zsinat harmadik ülésszaka (1562–1563)

A zsinat folytatását *IV. Pius* pápa (1559–1563) tette lehetővé, aki, bár korábban színtelen egyéniség volt, választása után a reformpárt híve lett. 1560. november 29-én hívta össze újra a zsinatot Trientbe, és ez 1562. január 18-án 117 zsinati atya jelenlétében nyílt meg. A zsinatnak ez a szakasza volt az egyházi reformot illetően a leggyümölcsözőbb, de a legviharosabb korszaka is. Mint IV. Pius választásánál, úgy a zsinaton is két párt alakult: az ultramontánusokkal szövetkezett franciáké és a pápai kúria érdekeit szem előtt tartó „zelanti”-aké (buzgóké). A reformot illetően mindkét párt egyetértett, de már a pápai fölmentés kérdésében erősen meghasonlottak, és a kirobbant ellentéteket csak a kérdés elodázásával lehetett elsimítani. A zsinat 21. és 22. ülése az Oltáriszentség tanát és a szentmise áldozati jellegét mondotta ki, a 23. ülés az egyházi renddel, a 24. pedig a házasság szentségével foglalkozott. A *Tametsi* rendelettel a házasságok megkötését két tanú előtt a plébánosok elé utalta. Egyúttal egy egész sor rendelkezést is hozott az egyházi reformmal kapcsolatban: papneveldék felállítását, az egyházmegyék püspöki látogatását, egyházmegyei és tartományi zsinatok megrendezését stb. írta elő. A 25. ülés a búcsúkkal, szentek tiszteletével foglalkozott. Ezzel 1563. december 4-én be is zárult a trienti zsinat. Határozatait IV. Pius 1564. január 26-án megerősítette. Döntéseinek megvalósítása – mely a katolikus válasz volt a protestáns reformációra – most az egész egyetemes egyházra hárult. Ez több évtizedes, csaknem évszázados feladatot jelentett.

12. A zsinati reformhatározatok végrehajtása: a katolikus megújhodás

Irodalom: I. Browne Olf, L., The Sword of Saint Michael – The Life of Pius V., Milwaukee 1943; Grente, G., Le pape des grands combats, Paris^2 1956; Pechiai, P., Roma nel Cinquecento, Bologna 1949; Castano, L., Gregorio XIV., Torino 1957; A pápák életére ma is változatlanul alapvető:

Pastor, L. von, Geschichte der Päpste, VIII–XI. kötet; Delumeau, J., Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle, I–II., Paris 1959; Barbiche, B., La politique de Clément VIII. (Mélanges d’archéologie et d’histoire), 74 (1962) 289–328; Braudel, F., La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l’époque de Philipp II., Paris 1949; Mattingly, G., Die Armada, München 1960.

II. Silvero de S. Teresa, Historia del Carmelo descalzo, I–IV., Burgos 1935–36; Auclair, M., Das Leben der hl. Theresa von Avila, Zürich 1953; Peers, E. A., A Handbook to the Life and the Times of St. Theresa and St. John of the Cross, London 1954; Trochu, F., François de Sales, I–II., Lyon–Paris 1946; de la Bedoyère, M., Francis de Sales, London 1960; Cognet, L., La Spiritualité française au XVIIIe siècle, Paris 1949, valamint: De la dévotion moderne à la Spiritualité française, Paris 1958.

III. Giacon, C., La seconda scolastica, I–III., Milano 1946–50; Getino, L. G., Francisco de Vitoria, Madrid[2] 1930; Brodrick, J., Robert Bellarmine, Saint and Scholar, London 1961; Stegmüller, F., Geschichte des Molinismus, Münster 1935; Mugica, P., Bibliografia Suareciana, Granada 1948; Roncalli, A., Il Cardinale C. Baronio, Roma 1961; Peeters, P., L’oeuvre des Bollandistes, Bruxelles 1961.

IV. Kirschbaum, E., L’influsso del Concilio di Trento nell’arte (Gregorianum), 26 (1945) 100–116; Mâle, E., L’art religieuse après le Concile de Trente, Paris[2] 1951; Friedrich, C. J., Das Zeitalter des Barock, Stuttgart 1954; Veit, A.–Lenhart, L., Die Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock, Freiburg 1958; Jedin, H., Das Tridentinum und die bildenden Künste (Zeitschrift für Kirchengeschichte), 94 (1963) 321–339; Fellerer, K. G., Palestrina, Regensburg 1930; Boetticher, W., Orlando di Lasso und seine Zeit, Kassel 1958.

I. A pápaság megújhodása

Mint ahogy a reformáció keletkezése és elterjedése sem pillanat műve volt, úgy a katolikus megújhodás is hosszú időt vett igénybe. Lassan azonban az egyház a reformáció által okozott bénultságból öntudatra ébredt. Sokat, rengeteget vesztett, de ami megmaradt, az most lassan magára

eszmélt. A trienti zsinat megmutatta azt az utat, amelyen az egyháznak haladnia kellett; a belső megtisztulás egyetlen célra vezető ösvényét. Ezt a pápaság is belátta. *V. Pius* (Michaele Ghislieri 1566–1572) személyében 300 év után ismét egy szent foglalta el az egyház trónját. A korábbi domonkos szerzetes választása után is szigorú aszkéta életet élt és legfőbb feladatának az egyház reformját tartotta. A zsinati határozatok végrehajtásáról a legmesszebbmenő módon gondoskodott. Az elődje által felállított bíborosi kongregációt a zsinati döntések magyarázatával kapcsolatban (Congregatio S. Concilii) kiépítette, külön bíborosi bizottságot alapított a missziók és a hit megőrzése érdekében (1568), előírta az egyházmegyék püspöki vizitációit – ő maga a Szent Péter- és a lateráni bazilikát vizitálta –, elrendelte az egyházmegyei zsinatok megtartását, könyörtelen szigorral végrehajtotta a pápai udvar reformját és véget vetett a pápai hivatalokban folyó megvesztegetéseknek és hivatalvásárlásoknak. 1566-ban kiadta a papság számára a zsinat által javasolt római katekizmust, 1568-ban a megreformált római *breviáriumot*, 1570-ben pedig a római *misekönyvet*. Ha egyházpolitikája a Szent Liga létesítésén és a lepantói győzelmen (1571. október 7.) kívül általában szerencsétlen is volt (politikája Angliával, Spanyolországgal és Franciaországgal szemben), az egyház belső életét tekintve mégis a legérdemesebb pápák közé tartozik. Szentté 1712-ben avatták. Utóda, *XIII. Gergely* nem kisebb buzgalommal folytatta a megkezdett reformot. Gergely pápa (Ugo Boncompagni, 1572–1585) nevét nemcsak a naptár-reformmal, hanem főként az egyházi megújhodást elősegítő új pápai nunciatúrák (Grác, Luzern, Köln) felállításával, a római Gregoriana egyetem megalapításával és új szellemű papok képzésére létesített különféle római papnevelők (Germanicum, Hungaricum stb.) életre hívásával örökítette meg. *V. Sixtus* pápa (1585–1590) uralkodása alatt a megújhodott pápaság hatalma és tekintélye csúcspontját érte el. Sixtus pápa kemény, de zseniális egyházfő volt. Kiváló szervezőképességét a pápai kúria átszervezésénél bizonyította be. A VII. Gergely óta fönnálló hivatalokat (kancellária, kamara, datária, paenitentiária, rota) meghagyta ugyan, de legtöbb feladatukat új bíborosi kongregációk (minisztériumok) ügykörébe utalta. 1590-ben kiadta a Vulgata-szentírás revízióját is. Ez már – az elsietett munka és a becsúszott hibák miatt – kevésbé volt szerencsés. Utódai, *VII. Orbán* (1590), *XIV. Gergely* (1590–1591) és *IX. Ince* pápák (1591) csak néhány hónapig

uralkodtak, úgyhogy a reformra nem hathattak. Annál fontosabb volt *VIII. Kelemen* (Ippolito Aldobrandini, 1591–1605) pápasága. Megfontoltabb volt Sixtusnál és a nepotizmustól sem volt mentes, de mélyen vallásos volt és az egyházi reform szószólója. Uralkodása idején állott be az európai politika nagy változása: Spanyolország elvesztette egyedüli vezető szerepét a nagyhatalmak sorában (a spanyol armada veresége, 1588). Anglia gyengesége miatt még nem léphetett egyelőre örökébe, a vezető szerepet ezért 150 évre Franciaország vette át. II. Fülöp spanyol király hiába próbálta a pápát egy franciaellenes szövetségre rábírni, VIII. Kelemen várakozó álláspontra helyezkedett. Az idő tényleg neki adott igazat: IV. Henrik francia király felvette a katolikus hitet és országa továbbra is az egyház támasza lett.

II. Egyházi élet a zsinat után

A zsinat a katolikus tanítást tisztázta és az eddigi teológiai bizonytalanságokat felszámolta. Az egyházi élet középpontjába a lelkipásztorkodást állította, a püspökök hatalmát megerősítette, de egyúttal szigorú ellenőrzés alá is vonta és az egyházi javadalmak halmozását megszüntette. A pápai kúria a szigorú centralizmus elvére tért át, de a reform szellemében. Róma az egyház szíve és központja lett, az 1575-ös és 1600-as szentévek pedig a katolikus közösségi öntudatot élesztették fel. Új *püspöki* típus tűnt fel, a jó pásztor példája. Ennek különösen kiemelkedő megtestesítői voltak *Borromei Szent Károly* († 1584), Milánó érseke és *Szalézi Szent Ferenc* (†1622) genfi püspök. A kor a szentek kora lett. A szerzetesek közül különösen *Néri Szent Fülöp* († 1595), az Oratórium megalapítója, *Avilai Nagy Szent Teréz* (†1582) misztikus egyházdoktor és a sarutlan kármeliták megreformálója, *Keresztes Szent János* (†1591), *Merici Szent Angela* (†1591), *Istenes Szent János* (†1550), *Lellisi Szent Kamill* (†1614), *Chantal Szent Franciska* (†1622), *Eudes Szent János* (†1680) és *Páli Szent Vince* (†1660) tűntek ki. Nyomukban nemcsak új szerzetesrendek virágoztak, hanem az egyházi élet is megújhodott. Különösképpen a misztika, az aszkézis és a keresztény karitász soha nem látott fokot ért el.

A trienti zsinat a plébánosoknak kötelességévé tette, hogy minden vasár- és ünnepnap prédikáljanak. Egyházi beszédeikkel továbbra is főként a kolduló rendek tűntek ki, a jezsuiták elsősorban a hitvitázó beszédeket ápolták. Általában tematikus prédikációkat tartottak, s jellemző, hogy a kor

egyik híres szónoka, *Brindisi Szent Lőrinc* († 1616) is szorosan a Szentíráshoz igazította beszédeit.

A papságnak a hitoktatásban a zsinat után egész sor katekétikus könyv állott rendelkezésére. Szinte minden országban külön katekizmus keletkezett, amelyek a helyi érdekekre különös tekintettel voltak (Németországban Canisius: Parvus Catechismus, Olaszországban Bellarmin: Dottrina cristina breve, Franciaországban Augers: Catechisme, Spanyolországban Astete: Doctrina christina stb.). A római breviárium és misekönyv használata a papság körében csak lassan terjedt el és az 1614-ben kibocsátott római rituálé sem volt egyelőre kötelező, de a liturgiát természetesen mindenütt erősen befolyásolta.

A szentségek kiszolgáltatásának rítusa és gyakorisága még mindenütt – mint korábban – nagy helyi különbségeket mutatott fel. Az évi egyszeri gyónás–áldozás volt a szokásos, évi négyszeri az új rendek által szorgalmazott buzgó vallásosság jele volt. Az eddigi hordozható gyóntatószék, amelyet szükség szerint az oltár közelében állítottak fel, most a „Rituale Romanum" nyomában állandó helyet kapott a templomban, terjedelmesebb lett, ráccsal lett ellátva és művészi formát nyert. A szentáldozást rendszeresen szentgyónás előzte meg. Az Oltáriszentség őrzésére a tabernákulum az oltáron kapott állandó helyet, a szentély oldalához épített szentségházak pedig lassan eltűntek.

III. A teológiai tudományok megújulása

A teológiai tudományok megújulása szintén Spanyolországból indult ki. A spanyol teológusok már a trienti zsinaton feltűnést keltettek tudásukkal. Főként a spanyol domonkosok és jezsuiták tartoztak az élvonalba. A megújuló teológiai tudományok központja a *salamancai* egyetem lett, amely jelentőségben a hanyatlásnak indult párizsi Sorbonne-t messze megelőzte. A pozitív teológiai tudományok is virágzásnak indultak, így az egyháztörténelem, szentírási szövegkritika, azonban még inkább a spekulatív teológia, amely Aquinói Szent Tamásra támaszkodva főként a dogmatika terén alkotott jelentőset. A domonkos iskola legkiválóbb képviselője *Francisco de Vittoria* (†1546), *Melchior Cano* (†1560) volt, a jezsuiták közül pedig főként *Francisco de Toledo* (†1596), *Gabriel Vázquez* (†1604) és *Francisco de Suárez* (†1619) tűntek ki. A 16. század végén a két teológiai iskola között heves vitára került sor. Erre elsősorban az isteni

kegyelem és mindenhatóság, valamint az emberi szabadság közötti viszonynak az ókortól fogva vitatott problémája szolgáltatott alkalmat. A domonkosok szellemi vezére *Domingo Bañez* (†1604) volt, aki fő művében, „De vera et legitima concordia liberi arbitrii cum auxiliis gratiae Dei efficaciter moventis humanam voluntatem” (1600) azt fejtegette, hogy az isteni kegyelem indítja (praemotio et praedeterminatio) az emberi akaratot cselekvésre. Vele szemben *Louis de Molina* (†1600) azt tanította, hogy a kegyelem hatékonysága nem a belső természetből árad, hanem attól függ, vajon Isten ún. közbülső tudása (scientia media) révén azzá teszie. A vita eldöntésére VIII. Kelemen pápa egy külön bíborosi bizottságot állított fel (Congregatio de auxiliis gratiae), de ennek sem sikerült az ellentéteket áthidalnia. 1607-ben V. Pál pápa fel is oszlatta a bizottságot, megengedte mindkét felfogás – a molinizmus és a banezianizmus (tomizmus) – hirdetését, és megtiltotta, hogy egyik iskola a másikat eretneknek bélyegezze.

A katolikus apológia nagy mestere *Bellarmin Szent Róbert* (†1621), a modern katekizmus megteremtője, „Németország második apostola” *Canisius Szent Péter* (†1597), a katolikus szentírástudomány nagy szakértője *Sienai Sixtus* (†1569, Bibliotheca Sancta) volt. A hagiográfia és patrisztika főként a belga *Jean Bolland* (†1665) fáradozása révén indult fejlődésnek. A protestáns Flaccius Illyricus által szerkesztett Magdeburgi Centuriókra *Cesare Baronio* (†1607) adta meg a választ és „Annales ecclesiasticae” című többkötetes művével a forrásokon nyugvó kritikai katolikus történetírás alapját vetette meg.

IV. Barokk művészet és vallásosság

A barokk szó művészettörténeti fogalom (portugál *barocco* = szabálytalan gyöngy), és átvitele az egyháztörténelemre helytelen, legalábbis nem szakszerű. Hiszen a barokk stílus a 16. század elejétől egészen a 18. századig uralkodott és a század végén a rokokó formával ért véget, miközben az egyház alapvető változásokon ment át. A trienti zsinat mindent akart, csak nem új művészeti stílust; a zsinat utáni teológia azonban a művészeteknek is benső tartalmat adott. Megkezdődött az Eucharistia, a Mária-kultusz és a szentek tiszteletének bensőséges művészi kifejezése. A barokk művészet Rómában keletkezett, amikor az egyház öntudatra ébredt és a vallásos élet újra pezsgésnek indult (V. Pius, V. Sixtus

pápák kora). Első kifejező formája a római jezsuita *al Gesu* templom (1568–1584) volt.

Az egyházi polifon zene is fénykorát élte. *Palestrina* (†1594), *Orlando di Lasso* (†1594) és *Thoma de Vitoria* (†1611) munkássága a vallás és a zene világának tökéletes harmóniáját jelentette. Az 1615-ben megjelent „Graduale Romanum” (Medicea) a gregorián dallamokat humanisztikus elvek szerint alakította át.

Az irodalomban megjelent a vallásos dráma, a szerzőikről sokszor *jezsuita-drámának* nevezett színházi irodalom. Különösen *Jakob Bidermann* (†1639) művei (Cenodoxus, Adrianus, Philemon Martyr) voltak kiemelkedőek.

A népi vallásosság jellemző vonása volt a különféle ájtatosságok, körmenetek és zarándoklatok gyakori megrendezése. Különféle jámbor egyesületek (confraternitates) is keletkeztek, ezek főként a latin államokban örvendtek különös népszerűségnek. Az úrnapi körmenetek mindenütt rendkívül ünnepélyes külső keretet kaptak, leginkább azonban Spanyolországban. A Szűzanya tisztelete rendkívüli fokot ért el, szinte a katolikus vallásosság külső jele és fokmérője lett. A jezsuita Mária-kongregációk, híres kegyhelyek (Loretto, Mariazell, Altötting stb.), imák (rózsafüzér, lorettói litánia stb.) gondoskodtak az Istenanya buzgó tiszteletéről. A katolikus vallásos élet valóban meghitt és bensőséges lett, mint még talán soha, sem előbb, sem később.

13. A vallásháborúk és a katolikus ellenreformáció kora (1555–1648)

Irodalom: I. Katzenbach, F. W., Das Ringen um die Einheit der Kirche, Stuttgart 1957; Christiani, L., Tolérance et intolérance religieuses au XVIe siècle: Journal of World-History 5 (1959) 857–878; Lecler, L., Histoire de la tolérance au siècle de la réforme, I–II., Aubier 1955. (németül: Geschichte der Religionsfreiheit, I–II., Stuttgart 1965); Meinecke, F., Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte, I., München 1960.

II. Hannoteaux, G., Histoire du card Richelieu, I–IV., Paris 1893–1947; Wedgwood, C. V., The Thirty Years War, London 1944. (átdolgozott német fordítása: Der dreißigjährige Krieg, München 1967); Burkhardt, C. J., Richelieu, München 1947; Braubach, M., Der Westfälische Friede, Münster

1948; Sturmberger, H., Aufstand in Böhmen, München 1959; Dickmann, F., Der westfälische Frieden, Münster 1959; Repgen, K., Die römische Kurie und der westfälische Friede, I., Tübingen 1962.

III. Pastor, L., Geschichte der Päpste, XII–XIV.; Albrecht, D., Die deutsche Politik Papst Gregors XV., München 1956; Ulianich, B., Paolo Sarpi – Lettere ai Gallicani, Wiesbaden 1961; Chabod, F., La politica di Paolo Sarpi, Venezia 1962; Stella, A., Chiesa e stato nelle relazioni dei nunzi pontifici à Venezia, Cittá del Vaticano 1964; Kraus, A., Die päpstliche Staatssekretarie unter Urban VIII., Freiburg 1964.

IV. Paulus, N., Hexenwahn und Hexenprozeß vornehmlich im 16. Jahrhundert, Freiburg 1910; Llorca, B., La Inquisición en España, Madrid[2] 1946; Dessauer, F., Der Fall Galilei und wir, Frankfurt a. M.[2] 1949; Zwetsloot, H., Friedrich Spee und die Hexenprozesse, Trier 1954; Rosenfeld, E., Friedrich Spee von Langenfeld, Berlin 1958; Baschwitz, K., Hexen und Hexenprozesse, München 1963; Kamen, H., The Spanish Inquisition, London 1965. (franciául: Histoire de l'Inquisition espagnole, Paris 1966)

I. Egyházpolitikai állapotok Németországban az augsburgi béke után

Az augsburgi békeszerződésben az állam a vallás dolgait illetően különös jogokhoz jutott. Ez az állam azonban már nem középkori feudális szervezettségű, hanem modern, abszolutisztikus jellegű volt. Igyekezett belső hatalmát mindenáron megerősíteni, és ennek egyik eszközét alattvalóinak vallási egységesítésében látta. Az európai államok sorra mind – vallásfelekezeti különbség nélkül – türelmetlenné váltak. Németországban a protestantizmus az 1555-ös augsburgi vallási béke ellenére is továbbterjedt, előbb északon, majd délen. A békeszerződés nem is lett más, mint fegyverszüneti megállapodás. A megegyezés ellenére a brémai, magdeburgi, halberstadti, merseburgi és verdeni püspökségek protestánssá váltak, úgy, hogy a káptalani helynökök az egyházmegyékből egyszerűen protestáns egyházkerületeket szerveztek. Dél-Németországban Habsburg örökös tartományok vesztek el: Felső- és Alsó-Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna. Ez főként *II. Miksa* császár (1564–1576) magatartásán múlott, aki csak politikai okokból és családi tradícióból nem lett nyíltan

protestánssá. Utódja, *II. Rudolf* (1576–1612), majd *II. Mátyás* (1612– 1619) kénytelen volt a protestánsoknak Csehországban és Magyarországon messzemenő engedményeket tenni. A birodalmi választófejedelmek testületében is három protestáns választó állott négy katolikussal szemben (a cseh király és a kölni, mainzi és trieri érsekek). Az utóbbiak egyenetlensége esetén az a veszély állott fenn, hogy protestáns császárt választanak.

Lassan megindult azonban a katolikus reform is. Ennek jellemző állomásai voltak a dillingeni és würzburgi katolikus egyetemek alapítása és az ún. kölni háború. Johann Gebhard, *Truchsess von Waldburg* kölni érsek 1582-ben protestánssá lett, hogy szeretőjét feleségül vehesse. A pápa hiába közösítette ki, csak fegyveres hatalommal lehetett kölni székhelyéről eltávolítani és megakadályozni, hogy érsekségét protestánssá tegye. Utóda wittelsbachi Jenő herceg lett, s vele kezdve a bajor uralkodóház 150 éven keresztül tartotta kezében a kölni érsekséget – s vele a Felső-Rajna vidékét – mint a német katolikus érdekközösség központját. Ezeknek az érsekeknek nem mindegyike állott hivatása magaslatán (pl. Kelemen Ágoston), sőt a Szentszék még abba is belement, hogy egyszerre több püspökséget is kormányozzanak (általában még Lüttich-et [Liége], Münstert, Paderbornt és Hildesheimet), de a katolikus egyház létkérdéséről volt szó, az egyház csak így volt fenntartható.

1608-ban a regensburgi birodalmi gyűlésen a protestáns rendek fellázadtak. Erre az a körülmény adott alkalmat, hogy Donauwörth városa ellen egy katolikus körmenet szétoszlatása miatt fegyelmi határozatot hoztak és a bajor választó a várost erőszakkal rekatolizálta. A protestáns rendek erre a kálvinista *IV. Frigyes* pfalzi választó vezetésével politikai szövetséget kötöttek. A katolikusok 1609-ben szintén ligába tömörültek. Ennek élén Miksa bajor választó (1598–1651) állott.

II. A harmincéves háború és következményei (1618–1648)

A katolikus és protestáns államok közötti feszültség és a kor jellemző vallási intoleranciája a kölcsönös háborúk egész sorához vezetett, amelyeket gyűjtőnévvel a harmincéves háborúnak neveznek. A bonyodalom Csehországban tört ki, ahol a protestánsok a Habsburgok rekatolizációs törekvéseit a legelviselhetetlenebbnek és nemzetietlennek, azaz idegen németnek találták. *II. Ferdinándot* (1619–1637), aki már 1617-

től cseh király és 1618-tól magyar király volt, ugyan Mátyás halála után császárrá választották, de az elégedetlen cseh országgyűlés megfosztotta méltóságától, és helyette a trónra a protestáns liga vezérét, *V. Frigyes* pfalzi választót (1610–1632) ültette. Ferdinándnak sikerült a katolikus párt, valamint a pápa bőkezű támogatásával a „téli királyt”, Frigyest a *fehérhegyi csatában* döntően megvernie (1620) és uralmát Csehországban megszilárdítania. Az ország erőszakos rekatolizálása és a cseh protestáns főnemesség megtörése, az ezzel kapcsolatos javadalmak elkobzása és az új Habsburg-párti német főnemesség kialakítása azonban a későbbi, még nagyobb ellentétek magját ültette el. A háborús hadszíntér ezután északra és nyugatra tolódott. 1623 és 1629 között a dán, 1630 és 1635 között a svéd, majd 1635 és 1648 között a francia háborúra került sor. A császár elleni szervezkedés mozgatórugója Franciaország és annak mindenható államminisztere, Richelieu bíboros volt.

Mivel egyik hadviselő fél sem jutott egyértelmű győzelemre, az ún. *vesztfáliai békében*, 1648-ban kompromisszumra került sor. Ebben az augsburgi vallásbékét ismét megerősítették, de a következő kiegészítéssel: 1) A kálvinizmus is elismert vallásfelekezetnek számít és a vallási béke birtokába jut; 2) Az 1624 előtti (a császári párt győzelme előtti) status quo helyreáll; 3) A „reservatum ecclesiasticum” megszűnik, azaz püspökségeket is lehet protestánssá tenni. Ennek kapcsán aztán két érsekség és 12 püspökség veszett el a katolikus egyház számára.

A békeszerződés ellen – mivel az egyház érdekeit sértette – X. Ince pápa és a német nuncius hiába tiltakozott. A pápát a béketárgyalásokba bele sem vonták. A vesztfáliai béke végérvényesen megpecsételte a német–római birodalom mint nagyhatalom szétbomlását és vallási széttagoltságát.

III. Az ellenreformáció pápái

XI. Leó (1605), a negyedik Medici-pápa rövid uralkodását *V. Pál* (Camillo Borghese, 1605–1621) hosszú pontifikátusa követte. Ő nemcsak a katolikus reformot, hanem az ellenreformációt is hatékonyan támogatta, és Ferdinánd fehérhegyi győzelmében is – rendkívül nagyösszegű anyagi támogatása révén – jelentős szerepe volt (S. Maria della Vittoria-templom Rómában!). Kiváló jogász hírében állott és főként azon fáradozott, hogy a pápaság középkori (!) nagyságát és jogi helyzetét állítsa helyre. Ezirányú törekvése a velencei köztársasággal súlyos összeütközéshez vezetett.

Velence ugyanis a 16. és 17. században a gallikanizmushoz hasonló és azzal kapcsolatban lévő államegyházi rendszert fejlesztett ki. Amikor a Serenissima két pappal és az egyházi vagyonnal kapcsolatban a kánonokat sértő rendelkezéseket hozott, V. Pál pápa erélyes ellenintézkedéseket foganatosított, és még a doge, a szenátus kiközösítésétől, valamint Velence interdictum alá vetésétől sem riadt vissza. Ez azonban nem érte el hatását, mert az új reformrendek kivételével (jezsuiták, teatinusok, kapucinusok) a papság nem tartotta magát az előíráshoz. A pápa és Velence küzdelme végül is francia közvetítéssel megegyezéssel végződött: a pápa feloldotta az egyházi fenyítékeket, Velence pedig az elítélt papokat Rómának adta át és a hozott törvények végrehajtását felfüggesztette.

Pál pápa utóda, XV. *Gergely* (Alessandro Ludovisi, 1621–1623) magas kora és betegsége miatt a tulajdonképpeni kúriai ügyek vezetését unokaöccsére, Ludovico Ludovisi bíborosra bízta. Elődje politikáját folytatta és 1622-ben a missziók támogatására a Propaganda Fidei kongregációt alapította. Utóda, *VIII. Orbán* pápa (Maffeo Barberini, 1623–1644) szakított elődei politikájával és a harmincéves háborúban Richelieu törekvéseit támogatta. Ezzel – közvetve – a császár és a katolikus érdekek kudarcához járult hozzá. A nepotizmustól sem volt mentes, mint költő – a breviáriumban himnuszok vannak tőle – és mint művészetpártoló azonban a barokk szellem kiemelkedő megtestesítője volt. Őt *X. Ince* pápa (Giambattista Pamfili, 1644–1655) követte a trónon. Neki kellett elődje szerencsétlen politikájának árát megfizetnie: a vesztfáliai béke a pápaság érdekeire semmi tekintettel nem volt, X. Ince tiltakozása a pusztába kiáltott. A ravasz és gyanakvó pápa különben uralkodó természetű sógornője, Olimpia Pamfili befolyása alatt állott. Velazqueztől származó portréja a leghíresebb és legsikerültebb pápa-arcképek közé tartozik (Rómában a Doria Pamfili palotában).

IV. Az inkvizíció és a boszorkányüldözés

A római *inkvizíció*, amelyet III. Pál pápa 1542-ben a hit megőrzésére és tisztántartására alapított, a fanatikus IV. Pál pápa (1555–1559) uralkodása alatt még inkább kiépült és egyre félelmetesebb működésbe kezdett. Még bíborosok is érezték hatását; Mosone bíboros két évig raboskodott a római inkvizíció börtönében.

A római inkvizíció leghíresebb és legszomorúbb esete a Galilei-féle volt. Jóllehet előtte már számosan – köztük Kopernikus is – tudományosan kétségbe vonták a ptolemaeusi világkép helyességét, mégis, amikor *Galileo Galilei* (1564–1642) az általa szerkesztett távcsővel ezt újra bebizonyította, egy feljelentésre a római inkvizíció 1616-ban tanát betiltotta. Galilei alávetette magát az ítéletnek. Amikor azonban az új pápa, VIII. Orbán jóindulatában bizakodva tételét újabb műveiben ismét hirdette, 1633-ban az inkvizíció tanai visszavonására kényszerítette és életfogytiglani börtönre ítélte. Ezt azután házi őrizetre változtatták, amelyet Firenze melletti házában töltött le. Esete a pápaságot és az inkvizíciót évszázadokra kompromittálta, bár maga Galilei is hibás volt, mert ő maga is teológiai vitákba bocsátkozott és megpróbálta az új világképet a szentírási világképpel összhangba hozni, jóllehet az a ptolemaeusi rendszer alapján áll.

Az inkvizíció ott volt a legkegyetlenebb, ahol a spanyolok uralkodtak. A *spanyol inkvizíció* nem is volt a pápaival azonos, mert az ott 1481-től állami hivatalként működött. Tulajdonképpen a mohamedán arabok (mórok) és a beszivárgott zsidók ellen az állam belső vallási és népi egységét kívánta biztosítani, és az üldözés is elsősorban ellenük irányult. Számos zsidó és mór kényszerűségből színleg keresztény is lett (marannók és mauriszkok), de a spanyol állam ezeket is elnyomta. Az „eretnekeket” külön ünnepségek (auto-da-fé = actus fidei) keretén belül büntették meg, nem egyszer tűzhalállal. Ennek a vallási, politikai, állami fanatizmusnak az áldozatait még hozzávetőleg sem lehet felbecsülni. Az újabb elfogulatlan történetírás mindenesetre nem nevez fantasztikus számokat.

A *boszorkányüldözés* a 16. és 17. században valóságos tömeghisztéria jellegét öltötte. Népszerűségéhez tagadhatatlanul VIII. Ince pápa 1484-ben kiadott bullája és a német Institutoris és Sprenger nevű domonkosok „Hexenhammer” elnevezésű munkája (1487) is hozzájárult, de lényegében a kor betegsége volt, mert a boszorkányok üldözésében Luther, Kálvin és a többi reformátorok is részt vettek, és a protestáns egyházkerületekben éppen olyan – vagy még nagyobb – fanatizmussal égették meg a boszorkányokat, mint a katolikus államokban. A boszorkányüldözés 1590 és 1630 között érte el csúcspontját. Érdekes módon bizonyos helyeken koncentrálódott, központja az 1400-as években a francia udvar, 1461-ben Arras, 1576-tól Anglia, 1623-tól Mainfranken, 1628-tól Luxeuil, majd

Vaduz, Skócia és Észak-Amerika volt. A boszorkányüldözések ellen előbb az erazmiánus *Johannes Weyer*, majd a jezsuita *Adam Tanner*, végül pedig a szintén jezsuita *Friedrich von Spee* lépett fel. Az utóbbi bátor kiállású műve miatt („Cautio criminalis”, 1631) csaknem maga is boszorkányüldözés áldozata lett.

A boszorkányhitnek tulajdonképpen csak a felvilágosodás vetett véget. Az utolsó boszorkányégetés 1793-ban Poznanban volt.

14. A katolikus világmisszió kibontakozása

Irodalom: I–IV. Schmidlin, J., Katholische Missionsgeschichte, Steyl 1925; Latourette, K. S., A History of the Expansion of Christianity, I–VII., New York–London 1937–47; Delacroix, S., Histoire universelle des missions catholiques, I–II., Paris 1956–57; Mulders, A., Missionsgeschichte, Regensburg 1960.

I. Cuevas, M., Historia de la Iglesia en Mexico, I–IV., El Paso 1921–26; Fassbinder, M., Der „Jesuitenstaat” in Paraguay, Halle 1926; Montalbán, F. J., El patronato español y la conquista de Filipinas, Burgos 1930. (németül: Freiburg 1930); Lugon, C., La république communiste chrétienne des Guaranis, Paris 1949; de Armas Medina, F., Cristianización del Peru 1532–1600, Sevilla 1953; Specker, J., Die Missionsmethode in Spanisch-Amerika, Schöneck–Beckenried 1953; Ybot León, A., La Iglesia y los ecclesiasticos españoles en la empresa en Indas, Barcelona 1954; Borges, P., Metodos missionales en la cristianización de America, Madrid 1960; Biermann, B., Die ersten Missionen Amerikas, Münster 1961; Höffner, J., Kolonialismus und Evangelium – Spanische Kolonialethik im Goldenen Zeitalter, 2. kiad., Trier 1969.

II. Godinho, J., The Padroado Portugal in the Orient 1454–1860; Bombay 1924; Wenzel, B. J., Portugal und der Hl. Stuhl, Lissabon 1957; de Olivera, M., História ecclesiástica de Portugal, Lissabon^{3} 1960.

III. Latourette, K. S., A History of Christian Missions in China, London 1929; Mulders, A., De Missie in Tropisch Nederland, s-Hertogenbosch 1940; Boxer, C. R., The Christian Century in Japan 1549–1650, Berkeley 1951; Schurhammer, G., Franz Xaver, sein Leben und seine Zeit, Freiburg

1955; Cary-Elwes, C., China and the Cross, New York 1956; Laures, J., Geschichte der katholischen Kirche in Japan, Kaldenkirchen 1956; Tisserant, E.–Hambye, E. R., Eastern Christianity in India, London 1957.

IV. Goyau, G., Une époque mystique, Les origines religieuses du Canada, Paris 1934; Pouliot, L., Études sur les Rélations des Jésuites de la Nouvelle France, Brügge 1940; de Vaumas, G., L'éveil missionaire de la France au XVIIIe siècle, Paris 1959.

I. A spanyol misszió

A spanyol misszió a Kanári-szigetek újrafelfedezésével (1312–41), megtérítésével és az egyházi közigazgatás megszervezésével (1483: Las Palmas püspökség) már bizonyos hagyományokra és tapasztalatokra tekinthetett vissza, amikor 1492-ben Portugáliával együtt szédítő felfedezésekbe és gyarmatosításokba kezdett. A spanyol szolgálatban álló olasz *Kolumbusz Kristóf* (1451–1506) felfedezte Amerikát, amelyet tévhitében Nyugat-Indiának nevezett el. Spanyolország elismertette 1493-ban VI. Sándor pápával a felfedezett területekre vonatkozólag jogait, és a szintén gyarmatosító Portugáliával a pápa döntése alapján (donatio Alexandrina) egyességet kötött. Ennek értelmében az Azori-szigetektől (egy évvel később ezektől 270 mérfölddel) nyugatra eső területek spanyol, a keleti területek portugál fennhatóság alá kerültek. Az amúgy is hittérítő Spanyolországot II. Gyula pápa 1508-ban missziós munkára, az újonnan megszervezett egyházak fenntartására kötelezte, ezzel szemben megerősítette a király főkegyúri jogait, a püspökkinevezési jogot is beleértve. A spanyol hódítás tehát nemcsak az új államszervezésre, a központi kormányzat kiépítésére és az anyaországi állapotok bevezetésére szorítkozott, hanem a hitterjesztésre is kiterjedt. Az első misszionáriusok, főként ferencesek, majd domonkosok, az államszervezés mintájára általában előbb a helyi pogány kultúrát törték le, de módszerük nem kizárólag az erőszakra épült, hanem elsajátítva a bennszülöttek nyelvét, igyekeztek az ősi kultúrához alkalmazkodni is. Az újabb missziótörténeti kutatás a hittérítők szerepét kedvezően ítéli meg. Főként Amerika nép-, nyelv- és történettudományához járultak hozzá, s hogy az indió nép máig fennmaradt, az az ő érdemük.

Az *Antillák* megtérítése gyors iramban haladt és 1522-ben már fennállott egyházszervezete. A másfél–hárommillió bennszülöttet azonban szinte kiirtotta, illetve kipusztította a gyarmatosítás: ezeket 1517-től néger rabszolgákkal pótolták. Az embertelenségek ellen főként a dominikánusok küzdöttek, a legelszántabb bennszülöttvédő azonban egy világi pap, *Bartolomé de las Casas* († 1566) volt. *Mexikót* Hernán Cortés († 1546) alapította 1519-ben az inka birodalom helyén. A tűzzel-vassal való hódítást a hitterjesztés is kísérte, 1525 és 1561 között már egy érsekség és nyolc püspökség keletkezett. Mexikóból indult ki *Honduras, Jukatán* és *Új-Mexikó* misszionálása is. *Perut, Bolíviát* és *Chilét Francisco Pizarro* (†1540) létesítette 1532 és 1536 között a szörnyű kegyetlenséggel lerombolt inka birodalom helyén. Az ország első hittérítői domonkosok voltak. 1513 és 1582 között a limai érsekség és 13 püspökség került megszervezésre. Az egyház belső szervezéséről tartományi zsinatok hosszú sora gondoskodott. Itt vált azonban gyakorlattá a bennszülöttek hátrányos megkülönböztetése az egyházi életben: indiók csak ritkán járulhattak szentségekhez, papok pedig egyáltalán nem lehettek. Az utóbbi tilalmat később a félvérekre (meszticek, mulattok) is kiterjesztették. Ez szokásban is maradt Dél-Amerikában egészen a 17. századig: a mind a mai napig tartó paphiánynak nyilvánvaló oka! *Új-Granada* (Kolumbia, Venezuela) megtérítése elsősorban a domonkosok érdeme volt, az egyházi szervezet itt is még a 16. század első felében lett felállítva. A spanyol missziók legjellegzetesebb berendezését, az ún. *redukciókat* Paraguayban 1610-től a jezsuiták hozták létre. Ezek a korona engedélyével felállított bennszülött telepek voltak, amelyek a jezsuita misszionáriusok vezetése alatt önellátó életet éltek. Hogy a jezsuiták a redukciókat csak átmeneti nevelőmunkának tekintették, nem bizonyítható. Tény, hogy egyetlen pap sem került ki közülük.

A *Fülöp-szigeteket* a spanyol szolgálatban álló portugál *Frenão Magalhães* (Magellán, † 1521) fedezte fel, gyarmatosításuk azonban csak 1569-ben, térítésük 1571-ben kezdődött. Ebben főként a domonkosok, ferencesek, jezsuiták és az Ágoston-rendű szerzetesek vettek részt. 1620-ig a szigetcsoport a kevés moszlem kivételével teljesen keresztény lett, az egyetlen nép Távol-Keleten! A hierarchia megszervezése 1595-ben fejeződött be.

II. A portugál misszió

Portugália Spanyolországhoz hasonlóan nemcsak a hitterjesztés jogát és az egyházi szervezet felállításának kötelességét, hanem a legfőbb kegyúri jogokat is elnyerte (1514). Portugália azonban az egyházi közigazgatás megszervezésével tovább várt, mint Spanyolország. Brazília sikeres megtérítését a jezsuiták kezdték (1549), őket követték később a karmeliták, bencések, a Szent Ágoston-féle remeték és az oratoriánusok. 1584-ben a megkeresztelkedett bennszülöttek száma már elérte a százezret, az első püspökség 1551-ben alakult. Portugál gyarmatosítás illetve hittérítés gyümölcse volt a *nyugat-afrikai* (Guinea, Szenegambia, Jóreménység foka), a *kongói*, az *angolai* és a *kelet-afrikai* (Moçambique, Zambezi) missziók megindítása is. A portugál missziók nagy hátrányára szolgált később az a körülmény, hogy az anyaország a protestáns hollandusok és angolok javára jórészt elvesztette gyarmatait.

III. A misszió Ázsiában

Indiában a hittérítés portugál vezetés alatt a 16. század elején indult meg. Ennek központja Goa püspöksége volt, jóllehet Indiát 1506 és 1534 között egy apostoli megbízott (commissarius) kormányozta. A missziókban főleg világi papok, ferencesek és domonkosok működtek. A térítést megkönnyítette, hogy a Malabár-parton élő paravok és a nesztoriánus „tamáskeresztények” a portugál fennhatóságtól és a katolikus hittől védelmet vártak a moszlemekkel szemben. Az indiai hittérítés második, termékenyebb szakasza a jezsuiták megjelenésével kezdődött. A jezsuita misszionáriusok legjelentősebb képviselője *Xavéri Szent Ferenc* (1506–1552) volt, aki 1545 és 1549 között a portugál indiai gyarmatokon (Cochin, Malakka, Amboine, Ternate) és Japánban (1549–1551) rendkívüli sikereket ért el. Egymaga körülbelül harmincezer embert keresztelt meg. Csodáit és nyelv-adományait az újabb kutatás fenntartással veszi, de az bizonyos, hogy életszentségének kisugárzásával páratlan hatást váltott ki. Abban is nagy jelentősége volt, hogy példáján buzdulva ezrek és ezrek indultak a pogány missziókba. Az indiai egyházi szervezet felállítására 1506 és 1606 között került sor. A szír–kaldeus rítusú „tamáskeresztények” 1599-ben léptek Rómával unióra.

A hittérítés a *Maláji-szigeteken* felfedezésük után (1511) csakhamar megindult, és a missziók előbb spanyol–portugál, majd holland fennhatóság

alatt sikeresen is működtek. További fejlődésüknek azonban a mohamedánok gátat vetettek.

Japánban, amelyet a portugálok 1542-ben fedeztek fel, az első missziót Xavéri Szent Ferenc alapította (1549). Messzemenően alkalmazkodott a pogány népi szokásokhoz, sok vallási kifejezést is átvett tőlük, ezeknek egy részét később helyesbítenie kellett. A császár megtérítése ugyan nem járt eredménnyel, de a kb. 50 kisebb fejedelemségre bomlott birodalom főemberei közül 1563-ban már az első dájmió is megkeresztelkedett. Tömeges keresztelkedésre került sor, és 1570-ben a keresztények száma elérte a 20–30 ezret. A missziós módszert, azaz az alkalmazkodás határát tekintve az első komoly nézeteltérés a jezsuiták és a portugál misszionáriusok között itt merült föl. 1597-ben Japán eddigi magatartását megváltoztatta és a keresztényeket üldözni kezdte (nagaszaki vértanúk). 1616-tól illetve 1627-től kezdve a nyugati világtól elzárkózva a keresztényeket szinte irtották, a vértanúk száma kb. 35 ezer volt. Ettől kezdve egészen a legújabb korig a kicsi japán kereszténység katakomba-életet élt, de az üldözéseket szerencsésen átvészelte.

A *kínai* missziók megszervezése szintén a jezsuiták nevéhez fűződik. Michele Ruggerio és Matteo Ricci (†1610) mint tudósok egészen a császári udvarig eljutottak, és vezető állásban lévő, művelt kínaiak megtérítésével a missziókat nagy reményekre jogosították. A kínai keresztények száma 1636-ban 32.200 volt. 1631-től kezdve Kínában spanyol misszionáriusok is működni kezdtek. Ezek a jezsuita alkalmazkodó módszerben a hit megtagadását, vagy legalábbis veszélyeztetését látták és a jezsuita hittérítőket Rómában feljelentették. A kirobbant ún. rítus- illetve alkalmazkodási vitának az lett a vége, hogy a Szentszék 1645-ben, majd 1704-ben és 1715-ben a jezsuita missziós módszert megtiltotta. Ez a hittérítésnek az egészen világon mérhetetlen kárt okozott.

Hátsó-Indiában a térítés 1511-től Malakkából indult ki. Jelentős sikereket *Kambodzsában* sikerült elérni.

IV. A francia misszió

A francia gyarmatosítást már *I. Ferenc* király (1515–1547) megkezdte, de sikereket csak *IV. Henrik* (1589–1610) ért el. *Kanadában* 1625-től működtek francia jezsuiták. Kezdeti sikereiket azonban csakhamar kudarcok követték (irokéz indiánok lázadása), az észak-amerikai indió

misszió teljesen össze is omlott. A *Távol-Keleten* főleg francia kapucinusok térítettek és Richelieu bíboros különleges támogatását élvezték.

15. Az egyház a francia hegemónia korában (1610–1715)

Irodalom: I. Gaxotte, P., La France de Louis XIV., Paris 1946. (németül: München 1951); Orcibal, J., Louis XIV. contre Innocent XI., Paris 1949, valamint: Louis XIV. et les Protestants, Paris 1951; Tapié, V., La France de Louis XIII. et Richelieu, Paris 1952; Chambon, J., Der französische Protestantismus, München[5] 1948; Léonard, E., Histoire du Protestantisme, Paris 1950; Judge, H. G., Church and State under Louis XIV., London 1960.

II. Wilhelm, J., Das Fortleben des Gallikanismus in der französischen Literatur der Gegenwart, München 1933; Martin, V., Les origines du Gallicanisme, I–II., Paris 1938–39; Mollat, G., Les origines du Gallicanisme, parlamentaire, Revue Histoire Ecclésiastique 43 (1948) 90–147; Martimort, A. G., Le Gallicanisme de Bossuet, Paris 1953, valamint: L'établissement du texte de la Defensio declarationis de Bousset, Paris 1956.

III. Fraknói, V., XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, Budapest 1886. (olaszul: Budapest 1905); Pastor, L., Geschichte der Päpste, XIV., 1–2; Miccinelli, C., Il grande pontefice Innocenzo XI., Roma 1956; Papasogli, G., Innocenzo XI., Roma 1956; Canevazzi, G., Papa Clemente IX., poeta, Modena 1910; Vella, G. V., Il Passionei e la politica di Clemente XI., Roma 1953.

IV. Bremond, H., Histoire littéraire du sentiment religieux en France, I–XI., Paris 1916–33; Prunel, L., La renaissance catholique en France au XVIII. siècle, Paris 1921; Adam, A., Histoire de la littérature française au XVIII. siècle, Paris 1956; Sainte-Beuve, Ch. A., Histoire de Port-Royal, I–VII., Paris[10] 1940; Cognet, L., La réforme de Port-Royal, Paris 1950; Laporte, J., La doctrine de Port-Royal, I–II., Paris[2] 1951–52, valamint: La morale d'après Arnauld, I–II., Paris 1952; Abercrombie, N., The Origins of Jansenism, Oxford 1936; Petrocchi, P., Il quietismo italiano nei seicento, Roma 1958; Cognet, L., Crépuscule des mystiques, Paris 1958; Daniélou,

J.–Vorgrimler, H., Sentire Ecclesiam, Freiburg 1961; Koskull, B., Fénelon, Persönlichkeit und Wirken, München 1950; Kraus, J.–Calvet, J., Fénelon, Persönlichkeit und Werk, Baden-Baden 1953; Dagens, J., Die Beziehungen Franz' v. Sales zu Kardinal Bérulle, Erlangen 1956; Lajeunie, E., St. François de Sales, I–II., Paris 1966; Stopp, E., Mme de Chantal, London 1962; Coste, P., Le grand saint du grand siècle, Monsieur Vincent, I–III., Paris 1932; Cognet, L., Saint Vincent de Paul, Paris 1959; Dodin, A., Saint Vincent de Paul, Paris 1960; Kühner, H., Vinzenz von Paul, Köln 1963; Poinsenet, D., St. Louise de Marillac, Paris 1958.

I. Az egyház helyzete Franciaországban

A reformáció és a Tridentinum mozgalmas korát a 17. század második felében az egyház belső megerősödése és nyugodt élete váltotta fel. Ennek záloga a pápaság volt, amely megreformálva és tekintélyében megnövekedve a katolikus megújulást hol szigorral, hol szépszerével mindenütt lassan diadalra segítette. A zsinati atyák ugyanis az egyházi reform megvalósítását kifejezetten a pápaságra bízták, s ez most ellenőrző, vizitációs és újító tevékenysége révén sokkal nagyobb mértékben avatkozott bele az egyes egyházak és egyházmegyék életébe, mint korábban bármikor a történelem folyamán. A pápai joghatóság – a reform érdekében – kifelé és befelé egyaránt növekedett. Az *V. Sixtus* pápa (1585–1590) uralkodása alatt végrehajtott kuriális reform, a 15 bíborosi kongregáció megszervezése Rómában és a pápai nunciatúrák felállítása az egyes országokban mind a pápai centralizmust erősítették. Az egyház erejének központosítása a reform érdekében ekkor még szükséges és hasznos is volt, a túlzott centralizmus azonban abban a pillanatban fölöslegessé vált, mihelyt az egyház belsőleg megerősödött. A fejedelmek és püspökök a pápai központosított kormányzatban most már nem segítséget, hanem gyámkodást és erőszakoskodást láttak. Ennek az új irányzatnak a szülőházája Franciaország volt, hiszen itt jött létre elsőnek a modern állami abszolutizmus és nemzeti öntudat.

Az 1597es verduni békeszerződés Spanyolország nagyhatalmi megingását és Franciaország megerősödését jelezte. *IV. Henrik* (1589–1610) politikájának nyomában utódja, *XIII. Lajos* (1610–1643) illetve annak mindenható államférfiai, *Armond Jean Richelieu* (1624–1642), majd *Jules Mazarin* (1643–1661) bíborosok Franciaországot „Európa első

államává” tették. Különösen Richelieu volt az új típusú államférfi megtestesítője: püspöki és bíborosi kötelmeit ugyan komolyan vette, de számára a vallás csak célravezető eszköz volt. Célja pedig nem volt más, mint külpolitikailag a francia korona egyeduralma Európában, belpolitikailag pedig a korlátlan állami abszolutizmus megvalósítása. *XIV. Lajos* (1643–1715) nagykorúsága elérésével maga vette a megkezdett politika szálait kezébe, és nemcsak országát segítette a „grand siècle” virágkorára, hanem nagymértékben befolyásolta Európa és az egyház életét is.

A hitfelekezetek sokrétűsége természetesen az állami abszolutizmus útjában állott. Ezért XIV. Lajos 1685-ben a nantes-i ediktumot törvényen kívül helyezte és a pápa rosszallása ellenére a *hugenottákat* megfosztotta jogaiktól. A kálvinista templomokat bezáratta és a prédikátorokat száműzte. Bár nem voltak rákényszerítve, ekkor kb. 200.000 hugenotta hagyta el Franciaországot. Főként Angliában, Hollandiában és Németországban telepedtek le.

A francia király 1516-tól kifejezetten is püspöki kinevezési joggal bírt. Ezt a jogát természetesen nemcsak az egyházi érdekek szem előtt tartásával gyakorolta. A *püspökök* lassan udvari püspökökké váltak, szinte kivétel nélkül az új udvari arisztokrácia tagjai, akik magukat nemcsak a király szolgájának tartották, hanem a valóságban is azok voltak.

Az *alsópapság* és a *szerzetesség* is a királytól erősen függő viszonyba került. Ennek jellemző példája volt, hogy a francia klérus törvényileg biztosított immunitása ellenére is a király háborús céljaira jelentős összegeket áldozott. A francia korona még a hithirdetést is az abszolutizmus és állampolitika szolgálatába állította és a francia louisianai, kanadai, afrikai és távol-keleti (Ton-Kin) misszió is tulajdonképpen a korona gyarmati politikáját támogatta. 1663-ban Párizsban erre a célra külön intézet is létesült.

II. A gallikanizmus

XIV. Lajos idején Franciaországban az egyház az állammal teljesen össze volt forrva. Ezt az ún. gallikanizmus, azaz a francia egyház sajátossága tette lehetővé. Ennek a gyökerei Szép Fülöp egyházpolitikájára, a konciliarizmusra és a bourges-i pragmatikus szankciókra (1438) mennek vissza. Már az 1407es nemzeti zsinat is az ún. gallikán szabadságot

hangoztatta. A 16. század végén a gallikanizmusnak két fajtája fejlődött ki. *A politikai gallikanizmust* a jogászok hirdették, és az egyházzal szemben a francia királyok különleges jogait hangsúlyozták. Legjelesebb képviselőjük *Pierre Pithou* († 1596) volt. Főművében, amelyet kiegészítve 1638-ban P. Dupuy adott ki („Les libertés de l'Église gallicane") azt hangsúlyozta, hogy a francia király jogában áll nemzeti zsinatot összehívni, a pápai nunciusok jogát Franciaországban korlátozni, a pápa ellen egy egyetemes zsinathoz fellebbezni és a pápai rendelkezések végrehajtását hozzájárulásától (placetum regii) függővé tenni.

A *teológiai gallikanizmus* főként a Sorbonne egyházi tanárai között hódított. A konciliarizmussal szoros összefüggésben állt. Legjelentősebb képviselője *Edmond Richer* († 1631) volt, aki „Libellus de ecclesiastica et politica potestate" című művében a legszélsőségesebb gallikanista és államegyházi tanokat hirdette. Tanai készséges követőkre találtak, s a francia egyházat rövidesen szakadás veszélyébe sodorták. Ez még Richelieu bíborosnak is sok volt, és miután 1613-ban az indexkongregáció is elítélte Richer tanait, nézeteinek visszavonására kényszerítette. Ennek ellenére a teológiai gallikanizmus vált Richelieu és XIV. Lajos egyházpolitikájának alappillérévé. A Róma-ellenes hangulat és a janzenizmus csak még tovább népszerűsítették a gallikanizmust. Már 1663-ban a párizsi parlament arra kényszerítette a Sorbonne teológiai karát, hogy a gallikán tételeket elismerje és azokat mint a francia egyház tanait hirdesse. Ezek között volt azonban az is, hogy az egyetemes zsinat a pápa fölött áll, és hogy a pápa tanbeli döntéseiben sem tévedhetetlen. Amikor 1673-ban XIV. Lajos az üres püspökségek jövedelmeit magának követelte, közte és *XI. Ince* pápa (1676–1689) között újabb elkeseredett küzdelem tört ki, amelynek során a francia klérus (azaz 7 érsek, 26 püspök és 38 teológus) 1682. március 19-én megfogalmazta az ún. *négy gallikán tételt*. Újabb kutatás szerint a „Declaratio cleri gallicani de potestate ecclesiastica" ugyan Bossuet tollából származott, de szerzője a mindenható miniszter, J. B. Colbert volt. A tételek a következőket állították: 1) Az egyházi hatalom csak a lelkiekre terjed ki, az uralkodók hatalmukat közvetlenül Istentől nyerik (potestas directa) és ezért a pápától függetlenek. Következésképpen trónjuktól nem foszthatók meg és alattvalóikat nem lehet hűségesküjük alól felmenteni. 2) A pápa ugyan lelkiekben rendelkezik a plenitudo potestatisszal, de mindenben alá van vetve a konstanzi zsinat 4. és 5. ülésének megfelelően az egyetemes

zsinat joghatóságának. 3) A pápai joghatóságot mindenütt a kialakult helyi jellegű egyházi normák szerint kell gyakorolni, főként azonban a francia egyház különleges jogait kell tiszteletben tartania. 4) A pápának jogában áll ugyan a hit ügyében dönteni, de döntése nem végérvényes, ha nem járult előbb hozzá a világegyház.

Nagy érdeme marad a magyar katolicizmusnak, hogy *Szelepcsényi* György prímás vezetésével elsőnek, még 1682-ben nemzeti zsinaton elvetette a gallikán tételeket. *VIII. Sándor* pápa annyira félt egy francia szakadástól, hogy csak 1690-ben ítélte el a tételeket, akkor sem nyilvánosan. Utódjának, *XII. Incének* sikerült 1693-ban Lajos királyt rávennie, hogy a tételeket hivatalosan visszavonja. Ezt azonban a parlament nem hagyta jóvá, úgyhogy a gallikanizmus Franciaországban hivatalosan a francia forradalomig (1789), a valóságban azonban egészen a múlt század közepéig szabadon érvényesült.

III. A pápák XIV. Lajos korában

A kor pápái mind hivatásukhoz méltó egyéniségek voltak, de általában gyengék ahhoz, hogy a francia állami mindenhatóság, főként a „Napkirály” önkényét kivédjék. *VII. Sándor* pápa (Fabio Chigi, 1655–1667) mint kölni nuncius 13 éven át nagy érdemeket szerzett, trónra jutása után azonban a Napkirállyal súlyos diplomáciai bonyodalomba keveredett. Ennek oka nemcsak egy semmitmondó verekedés volt a pápai testőrség és a vatikáni francia követ személyzete között, hanem főként az a tény, hogy VII. Sándor pápa Lajos királlyal szemben I. Lipót magyar király jelöltségét támogatta a császári trónra. Ezért aztán mikor Lajos király Spanyolországot a pyrenaeusi békében (1659) meghódolásra kényszerítette, hatalmát éreztette a pápával is. 1664-ben VII. Sándorral az ún. pisai békeszerződést íratta alá, és ebben megalázó feltételek mellett magának beavatkozási jogot biztosított a pápai állam belügyeibe. Uralkodása alatt tért a katolikus hitre *Krisztina* svéd királynő (1632–1654), Gusztáv Adolf leánya, ami azonban az ottani vallási állapotokra nem volt hatással. A királynő lemondott trónjáról és Rómában fejezte be életét. Sírja, mint az egyetlen nőé, a vatikáni kriptában van. *IX. Kelemen* pápa (Giulio Rospigliosi, 1667–1669) nemcsak híres színműíró volt, hanem szent életű főpap is, aki naponta 13 szegénynek szolgálta fel az ételt. Szakadatlan tevékenysége a béke fenntartásának szólt. Ennek érdekében hajlandó volt engedményekre, mint utóda, *X. Kelemen*

(Emilio Altieri, 1669–1676) pápa is. Amikor XIV. Lajos 1672-ben a spanyol Németalföldet másodszor is megtámadta és I. Lipót császár ellen is hadat indított, a pápai diplomácia azonnal békét igyekezett közvetíteni. Erre azonban csak utóda, az 1956-ban boldoggá avatott *XI. Ince* pápa (Benedetto Odeschalchi, 1676–1689) uralkodása alatt került sor. Az 1678–1679es békeszerződések Franciaország döntő szerepét biztosították, de a Napkirály egyúttal el is érte hatalmának tetőpontját. A szent életű pápa, aki tíz éven át ugyanazt az elhordott reverendát viselte, százada legjelentősebb egyházfője volt. Állhatatosan ellenállt XIV. Lajos egyházpolitikájának, és nem volt hajlandó olyan püspököket megerősíteni, akik a gallikán tételekre esküt tettek. Végül is már 35 francia püspökség állt üresen. Elévülhetetlen érdeme marad, hogy 1684-ben a Szent Liga megszervezésével Bécs felmentése után megindulhatott Magyarország felszabadítása a török uralom alól. A katolikussá lett *II. Jakab* angol király (1685–1688) franciabarát restaurációs és rekatolizáló törekvéseivel szemben ugyan tartózkodóan viselkedett, de megbuktatását és a protestáns III. Orániai Vilmos trónrajutását nem segítette elő, mint francia történészek ma is előszeretettel állítják. Utóda, *VIII. Sándor* pápa (Pietro Ottoboni, 1689–1691) a nepotizmusnak hódolt és a francia királlyal szemben engedékeny volt, de a gallikán tételeket ő is elítélte. Őt *XII. Ince* pápa (Antonio Pignatelli, 1691–1700) követte a trónon. „Romanum decet pontificem” kezdetű bullájában (1692) a nepotizmust egyszer és mindenkorra megtiltotta. A pfalzi és a spanyol örökösödési háborúk utáni békekötésekben is jelentékenyen közreműködött. Megérte a zentai győzelmet is (1697), melynek eredményeként a törökök véglegesen kitakarodtak Magyarországról.

IV. A vallásos élet Franciaországban és a janzenizmus

A barokk vallásos élet virágzását még a francia államegyház sem tudta elnyomni, és a trienti zsinattal megindult egyházi megújhodás Franciaországban is teljes erővel kibontakozott. *Szalézi Szent Ferenc* (†1622) és *Szent Chantal Franziska* (†1641) példája ezreket vonzott. 1611-ben alapította *Pierre de Bérulle* († 1629) bíboros a francia oratóriumot, amely főként a papnevelésben (École Française) szerzett rendkívüli érdemeket. *Jean-Jacques Olier* (†1657) a szulpiciánusoknak nevezett világi papi társaságot hozta létre. Szemináriumuk, a St. Sulpice Párizsban egészen a legújabb időkig Franciaország legjelentősebb papnevelő intézete volt.

Eudes Szent János (†1680), Jézus Szent Szíve tiszteletének fáradhatatlan apostola az eudistáknak nevezett papi társaságot alapította és az ország vallásos megújulásának egyik fő mozgató erője volt. *Páli Szent Vince* († 1660), korának egyik legkiemelkedőbb egyénisége, a szegény- és beteggondozás céljaira *Marillac Szent Lujzával* († 1660) közösen az Irgalmas Nővérek (vincések) társaságát, népmissziók tartására pedig a lazaristák rendjét hívta életre. Mindkét társaságnak modern szabályzatot adott; és mivel a társadalomban égetően szükség volt rájuk, csakhamar a kor legnépszerűbb rendjei lettek. A trappistákat *Armand de Rancé* (†1700) cisztercita apát 1644-ben alapította, a keresztény iskolatestvérek rendjét pedig 1681-ben *de la Salle Szent János* (†1719). A Jézus Szíve-tiszteletet *Alacoque Szent Margit* (†1690) segítette diadalra.

A misztika általában az ún. *kvietizmus* (= teljes passzivitás, „amour desinteressé" állapotában kell hagyni Istent működni és őt szeretni, függetlenül az örök kárhozattól vagy boldogságtól) jegyében virágzott. Tulajdonképpen Itáliából származott. Szelídebb formájában Madame *Jeanne-Marie Guyon* († 1710) népszerűsítette és Bossuet-val szemben *François Fénelon* (†1715) caimbrai-i érsek védelmezte („Explications des Maximes des Saints", 1697). Az intrikáló *Jacques-Bénigne Bossuet* (†1704), XIV. Lajos legodaadóbb udvari püspöke azonban elérte királyán keresztül Rómában, hogy Madame Guyon és Fénelon tételei indexre kerültek (1699). Ennek az lett a következménye, hogy Franciaországban újabb misztikus irodalom egészen a 19. századig nem volt.

A 16. század végén *Michel de Bay* (Bajus, †1589) löweni teológiai tanár Szent Ágoston kegyelemtanának értelmezése során a protestáns felfogáshoz közeledett. Azt tanította, hogy az eredeti bűn miatt az ember teljesen megromlott, képtelen a jóra és a kegyelemnek sem tud ellentállni. Tételeit az egyház ugyan 1580-ban ismételten elvetette, de egy másik löweni teológiai tanár, *Cornelius Jansen* (†1638), később yperni püspök, 1640-ben Szent Ágostonról kiadott posztumusz művében újra népszerűsítette azokat. Valóságos mozgalom keletkezett, amelynek vezető egyéniségei *J. A. Duvergier* (St. Cyran), *A. Arnauld* sorbonne-i egyetemi tanár és húga, *Angelique Arnauld*, a párizsi Port-Royal ciszterci kolostor apátnője voltak. Ez a kolostor csakhamar a francia janzenizmus fellegvára lett, és olyan kiemelkedő egyéniségek csatlakoztak hozzá, mint *Blaise Pascal* (†1662). A közöttük és a jezsuiták között kitört heves vita (vö. Pascal: Lettres

provinciales, 1656) előbb a Szentszékkel hozta őket bonyodalomba, majd egyházpolitikai nézeteik miatt magával XIV. Lajossal. A vita tetőfokát 1700 körül *P. Quesnel* († 1719) írásai kapcsán érte el. XI. Kelemen pápa a janzenista nézeteket 1705-ben elítélte, XIV. Lajos pedig 1710-ben Quesnelt száműzte és a Port-Royal kolostorát leromboltatta. A janzenisták ezután Hollandiában telepedtek le, ahol máig is fennálló, apostoli szukcesszión nyugvó önálló egyházzal rendelkeznek. XI. Kelemen pápa 1713-ban az „Unigenitus Dei Filius” bullában a tévtant újból elvetette. A janzenizmus ennek ellenére egyházi s főleg a francia kultúrához közel álló, egyébként buzgó körökben sokáig divatos volt szerte Európában, még Magyarországon is (pl. Kopácsy József primás, †1847).

16. Felvilágosodás, episzkopalizmus, jozefinizmus

Irodalom: I–III. Raab, H., Kirche und Staat – Von der Mitte des 15. Jahrhunderts bis zur Gegenwart, München 1966; Brezzi, P., Stato e Chiesa nel Ottocento, Torino 1964.

I. Bestermann, T., Studies on Voltaire and the 18th Century, 1–58. kötet, Genf 1955. sköv.; Pomeau, R. P., La religion de Voltaire, Paris 1956; Nicolson, H., The Age of Reason 1700–1789, London 1961; Valjavec, F., Die Geschichte der abendländischen Aufklärung, Wien–München 1961; Wolf, A., History of Science, Technology and Philosophy in the 18th Century, I–II., New York² 1961; Shackleton, R., Montesquieu, A Critical Biography, London 1961; Proust, J., Diderot et l’Encyclopedie, Paris 1963, valamint: L’Encyclopedie, Paris 1965; Venturi, F., Le origini dell’ Enciclopedia, Torino² 1963; Serbanesco, G., Histoire de la Franc-Maçonnerie universelle, I–IV., Paris 1963. sköv.; Mousnier, R., Les XVIᵉ et XVIIᵉ siècles – La grande mutation intellectuelle de l’umanité, Paris 1965; Altari, P., Voltaire, Diderot e il Partito filosofico, 1965.

II. Just, L., Zur Entstehungsgeschichte des Febronius, Jahrbuch für das Bistum Mainz 5 (1950) 369–382, valamint: Hontheim, Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 4 (1952) 204–216; Raab, H., Die Concordata nationis Germanicae, Wiesbaden 1956; Leclerc, G,. Zeger Bernard van Espen et l’auctorité ecclésiastique, Zürich 1964.

III. Meszlényi, A., A jozefinizmus kora Magyarországon, 1780–1846, Budapest 1934; Novotny, A., Staatskanzler Kaunitz, Wien 1947; Valjevec, F., Der Josephinismus, München[2] 1945; Maas, F., Der Josephinismus, I–V., Wien 1951–61, valamint: Der Frühjosephinismus, Wien 1969; Fejtő, F., Joseph II., Stuttgart 1956; Bernard, P., Joseph II., New York 1968; Meinhold, P., Maria Theresia, Wiesbaden 1957; Wormser, O., Marie-Thérèse impératrice, Paris 1960; Walter, F., Kaiser Joseph II. (Gestalter der Geschichte Österreichs, kiadta H. Hantsch), Innsbruck–Wien–München 1962, 279–292; Bernard, P., The Origins of Josephinism, Colorado Springs 1964.

I. Felvilágosodás

A 17. század második felében új szellem jelentkezett Európában, amely Angliából kiindulva, Franciaországban népszerűvé válva és Németországban tudományosan megalapozva csakhamar világmozgalommá vált. Egy ezeréves világképet tört össze, és azáltal, hogy az embert, annak természetes erőit és józan eszét állította céljának középpontjába, nemcsak a kinyilatkoztatott vallással került összeütközésbe, hanem tagadhatatlanul a modern technika, tudomány és civilizáció előtt is megnyitotta az utat. Ezt a sokrétű és sokszínű szellemi irányzatot, az újabb kor utolsó világméretű szellemi mozgalmát felvilágosodásnak (Aufklärung, enlightenment, illuminismo, Lumières) nevezik.

A felvilágosodás az egész újabbkori iparosodás korára rányomta bélyegét. Az embert túlhaladott gondolkodási és életformájából kiszabadította, megszüntette a vallási, faji előítéletet, eltörölte a bírósági kínzást, nem folytatott többé boszorkány- és eretnek-pereket és kiharcolta az általános emberi jogokat, amelyek az 1776os amerikai függetlenségi nyilatkozatban és az 1789es francia nemzetgyűlés határozatában kifejezetten is elismerést nyertek. A modern tudomány és kultúra jórészt a felvilágosodásban gyökerezik.

Az egyházat tekintve azonban a felvilágosodás az újabb kor legnagyobb és legveszedelmesebb vallási válságát váltotta ki. Racionalisztikus gondolkodási rendszere ugyanis semmiféle kinyilatkoztatást nem fogadott el, az emberi ész teljes függetlenségét hirdette (I. Kant) és a hitet tudatlanságnak minősítette. Az angol *Edward Herbert*, Cherbury grófja

(†1648) egy „természetes”, azaz nem kinyilatkoztatott vallás alapjait vetette meg, amelyet aztán *J. Locke* (†1704) és társai a „deizmus” filozófiai rendszerévé fejlesztettek. Eszerint a vallás lényegét csak egy legfőbb lényben való hit, az örök életbe vetett remény képezi. *M. Tindal* (†1733) a kereszténység hitigazságait is erre az egyszerű formára akarta visszavezetni („Christianity as Old as the Creation”, 1730). Lord *Anthony Shaftesbury* (†1713) a vallás lényegében már csak a nemes emberi tulajdonságok harmonikus kifejlesztését látta. Ettől az angol deizmustól és vallásfilozófiától már csak egy lépés volt a francia felvilágosodás felé. *Jean-Jacques Rousseau* (†1778) már azt hirdette, hogy az igazi vallás nem más, mint a jó és szép szeretete. A felvilágosodás filozófiai alapjait Németországban *Gottfried Wilhelm Leibniz* (†1716), *Christian Thomasius* (†1728) és *Christian Wolft* (†1754) vetették meg, tudományos rendszerré *Immanuel Kant* (1724–1804) fejlesztette ki.

A racionális deizmus, a felvilágosodás csakhamar a művelt emberek hiszekegye lett. Az először 1717-ben Londonban alakult, majd onnét egész Európában elterjedt *szabadkőműves páholyok* is nagy buzgalommal népszerűsítették. Míg Európa többi országában, főként Angliában a felvilágosodásnak nem volt erős egyházellenes éle, addig Franciaországban az ún. enciklopédisták nyomában valóságos egyházi gyűlölet lángolt föl. *Denis Diderot* (†1784), *J. J. Rousseau*, *Claude Helvétius* (†1771), *Étienne Condillac* (†1780), *P. H. D. de Holbach* (†1789), *Charles de Montesquieu*, *Jean d’Alembert* (†1783) egymással versenyeztek az egyház gyalázásában. Mindannyiukon túltett azonban a tagadhatatlanul lángeszű *François-Marie Voltaire* (†1778), aki a közvéleményt egyenesen az egyház elpusztítására szólította fel („écrasez l’infâme”).

Az egyház a felvilágosodással szemben elutasítólag viselkedett, bár több pozitív eredményét magáévá tette. Így például a pozitív teológiai tudomány, főkent a forráskritika, a liturgikus megújhodás, a lelkipásztorkodás, a plébánosok és püspökök megerősödött tekintélye a felvilágosodásnak sokat köszönhetett.

II. Episzkopalizmus

Egyháztörténetileg a felvilágosodással egyidőben egy új törekvés jelentkezett Nyugat-Európában, amely a középkori konciliarizmusból és az újkori gallikanizmusból táplálkozva a centralizáló római pápai hatalom

ellensúlyozására a püspöki tekintély növelését tűzte ki célul. Innét episzkopalizmusnak nevezik. Tudományos megalapozását – mint a felvilágosodás is – Németországban nyerte. Ennek előfutára a protestáns egyházjogász, *Johannes Schilter* („De libertate ecclesiarum Germaniae”, Jena 1683), terjesztője a löweni katolikus kánonjogász, *Zeger-Bernard van Espen* (Jus ecclesiasticum, 1700), majd rendszerbe foglalója a trieri segédpüspök, *Johann Nikolaus von Hontheim* (1701–1790) volt. Hontheim Espen löweni iskolájában felnövekedve forráskritikán nyugvó egyháztörténelmi munkákkal foglalkozott („Historia Trevirensis diplomatica”, I–III., „Prodromus Historiae Trevirensis”, I–II.), majd 1763 és 1773 között öt kötetben *Justinus Febronius* álnéven megjelentette főművét: „De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis liber singularis ad reuniendos dissidentes in religione Christianos compositus”. Munkájával tehát a keresztény egység megteremtése lebegett szeme előtt. Igen nagy erudícióval állította össze az episzkopalizmus érveit. Gondolatmenete a következő volt: Vissza kell térni az első század egyházi alkotmányához, amely a hitbeli egység alapfeltétele. Ennek megoldása a modern kritikai történetírás feladata. A kolostorok és szerzetesrendek exemptióját, valamint a pápai rezervációkat és nunciatúrákat meg kell szüntetni. A pápa fölött az egyetemes zsinat áll, és a pápai monarchikus kormányzatot a nemzeti egyházaknak kell leváltaniok. Ezek végrehajtó szerve a nemzeti zsinat. Az egyházi reform lényeges tartozéka a hívek felvilágosítása az egyház valódi történetéről. Ebben az államnak is tevékenyen közre kell működnie.

Hontheim művének óriási visszhangja támadt. Csakhamar iskolát teremtett szerte Európában és az államegyház intézményének elvi alapköve lett. Hontheim munkáit a Szentszék 1764-ben indexre tette, és miután Oddi nuncius a valódi szerzőt kinyomozta, 1781-ben hosszas vonakodás után Hontheim művét visszavonta („Febronii commentarius in suam retractationem”). Ez azonban mit sem változtatott azon, hogy munkája az egyház és állam viszonyát az abszolutizmus korában az „államegyház” formájában döntően befolyásolta.

III. Jozefinizmus

A kor uralkodó egyházpolitikai eszméje, az állami abszolutizmusból és mindenhatóságból eredő és a gallikanizmus–episzkopalizmus

eszmekörében megerősödött „államegyház” gondolata szerte Európában testet öltött, főként azonban a német birodalomban. Itt is elsősorban Ausztriában és a Habsburg koronatartományokban, valamint azoknak kapcsolt részeiben, így Magyarországon is. Az állam és az egyház viszonyában mélyreható változás állt be, amennyiben az állami védnökségből a vallást – és elsősorban a katolikus egyházat – illetően állami gyámkodás lett, az egyház eszköz a cél elérésében: egy modern, felvilágosult állam kiépítésében. Ez a folyamat már *Mária Terézia* (1740–1780) uralkodása alatt megindult, aki a felvilágosult és csak az állam érdekét szem előtt tartó *Wenzel Kaunitz* (†1794) kancellár egyre növekvő befolyása alatt egy egész sereg rendelettel az osztrák államegyház alapjait vetette meg és valamennyi jogot „circa sacra” magának követelt (Theresianismus). Munkáját fia, *II. József*, a „kalapos király” folytatta, aki 1764-től anyja mellett régens, 1765- től német–római császár és 1780-tól 1790-ben bekövetkezett haláláig egyeduralkodó volt. A személy szerint maga módján vallásos, de felvilágosult és kedélybeteg császár fiatal kora óta minden igyekezetét arra fordította, hogy az államnak szolgáljon, és ennek nemcsak saját magát, hanem munkatársait is feláldozta. Zseniális uralkodó volt, de az államot olyan gépnek tekintette, amit egymaga irányíthat. Az államról alkotott fogalma az abszolutizmusban, az episzkopalizmusban és az új, Martini és Grotius által megfogalmazott természetjogban gyökerezett. Politikai példaképe *II. Nagy Frigyes* porosz király (1740–1786) volt, és soknemzetű, sokszínű birodalma egységesítését tűzte ki célul. Centralista rendeletei ezt a célt szolgálták. Azért utasította vissza a magyar, cseh és lombard koronázást, hogy ezeknek az országoknak az alkotmányára ne kelljen esküt tennie. *Egyházpolitikája* állameszméjének logikus következménye volt. Felvilágosult racionalizmusa mindent elutasított az egyházban, ami nem isteni eredetű.

Utilitarizmusa arra késztette, hogy az egyházat az állam szolgálatába állítsa. Az „elöregedett” és a „kiváltságos” egyháznak az új államban új feladatot kellett betöltenie. Tíz éves uralkodása alatt kb. 6000 egyházi rendeletet hozott, és még azt is meghatározta, hogy a templomban mikor hány gyertyát kell meggyújtani. Nagy Frigyes el is nevezte őt sekrestyés királynak („mon cousin sacristain”). Rendeleteivel az egyházat igen érzékenyen érintette. 1781-ben bevezette a placétum regiumot (március 10.), elszakította a szerzetesrendeket Rómától (március 30.), kiadta a

protestánsokra vonatkozó türelmi rendeletét (október 29.), a papnövendékeket elparancsolta Rómából (november 12.). 1782-ben megszüntette a szemlélődő szerzetesrendeket (január 26.) és felállította az első állami egyházügyi hivatalt (comissio ecclesiastica, szeptember 10.). 1783-ban az egyházi házasjogot reformálta meg, 1784-ben pedig állami felügyelet alatt álló ún. központi szemináriumokat létesített.

VI. Pius pápa (1775–1799) hiába próbálta őt Bécsben (1782. február 27-től április 22-ig) személyesen eltéríteni tervétől. Egyházpolitikája, amelynek készséges kiszolgálója Kaunitz kancellár és a lelkiismeretlen Franz Herzan von Harrach (†1804 mint szombathelyi püspök) bíboros volt, ellenfele pedig Migazzi Kristóf († 1803) bécsi érsek és Batthyány József († 1799) magyar prímás, állampolitikájával együtt omlott össze. 1790-ban birodalma, amelynek pedig egységét kívánta, a teljes felbomlás küszöbén állott. De volt annyi lelki ereje, hogy belátta tévedését. Halálos ágyán visszavonta – türelmi rendelete, a jobbágytörvény és a papi javadalmazásra vonatkozó előírásának kivételével – valamennyi rendelkezését. Szelleme azonban, amelyet találóan *jozefinizmusnak* neveztek el, az osztrák egyházpolitikában még évtizedekig továbbélt. Magyarországon pedig csak a 20. század fordulóján megindult katolikus megújhodásnak sikerült végérvényesen felszámolnia.

17. Az egyház helyzete az állami abszolutizmus korában Európa többi országában

Irodalom: I. Jemolo, A. C., Il giansenismo in Italia, Bari 1928; Croce, B., Storia dell’eta barocca in Italia Bari 1929; Codignola, E., Illuministi, giansenisti e giacobini nell Italia; Noyer-Weidner, A., Die Aufklärung in Oberitalien, München 1957; Wandruszka, A., Leopold II., I–II., Bécs 1963–65; Belton, Ch. A., Church Reform in 18th Century Italy, The Synod of Pistoia, Den Haag 1969.

II. Almeida, F., Historia da Igreja em Portugal, I–VIII., Matosinhos 1931; Sarrailh, J., L’Espagne éclairée de la séconda moitié du XVIIIe siècle, Paris 1954; Dominguez Ortiz, A., La Sociedad española en el s XVIII., Madrid 1955; Gams, P. B., Die Kirchengeschichte Spaniens, I–V., új nyomás: Graz 1956; Wenzel, B. J., Portugal und der Hl. Stuhl, Lissabon 1958; da Silva Dias, J. S., Correntes de sentimento religioso em Portugal, I–II., Coimbra

1960; Aldea, Q., Iglesia y Estado en siglo XVII., Comillas–Santander 1961; Artola, M., La España del Antiguo Régimen, Salamanca 1967.

III. Hughes, P., The Catholic Question 1685–1929, London 1929; Bagwell, R., Ireland under the Stuarts, I–III., új nyomás: London 1963; Millett, B., The Irish Franciscans 1651–1655, Roma 1964; Wall, M., The Penal Laws 1691–1760, Dublin 1968; Corish, P. J., The Origins of Catholic Nationalism, Dublin 1968.

IV. Habenschaden, K., Der Münchener Nuntiaturstreit in der Publizistik, München 1933; Jansen, G. J., Kurfürst Erzbischof Max Franz von Köln, Essen 1933; Raab, H., Concordata Nationis Germanicae, Wiesbaden 1956; Braubach, M., Maria Theresias jüngster Sohn Max Franz, Wien 1961; Aretin, K. O. von, Heiliges Römisches Reich 1776–1806, Wiesbaden 1967.

V. Völker, K., Kirchengeschichte Polens, Berlin–Leipzig 1930; Reddaway, W. F.–Penson, J. H.–Halecki, O.–Dyboski, R., The Cambridge History of Poland, I–II., Cambridge 1950–51; Uminski, J., Historia Kosciola, Opoln 1960; Tazbir, J., Historia kosciola katolickiego w Polsce 1460–1795, Varsó 1966; Le millénaire du catholicisme en Pologne, Lublin 1969; Hermann, E., A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig, München 1973.

VI. Ammann, A. M., Abriß der ostslawischen Kirchengeschichte, Bécs 1950; Smolitsch, L., Russisches Mönchtum, Würzburg 1953, valamint: Geschichte der russischen Kirche 1700–1917, Leiden 1964; Winter, E., Russland und das Papsttum, I–II., Berlin 1960–61; Amburger, E., Geschichte des Protestantismus in Russland, Stuttgart 1961; Onasch, K., Grundzüge der russischen Kirchengeschichte, Göttingen 1967.

I. Az egyház Itáliában

A trienti reform után az abszolutizmus korában Olaszország általános politikai és gazdasági hanyatlásnak indult, aminek oka abban állott, hogy Európa súlypontja a Földközi-tengerről az Atlanti-óceán partjaira tolódott. A spanyol és a lengyel örökösödési háborúk révén Itáliában is megváltoztak az erőviszonyok. Ausztria megszerezte 1713-ban Lombardiát, Nápolyt és

Szardíniát (ezt 1720-ban elcserélte Szicília ellenében Szavojával), 1737-ben pedig a Medici-ház kihaltával a toszkánai nagyhercegséget is, de Nápolyt és Szicíliát át kellett adnia a spanyol Bourbonoknak.

A barokk korszakban Itáliában nemcsak a tudományok virágoztak, hanem előbb a kvietizmus, majd később a janzenizmus is. Az államegyház Lombardiában, Nápolyban, főképp azonban Toszkánában indult fejlődésnek, ahol II. József császár öccse, a felvilágosult *Lipót* főherceg (1765–1790), a későbbi II. Lipót császár (1790–1792) uralkodott. Jozefinista egyházpolitikája a janzenista *Scipione de Ricci* pratói és pistojai püspök személyében támogatóra és terjesztőre talált. Megszüntették az inkvizíciót, a privát miséket, Jézus Szíve tiszteletét, a búcsúkat, a lelkigyakorlatokat és népmissziókat, ezzel szemben szorgalmazták a népnyelvű liturgiát, hirdették a gallikanista nézeteket, a püspöki tekintélyt az Üdvözítőével tették egyenlővé, és az egyház tévedhetetlenségét a hívek közösségében látták. 1786-ban a *pistojai egyházmegyei zsinat* ezeket a tételeket rögzítette. A főherceg távozásakor (1790-ben császár lett) Riccinek le kellett mondania püspökségéről (1791). VI. Pius pápa 1794-ben „Auctorem fidei” bullájával elvetette a zsinat tételeit, a pápai döntésnek azonban Ricci csak 1805-ben vetette magát alá. Példája iskolát teremtett Itáliában: van más útja is az üdvösségnek, mint amit Róma előír!

II. Az egyház Spanyolországban és Portugáliában

Az a nagy belső megújhodás, amely a trienti zsinatot Spanyolországban és Portugáliában megelőzte és követte, lassan elcsendesedett, és az ún. „ancien régime” kora váltotta fel. 1650-től 1750-ig még az ellenreformáció volt az uralkodó szellem, 1750-től 1815-ig már a felvilágosodás. Érdekes módon azonban az Ibér-félszigeten ez teljesen katolikus, kulturális jellegű volt, és forradalmisága csak szociális–gazdasági téren jelentkezett. A spanyol katolikusok 1795-ben 8 egyháztartományban és 59 püspökségben éltek, a lakosság száma 8.200.000 volt, akiket 33.000 világi pap, 26.000 szerzetes és 20.000 szerzetesnővér gondozott lelkileg. A papság – ezek közül 648 egyházi méltóság és 1768 kanonok – jövedelme 1592-ben kb. 10 millió dukát, 1638-ban kb. 7 millió dukát volt. A spanyol papságnak tehát sem számaránya, sem jövedelme nem volt olyan nagy, mint azt a korábbi történetírás feltételezte. *A portugál* katolicizmus, kb. 1,2 millió hívő, három

egyháztartományban és 16 egyházmegyében élt. Portugália 1555-től 1640-ig Spanyolországhoz tartozott.

A spanyol főpapság jellemző sajátossága konzervativizmusa és az állammal szemben tanúsított lojalitása volt. 1650-től 1815-ig egyetlen egy tartományi zsinatot sem tartottak. Az alsó klérus általában műveletlen és fegyelmezetlen volt, jóllehet a népmisszió és a vallásos élet virágzott és a 18. században már 45 papnevelő intézet működött.

Az állam és az egyház viszonyát erősen zavarta az 1640es portugál felkelés, amikor is *IV. Juant* (1640–1670) a portugál rendek az ország királyává tették és Portugáliát Spanyolországtól elszakították. A Szentszék ugyanis nem ismerte el az új királyt, és az általa kinevezett püspököket nem erősítette meg. Csaknem 30 évig álltak a portugál püspökségek üresen, míg 1670-ben Róma és Portugália között a béke helyreállt.

A pápaság és a spanyol püspökök közötti egyetértést a római datária erősen zavarta. A püspökök főként a házassági felmentések illetékét tartották túl soknak („Gravamina Ecclesiae Hispaniae"). Az évtizedekig elhúzódó problémát csak 1771-ben a spanyol Rota felállítása (a római Signatura justitiae mintájára) oldotta meg.

A spanyol Habsburg-ház kihalása után az első Bourbon, *V. Fülöp* (1700–1746) trónra lépése az állam és egyház viszonyában döntő változást hozott. Míg a Habsburgok – jóllehet a főkegyúri jogokat erősen kiépítették – az egyház ügyeibe közvetve nem avatkoztak bele, most a Bourbonok saját egyházpolitikájukat kívánták az abszolutizmus jegyében megvalósítani. A Bourbon „regalizmus" a pápasággal súlyos összeütközésekhez vezetett, aminek során a madridi pápai nunciust többször is kiutasították (1709–1718). A Bourbon egyházpolitikának az 1800-as évek elején a liberalizmus vetett véget.

Az a nemzetközi hajsza, ami a jezsuiták ellen a 18. század második felében megindult, első keserű gyümölcsét Portugáliában termette. *I. José* (1750–1777) helyett tulajdonképpen Marquis *de Pombal* (†1782) uralkodott és diktatórikus módszerrel próbálta a felvilágosodás eszméit diadalra vinni, valamint a nemesség és a papság erejét megtörni. Főként a jezsuiták hatalmától rettegett, és ezért 1759-ben elkobozta vagyonukat és 1700 jezsuitát elűzött Portugáliából és gyarmatairól. Sokat börtönbe is vetett, pedig ezek között nem egy érdemes misszionárius is volt, mindenféle

nemzetből, még Magyarországról is (vö. Bangha, B., Magyar jezsuiták Pombál börtöneiben, Budapest 1937).

Spanyolországban a jezsuitákat politikai és szociális befolyásuk miatt, valamint Portugália és Franciaország nyomására 1767-ben hasonló sors érte. Április 3-ra virradó éjszaka 2700 jezsuitát tartóztattak le és tettek át a határon.

III. A katolikusok helyzete Nagy-Britanniában és Írországban

Angliában a katolicizmus a protestáns térhódítást csak egyes nemesek birtokain, a szigeteken és Írországban vészelte át. Az 1619-ben megtelepedett ír ferencesek voltak a katolikus hit támaszai és misszionáriusai. A walesi katolicizmus 1650 után csaknem teljesen kipusztult. Az írek csak vallásilag voltak egységesek, állami befolyásukat teljesen elvesztették és csendes elnyomásnak voltak kitéve. Ez lehetővé tette a tridenti reformok fokozatos megvalósítását és a Propaganda-kongregáció egész sor rendelkezéssel sietett az ír egyház segítségére. Az 1641es ír katolikus felkelés leverése, a megjelent pápai nuncius kiutasítása és *Oliver Cromwell* (†1658) diktatórikus uralma az egyházra nézve súlyos csapást jelentett. A kitört egyházüldözés mindazt megsemmisítette, amit sikerült felépíteni. *II. Károly* (1660–1685) személy szerint rokonszenvezett a katolikusokkal és halálos ágyán katolikus is lett, de a parlament hatalmával szemben tehetetlen volt, és meg kellett engednie, hogy az egyházat elnyomják, sőt 1678 és 1681 között véresen üldözzék. 1685-ben katolizált testvére, *II. Jakab* (1685–1686) követte őt a trónon. A katolikus trónörökös születése trónjába került, ezt protestáns lánya, Mária és annak férje, *Orániai Vilmos* (1689–1702) örökölték. Uralkodásuk alatt a katolikusokat újból elnyomták, számuk 300.000-ről 70.000-re csökkent. A következő évtizedekben az állami elnyomás mindinkább a tolerancia felé hajlott, ami lehetővé tette a hierarchia és az egyházi élet fokozatos kiépítését. Ebben főleg *Richard Challoner* (†1781) püspöknek volt nagy érdeme. A katolikusok hosszú üldözése azt eredményezte, hogy ott az egyház legjellemzőbb sajátossága mind a mai napig a szigorúság és konzervativizmus lett.

III. György (1760–1820) trónra lépése, az amerikai szabadságjogok népszerűvé válása végre a katolikus emancipáció idejét is meghozta. Angliában a vallásszabadságot 1791-ben, Skóciában 1793-ban mondták ki.

Bonyodalmat jelentett azonban a katolikus püspökök kinevezése. Míg a Szentszék a protestáns királyi vétójoggal egyetértett, addig az ír püspöki kar azt a leghatározottabban visszautasította. Az 1813-tól *Daniel O'Connel* († 1847) vezetése alatt álló ír katolicizmus végre is 1829-ben politikai és vallásszabadságot nyert, anélkül, hogy a kormánnyal szemben valamiféle engedményt is tett volna.

IV. Az egyház Németországban

A német birodalomban az egyház a vesztfáliai béke után (1648) súlyos területi és erkölcsi veszteségeket (Metz, Toul, Verdun, Magdeburg, Bremen stb.) szenvedett, később azonban a három egyházi választófejedelem (Köln, Trier, Mainz) segítségével ellen tudott állni egészen 1803-ig a további lemorzsolódásnak. A német egyház legjellemzőbb sajátossága a főúri püspöki kara volt. A kereken 60 egyházi szuverén „állam"-ban a bajor, szász, Pfalz-Neuburg-i és a Habsburg uralkodócsaládok tagjai kormányoztak. A középnemességből csak a Schönborn családnak sikerült időnként a mainzi, würzburgi, bambergi, trieri, wormsi és speyeri püspökségeket a kezében tartani. Amikor *XIV. Lajos* a pfalzi háború következményeként német területeket foglalt el és azokon rekatolizált, a protestánsok olyan szívósan ellenálltak, hogy a katolikus térhódítás teljesen megtorpant. Az állam és egyház viszonya 1806-ig az 1448-as konkordátumon alapult, amelynek fő érdekessége az volt, hogy a püspökválasztást megengedte („magnum privilegium Germaniae"). A római kúria központosító törekvései, a kölni, bécsi, varsói, brüsszeli nunciatúrák felállítása és joghatóságainak kiépítése a gallikanizmus és episzkopalizmus korában azonban súlyos összeütközésekhez vezetett a német püspökök és a pápaság között. 1784-ben a müncheni nunciatúra felállítása hosszas nézeteltérést váltott ki a püspökök és a kúria között („Nuntiaturstreit", 1784–1790). 1786-ban – miután 1769-ben Koblenzben egyszer már hasonló eszmecserére került sor („Koblenzer Gravamina") – a három egyházi választófejedelem és a salzburgi érsek (primas Germaniae) követei *Bad Emsben* titkos megbeszélésre ültek össze („Emser Kongreß") és követeléseiket az ún. *emsi punktációkban* állították össze. Ezekben azt követelték, hogy a nunciusok csak mint diplomaták tevékenykedjenek, a helyi egyházi kormányzat ügyeibe ne avatkozzanak bele, semmiféle pereket ne folytassanak és felmentéseket se adhassanak. Együttal a püspöki

joghatóság kiterjesztését és a pápai díjak megszüntetését követelték. *VI. Pius* pápa 1789-ben a püspökök törekvését egy 426 oldalas tanulmányban elvetette. Ezek ugyan nem mondtak le terveikről, de az 1789es francia forradalom zavaraiban nem is gondolhattak megvalósításukra.

V. Az egyház Lengyelországban és Magyarországon

Lengyelországban *III. Zsigmond* (1587–1632) és *IV. Ulászló* (1632–1648) uralkodása a katolikus ellenreformáció diadalát jelentette. Amikor sikerült a kozákokon és törökökön úrrá lenni, az ország 1656-ban a Boldogasszonyt Lengyelország királynéjává fogadta (regina Poloniae). *Szobjeszki János* (1674–1696) király a törökök elleni sikereivel (Bécs felmentése, 1683) jelentős nemzetközi tekintélyre emelkedett, de a nemesség egyoldalú hatalmával szemben ő is tehetetlennek bizonyult. Utóda *II. Erős Ágost* (1697–1733) szász választófejedelem lett, akinek uralkodása alatt megindult a protestánsok elnyomása (thorni eset, 1724). Maguk az egyesült görögkatolikusok is csak másodrangú keresztényeknek számítottak. *III. Ágost* (1735–1763) és *Poniatowski Szaniszló* (1764–1790) uralkodása alatt bekövetkezett a lengyel nemzeti katasztrófa: az országot háromszor is (1772, 1793, 1795) felosztották, míg végül is a térképen megszűnt létezni. A nemzeti ellenállás lelke a papság volt; már az 1768-as bari szövetség is Krašinsky Ádám püspök vezetése alatt állott. Főpapok támogatásának volt köszönhető az 1791es konstitúció kibocsátása is, amely a katolikus vallás vezető szerepének biztosítása mellett minden felekezet számára vallásszabadságot biztosított. Lengyelország feldarabolása az egyháznak is rengeteg kárt okozott: a lengyel katolicizmus a protestáns porosz militarizmus, a cári orthodox államegyház és az osztrák jozefinizmus áldozata lett.

Magyarországon az „elesettség századát” (1500–1600, Hermann), a katolikus megújulás virágzása, majd az ország felszabadítása nyomában a barokk kor követte. Tagadhatatlan, hogy a katolikus megújulást elsősorban a bécsi császári politika, az ellenreformáció tette lehetővé, de nem járt volna eredménnyel, ha nem akadtak volna rendkívüli egyéniségek, akik azt támogassák és vezessék. *Forgách Ferenc* 1607-ben lett esztergomi érsek, s a prímások kiváló egyéniségekkel gazdag sora a század végéig nem is szakadt meg. *Pázmány Péter, Lósy Imre, Lippay György, Szelepcsényi György* neve programot jelentett és kitörölhetetlen a magyar katolicizmus

történetéből. Reformzsinatok hosszú sora, szemináriumok létesítése, szerzetesrendek megreformálása, a jezsuiták működése, a katolikus iskolázás szabályozása, a hitvitázás, a teológiai irodalom, a liturgia, a lelkipásztorkodás, a belső lelki élet elmélyítése és az eredményes térítés az elszakadt keresztények között (1646: ungvári unió, 1698: erdélyi unió) a katolikus hitélet hallatlan felvirágozásához vezetett. Ebben csak a Bocskai-féle felkelés és Rákóczi Ferenc szabadságharca jelentett megtorpanást. A barokk kor fényes dicsőségének (Regnum Marianum) az állami mindenhatóság, a terezianizmus és a jozefinizmus vetett véget, méghozzá alaposan.

VI. Az egyház Oroszországban

Az orosz cárok Konstantinápoly bukása óta (1453) Moszkvát a „harmadik Rómának” tartották, és hatalmuk megerősödésével 1589-ben kierőszakolták a moszkvai patriárkátus megalapítását, egyúttal azonban az egyházat saját maguktól tették függővé. Az orosz orthodox egyház, amely már a 15. század közepe óta önálló volt, ekkor négy metropoliából, hat érsekségből és nyolc püspökségből állott. 1598-ban a Rurikidák dinasztiája kihalt és a Romanovok vették át az uralmat. Ők még inkább függővé tették az egyházat maguktól. Ennek leghatékonyabb módszerét *Nagy Péter* cár (1682–1725) találta ki: 1721-ben megszüntette a patriárkátus intézményét, és a legfőbb egyházi hatalmat az ún. Szent Szinodusra, egy teljesen őtőle függő és állami megbízottja (prokuror) által irányított testületre bízta. A felvilágosult és abszolutista cár híres „egyházi regulamentum”-ában írta elő az új egyházi közigazgatás normáit. Nemcsak a püspökök kinevezésébe, a kolostorok életébe szólt bele, hanem az egész egyházat is az állam sajátjának tartotta. Oroszországban utódai alatt is egészen 1917-ig az abszolutisztikus államegyháznak olyan kirívó formája volt életben, amire nem volt példa az egész világon.

Nem csoda, hogy ebben a légkörben protestáns vagy katolikus misszióról szó sem lehetett. Jezsuitákat, kapucinusokat, ferenceseket a 18. században csak akkor tűrtek meg, ha kizárólag a katolikus külföldiek lelki gondozásával foglalkoztak. Azokat a papokat és püspököket pedig, akik a breszt–litovszki unióhoz csatlakoztak (1691, 1702) kegyetlenül üldözték. Lengyelország harmadik felosztásával (1795) számos katolikus lengyel került orosz fennhatóság alá. A hat latin és három görög szertartású római

katolikus püspökség azonban teljesen állami ellenőrzés alatt állott. Az 1773-ban létesített római katolikus püspökség (1782-től érsekség), Mohilev élére is a cár kegyence került.

18. Az egyházi élet és a pápaság a felvilágosodás korában

Irodalom: I. Grabmann, G., Die Geschichte der katholischen Theologie, Freiburg 1933; Hirsch, E., Geschichte der neueren evangelischen Theologie, I–V., Gütersloh^{3} 1964; Kantzenbach, W., Protestantisches Christentum im Zeitalter der Aufklärung, Gütersloh 1965; Stelling-Michaud, S., Les universités européennes du 14e–18e siècle, Genf 1967; Kraus, A., Vernunft und Geschichte – Die Bedeutung der deutschen Akademien im späten 18. Jahrhundert, Freiburg 1968; Klomps, H., Tradition und Fortschritt in der Moraltheologie – Die grundsätzliche Bedeutung der Kontroverse zwischen Jansenismus und Probabilismus, Köln 1963; Schrott, A., Seelsorge im Wandel der Zeit, Graz 1949; Schuster, H., Die Geschichte der Pastoraltheologie (Handbuch der Pastoraltheologie), I., Freiburg 1964; Prandi, A., Religiositá e cultura nel’ 700 italiano, Bologna 1966; Maylender, M., Storia delle Accademie d’Italia, I–V., Bologna–Torino 1926–30; Trapp, W., Vorgeschichte und Ursprung der liturgischen Bewegung, Regensburg 1940; Jungmann, J. A., Erbe und pastorale Gegenwart, Innsbruck–Wien–München 1966; Berger, K., Barock und Aufklärung im geistlichen Lied, Marburg 1951; Veit, L. A.–Lenhart, L., Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock, Freiburg 1956; Angayal, A., Die slawische Barockwelt, Leipzig 1961; Moser-Rath, E., Predigtmärlein der Barockzeit, Berlin 1964; Krause, R., Die Predigt der späten deutschen Aufklärung 1770–1805, Stuttgart 1965.

II. Pastor, L. v., Geschichte der Päpste, XV–XVI., l. Seppelt, F. X.–Schweiger, G., Geschichte des Papsttums, V., München^{2} 1952; Andrieux, M., La vie quotidienne dans la Rome pontificale au XVIIIe siècle, Paris 1962; Cichitto, L., Il Pontefice Clemente XIV., Roma 1934; Kratz, W., Intorno al „Clemente XIV." del barone von Pastor, Roma 1935; Montanari, F., Il cardinale Lambertini fra la leggenda e la storia, Milano 1943; Galessi, A., La malettia e morte di Clemente XIV. Rivista Storia delle Science 41

(1950) 153–165; Hoffmann, H., Friedrich II. von Preußen und die Aufhebung des Jesuitenordens, Leipzig 1962.

I. Az egyházi élet

A *teológiai tudományok* a korszakban további ágakra oszlottak. A skolasztika, főképpen azonban a spekulatív dogmatika ugyan általános hanyatlásnak indult és új irányt mutató művek helyett inkább epigonszerű kommentárok jelentek meg, az erkölcstan azonban továbbfejlődött, függetlenné vált a dogmatikától és több irányt követett (probabilizmus, tutiorizmus, laxizmus stb.). Legkiválóbb képviselője *Liguori Szent Alfonz* (†1787) volt. A katolikus történetírás, főként a történeti források felkutatása és kiértékelése fénykorát élte. *Claude Fleury* „Histoire ecclésiastique” (1681–1720), *Philippe Labbé* „Sacrosancta Concilia”, *Jean Hardouin* „Conciliorum collectio regia maxima” című munkái korszakalkotó jelentőségűek voltak. A felvilágosodás bizonyos teológiai tudományágakat fejlődésükben elősegített. A forráskritika a szentírástudományt különösképpen is fellendítette (A. Calmets: „Dictionnaire historique de la Bible”, Sabatiers: „Bibliorum sacrorum versiones antiquae”). Új teológiai tudományként jelentkezett a vallástudomány és a lelkipásztorkodástan peremtudományaival: a liturgiával, kateketikával és homiletikával. A felvilágosodás eszméi, bár a katolikus filozófusokat és teológusokat is foglalkoztatták (B. Stattler: Anti-Kant, 1788), mégis leginkább az evangélikus teológiát hódították meg a szélsőséges racionalizmus (szentíráskritika) és a pietizmus formájában.

A *katolikus egyetemek*, amelyek az ellenreformáció korában többnyire jezsuita vezetés vagy legalábbis szellemi befolyás alatt állottak, a korszakban tovább működtek, de főként a természettudományok fokozatos elhanyagolásával és az időközben elavult ratio studiorum (1599) fenntartásával elmaradtak az általános fejlődéstől. Ezekkel szemben katolikus tudományos és művészeti társaságok, az ún. akadémiák egész Európában virágoztak, főként Itáliában, amely ekkor az európai egyházi műveltség központja volt. A katolikus iskolai rendszer e korszakban fejlődött ki, ehhez tartozott a tanítóképzők alapítása is.

Az *egyházi liturgia* a trienti zsinat után egységessé vált az egész egyházban. Erről liturgikus könyvek gondoskodtak (Breviarium Romanum: 1568, Missale Romanum: 1570, Martyrologium Romanum: 1584,

Pontificale Romanum: 1596, Caerimoniale Episcoporum: 1600, Rituale Romanum: 1614). A liturgikus fejlődés ezzel aztán három évszázadra le is zárult és meg is akadt. A hívek és a liturgia közötti szakadék a szakrális latin nyelv következtében egyre nagyobb lett, bár a liturgia a barokk pompa segítségével (építészet, díszítés, muzsika, liturgikus ruhák stb.) megtartotta varázsát. A népi vallásosság is barokk formában virágzott (ájtatosságok, körmenetek, zarándoklatok). A szentbeszéd azonban sekélyessé és külsőségessé vált, míg a felvilágosodás és a racionalizmus az egész egyházi életben gyökeresebb változást nem hozott.

II. A pápaság

XI. Kelemen (Gian Francesco Albani, 1700–1721) pápaságát a spanyol örökösödési háború árnyékolta be, amely világosan bebizonyította az egyházi állam politikai jelentőségének csökkenését. XI. Kelemen pápa nem tudta magát az európai bonyodalomból kivonni, és azt sem tudta megakadályozni, hogy a harcok során a pápai állam hadszíntérré ne váljék. Sokat küzdött a janzenizmus ellen (1705: Vineam Domini, 1713: Unigenitus Dei Filius). Nevéhez fűződik a jezsuita missziós (akkomodációs) módszer elvetése (1704). Az 1710-től súlyos beteg pápa utóda *XIII. Ince* (Michelangelo dei Conti, 1721–1724) lett, aki választását annak köszönhette, hogy mind a bécsi, mind a francia udvar előtt elfogadható volt, és hogy a legnagyobb eséllyel bíró Paolucci bíboros ellen az osztrák Althan bíboros a császár nevében vétót emelt. Pápasága állandó betegsége miatt nem volt jelentős.

XIII. Benedek (Pietro Francesco Orsini, 1724–1730) hercegi család sarja, domonkos szerzetes, megválasztásakor már 75 éves volt. Bizalmával az arra teljesen érdemtelen Niccolo Coscia prelátust tüntette ki, aki párthívei (Niccolo Maria Lercari) segítségével a pápát tőle teljesen függő viszonyba hozta, és az egyházi államot, valamint a kúriát csaknem teljes erkölcsi és anyagi csődbe sodorta. Halála után a konklávé négy hónapig tartott. A választás ekkor a 78 éves, beteges Lorenzo Corsinira esett, akinek jelölését az európai udvarok elfogadták. *XII. Kelemen* néven (1730–1740) foglalta el Szent Péter trónját. Az 1732-től teljesen megvakult pápa az európai kabinetpolitika áldozata lett; a parma–piacenzai (1731), a lengyel örökösödési háború (1733–1738) és az osztrák–francia–spanyol és Bourbon olaszországi hadakozások az egyházi államot is kiszolgáltatták a pusztító és

fosztogató katonai alakulatoknak. Nevével függ össze a szabadkőművesség elítélése (1738). Őt követte a korszak legkiemelkedőbb pápája, *XIV. Benedek* (Prospero Lambertini, 1740–1758), miután a hat hónapig tartó konklávéban az európai udvarok és bíborosok az ő személyében megegyeztek. XIV. Benedek kiváló jogász, a tudományokat ápoló modern egyházfejedelem volt, akinek a pápaságát előbb az osztrák örökösödési (1740–1742), majd a hétéves osztrák–porosz háború (1756–1763) árnyékolta be. Poroszországgal, Nápollyal és Spanyolországgal szemben (konkordátumok) túl nagy engedékenységet mutatott, mégis különleges jellemvonásaival, szellemességével és emberi közelségével a pápaságnak új fényt adott. Utódának, a szigorúan egyházi érzelmű *XIII. Kelemennek* (Carlo Rezzonico, 1758–1769) nem sikerült az időközben Európa-szerte kirobbant jezsuiták elleni gyűlölködést leküzdenie. Amikor 1768-ban az „In caena Domini” bullájában az állami beavatkozást határozottan visszautasította, a Bourbon udvarok megtorló intézkedéseket foganatosítottak (a pápai Beneventum, Avignon megszállása stb.) és a jezsuita rend feloszlatását követelték (1769). Erre *XIV. Kelemen* (Lorenzo Ganganelli, 1769–1774) alatt került sor. Mint ferences szerzetes még a jezsuiták barátja volt, mint bíboros (1759) azonban a jezsuiták ellensége lett. Számításból a Bourbonok politikájához csatlakozott, akik pápává választását lehetővé is tették. 1769-ben megígérte a spanyol és francia udvarnak, hogy feloszlatja a jezsuita rendet. A rendet feloszlató pápai bulla szövegét a spanyol Zelada bíboros részvételével a római spanyol követség dolgozta ki. Ez „Dominus ac Redemptor noster” kezdettel 1773. augusztus 16-án jelent meg. Az utolsó rendfőnök, Lorenzo Ricci börtönbe került, és a rend római vagyonát érdemtelen prelátusok kapták meg. A rend feloszlatását a Bourbon államok hozsannával fogadták, de *Mária Terézia* (1740–1780) már tartózkodóbb volt, míg *II. Nagy Frigyes* (1740–1786) Poroszországban és *II. Katalin* cárnő (1762–1796) Oroszországban a katolikus iskolák fenntartása érdekében a rendelet végrehajtását meg is akadályozták. A jezsuita rend feloszlatása a katolikus iskoláknak és a misszióknak rendkívüli kárt okozott. XIV. Kelemen pápa rossz lelkiismerettel, de nem mérgezés következtében halt meg.

Negyedik korszak: Az egyház az iparosodás korában (1789–1918)

1. A francia forradalom (1789) és annak következményei

Irodalom: I–II. Latreille, A.–Palanque, J. R.–Délaruelle, E.–Rémond, R., Histoire du catholicisme en France III., Paris 1962; Dansette, A., Histoire religieuse de la France contemporaine, Paris[2] 1965.

I. Plory, J., Pie VI., Paris 1942; Latreille A., L'Église catholique et la Révolution française, Paris 1946; Erdmann, K. D., Volkssouveränität und Kirche, Köln 1949; Ledré, Ch., L'Église de la France sous la Révolution, Paris 1949; Haak J., De discussie over de Constitution civile du clergé, Groningen 1964; Maier, H., Revolution und Kirche, Freiburg[2] 1965; Plongeron, B., Concience religieuse en Révolution, Paris 1969.

II. Latreille, A., Napoléon et le Saint Siège 1801–1808, Paris 1935, valamint: L'Église catholique et la Révolution II: L'éra napolienne, Paris 1950; Bindel, V., Histoire religieuse de Napoléon, I–II., Paris 1940; Beseghi, U., I tredeci cardinali neri, Firenze 1944; Wichterich, M. R., Sein Schicksal war Napoleon – Leben und Zeit des Kardinals Consalvi, Heidelberg 1951; Walder, E., Staat und Kirche in Frankreich, II., Bern 1953; Grégoire, L., Le „divorce" de Napoléon, Paris 1957; Leflon, J., Pie VII., Paris 1958; Guerrini, M., Napoléon devant Dieu, Paris 1960; Hales, E., The Emperor and the Pope, New York 1961; Delacroix, S., La réorganisation de l'Église de France, Paris 1962.

I. A forradalom és VI. Pius

A gallikanizmus jegyében született államegyház a 18. század végére megtermette keserű gyümölcsét. Az „első rend" Franciaországban továbbra is megtartotta az állammal való kapcsolatát, privilégiumait és az államvallás jelleget, de az egyházi élet a haldoklás jegyeit viselte. Az egyház a termőföld átlag tíz százalékával (Picardiában a föld 2/3 részével!) rendelkezett és jövedelme az évi 100 millió aranylírát is meghaladta. Az első rendhez kb. 120.000 ember tartozott (kb. 50.000 lelkipásztor, 40.000 szerzetes és 30.000 szerzetesnővér), a 3000 főpap azonban kizárólag a nemesség köréből került ki, míg a püspöki székek a főúri családoknak

voltak fenntartva. Franciaország egyetlen polgári származású püspöke 1783-ban halt meg. A főpapság között hihetetlen könnyelmű és erkölcstelen élet divatozott (lásd R. E. de Rohan bíborost), és legtöbbjük a romlott udvaroncoktól semmiben sem különbözött. A szerzetesi eszmék is hanyatlásnak indultak. 1789-ben 740 apátságból 625 kommendába volt adva, azaz birtokosa csak a jövedelmet élvezte és maga helyett megbízottal kormányoztatta az apátságot. Míg a főpapok és gazdag apátok a javakban dúskálkodtak és a jobbágyságot kiszipolyozták, addig az alsópapság nagy része nyomorban tengődött. A szociális ellentétek következtében a felvilágosodás és egyházellenesség nemcsak a műveltek körében terjedt, hanem a szegény nép körében is, elsősorban az egyházi nagybirtokon.

A francia forradalom *kezdetben nem volt egyházellenes.* Amikor 1789. május 5-én Versailles-ban a rendi gyűlés összeült, a polgárság (harmadik rend) és az első rend között messzemenő egyetértés uralkodott. Június 23-án a forradalmi nemzetgyűléshez 149 plébános és 4 püspök csatlakozott. Augusztus 4-én az egyház önként mondott le rendi kiváltságairól. Az új alkotmány biztosította nemcsak az emberi jogokat, hanem a lelkiismereti és vallásszabadságot is.

Az egyházellenes küzdelmet az *egyházi vagyon* állami tulajdonba vétele nyitotta meg (1789. november 2.), amit még egy csakhamar hitehagyó püspök, *Ch. M. de Talleyrand* (†1838) is javasolt. Az államosítás az egyházi iskolák, szeretetházak, kórházak stb. megszűnését vonta maga után. Az egyre radikálisabb befolyás alatt álló alkotmányozó nemzetgyűlés 1790. február 13-án kimondta az összes nem szociális jellegű szerzetesrend feloszlatását, július 12-én pedig egy *új egyházi alkotmány* („Constitution civile du clergé”) életbelépését. Ez az egyház számára teljesen elfogadhatatlan volt: elszakította Rómától, a francia államnak rendelte alá, megszüntetett püspökségeket, a püspökök joghatóságát korlátozta, az egyházi hivatalok betöltését a politikai joghatóságra ruházta, a káptalanokat feloszlatta stb. 44 püspök közül csak kettő fogadta el ezt a törvényt (köztük Talleyrand), de állami nyomásra a papságnak kb. 1/3-a letette rá az esküt. A francia klérus tehát megoszlott, amihez VI. Pius pápa halogató politikája is nagymértékben hozzájárult.

VI. Pius (Gianangelo Braschi, 1775–1799) igen középszerű egyéniség volt, kevés valóban jó tulajdonsággal és sok gyengeséggel (pl. nepotizmus). Elszántan csak az olasz janzenizmussal szemben lépett föl (pistojai zsinat,

Auctorem fidei bulla, 1794). II. József császár egyházpolitikájával szemben már óvatosabb volt, bécsi útja is eredménytelen maradt (1792). A francia egyházi eseményekkel szemben pedig már teljesen tanácstalan volt, és döntéseiben ellentmondásos környezetének befolyása alatt állott. A francia egyházi alkotmányra szóló eskütételt is csak 1791. április 13-án tiltotta meg, mikor is a francia papságnak már nagy része behódolt az új törvényeknek, sőt új püspököket is szenteltek. Ezáltal a francia egyház egy része *szakadárrá* vált. Közben 1791 októberében a *girondisták* kerültek hatalomra, akik a be nem hódolt egyház ellen az erőszakos üldözés eszközeihez nyúltak. Ezt a párizsi szeptemberi vérengzés vezette be (2–4.), mikor is 300 papot, köztük 3 püspököt mészároltak le. 1793-ban az esküt megtagadókra kimondották a halálbüntetést. Csaknem 40.000 pap volt kénytelen elhagyni az országot. *Marat* rémuralmát (1792–1793) *Robespierre* vérengzése (1793–1794) követte. Megindult az ország erőszakos elkereszténytelenítése és a jakobinus eszmék, köztük az ész vallásának terjesztése. Az ún. *alkotmányos (szakadár) egyházat* is felfüggesztették. Robespierre rémuralmának a megdöntése (1794. július 27.) és az ún. direktórium uralma (1795–1799) azonban az egyház és állam viszonyában nem hozott lényeges változást. De belső és külső nyomásra kénytelen volt a direktórium az állam és egyház szétválasztását törvénybe iktatni (1795. február 21.) és ennek alapján bizonyos vallásos tevékenységet eltűrni. Papok kivégzése, üldözése és deportálása közben azonban már megkezdődött, miért is ezek ezrével hagyták el az országot.

A direktórium *Napóleon Bonaparte* ragyogó hadvezéri tehetségével egyik katonai sikert a másik után aratta és 1796-ban Milánó és az egyházi állam északi részének a megszállásával a pápát engedményekre kényszerítette. VI. Pius nem volt hajlandó az ún. alkotmányos francia egyházat elismerni, de a toletinói békében (1797. február 16.) óriási hadisarcot fizetett és az egyházi állam nagy részét a franciáknak engedte át. Mindez azonban Bonapartének és a direktóriumnak nem volt elég; február 10-én megszállták Rómát, kikiáltották a római Köztársaságot, és a 81 éves halálos beteg pápát előbb letartóztatták, majd 1799 márciusában Grenoble-on keresztül Valence-ba hurcolták. Itt halt meg augusztus 29-én, miután előbb sorsáról az európai udvarokat értesítette és a bíborosokat a következő pápaválasztásra vonatkozólag rendkívüli hatalommal ruházta fel.

A francia forradalom a pápaságot is romjai alá temette: a pápát száműzték, a bíborosokat elkergették, a római kúriát szétzüllesztették. Ennek ellenére továbbélt az egyház, és az üldözésből új erőt merített.

II. I. Napóleon és VII. Pius

VI. Pius utóda, *VII. Pius* (Barnaba Chiaramonti, 1800–1823) pápa lett, akit a bíborosok három hónapos konklávé után Velencében választottak meg az egyház fejének. Mint bencés szerzetes, római teológiai tanár, Tivoli püspöke és Imola bíboros érseke (1785–1800) rendkívüli lelkipásztori és politikai érzékéről többször is tanúságot tett. Államtitkárának a lángeszű *Ercole Consalvit* († 1824) nevezte ki, és kivonta magát Ausztria gyámkodása alól. Székhelyét visszatette Rómába, amelyet időközben a nápolyi csapatok megtisztították a franciáktól. A pápának és államtitkárának fő célja az egyházi állam teljes visszaállítása, a szétszórt pápai kúria újraszervezése és a francia egyházi állapotok rendezése volt. Az első kettőt különféle rendelkezések tartották szem előtt, a másodikat a francia konkordátum.

Franciaországban 1799. november 9-én egy államcsíny folytán, mint első konzul, *Napoleon Bonaparte* († 1821) vette kezébe a hatalmat, és 1800 nyarán ajánlatot tett a pápának tárgyalásokra vonatkozólag. Napóleon ebben az időben vallásilag teljesen közömbös, csaknem hitetlen volt, az egyházban és a vallásban nem látott mást, mint eszközt politikai célja elérésében. Meg volt róla győződve, hogy Franciaország csak akkor lehet igazán nagyhatalom, ha az egyszerű nép katolikus marad. Valláspolitikájának tehát két célkitűzése volt: a vallási béke megteremtése és az egyháznak az állam szolgálatába való állítása.

A konkordátumos tárgyalások igen lassúnak és nehéznek bizonyultak. Végre 1801. július 15-én sikerült Consalvinak a megegyezést aláírnia. A konkordátum 17 szakaszban rendezte a francia egyházi viszonyokat, a 60 új püspökségre és azok főpásztoraira vonatkozólag az államnak különféle jogokat biztosított és visszaadta a még meglévő egyházi vagyont. A katolikus vallásnak uralkodó jelleget („religion dominante”) biztosított. Napóleon azonban a konkordátumot törvénykönyvében önkényesen 77 ún. *organikus cikkellyel* egészítette ki, amelyek a korábbi gallikán tételeket tartalmazták és az államegyház rendszerét tartósították. Ez ellen hiába tiltakozott VII. Pius, az organikus cikkelyek életben maradtak.

A konkordátum úgy intézkedett, hogy valamennyi francia püspökség új betöltésre kerül. 39 püspök azonban a 92 közül, akik még az ancien régime alatt lettek szentelve, nem volt hajlandó lemondani. Ezeket a pápa úgy fosztotta meg püspökségüktől. Kettő közülük szakadásba ment és Lyon környékén a század közepéig fennálló „kis egyházat” („petite Église”) alapított. Az egyházi élet újjászervezése csak igen lassan haladhatott, még 1808-ban is 10.477 egyházi hivatal, az összes hivatal 21,2 százaléka, nem volt betöltve.

Napóleon egyházpolitikája végül is az egyház és állam közötti újabb bonyodalomhoz vezetett. VII. Pius annak reményében, hogy az organikus cikkelyeket Napóleonnal visszavetetheti, elhatározta, hogy a császárrá kikiáltott uralkodó meghívását elfogadja és őt a párizsi Notre Dame-ban saját maga koronázza meg. Azonban csalódnia kellett, mert Napóleont ugyan felkenhette, de a koronát az saját maga tette a fejére (1804. december 2.) és engedményekre sem volt hajlandó. A pápa 1805 áprilisában dolgavégezetlenül hagyta el Franciaországot. 1806-ban Napóleon hozzáfogott régi terve megvalósításához, ahhoz ti., hogy a pápát a francia politika szolgálatába állítsa. Elbocsáttatta vele államtitkárát, Consalvit, 15 bíborost száműzött Rómából, elfoglalta (1808) és Franciaországhoz csatolta (1809) az egyházi államot. VII. Pius Napóleon kiközösítésével válaszolt. Erre Napóleon a pápát letartóztatta (1809. július 6.) és Szavónában házi őrizetben tartotta. Innét aztán 1812. június 9-én Fontainebleau-ba vitette. Közben 1810-ben a római bíborosoknak és vezető prelátusoknak Párizsba kellett áttenni lakhelyüket. Ezek közül 13-at Napóleon megfosztott bíborosi méltóságától. Ők ugyanis nem voltak hajlandók Ferenc császár lányával, *Mária Lujzával* kötött esküvőjén részt venni. Napóleon első házasságát ugyanis érvényesnek tartották. VII. Pius pápa törhetetlennek mutatkozott. Nem volt hajlandó Napóleon kegyeltjeit püspöknek kinevezni, pedig 1810-ben már 27 püspökség volt főpásztor nélkül. Napóleon, hogy a pápára nyomást gyakoroljon, 1811-ben Párizsba *nemzeti zsinatot* hívott össze. Ez azonban a császár tervét, az újabb francia szakadást a leghatározottabban elutasította. Napóleon most – sikertelen orosz téli hadjárata után – a beteg és elszigetelt pápától több napos szüntelen zaklatás eredményeként egy megegyezés *tervezetét* csikarta ki, amelyet mint „fontainableau-i konkordátumot” tett közzé (1813. január 28.). A pápa gyöngeségét hamar belátta, és ünnepélyesen visszavonta azt. Közben a katolikus erők

szervezkedni kezdtek, Napóleont pedig a nemzetközi politika megbuktatta. VII. Pius bátor kiállása a pápaságnak hallatlan tekintélyt kölcsönzött és meggyőzte az európai hatalmakat arról, hogy az egyházi állam és a Szentszék semlegessége nemzetközi érdek. 1814. május 20-án tért vissza Rómába, ahol a nép örömujjongással fogadta.

2. A katolikus restauráció

Irodalom: I. Wichterich, M. R., Sein Schicksal war Napoleon – Leben und Zeit des Kardinals Consalvi, Heidelberg 1951; Colapietra, R., La Chiesa tra Lamennais et Metternich, Il pontificato di Leone XII., Brescia 1963, valamint: La formazione diplomatica di Leone XII., Roma 1966; Quacquarelli, A., La ricostituzione dello Stato Pontificio, Cittá di Castello 1969.

II. Brück, H., Geschichte der katholischen Kirche in Deutschland im 19. Jahrhundert, I., 2; II., 2; Mainz 1902–03; Bastgen, B., Bayern und der Hl. Stuhl in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, I–II., München 1940; Droz, J., Allemagne et la Révolution française, I–II., Paris 1946–50; Morsey, R., Wirtschaftliche und soziale Auswirkungen der Säkularisation in Deutschland – Festgabe für K. v. Raumer, Münster 1968, 361–383.

III. Hofer, J., Der hl. Klemens Maria Hofbauer, Freiburg^{2} 1923; Schrörs, H., Die Kölner Wirren, Berlin–Bonn 1927; Heimbucher, M., Die Orden und die Kongregationen der katholischen Kirche, I–II., Paderborn 1932–34; Hedderich, H. F., Die Gedanken der Romantik über Kirche und Staat, Gütersloh 1941; Béguin, A., L’âme romantique et le rève, Paris 1947; Foucher, L., La philosophie catholique en France au XIXe siècle, Paris 1955; Hegel, E., Westfälische Lebensbilder, VII., Münster 1959, 83–104; Lill, R., Die Beilegung der Kölner Wirren, Düsseldorf 1962; Magnino, B., Romanticismo e cristianesimo, I–III., Brescia 1962–63.

I. A pápaság

A napóleoni háborúk végén a katolikus egyház lényegében még mindig csak európai egyház volt. A többi földrész katolikusainak száma Európához viszonyítva elenyésző volt, kevesebb, mint annak egytizede. 1815-ben Európa 100 millió katolikusa túlnyomó többségben két országban élt: 24

millió a Habsburg birodalomban, 28,5 millió Franciaországban. Napóleon vereségével Franciaország egyelőre kikapcsolódott az európai hegemóniából. Mint katolikus hatalom a vezető szerepet Metternich Ausztriája vette át. A Szentszék politikájára is tulajdonképpen ez nyomta rá bélyegét.

VII. Pius Rómába való visszatérése után újra Consalvit nevezte ki államtitkárának és hozzáfogott az egyházi állam és a katolikus élet restaurációjához. Consalvinak a *Bécsi Kongresszuson* (1814–1815) nemcsak azt sikerült elérnie, hogy a nagyhatalmak mint az egyetlen egyházi államot helyreállították a „Patrimonium Petri”-t, hanem nemzetközi védelmi jogot is biztosítottak számára. *Consalvi* az egyházi állam újraszervezésénél körültekintő gondossággal járt el, és sok korszerű, a franciák által bevezetett közigazgatási újítást megtartott. Ez természetesen a konzervatív kúriai körök („zelanti”) ellenszenvét váltotta ki. Consalvi, aki VII. Pius teljes bizalmát élvezte, az egyházpolitikát 1815 és 1823 között gyakorlatilag egymaga irányította. Bár konzervatív nevelést kapott és ugyanilyen gondolkodású is volt, rugalmas módszere segítségével kitűnően értett hozzá, hogy egyházpolitikájában az adott körülményekhez és az időszerű változásokhoz alkalmazkodjék. A kúriában azonban kevés megértésre talált, és párthíveit („politicanti”) liberalizmussal vádolták. VII. Pius halála után a bíborosok többsége, a konzervatívok („zelanti”) az osztrák politikát maradéktalanul támogató Annibale della Gengát, *XII. Leót* (1823–1829) választották meg pápának. Ő egyházpolitikájában ingadozó volt: előbb szakított Consalvi politikájával – államtitkára a „zelanti” Della Somaglia lett –, majd ismét közeledett hozzá és igyekezett az idő szavát megérteni („Ubi primum”, „Quo graviora” enciklikák, Lamennais fogadása stb.), végül pedig újra konzervatív irányba tolódott és az osztrák politika rabja lett. Az egyházi államban abszolutisztikus, elavult rendszert vezetett be, de sokat tett az iskolákért, egyetemekért, a tudományokért (ásatások, akadémiák, könyvtárak) és a missziókért. Utóda *VIII. Pius* (Francesco Castiglioni, 1829–1830) lett, az alkalmazkodó „politicanti” pártból. Választásakor már súlyos beteg volt és csak 20 hónapig uralkodhatott. Egyházpolitikai elgondolását, amely nagyjában Consalvi irányzatát követte, már nem tudta megvalósítani. Pedig túlságosan is az osztrákbarát Albani bíboros befolyása alatt állt, akinek választását is köszönhette.

II. Konkordátumok

A Szentszék a Napóleonnal való küzdelemből megerősödve került ki, és a tapasztalatokon okulva a katolikus restauráció egyik kiváló eszközét az államokkal való megegyezésekben, a konkordátumokban látta. Ennek megtervezője maga VII. Pius volt, aki e célból már 1814-ben életre hívta a „Rendkívüli egyházi ügyek” kongregációját. A konkordátumos tárgyalásokat Consalvi irányította. 1815-ben megegyezésre került sor Toszkánával, 1817-ben Bajorországgal, Franciaországgal és Piemonttal, 1818-ban a nápolyi, kettős szicíliai királysággal és Oroszországgal, 1821-ben Poroszországgal és a felső-rajnai államokkal. XII. Leó uralkodása alatt kötött konkordátumot a Szentszék Hannoverrel (1824), Luccával (1826), Hollandiával (1827) és a svájci államszövetséggel (1828). Ezeket a tárgyalásokat is tulajdonképpen Consalvi vezette be.

Az egyház *újraszervezése* főként *Németországban* volt elodázhatatlan. 1795-ben Poroszország titkos különbékét kötött Bázelban Franciaországgal. Ebben Poroszország elismerte a francia hódítást a Rajna bal partján, és beleegyezett, hogy az így területüket vesztett fejedelmeket a katolikus egyházi vagyonnal kárpótolják. Franciaország 1797-ben a Campo Formio-i békében ezt a megegyezést Ausztriára, majd 1801-ben a luneville-i békében a német birodalomra is rákényszerítette. Kétévi tárgyalások után a regensburgi birodalmi gyűlés 1803. február 25-én megszüntetett és világi kézre adott (saecularisatio) három választófejedelemséget (Köln, Trier, Mainz), 22 érsekséget illetve püspökséget, 80 apátságot és több mint 200 kolostort. Kb. hárommillió katolikus került protestáns közigazgatás alá. Az egyházat kb. három milliárd aranymárka veszteség érte: teljesen elszegényedett, iskoláit és 18 egyetemét elvesztette. A szekularizáció következményei még súlyosabbak voltak. A katolikusokat a protestáns államok, főként Poroszország, elnyomták, politikailag nem fejlődhettek, az általános műveltségben elmaradtak (mind a mai napig érezhető), és elszegényedtek. A meginduló iparosodás haszonélvezője a protestáns polgárság lett. A katolikus egyház hatalmának megtörése azonban az újrakezdés előnyét is magával hozta. A szegénnyé vált egyház népi egyházzá vált, a hívek a püspökkel és a papsággal összeforrtak és megindulhatott a belső lelki építőmunka.

A német egyház újjászervezésének fontos állomása volt az 1817es bajor konkordátum – amely az egyház uralkodó jellegét biztosította, de az állammal szemben messzemenő engedményeket is tett – és az 1821es megegyezés Poroszországgal. Poroszországban ugyanis területi gyarapodás folytán a katolikusok száma elérte az összlakosság egyötödét. A Szentszék itt újjászervezte a püspökségeket: 1821-ben a kölni és gnesen–paseni érsekséget („De salute animarum”), 1824-ben a hildesheimi és osnabrücki püspökséget („Impensa Romani Pontificis”), és ugyancsak 1821-ben a freiburgi érsekséget, valamint a rottenburgi, mainzi, fuldai és limburgi püspökségeket („Provida sollersque”) állította föl, illetve szervezte újjá.

III. Az egyházi élet megújulása

A szerzetesi élet, amely Európa csaknem valamennyi országában az állami beavatkozás vagy a forradalmak következményeként súlyos válságon ment át vagy egyenesen meg is szűnt, most újra fellendült. VII. Pius 1814-ben visszaállította a *Jézus-társaságot*, amely csakhamar 800, 1820-ban 2000, 1847-ben pedig már 4757 tagot számlált öt világrészben. A „Ratio studiorum” újjászervezésével (1832), iskolázással és hithirdetéssel a jezsuiták a katolikus megújulás oroszlánrészét vállalták. A *régebbi szerzetesrendek*, mint a domonkosok, ferencesek, karmeliták, ciszterciek, bencések reformja azonban csak lassan haladhatott. Sokkal sikeresebbek voltak ebben a tekintetben az időszerű új alapítások, amelyek főként neveléssel, betegápolással és szociális feladatokkal foglalkoztak (maristák, Picpus-társaság, Notre Dame-nővérek, Sacré Coeur-nővérek stb.). De a redemptoristák rendje is, főként *Hofbauer Szent Kelemen* (†1820) hatására, a katolikus élet megújhodásában jelentős szerepet vitt, főként Közép-Európában.

A katolikus öntudatra ébredésnek fontos eszköze volt a *vallásos romantika*. Központja Németország volt, ahol Münsterben (A. Gallitzin, B. Overbeck, F. Fürstenberg), Bajorországban (Landshuter Kreis: J. Sailer, J. Görres stb.) és Mainzban (J. Colmar, F. Liebermann) a katolikus szellemi elit indította meg az egyházi megújulást. De virágzott Ausztriában is (Hofbauer Szent Kelemen köre), és jelentős volt Franciaországban is, ahol *F. R. de Chateaubriand* (†1848) (La Génie du Christianisme, 1802), *L. de Bonald* († 1840), *J. de Maistre* († 1821) és mások indították meg az újjáeszmélés folyamatát.

Az egyházi közigazgatásban a püspök tekintélye megerősödött, de joghatósága is, ami további centralizációt jelentett. A külön hivatal nélküli papok száma az ancien régime-mel szemben jelentősen megcsappant, de a most már túlnyomórészt lelkipásztorkodó papság a püspöktől erősen függő viszonyba került. A káptalanok is elvesztették korábbi jelentőségüket. Az általános iskolakötelezettség bevezetése a hitoktatás megszervezését vonta maga után. A lelkipásztorkodás tana és gyakorlata tovább fejlődött (missziók, konferenciák).

Németországban a katolikusok öntudatra ébredését nagyban előmozdította az ún. *kölni egyházi vita* is. 1837-ben *Clemens August von Droste-Vischering* érvényt akart szerezni VIII. Pius vegyesházasságokat érintő és XVI. Gergely *Georg Hermes* (†1831) bonni egyetemi tanár tanait (megpróbálta Kant racionalizmusát a teológiával összeegyeztetni, miért is tagadta a hit természetfölöttiségét) elítélő pápai brévéjének. A porosz kormány ebben a német püspökökkel 1834-ben kötött titkos megállapodás megsértését és a porosz fennhatóság alatt álló bonni egyetem megtámadását látta. Az érseket letartóztatták, fogságba vetették, mire a többi püspök is elállt a porosz megegyezéstől és a pápával együtt erélyesen tiltakozott az állami önkény ellen. Josef v. Görresnek sikerült 1838-ban „Athanasius” című röpiratával felráznia a katolikus közvéleményt.

3. A liberalizmus és az egyház

Irodalom: I. Pouthas, Ch., L’Église de France sous la Monarchie constitutionelle, Paris 1942; Pietra, A., Studia del movimento cattolico liberale, Milano 1947; Haag, H., Les origines du catholicisme libéral en Belgique, Louvain 1950; Aubert, R.–Duroselle, J. B.–Jemolo, A., Le libéralisme religieux au XIXe siècle (X. Congresso internazionale di Scienze Storiche, Relazioni V.), Firenze 1955; Maier, H., Revolution und Kirche – Studien zur Frühgeschichte der christlichen Demokratie, Freiburg 1959; Passerin d’Entreves, E., Il cattolicesimo liberale ed il movimento neoguelfo in Italia, Milano 1961; Derré, J. R., Lamennais, ses amis et le mouvement des idées á l’époque romantique, Paris 1962, valamint: Metternich und Lamennais, Paris 1963; Jürgensen, K., Lamennais und die Gestaltung des belgischen Staates, Wiesbaden 1963; Le Guillou, L., L’évolution de la pensée religieuse de F. Lamennais, Paris 1966; Prélot, M.,

Le libéralisme catholique, Paris 1969; Weber, Ch., Aufklärung und Orthodoxie am Mittelrhein, 1820–1850, München 1973.

II. Vercesi, E., Tre pontificati – Leone XII., Pio VIII., Gregorio XVI., Torino 1936; Vincenti, M., Gregorio XVI., Roma 1941; Gregorio XVI. Miscellanea commemorativa, I–II., Roma 1948; Federici, D., Gregorio XVI. fra favola e realtà, Rovigo 1948; Simon, A., Vues nouvelles sur Grégoire XVI. Révue générale belge, 63 (1951), 395–408; Manzini, L., Il cardinale Lambruschini, Vatikánváros 1960.

I. A katolikus liberalizmus keletkezése és elterjedése

A felvilágosodás, majd a francia forradalom nyomában a 19. század elején egy igen bonyolult, sokoldalú és különféle színezetű világnézet kezdett Nyugat-Európában elterjedni. Tanait főként politikai, állami, gazdasági és szociális téren érvényesítette, és mivel a korábbi abszolutisztikus fejedelmi önkénnyel szemben az egyéni szabadságjogot (individualizmust) hirdette, a *liberalizmus* elnevezést kapta. A túlzott egyéni szabadság hirdetésével azonban a kizsákmányolás, a modern kapitalizmus alapjait vetette meg és a radikális francia felvilágosodás alapjain állva a vallásban elmaradottságot látott. Minden isteni törvényt és kinyilatkoztatást elvetett, magát az embert tette a végső törvényhozóvá.

Az 1830-as évek elején a liberalizmus tanai katolikus körökbe is beszivárogtak és főként olyan értelmiségiek között váltak népszerűvé, akik a „Szent Szövetség” politikai ellenfelei voltak. Ezek megpróbálták a katolicizmust a forradalom vívmányaival és a liberalizmussal összeegyeztetni. Követelték a személyi szabadságot, a nemzetek és nemzeti kisebbségek szabad önrendelkezési jogát, vallás- és sajtószabadságot, a politikai jogok érvényesítését, s hajlandók voltak az egyház kiváltságairól is lemondani, sőt beleegyeztek az egyház és állam teljes szétválasztásába is. A katolikus liberális eszméktől azt is remélték, hogy az egyháztól elidegenedett művelt közönség, főként az ifjúság, az egyházba újra visszatalál.

A mozgalom 1825 és 1830 között *Belgiumban* indult meg, ahol a katolikusok a liberálisokkal politikai szövetséget kötöttek a protestáns, abszolutista és „hollandizáló” *I. Vilmos* (1815–1840) király ellen. Terjesztője azonban a francia *H. F. R. Lamennais* (†1854) lett, aki kalandos

életpálya után már mint ünnepelt katolikus író az általa és barátai által szerkesztett *„L'Avenir"* újságban a katolikusok és a demokraták (liberálisok) szövetségét sürgette. Mivel nézeteit – politikai és egyházi nyomásra – Róma elvetette, Lamennais egyre szélsőségesebbé vált, szocialista–forradalmi eszméket kezdett hirdetni és az egyházzal is szakított. Hatása ennek ellenére rendkívüli volt. Eszmevilága egész Európában elterjedt és valóságos iskolát teremtett, sőt az ún. szociális katolicizmus úttörőjévé vált. A modern kutatás jelentőségét és egyéni tragédiáját mind nagyobb mértékben ismeri fel.

A liberális eszmék Franciaországban többek között *J. H. B. Lacordaire*-t, *Ch. R. F. Montalambert*-t, *L. E. M. Bautain*t, Spanyolországban *J. L. Balmest*, Olaszországban *V. Giobertit* és *A. Rosminit*, Angliában *N. Wisemant* és *J. H. Newmant*, Németországban *I. Döllingert* és *J. Görrest*, Magyarországon *Eötvös Józsefet* (†1871) befolyásolták, akik mind a kor kiváló gondolkozói, teológusai és politikusai voltak.

II. A liberalizmus és a pápaság

1831-ben ötvennapos konklávé után, amelyben a katolikus nagyhatalmak (Ausztria, Franciaország, Spanyolország) három bíboros pápa-jelöltsége ellen is vétót emeltek, végül is a bíborosok Bartolomeo Alberto Capellari személyében egyeztek meg. Ő *XVI. Gergelynek* (1831–1846) nevezte magát. Korábban kamalduli szerzetes és szorgalmas tudós író volt, aki tollát a modern eszmékkel szemben az egyház védelmébe állította. 1826-ban bíboros és a Propaganda fide kongregáció prefektusa lett, és volt alkalma, hogy a világegyház problémáit és a római kúriát megismerje. Biztos ítélőképességgel rendelkezett, mélyen vallásos ember volt, az egyház érdekeit rendkívül a szívén viselte, az egyházi tudományokért és missziókért rengeteget áldozott, de szerzetesi múltja, zárkózott természete miatt sem a való életet, sem a valódi politikát nem ismerte. Belsőleg teljesen az ancien régime embere volt, aki minden újítást és felkelést (pl. az 1830/31es lengyel felkelést) elvetett és Metternich-féle konzervatív politikát folytatott. Már első államtitkára, *Tommaso Bernetti* (†1852) is ezeknek a „zelanti"-aknak a köréből került ki; majd mikor őt hatalmi túlkapásai miatt 1836-ban elbocsátotta, a még konzervatívabb *Luigi Lambruschinit* (†1854) nevezte ki államtitkárnak. 1832-ben a „Mirari vos" kezdetű enciklikában elvetette a kor tévedéseit, köztük azonban a vallás- és

sajtószabadságot is. Enciklikája elsősorban Lamennais eszméit érintette. Lamennais alávetette magát a pápa ítéletének, de a liberális katolicizmus eszméit tovább terjesztette („Paroles d’un croyant”, 1834). Sikertelen tárgyalások után végül is XVI. Gergely 1834-ben „Singulari nos” kezdetű enciklikájában elvetette Lamennais tanait és a liberális katolicizmus nézeteit. Lammennais 1836-ban szakított Rómával („Affaires de Rome”), eszméi azonban terjedtek, hiszen a liberalizmus még csak most kezdett tért hódítani egész Európában.

A XVI. Gergely által megkezdett téves egyházpolitika, amely nem tett különbséget a liberalizmus fény- és árnyoldala között, hanem azt, úgy ahogy volt, elítélte, egyelőre tovább folytatódott. *IX. Pius* 1864-ben a „Quanta cura” enciklikájához csatolt jegyzékben, a *Syllabusban* 80 tételben elítélte a kor tévedéseit, köztük a liberalizmust is, követelményével, a vallási és lelkiismereti szabadsággal együtt. Változás csak *XIII. Leó* pápa uralkodása alatt (1878–1903) következett be, aki világosan kifejtette az államra, társadalomra és a modern szabadságjogokra vonatkozó katolikus tanítást és a katolikus vallás viszonyát a liberalizmushoz („Diuturnum illud”, „Immortale Dei”, főként pedig „Libertas praestantissium”, 1888). De még *X. Piusnak* is fel kellett emelnie szavát 1907-ben a liberális egyházi nézetek ellen („Lamentabili”).

4. Az egyház IX. Pius pápasága idején (1846–1878)

Irodalom: I–II. Schmidlin, J., Die Papstgeschichte der neuesten Zeit, I–II., München 1934; Pouthas, Ch., Le pontificat de Pie IX., Paris 1945; Hayward, F., Pie IX et son temps, Paris 1948; Gualdi, M., I primi anni del pontificato di Pio IX., Capri 1952; Serafini, A., Pio nono, Roma 1958; Paschini, P: Brezzi, P., I papi nella storia, II., Roma 1961; Fernessole, P., Pie IX. pape, I–II., Paris 1960–63; Aubert, R., Le pontificat de Pie IX., Paris^{2} 1964. (olaszul: Roma^{2} 1970)

III. Butler, C.–Lang, H., Das I. Vatikanische Konzil, München^{2} 1961; Torell, J. P., La théologie de l’épiscopat au Ier concile du Vatican, Paris 1961; Dejaifve, G., Pape et évêques au Ier concile du Vatican, Brügge–Paris 1961; Rondet, H., Vatican I, Paris 1962; Van der Horst, F., Das Schema über die Kirche auf dem I. Vatikanischen Konzil, Paderborn 1963; Aubert, R.,

Vatican I, Paris 1964. (németül: Mainz 1965); Butler, C., The Vatican Council, I–II., London[2] 1965; Adriányi, G., Ungarn und das I. Vaticanum, Köln 1974.

IV. Pirri, P., Pio IX e Vittorio Emmanuele II, I–V., Roma 1944–60; Del Giudice, V., La Questione romana, Roma 1948; Mullat, G., La Question romaine de Pie VI à Pie XI, Paris 1955; Mori, R., La Questione Romana 1861–1865, Firenze 1963, valamint: Il tramonto del potere temporale 1866–1870, Roma 1967; Miko, N., Das Ende des Kirchenstaates, I–II., Bécs 1962–64.

V. Tragella, G. B., Italia missionaria, Milano 1939, valamint: Le Missioni estere di Milano, I–III., Milano 1953–60; Brou, A., Les Jésuites missionaires au XIXe et XXe siècles, Paris 1935; Schwager, F., Die katholische Heidenmission der Gegenwart, I–IV., Steyl 1907; Delacroix, S., Histoire universelle des Missions Catholiques: III: Les Missions Contemporaines 1800–1957, Paris 1958; Mulders, A., Missionsgeschichte, Regensburg 1960.

I. Forradalom az egyházi államban

Amikor XVI. Gergely pápa 1846. június 1-én meghalt, a bíborosok többsége meg volt győződve arról, hogy az elhunyt pápa egyoldalú, konzervatív politikáját fel kell lazítani. Ezért mindjárt a konklávé második napján a liberalizmus hírében álló Giovanni Mastai-Ferretti bíborost választották meg pápának, aki a *IX. Pius* nevet (1846–1878) vette föl. IX. Pius korán kúriai szolgálatba állt, diplomáciai szolgálatban Chilében is járt (1823–1825), spoletói érsekként (1827–1832) és imolai püspökként (1832–1846) pedig igen buzgó lelkipásztor volt, aki az olasz nemzeti törekvésekkel és reformokkal szemben megértést tanúsított. Pápasága kezdetén – jóllehet lélekben mindig is radikális konzervatív volt – megpróbálta az egyházi államot bekapcsolni az olasz nemzeti függetlenségi törekvésbe. Garibaldi radikalizmusa ugyan elfogadhatatlan volt számára is, de az olaszországi osztrák egyházi (jozefinizmus, főleg Lombardiában) és világi politikával ő sem értett egyet. 1846. július 17-én politikai amnesztiát bocsátott ki, 1847 októberében új államtanácsot, 1848. március 14-én pedig új minisztériumot állított fel, biztosította a sajtó- és gyülekezési

szabadságot. Pius népszerűségének tetőfokán állott. Az Itália egyesítésén dolgozó piemonti kormány ekkor arra szólította fel, hogy együtt indítsanak hadat Ausztria ellen. Pius pápa, miután a bíborosok többsége a semlegesség mellett foglalt állást, 1848. április 29-én visszautasította az ajánlatot. A csalódás az olasz hazafiak körében mérhetetlen volt: Piusból, a haza atyjából a haza árulója lett. A pápa ezután már nem volt ura a helyzetnek.

1848 májusában új, főként világiakból álló minisztériumot volt kénytelen kinevezni, de ennek elnökét, *Pellegrino Rossit* november 15-én meggyilkolták és kitört a forradalom. A Quirinal palotába visszahúzódó pápát is megostromolták, mire az november 24-én álruhában a nápolyi királyság területére, *Gaetába* menekült, ahol 17 hónapot töltött. A Rómában kitört forradalomnak és a kikiáltott Köztársaságnak a nagyhatalmak vetettek véget, akik gaetai konferenciájukon (1849. március 30-tól szeptember 22-ig) visszaállították a pápai államot. Ezután Pius visszatért Rómába és megkezdte a ledér életű, hatalamra vágyó és kapzsi *Giacomo Antonelli* (1806–1876) államtitkár segítségével a pápai állam teljesen korszerűtlen, sőt reakciós újjászervezését.

II. Pius pápa jellemzése

Amikor Pius pápa Szent Péter trónjára lépett, még csak 54 éves volt. Fiatalos lendülettel látott hozzá, hogy az egyházi állam politikai problémáit megoldja, pápasága azonban éppen ezen a téren mondott teljes csődöt. A pápának három végzetes hibája volt. Fiatal korában epileptikus volt, ebből rendkívüli ingerlékenység és érzékenység maradt vissza. Teológiai műveltsége is hiányos volt, és környezete erős befolyása alatt állott. Környezete és a kúria vezető egyéniségei buzgó és művelt emberek voltak ugyan, de teljesen egyoldalúak, akik a pápát egyre jobban megcsontosodó konzervativizmusában, sőt csökönyösségében még inkább megerősítették. Piusnak tehát nem sikerült hosszú pápasága alatt az egyházat a kor követelményeihez igazítani. Tagadhatatlan azonban, hogy Pius pápa fényes adottságokkal is rendelkezett. Végtelenül kedélyes, kedves ember volt, aki szívesen érintkezett mindenkivel. Mélyen vallásos és imádkozó főpap volt, valódi lelkipásztor, és értett hozzá, hogy az egyházi vallásosságot, a katolikus életet az egész világegyházban jelentős színvonalra emelje. A bíborosi kollégiumot meglehetősen nemzetközivé tette (XVI. Gergely halálakor 62 bíborosból 54 olasz volt, IX. Pius halálakor 64-ből csak 39),

megindította és irányította a katolikus világegyház elterjedését (összesen 206 püspökséget alapított) és segítette a missziókat. Az egyház központosítása és az általa erőteljesen támogatott ún. ultramontanizmus, azaz intranzigens római szellem ugyan alatta érte el tetőpontját (I. vatikáni zsinat), de vitathatatlan, hogy ezáltal az egyházat belsőleg konszolidálta, és lehetővé tette, hogy az egyházból világegyház váljék (H. Marc-Bonnet).

III. Az I. vatikáni zsinat

A 20. egyetemes zsinat összehívásával IX. Pius legfőbb törekvését igyekezett alátámasztani: az egyház belső, hitbeli és külső, kormányzati *egységét* a kor vallásellenes nézeteivel szemben. Már a *Szeplőtelen Fogantatás* tanának ünnepélyes kihirdetése 1854-ben, majd a japán vértanúk szentté avatása 1862-ben, valamint Szent Péter és Pál apostolok vértanúságának 18 százados évfordulója 1867-ben is ezt a célt szolgálta és a püspökök százait vonzotta Rómába. Pius pápa 1849-től foglalkozott a zsinat gondolatával. Először azonban csak 1864-ben titokban kérdezett meg húsz bíborost, majd egy év múlva 40 püspököt – köztük Scitovszky János magyar bíboros hercegprímást és Roskovány Ágoston nyitrai püspököt is – az egyetemes zsinatra vonatkozólag. Mivel többségük a zsinat mellett foglalt állást (Scitovszky nem tartotta az időt alkalmasnak), IX. Pius 1867. június 29-én meghirdette és pontosan rá egy évre bullájával 1869. december 8-ra a Vatikánba összehívta a zsinatot.

Az egyetemes zsinatot megelőzően Nyugat-Európában a pápai primátust illetően heves *teológiai vita* robbant ki. Kialakult ugyanis a liberális támadások ellenhatásaként egy harcias ultramontánus szellem, amelynek szélsőséges iránya a híres francia újságíró, *Louis Veuillot* († 1883) („L’Univers”) és a római jezsuiták („La Civiltà Cattolica”) vezetésével nemcsak a pápai tévedhetetlenség kimondását sürgette, hanem valóságos pápa-kultuszt is űzött. Ez természetesen sok teológusnál ellentmondást váltott ki, főként Németországban, ahol a jeles történész, *Ignaz von Döllinger* († 1890) Janus név alatt egy vitairatban („Der Papst und das Konzil”, 1869) kelt ki az ultramontánus nézetek, nevezetesen a pápai csalatkozhatatlanság ellen.

Amikor a zsinat megnyílt, csaknem 700 zsinati atya volt Rómában, de 35 százalékuk az olasz, 19 százalékuk a francia nemzethez tartozott, ami a latin–ultramontán szellem túlsúlyát jelentette; különösképpen, mivel a kúria

maga is kizárólag ultramontanista nézeteket vallott. A zsinat irányítása (bizottsági tagok kinevezése, témák kiválasztása, a vita vezetése stb.) így teljesen az ultramontánusok kezébe került, akik fanatikus püspökök befolyása alatt állottak (H. Manning westminsteri érsek, V. Dechamp mecheleni érsek, L. Martin paderborni püspök). A kb. 80 tagot számláló ellenzék főképp a német nyelvterületről és Közép-Európából jött. Az ellenzéki püspökök nem tartották az időt alkalmasnak, hogy a zsinat a pápai csalatkozhatatlanság tanával vagy a liberális államokat súlyosan érintő hittételekkel foglalkozzék, mert állami megtorlástól tartottak, de néhány közülük a pápa *személyes* tévedhetetlenségében sem hitt, mert az általános dogmatikai fejlődésnek Közép- és Kelet-Európában a jozefinizmus gátat vetett, és ott a pápai infallibilitás nem vált általános teológiai tanítássá. Pontosan ezt a felfogást vallotta a magyar püspöki kar is Jekelfalusy Vince székesfehérvári püspök és Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapát kivételével.

87 tervezet (schema) közül csak hat került tárgyalásra (a hitről, a püspökökről [2], a papságról, a kiskatekizmusról és az egyházról), ezek is mind igen rosszul voltak előkészítve és kidolgozva. 1870. április 24-én a zsinat kibocsátotta *első dogmatikus konstitúcióját* („Dei Filius”), amely a kor tévedéseivel szemben az Istenről, a kinyilatkoztatásról és a hitről szóló katolikus tanítást fogalmazta meg világos, szabatos formában. Ezután a zsinat IX. Pius március 1-i döntése szerint az egyházról szóló tervezettel foglalkozott, sőt annak is csak a pápai primátust tárgyaló – később betoldott – szakaszával. A pápa döntését heves vita előzte meg, amelynek során Manning érsek kezdeményezésére több mint 400 püspök kérte a tervezett téma soronkívüli tárgyalását. Az ellenzék, amelynek vezére J. Rauscher bécsi, Fr. Schwarzenberg prágai érsekek, lelke azonban F. Dupanloup orléans-i püspök, Haynald Lajos kalocsai érsek és J. Strossmayer diakovári püspök voltak, mindent megtett, hogy a kérdést levetesse a napirendről, illetve, hogy a tervezet szövegét kijavítsa. A szenvedélyes zsinati vitába a kormányok (pl. Franciaország, Bajorország, Magyarország), a teológusok (Döllinger: „Quirinus”-levelek, Hatala P. : Csalatkozhatatlan pápa, „Szabad Egyház”) és az újságírók is (pl. Lord Acton) beleszóltak. Végeredményben a többség győzött: 1870. július 18-án 533 szavazattal 2 ellenében kihirdette a zsinat a *„Pastor aeternus”* kezdetű *konstitúciót*, amely a pápai primátust és a tévedhetetlenséget mondta ki félre nem érthető formában. Egy nappal

előbb az ellenzék elhagyta Rómát, mert abban a hitben volt, hogy ezáltal a zsinati definíció érvényességét kétségbe vonhatja. A Szentszék azonban értett hozzá, hogy az ellenzék püspökeit, egyiket a másik után, engedelmességre szorítsa. Bár az 1870. július 19-én kitört francia–német háború, majd Róma megszállása szeptember 20-án az olasz királyság részéről a zsinatot bizonytalan időre elnapoltatta, a zsinat szelleme és tanítása csakhamar mindenütt diadalmaskodott.

A zsinat *vallási következménye az* ún. *ókatolikus egyház* megalapítása volt Németországban (I. Döllinger, J. Friedrich, J. H. Reinkens), *politikai következménye* pedig a liberális államoknak az egyházzal szemben folytatott viszonylag *enyhe politikájának* megváltoztatása *radikális* irányban (a placétum-jog bevezetése Bajorországban és Magyarországon, a *kultúrharc* Németországban).

IV. Az egyházi állam megszűnése

Az egyházi állam XVI. Gergely pápasága óta (1830) túlélte önmagát, és csak a nagyhatalmak támogatásának köszönhette további fennállását. Ebben a fejlődésben nemcsak az Olaszország egyesítése érdekében kibontakozott nemzeti mozgalom, a *risorgimento* volt részes, mivel megszüntette a kis államokat és azokat az olasz királyságban egyesítette, hanem XVI. Gergely és IX. Pius vaksággal megvert államkormányzata is, amely annál abszolutisztikusabb, reakciósabb és korruptabb lett, minél inkább a végéhez közeledett. IX. Pius 1846–48-ban elmulasztotta az utolsó lehetőséget is, hogy a risorgimentóba valamilyen formában is beleszóljon. Ennek élén a piemonti királyság, *II. Viktor Emmánuel* (1849–1878) állott, esze pedig *Camillo Cavour* († 1861) miniszterelnök volt. 1859-ben az egyesült olasz hadak elfoglalták a Romagnát, majd 1860-ban Umbriát és a Marciát, s hiába közösítette ki Pius a „bitorlót”, 1861-ben Viktor Emmánuel az egyesült olasz királyság uralkodójává kiáltatta ki magát. A király minden eredmény nélkül kínálta fel ismételten a megegyezést: Pius és végzetes államtitkára, Antonelli egyre csak „non possumus”-szal válaszolt. Az egyházi államot, amely most már csak Rómára és környékére szorítkozott és 700.000 lelket számlált, francia segédcsapatok tartották fenn. Amikor ezek a német–francia háború miatt kivonultak, 1870. szeptember 20-án az olasz királyság csapatai vették birtokukba Rómát. Pius ezután a „Vatikán foglyának” tartotta magát és az 1871es ún. *garanciatörvényt* is elvetette, pedig ez a

pápa szabadságát, hivatalának gyakorlását, fenségjogait, anyagi kárpótlást stb. biztosított. A pápa magatartásával csak azt érte el, hogy radikális elemek nyerték el a vezető szerepeket az új olasz államban, akik főként az egyházi intézményekre és vagyonra vetették szemüket. Az ún. „római kérdés” csak az 1929es *lateráni szerződéssel* ért véget, mikor is XI. Pius pápa lényegében az 1871es garanciatörvényt fogadta el.

V. A missziók

A francia forradalom és Napóleon uralma még csak a Propaganda fide kongregáció javait és berendezését semmisítette meg, de a nyomában járó felvilágosodás már a missziós utánpótlás és támogatás forrásait dugaszolta be. Változás csak a katolikus romantika korában állott be, mikor is főként Franciaországban új missziós társulatok keletkeztek, és a hittérítésbe a visszaállított jezsuita rend is belekapcsolódhatott. A missziók XVI. Gergely pápában hathatós támogatóra találtak, megindult az ún. apostoli vikariátusok kialakítása, ami az egész katolikus missziónak új arculatot adott. XVI. Gergely pápasága alatt 44 missziós püspökség, illetve vikariátus létesült. Nagy szerepe volt ebben *Ph. Roothann* († 1853) jezsuita generálisnak és a hittérítéssel foglalkozó új szerzetesrendeknek (Szent Lélek-kongregáció, Szent József-nővérek stb.) is.

IX. Pius hosszú uralkodása a missziókat illetően elődje munkásságának folytatását jelentette, a katolikus világmisszió tulajdonképpen ekkor bontakozott ki. Pius pápa 33 vikariátust, 15 prefektúrát és 3 delegatúrát állított fel a pogány misszió szolgálatában. Ebben legnagyobb érdeme Alessandro Barnabo († 1874) bíborosnak volt, aki a Propaganda kongregációt 1856-tól vezette. De a fejlődést a szerzetesrendek, főként a szaleziánusok, a jezsuiták és a magukat a hittérítésnek szentelő új egyházi társulatok tették lehetővé.

5. A pápaság 1878 és 1922 között

Irodalom: I. Lecanuet, E., La vie de l’Église sous Léon XIII., Paris 1930; Schmidlin, J., Papstgeschichte der neuesten Zeit, II., München 1934; Soderini, E., Il Pontificato di Leone XIII., I–III., Milano 1933–34; Hayward, H., Léon XIII., Paris 1937; Monetti, G., Leone XIII., I–III., Roma 1942; Gargan, E. T., Leo XIII. and the Modern World, New York 1961; Aubert, R., Léon XIII., Brescia 1964; Secco Suardo, D., La Leone XIII. a

Pio X., Roma 1967; Aretin, K. O. v., Papsttum und moderne Welt, München 1970; Muhler, E., Die Sociallehre der Päpste, München 1958; Jarlat, G., Doctrine pontificale et histoire – L'enseignement social de Léon XIII., Pie X. et Benoît XV., Roma 1964; Wallace, L. P., Leo XIII. and the Rise of Socialism, New York 1966; Woodall, J. B., The Ralliement in France, New York 1961; Sedgwick, A., The Ralliement in French Politics, Cambridge/Mass. 1965.

II. Kissling, J. B., Geschichte des Kulturkampfes im Deutschen Reich, I–III., Freiburg 1913–16; Bornkamm, H., Die Staatsidee im Kulturkampf, München 1950; Franz, G., Kulturkampf, München 1954, valamint: Kulturkampf gestern und heute, München 1971; Salacz, G., A magyar kultúrharc története, Bécs 1938; Csáky, M., Der Kulturkampf in Ungarn, Graz–Bécs–Köln 1967.

III. Schmidlin, J., Papstgeschichte der neuesten Zeit, III., München 1935; Hermelink, H., Die katholische Kirche unter den Pius-Päpsten des 20. Jahrhunderts, Zürich 1949; Fernessole, P., Pie X. – Sa vie et son oeuvre, I–II., Paris 1952; Ledré, Ch., Pie X., Paris 1952; Dal Gal, G., Il papa santo Pio X., Padua 1954. (németül: Fribourg 1952); Vian, N. S., Pius Pp. X., Padua 1958; Poulat, E., Histoire, dogme et critique dans la crise moderniste, Paris 1962; Falconi, C., I papi del ventesimo secolo, Milano 1967; Schwaiger, G., Geschichte der Päpste im 20. Jahrhundert, München^{2} 1968; Bedeschi, L., La Curia Romana durante la crisi modernista, Parma 1968; Schröder, O., Aufbruch und Missverständnis – Zur Geschichte der reform-katholischen Bewegung, Graz 1969; Vidler, A., A Variety of Catholic Modernists, Cambridge 1970; Weinzierl, E., Der Modernismus, Graz–Wien–Köln 1973.

IV. Schmidlin J., Papstgeschichte der neuesten Zeit, III., München 1936; di Pietro, M., Benedikt XV. – The Pope of Peace, London 1941; Hayward, F., Un pape méconnu, Bénoît XV., Paris 1955; Migliori, G., Benedetto XV., Milano 1955; Rossini, G., Benedetto XV., i cattolici e la prima guerra mondiale, Roma 1963; Jarlot, G., Doctrine pontificale et histoire, Roma 1964; MacAvoy, T. T., A History of the Catholic Church in the United States, Notre Dame 1969.

I. XIII. Leó pápa (1878–1903)

IX. Pius pápa halálakor még a többséget képező intranzigens bíborosok meggyőződése is az volt, hogy olyan utódot kell választani, aki rugalmasabb politikával levezeti az egyházban felgyülemlett feszültséget és a pápaságot elszigeteltségéből ismét a nemzetközi politika központjába helyezi. A bíborosok mindjárt a harmadik választási menetben Gioacchino Pecci perugiai érsek személyében egyeztek meg, aki a *Leó* nevet vette fel, és hosszú pápasága alatt nemcsak beváltotta a hozzá fűzött reményeket, hanem azokat még túl is szárnyalta. Az új pápa Róma környéki nemesi családból származott és tehetsége révén szédítő karriert csinált: már 33 éves korában nuncius volt Belgiumban. Az itteni feladatok azonban meghaladták képességeit. 1846-ban a belga király kívánságára le kellett váltani, Perugia püspöke lett. Itt kiváló főpásztornak bizonyult; főként a papnevelés, a népmissziók és a szociális munka terén ért el maradandó sikereket. 1874 és 1877 között legyőzte az olasz állammal szembeni ellenszenvét, és a kiegyezés lehetőségeit kereste, mint ahogy az egyház és a modern kultúra közötti megegyezés útját is egyengette. Pecci 1853-tól bíboros volt és szeretett volna Rómába jönni, de ellenlábasa, Antonelli államtitkár következetesen megakadályozta; 31 évig tehát Perugiában maradt. Csak Antonelli halála után nevezte ki őt IX. Pius pápa camerlengónak (1877. szeptember 21.).

XIII. Leó pápa elődje teológiai műveltségét, szellemi képességét és látókörét messze fölülmúlta. Programját első körlevelében fogalmazta meg; ebben az egyház és a modern kultúra összehangolását tűzte ki célul („Inscrutabili Dei consilio”). Fáradhatatlan belső egyházi munkássága ennek a célnak a szolgálatában állt: legjelentősebb körleveleit erkölcsi és politikai problémáknak szentelte. Főként az egyház és az állam viszonyával foglalkozott és mesteri módon a keresztény állam sajátosságait, köztük az állam feladatait, méltóságát és önállóságát is taglalta („Diuturnum illud”, 1881; „Quod apostolici muneris”, 1878; „Immortale Dei”, 1885). De az emberi szabadságjogokról („Libertas praestantissium”, 1887), az állampolgári kötelességekről („Sapientiae christianae”, 1890) és a keresztény demokráciáról („Graves de communi”, 1901) sem feledkezett meg. Útmutatása a szociális és munkáskérdést illetően korszakalkotó volt, híres *„Rerum novarum”* kezdetű körlevele (1891. május 15.) azonban több

évtizedes késéssel érkezett. A kérdés kulcsa ekkor ugyanis már rég az egyházon kívül álló körök kezében volt, ezekre pedig Leó pápa is alig hatott. A „Rerum novarum” jelentősége abban állott, hogy első ízben fogalmazta meg a kereszténység tanítását a szociális rendre, a munkára, a munkás és a munkaadó viszonyára vonatkozólag. Ezzel a későbbi nagy szociális enciklikák sorozatát nyitotta meg (XI. Pius: „Quadragesimo anno”, 1931; XXIII. János: „Mater et Magistra”, 1961).

Az egyház belső életét tekintve sokban elődje munkásságát folytatta: a híveket vallásosságra és a keresztény elvek megvalósítására buzdította (házasság: „Arcanum illud”, 1880; keresztény élet: „Exeunte jam”, 1888; egyház egysége: „Satis cognitum”, 1896; Oltáriszentség: „Mirae caritatis”, 1902), az emberiséget Jézus Szent Szívének szentelte (1900), eléje pedig a szentek és Szűz Mária példáját állította (kilenc enciklika). Elődjének politikáját folytatta abban is, hogy tovább centralizálta a római kúriát és korlátozta főként a püspökök joghatóságát a római egyházi hivatalokkal, sőt még a nunciusokkal szemben is.

Korszakalkotó volt azonban XIII. Leó pápasága a modern biblikus tudományok felkarolása („Providentissimus Deus”, 1893), a vatikáni levéltárak megnyitása (1881), a bencés és ferences rend megreformálása, valamint a keresztény bölcselet Aquinói Szent Tamás szellemében való megújítása (neotomizmus, „Aeterni Patris”, 1879; Szent Tamás Akadémia alapítása és Szent Tamás műveinek kritikai kiadása: Editio Leonina) terén.

XIII. Leó pápasága az ökumenizmust, a keresztény hit egységét illetően is fordulópontot jelentett. Főként az orthodoxia felé közeledett. Elsőnek ismerte el a keleti rítusok jogát, és lemondott a latin rítus és egyházfegyelem terjesztéséről más rítusú keresztények között („Praeclara gratulationis”, 1893; „Orientalium dignitas”, 1894). Bár ezirányú fáradozása nem hozott konkrét eredményeket, az egyesült egyházak helyzete megjavult (az alexandriai kopt patriarkátus felállítása stb.).

XIII. Leó pápa született *politikus* volt. Legnagyobb sikereit kétségtelenül ezen a téren érte el, bár nem mindenben érte el célját. Szakított elődje minden megegyezést elutasító merev magatartásával, és nagy képességű államtitkárai (Ludovico Jacobini, 1880–1887, Mariano Rampolla del Tindaro, 1887–1903) segítségével véget vetett a németországi és svájci kultúrharcnak, megegyezett a dél-amerikai államokkal (Argentína, Brazília, Chile, Peru, Kolumbia, Ecuador, Mexikó), Oroszországhoz való viszonyát

megjavította, Spanyolországgal és Nagy-Britanniával jó kapcsolatot teremtett, az Amerikai Egyesült Államokkal pedig egyenesen kitűnő együttműködést ért el.

Az olasz királysággal a *római kérdést* illetően nem tudott megegyezni. Ebben következetesen elődje politikáját folytatta. Amikor 1887-ben belátta, hogy a közvetlen tárgyalások nem vezetnek eredményre, megpróbálta a római kérdést nemzetközi problémává tenni. Ebben előbb Németországra, majd Franciaországra támaszkodott, de reményében csalódnia kellett. A feszültség a pápaság és az olasz királyság között csak egyre nőtt, ami természetesen az egész olasz egyházi életre kihatott.

XIII. Leó pápa *franciaországi egyházpolitikája* sem járt sikerrel, pedig különös előszeretettel viseltetett a francia katolikusokkal szemben. Amikor azok számtalan politikai csoportra bomlottak és így az egyházellenes állami támadásokkal szemben tehetetlenek voltak, egységre és a köztársasági államforma elismerésére („ralliement”) szólította fel őket (1892). De a katolikus egység nem jött létre, és akik a pápa felszólításának engedelmeskedtek, nem nyertek befolyást a parlamentben. Az egyházellenes republikánus támadások csak növekedtek és XIII. Leónak még meg kellett érnie az 1901es egyházellenes törvényeket.

Uralkodása végén a rigorizmushoz kanyarodott vissza (az ún. amerikanizmus elítélése, szentírási bizottság felállítása stb.), de mindez 25 évi pápasága érdemeit nem kisebbíti. Uralkodása alatt az egyház világegyház lett. Összesen 248 püspökséget és 48 apostoli vikariátust, illetve prefektúrát állított fel, köztük a kelet-indiai (1886) és a japán (1891) egyházi szervezetet. A pápaságot hallatlan erkölcsi tekintélyre emelte.

II. Kultúrharc Németországban (1870–1887)

Az I. vatikáni zsinat kapóra jött *Bismarck Otto* német kancellárnak, hogy az erősödő német katolikus kisebbséget, főként pedig annak politikai szócsövét, a Centrum-pártot letörje. Azzal a megokolással, hogy a pápai tévedhetetlenség dogmája a katolikusokat állammá teszi az államban, megkezdte a katolikusok jogainak korlátozását. 1871-ben megszüntette a katolikus ügyosztályt a művelődési minisztériumban, 1872-ben betiltotta a jezsuita rendet, megszüntette a diplomáciai kapcsolatot a Szentszékkel, bevezette az állami felügyelet jogát a katolikus iskolákban és ellenőrizte a lelkészek beszédeit. Az egyházellenes rendelkezések az 1873-as ún. *májusi*

törvényekkel érték el tetőpontjukat. Ezek előírták a papság állami vizsgáztatását („Kulturexamen”), megszüntették a pápai joghatóságot Németországban, megtiltottak minden egyházfegyelmi intézkedést lelki büntetések kivételével, később pedig lehetővé tették az ún. nem szabályszerűen betöltött egyházi javadalmak elkobzását és papok száműzését. 1875-ben bevezetésre került a kötelező polgári házasság is, az engedetlen papoktól pedig megvonták a fizetést. Ezek a rendelkezések az egyház számára természetesen elfogadhatatlanok voltak. Egyetlen egy püspök sem ismerte el őket, és 4000 papból csak 24 vetette alá magát. IX. Pius is élesen elítélte („Quod nunquam”, 1875) a rendeleteket. Ennek az lett a következménye, hogy egyedül Poroszországban rövidesen kilenc püspökség és több mint ezer plébánia állott üresen. Két érseket száműztek (P. Melchers kölni és M. H. Ledochówski gnesen–poseni érseket), számos püspököt letartóztattak, papokat börtönbe vetettek. Mindez azonban nemhogy megtörte volna a német katolicizmus erejét, hanem még inkább öntudatra ébresztette. Bismarck belátta kudarcát és XIII. Leó pápa trónra lépésével megpróbált a kultúrharcnak úgy véget vetni, hogy mindamellett megőrizze tekintélyét. XIII. Leó pápa – a német Centrum-párt és jónéhány püspök rosszallása ellenére – felkarolta Bismarck tervét, a maga részéről engedményeket tett és lehetővé tette a német kancellárnak, hogy az egyházellenes törvényeket fokozatosan leépítse. Ez 1887-ig meg is történt, ezután már csak néhány korlátozás (az ún. jezsuita-törvény 1917-ig, a kötelező polgári házasság, az iskolai állami felügyeleti jog) maradt életben.

A németországi kultúrharc nem maradt elszigetelten, hanem iskolát teremtett, főként Svájcban, Ausztriában és Magyarországon. Ezekben az országokban azonban az egyház és állam közötti összeütközés nem ért el olyan fokot, mint a német birodalomban.

III. X. Pius pápa (1903–1914)

XIII. Leó pápa halála után a konklávéban a bíborosok többsége a tehetséges és erőskezű *Mariano Rampolla* volt államtitkár köré tömörült, aki az elhunyt pápa franciabarát politikáját irányította. Ez azonban a közép-európai bíborosok heves ellenállásába ütközött, akiknek nem volt ugyan saját jelöltjük, de elég befolyásuk ahhoz, hogy egy politizáló bíboros választását megakadályozzák. K. Pruzyna krakkói püspök vétót is emelt Rampolla ellen *Ferenc József* osztrák császár (1848–1916) nevében, de ez

nem akadályozta meg azt, hogy Rampolla még több szavazatot ne kapjon. Az ellenzék azonban hajthatatlan maradt. Így került sor Giuseppe Sarto velencei pátriárka megválasztására, aki könnyek között mintegy a kényszernek engedelmeskedve fogadta el a választást és magát *Piusnak* nevezte. Mint mantuai püspök (1884–1893) és mint velencei pátriárka (1893–1903) főként a lelkipásztorkodásban ért el rendkívüli sikereket, és fiatal korától fogva az életszentség híre övezte.

X. Pius, a „konzervatív reformpápa" elődje külügyi politikáját hasztalannak tartotta, és ezért az egyház belső problémáinak szentelte figyelmét. Első enciklikájában (1903. október 4.) programját a szentírási mondatban jelölte meg: Instaurare omnia in Christo, mindent megújítani Krisztusban. Első ténykedése az egyházi zene megreformálása (Inter sollicitudines, 1903) és a római egyházmegye szigorú vizitációja volt, amelynek során több egyházi személyt hivatalától el is mozdított (1904). Ezt követte több mint 300 olaszországi papnevelde és a szemináriumi oktatás megreformálása. 1904. március 19-én az egyházjog kodifikálását hirdette meg, és ebből a célból egy külön bizottságot állított fel. 1908-ban megreformálta a római kúriát („Sapienti consilio") és életre hívta a Szentszék hivatalos közlönyét, az „Acta Apostolicae Sedis"-t (1909. január 1.). A pápaválasztást újraszabályozta, és a vétójogot eltörölte („Commissum nobis", 1904; „Vacante Sede Apostolica", 1904). A püspökök egyházmegyei jelentéseit modernizálta, újraszervezte a legfőbb egyházi törvényszéket, a Rota Romanát, megreformálta a breviáriumot (1910, 1911), megújította a liturgikus naptárt, megalapította a Pápai Biblikus Intézetet (1909), erősítette a papság fegyelmét és buzgóságát („Exhortatio ad clerum catholicum"), elmélyítette a hitoktatást („Acerbo nimis", 1905) és végül terjesztette a korai szentáldozást és az Oltáriszentség kultuszát.

Pius pápa szent volt, de a szentek is emberek és a szentségnek is megvan a határa. Bátor kiállása a hit tisztaságának és az egyház jogainak érdekében az éremnek csak egyik oldalát mutatta. A másik oldalon bizonyos csökönyös hajlíthatatlanság és szűkkeblűség állott, ami a pápát súlyos egyházpolitikai konfliktusokba keverte. Ez az egyház belső életét tekintve elsősorban az ún. reformkatolicizmus, az *amerikanizmus* és a modernizmus elítélésében nyilvánult meg. Az amerikai püspökök a katolicizmust a modern kultúrával akarták összehangolni, és azt követelték, hogy az egyház legyen tekintettel az amerikai viszonyokra. Pius elődje nyomában a

mozgalmat veszélyesnek tartotta és elítélte. A németországi (Franz X. Kraus, Hermann Schell, Albert Ehrhard, Philipp Funk), az angol (Fr. Hügel) és olasz (Antonio Fogarazzo) *reformkatolikusok* szintén a haladással kívánták összehangolni az egyházat, anélkül, hogy az egyház hagyományos tanítását elvetették volna. Pius az ő mozgalmukat modernistának tartotta és a modernista tanokkal együtt megbélyegezte. A *modernizmus* haladó teológusoknak szintén ama törekvéséből származott, hogy a katolikus teológiát a modern tudományokkal összhangba hozzák. Egyesek azonban tévútra kerültek. *Alfred Loisy* a protestáns bibliai kritikát tette magáévá, *Édouard Le Roy, Lucien Laberthonnière, Albert Houtin, George Tyrell, Salvatore Minocchi* és mások pedig a modern filozófiákat építették bele a katolikus hit- és erkölcstudományba és a dogmák relativitását hirdették. Pius pápa 1907-ben a „Lamentabili sane exitu" enciklikában előbb 65 modernista tételt vetett el, majd a „Pascendi dominici gregis" kezdetű körlevelében még ugyanabban az évben a modernizmust mint „valamennyi eretnekség gyűjteményét" bélyegezte meg. 1910. szeptember 1-én előírta a papságnak az ún. antimodernista esküt. Az ellenszegülőket kiközösítették. A modernisták ellen valóságos hajtóvadászat indult, amelyet egy római integralista kör irányított. Sok olyan teológust is megtámadtak, akik nem voltak modernisták, csak azért mert nem állottak az újtomizmus oldalán. XV. Benedek pápa első ténykedése volt, hogy az integralisták „eretnekhajhászatának" véget vetett (1914. november 1.).

Még szerencsétlenebbnek bizonyult X. Pius pápa *általános politikája*. Azt a tőkét, amelyet elődje kovácsolt, hamar elvesztette. Politikával nem szívesen foglalkozott, nem is értett hozzá, de elkerülhetetlen volt, hogy az egyház feje politikai kérdésekben egyáltalán ne foglaljon állást. A pápaság viszonya Oroszországgal és Németországgal szemben feszültté vált, az amerikai Egyesült Államokkal szemben megromlott, 1910-ben Spanyolország, 1911-ben Portugália szakította meg a diplomáciai kapcsolatot a Szentszékkel. Olaszországban is kezdeti javulás után újabb feszültség lépett föl a Szentszék és a politikai pártok között (Romolo Murri). A legrosszabbá *Franciaországban* vált az egyház helyzete. Amikor 1904-ben a szerzetesrendek elvesztették iskoláikat és kb. tízezer iskola került feloszlatásra illetve állami tulajdonba, Pius pápa erélyesen belenyúlt a francia egyházi kérdésbe. A francia kormány erre megszakította a Szentszékkel kapcsolatát, a parlament pedig kimondta az egyház és az

állam szétválasztását (1905). A törvény biztosította ugyan a lelkiismereti és vallási szabadságot, de megvonta az egyházak támogatását. Kisajátította a teljes egyházi vagyont, még a plébániákat és a templomokat is. Az egyház jogi személyiségét elvesztette, viszont megmaradt az állam gyámkodásában. Az egyetlen kiút a törvény által biztosított „kultusztársulatok" alapítása lett volna, amit a protestánsok és izraeliták meg is tettek, de Pius pápa nemcsak az új törvényeket ítélte el („Vehementer nos", 1906), hanem a kultusztársulatok alapítását is megtiltotta („Gravissimi officii munere", 1906). Szerencsére maga az állam is belátta a törvények végrehajthatatlanságát, és azokat lassan megenyhítette vagy visszavonta. A koldusbotra jutott és még a hitoktatás lehetőségétől is megfosztott francia katolicizmus azonban elindult a belső megújulás útján, amely még ma is termi gyümölcsét.

X. Pius pápa közvetlen a világháború kitörése után – amelyet előrelátott –, 1914. augusztus 20-án halt meg. XII. Pius pápa 1954-ben avatta a szentek sorába. Egyházkormányzása ma újra vitatott, de tagadhatatlan, hogy X. Pius a legnagyobb reformpápák közé tartozik.

IV. XV. Benedek pápa (1914–1922)

A Világháború első napjaiban összeült konklávéból egy kompromisszumos jelölt lépett Szent Péter trónjára, Giacomo della Chiesa, *XV. Benedek*. Rampolla neveltje volt és hosszú időt töltött Rómában. 1907-ben bolognai érsek lett, de a bíborosi kalapot csak 1914. május 25-én kapta meg, mert X. Pius nem akarta, hogy a „Rampolla-párt" a kúriában túlságosan is nagy befolyáshoz jusson.

Benedek pápa elődjétől minden tekintetben eltért és inkább XIII. Leó pápára hasonlított, akinek politikai érzékét is osztotta. Pápasága a *világháború* és *annak következményei* jegyében állt. Már első enciklikájában elítélte a háborút („Ad beatissimi apostolorum principis"), és annak ellenére, hogy maga a római kúria is a nagyhatalmaknak megfelelően két pártra szakadt, sikerült megőriznie függetlenségét. 1915 elején megpróbált Olaszország és Ausztria–Magyarország között közvetíteni. De hiába járt követe, Eugenio Pacelli *Ferenc József* osztrák császárnál (1848–1916) és Csernoch János magyar bíboros hercegprímásnál, fáradozása eredménytelen maradt. A központi hatalmak 1916. december 12-én a pápát szólították fel békeközvetítésre. XV. Benedek pápa hallgatott, amit igen

rossz néven vettek tőle, pedig azért tette, mert Anglia elvetette az ajánlatot. 1917 nyarán aztán ő maga vette kézbe a tárgyalás fonalát. A diplomáciai megbeszéléseket Pacelli müncheni nunciuson keresztül gondosan előkészítette, és miután remény volt a megegyezésre, 1917. augusztus 1-én hivatalos békejegyzéket nyújtott át az európai államfőknek. A jegyzék mestermunka volt: nemcsak a kölcsönös leszerelésről és az igazságos béke biztosításáról gondoskodott, hanem megemlítette a lengyel állam visszaállítását, a balkáni államok önállóságát és a keresztény örmények jogait is, akik közül 1914/15-ben csaknem hatszázezren estek török kegyetlenkedés áldozatául. A pápai békeszózat süket fülekre talált: sem a protestáns Vilmos császár és tábornokai, sem pedig az Entente-hatalmak nem akartak egy, a pápa által közvetített békéről hallani. 1915-ben Itália pedig a londoni titkos szerződésben még azt is kikötötte magának, hogy az elkövetkezendő béketárgyalásokba a pápát bele se vonják. A háború után XV. Benedek pápa széleskörű segélyakcióba kezdett, a Vatikán szinte „második vörös kereszttté vált” (Romain Rolland).

A világháború után több új állam, a régiek közül pedig Németország és Franciaország hosszabb szünet után ismét diplomáciai viszonyba lépett a Vatikánnal, úgyhogy a Szentszéknél a megbízott követek száma elérte a 25-öt. Köztük volt a protestáns Hollandia, Anglia és a sintoista Japán is.

Az egyház belső életét tekintve Benedek pápa uralkodásának legjelentősebb eseménye a *Codex Juris Canonici*, az egyházi törvénykönyv megjelenése volt, amely 1918 pünkösdjén lépett életbe. Az egyházi jog terén hatalmas alkotás volt, bár a római központosítás jegyét viselte magán és a jogi terminológiában határozatlanságot mutatott. XV. Benedek pápa váratlanul halt meg 1922. január 22-én. Utódjára súlyos örökséget hagyott: a világháború okozta problémák megoldását.

Ötödik korszak: Az egyház a jelenkorban 1918–2000

1. A katolikus megújhodás kezdete

Irodalom: I–III. Hoeber, K., Die Rückkehr aus dem Exil, Düsseldorf 1926; Grasche, R., Der Weg aus dem Ghetto, Köln 1955; Ferber, W., Kleine Geschichte der Katholischen Bewegungen, Würzburg 1959; Lutz, H., Demokratie im Zwielicht – Der Weg der deutschen Katholiken aus dem Kaiserreich in die Republik 1914–1925, München 1962; Trapp, W., Vorgeschichte und Ursprung der liturgischen Bewegung, Regensburg 1940; Rousseau, O., Histoire du mouvement liturgique, Paris 1945; Hoffmann, G., Die ökumenische Bewegung des Weltprotestantismus, Köln 1959; Tavard, P. G., Petite histoire du mouvement oecuménique, Paris 1960; Buchheim, K., Ultramontanismus und Demokratie, München 1963; Nyisztor, Z., Ötven esztendő – Századunk magyar katolikus megújhodása, Bécs 1962.

I. A katolikusok felelősségtudata az egyházban és az államban

Az első világháború milliós népeket mozgatott meg és borzalmaival a korábbi háborúkat mind felülmúlta. A kereszténység, de egyáltalán a vallás vagy magasabb erkölcsi felfogás teljesen tehetetlenül állott a tomboló háborúval szemben, és világossá vált, hogy a népek politikai életében már semmilyen szerepet sem játszik. Tízmillió halott és húszmillió sebesült volt a háború véres mérlege, emellett országok keletkeztek és pusztultak. A gyökeres változások az egész földkerekségen éreztették hatásukat. Mindez természetesen az egyházra is kihatott, nemcsak Európában, hanem még a missziókban is. A világháború végén az egyház is új kezdet elején állott. Leszámolt a régi hibákkal és új utakat keresett a jövőbe. Ehhez tartozott az az általános felismerés is, hogy a katolikusoknak fokozott *felelősségük* van *az egyház és az állam életében.* Németországban már a századfordulón felmerült katolikus körökben (Georg von Hertlin, Carl Muth stb.) a gondolat, hogy fel kell szabadítani a katolikusokat kulturális és politikai elmaradottságukból; ezen túlmenően pedig tevékenyen részt kell venniük a modern világ feladataiban. Különösen a filozófus *Peter Wust* hangoztatta, hogy vissza kell térni a gettóból a nyilvános életbe.

A katolicizmus a 19. században – tagadhatatlan belső megerősödése ellenére – az államegyház, felvilágosodás, liberalizmus meg nem szűnő

támadása következtében *védekező állásba* szorult. A katolikusok általában mindenütt kiszorultak a nyilvános életből, elsősorban az államvezetésből. Ez az elkülönítés azonban azt is jelentette, hogy a katolikusok elvesztették a kapcsolatot a modern tudományokkal, kultúrával és politikával. Az új vívmányokból egyszerűen kimaradtak. Jellemző volt, hogy az egyház még a 19. század második felében is a *királyságot* tekintette az egyetlen keresztény államformának és a köztársasági–demokratikus államformákkal szemben elutasítóan viselkedett. A *szociális kérdést* is az egyház sokáig jótékonykodással akarta megoldani, és csak akkor jött rá, hogy itt strukturális problémáról van szó, amikor a munkásság tömegeit már évtizedekkel előbb a marxista és szociáldemokrata világnézet nyerte meg magának.

II. Katolikus lelkiség

A katolikus öntudatra ébredésnek jellemző vonása volt a vallásos meggyőződés, a lelkiség megerősödése is. Romano Guardini már 1922-ben megállapította: az egyház új életre kel a lelkekben. Az egyházról alkotott felfogás is új arányokat nyert. Az eddigi, inkább egyházjogi Bellarmin-féle meghatározást a társadalmi jellegű „Corpus Christi Mysticum" fogalma váltotta le. Isten népének közössége új értelmet nyert; nyomában megindult a liturgikus mozgalom és a katolikus ökumenizmus.

A *liturgikus mozgalom* 1909-ben indult meg Belgiumban (L. Beauduin OSB), csakhamar azonban elterjedt Németországban, Ausztriában és más államokban is. Egyik vezető egyénisége *Pius Parsch* volt. Célul nemcsak a liturgia megreformálását tűzte ki, hanem a lelkek megújítását is a liturgián keresztül. Ennek ellenére a legfőbb egyházi vezetés a liturgikus mozgalmat csak az 1940es években ismerte el és csak a II. vatikáni zsinaton tette végleg magáévá.

A katolikus *ökumenizmus* szintén az egyházról alkotott fogalommal függött össze. A mozgalom protestáns részről indult meg 1910-ben az edinburghi missziós konferencián. 1927-ben (Lausanne), 1937-ben (Edinburgh) és 1938-ban (Utrecht) már világtalálkozóra került sor. 1948-ban Amszterdamban pedig megalakult az Egyházak Világtanácsa. Jelenleg 198 keresztény egyház tagja ennek, a katolikus egyház azonban nem.

Róma a mozgalommal szemben elutasítóan viselkedett, mert az egyházról alkotott fogalmával („una sancta catholica apostolica ecclesia")

összeegyezhetetlennek tartotta. Ennek ellenére elősegítette a kölcsönös megértést, elsősorban az orthodox keresztények irányában. 1917-ben megalakult a Keleti Intézet Rómában, 1929-ben a Collegium Russicum, 1925-ben a chevetogne-i (Belgium) uniós kolostor. A protestánsokkal való kapcsolatot főként a német katolikusok keresték (Una Sancta-mozgalom, Max J. Metzger).

III. Az egyházi élet fellendülése

A világháború után mindenütt fellendült az egyházi élet, de a legfeltűnőbben *Franciaországban* és *Magyarországon.* Franciaországban a szerzetesrendek visszatérhettek házaikba, az állam pedig az egyházi vagyon kezelését az újonnan létesített egyházmegyei alapokra („Assosiations diocésains”) bízta. Számos új templom épült és a katolikus iskolák egész hálózata létesült. A liturgikus és biblikus mozgalom a „Centre de Pastorale liturgique”-ban (1943) hathatós támogatóra talált. A katolikus akció 1927-től kezdve hatalmas arányban kibontakozott. Az ország lassan újra a katolikus vallás jegyeit viselte magán.

Magyarországon is „megmozdultak az álló vizek”, és a hódítók: Prohászka Ottokár, Bangha Béla, Tóth Tihamér, Glattfelder Gyula és társaik nyomában eljutott a magyar katolicizmus századunk megújhodásáig. Tagadhatatlan, hogy ez a politikai helyzettel is összefüggött, de hogy ez egyáltalán valóra válhatott, az rendkívüli úttörőknek, fáradhatatlan apostoloknak és a katolicizmus élniakarásának volt köszönhető. A magyar katolicizmus elérte, hogy olyan tekintélynek örvendett és olyan cselekvési szabadsággal rendelkezett, mint Európa egyetlen más egyháza sem, olyan megújulást ért meg papi és szerzetesi hivatásban, az értelmiség körében és az ifjúság között, mint sehol a világon másutt.

Olaszországban az 1922-ben alapított Katolikus Akció rendkívüli virágzásnak indult. Angliában is állandóan növekedett a katolikusok száma, sikerült kiváló iskolai hálózatot kiépíteni és a katolikus sajtónak befolyást biztosítani. Az észak-amerikai *Egyesült Államokban* is erősen megnövekedett a katolikusok száma, elsősorban a katolikus bevándorlás következtében. Itt is sor került katolikus iskolák létesítésére, ami elsősorban az amerikai katolikusok közmondásos áldozatkészségének volt köszönhető. Nem kevesebb mint 23 katolikus egyetem létesült, ezeket mind állami segély nélkül a hívek tartják fenn.

A missziókban a világháború súlyos zavarokat okozott. Nemcsak az anyagi segélyek estek el a háborús körülmények miatt, hanem a legyőzött hatalmak misszionáriusait és missziós nővéreit működési területükről ki is utasították. A háború előtt kereken négyezer német misszionárius működött. Ebből 940et még a háború alatt letartóztattak (318 atyát, 296 testvért és 326 szerzetesnővért), hatvanat pedig később utasítottak ki. Az összes német misszionáriusnak el kellett hagynia Indiát, Zambezit, Német-Kelet-Afrikát, a Karolina-, Mariana- és Marsall-szigeteket. A missziós munka azonban csakhamar újra megindult és a fejlődés újabb korszakába lépett.

2. Az egyház XI. és XII. Pius pápák korában (1922–1958)

Irodalom: I–II. Schmidlin, J., Papstgeschichte der neueren Zeit, IV., München 1939; Bierbaum, M., Das Papsttum – Leben und Werk Pius XI., Köln 1937; Neuhäusler, J., Kreuz und Hakenkreuz – Der Kampf des Nationalsozialismus gegen die katholische Kirche und der kirchliche Widerstand, I–II., München 1946; Hoberg, H., Pius XII., Linz–München 1949; Halecki, O., Eugenio Pacelli, Pope of Peace, New York 1951; Dahm, P., Pius XII., Mönchengladbach 1952; De Rossi dell’ Arno, G., Pio XI. e Mussolini, Roma 1954; Confalonierei, C., Pio XI. visto da vicino, Torino 1957. (németül: Aschaffenburg 1958); Giovanetti, A., Il Vaticano e la guerra (1939–1940), Roma 1960. (németül: erősen kibővítve, Köln 1961); Kinkel, W., Kirche und Nationalsozialismus, Düsseldorf 1960; Adolph, W., Verfälschte Geschichte – Antwort an R. Hochhuth, Berlin 1963; Spael, W., Das katholische Deutschland im 20. Jahrhundert, Würzburg 1964; Falconi, C., Das Schweigen des Papstes, München 1966; Lévai, J., Geheime Reichssache – Papst Pius XII. hat nicht geschwiegen, Köln 1966; Friedländer, S., Pius XII. und das dritte Reich, Hamburg 1965; Léwy, G., Die katholische Kirche und das dritte Reich, München 1965; Pinchas, E., Lapide, Rom und die Juden, Freiburg 1967; Blet, P.–Martini, A.–Schneider, B., Lettres de Pie XII. aux Évêques Allemands 1939–1944, Vatikánváros 1966, valamint: La Saint Siège et la Guerre en Europe, Vatikánváros 1965, valamint: Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconda guerre mondiale, I–VIII., Vatikánváros 1965–1974; Volk, L., Der bayerische Episkopat und der Nationalsozialismus, Mainz, 1965, valamint: Das Reichskonkordat vom 20. Juli 1933, Mainz 1972; Kemper, B. M., Priester

vor Hitlers Tribunalen, München 1966; Falconi, C., Das Schweigen des Papstes, München 1966; Schneider, B., Pius XII., Göttingen 1968.

I. XI. Pius pápa (1922–1939)

A XV. Benedek pápa halála után összeült, eléggé hosszadalmas és mozgalmas konklávéból Achille Ratti került ki új pápaként, *XI. Pius* néven. Életének legnagyobb részét csendes tudósként töltötte Milánóban, és feltűnést csak mint alpinista keltett. 61 éves korában, 1918-ban előbb lengyelországi apostoli vizitátor, majd egy év múlva nuncius és címzetes érsek lett. Itt rendkívül kényes feladatok vártak rá, amiket nem mindig tudott a lengyelek és a balti államok megelégedésére megoldani. XV. Benedek pápa 1921-ben leváltotta, kinevezte milánói érseknek és bíborosnak. Nyolc hónap múlva innét aztán Szent Péter székére került.

XI. Pius pápa egyszerű, férfias őszinteségű ember volt, a tettetés és mesterkéltség ellensége, okos, munkájában alapos és kitartó, néha azonban lobbanékony. Programját mindjárt első körlevelében („Ubi arcano”, 1922. december 23.) fogalmazta meg: „Pax Christi in regno Christi”, Krisztus békéje Krisztus országában. Tizenhétéves pápasága valóban a minden nép számára biztosított béke és az egyház újjászervezésének szolgálatában állott. Végső célja az volt, hogy az egész emberiséget Krisztus jogara alatt békében egyesítse. Ezt a célt szolgálták az 1925-ös, az 1929es és 1933-as szentévek, valamint Krisztus Király ünnepének bevezetése („Quas primas”, 1925) és az emberiség felajánlása Jézus Szent Szívének („Miserantissimus Redemptor”, 1928).

Az egyházi élet fellendítését tűzte ki célul az *Eucharisztikus Kongresszusok* messzemenő támogatásával, *a Katolikus Akció* felállításával (1925), a keresztény *nevelés* („Divini illius magistri”, 1929), *házasság* („Casti connubii”, 1930), *társadalmi rend* („Quadragesimo anno”, 1931) sürgetésével, a *papi ideál* népszerűsítésével („Ad catholici sacerdotii”, 1935). Számtalan körlevele közül az 1937-ben kibocsátott *„Divini Redemptoris”* magaslik ki, amelyben az emberi jogok és a kultúra védelmére kelt.

Az egyházi élet elmélyítését tűzték ki célul *szentté avatásai* is. Olyan jelentős egyéniségeket helyezett az oltárra, mint Lisieux-i Kis Szent Teréz, Bellarmin Szent Róbert, Soubirous Bernadette, Don Bosco Szent János és Vianney János.

A *missziótörténetben* XI. Pius pápasága fordulópontot jelentett. Felhagyott az eddigi európeizmussal, és fő törekvése volt a bennszülött papság és egyházi közigazgatás kiépítése. Több mint 200 apostoli vikariátust illetve prefektúrát állított föl, a pogányságból a kereszténységbe tértek száma 9 millióról 21 millióra emelkedett. A bennszülött papok száma elérte a hétezret, míg korábban számuk csak 2670 volt. Amikor 1931-ben a „Deus scientiarum dominus" konstitúcióval újjászervezte a teológiai oktatást, ebben a missziótudományoknak is külön helyet biztosított.

A keleti egyházaknak külön figyelmet szentelt, Rómában különféle kollégiumokat hívott életre (1929-ben az orosz, 1930-ban a román kollégiumot stb.), megindította a keleti egyházjog kodifikációját. Az 1920-as években az anglikánok és Désiré Mercier bíboros, belga prímás között folyó tárgyalásokkal szemben azonban már igen tartózkodó volt.

Fáradhatatlan volt az egyházi tudományok ápolásában, a vatikáni könyvtárt és múzeumokat rendkívüli mértékben gazdagította. Ebben segítségére volt az a nagy vagyon, amit a lateráni szerződések biztosítottak. XI. Pius legnagyobb egyházpolitikai sikere az 1870 óta húzódó *„római kérdés"* megoldása volt. 1922-ben Olaszországban a fasiszta párt és annak vezére, Benito Mussolini vette át a hatalmat, de az olasz arisztokrácia és az egyház nagy befolyása miatt itt nem gyakorolhatott olyan önkényuralmat, mint tejtestvére, a nemzetiszocializmus Németországban. Hosszas tárgyalások után 1929. február 11-én az olasz állam megegyezett XI. Pius pápával. Az ún. *lateráni szerződések* három részből állottak: egy államszerződésből, amely a Vatikánváros és a pápa szuverenitását biztosította, egy pénzügyi megállapodásból, amely a pápaságot az elveszett vagyonért kárpótolta (1 milliárd 750 millió líra, de még mindig kevesebb, mint amit az ún. 1871es garancia-törvény írt elő), és egy konkordátumból, amely az olasz állam és a katolikusok viszonyát tisztázta. A lateráni szerződéseket 1947-ben az új olasz kormány is megerősítette.

XI. Pius pápa az olasz fasizmussal szemben kezdettől fogva elutasítóan viselkedett és azt többször is megbélyegezte („Non abbiamo bisogno", 1931). 1932-ben ugyan fogadta Mussolinit, de hogy alaposan kidolgozott vádiratát a fasizmus ellen felolvassa, abban csak halála akadályozta meg. Ugyanígy viselkedett a német *nemzetiszocializmussal* szemben is. 1933-ban konkordátumot kötött ugyan a hitleri Németországgal, de csak azért – mint a legújabban nyilvánosságra hozott okiratokból kiderül –, hogy a

katolikusok helyzetét mentse. Az egyház számára ugyanis jobb volt egy konkordátum, mint az ex lex állapota. Ezzel azonban a Vatikán még nem ismerte el a nemzetiszocializmust, mint azt világosan leszögezte (L'Osservatore Romano, 1927. július 27.). Hitler a szerződést természetesen nem tartotta be, a Szentszék 1933 és 1936 között 34 esetben tiltakozott az egyezmény megsértése ellen. Amikor sor került a katolikus sajtó, iskolák, szervezetek és ifjúsági mozgalmak betiltására, XI. Pius pápa az „Ardenti cura" („Mit brennender Sorge", 1937) kezdetű enciklikájában bélyegezte meg a nemzetiszocializmust és annak ideológiáját. Sajnos nem tudta feltartóztatni, hogy Hitler a fél világot az örvénybe ne rántsa.

A *francia katolicizmus* megújhodását jelentősen elősegítette („Maximam gravissimamque", 1924), de már az erősen elfogult, nacionalista és monarchista „Action française"-t elítélte (1926). Ennek során volt arra is bátorsága, hogy *Louis Billot* jezsuita kuriális bíborost lemondassa.

Spanyolországban XIII. Alfonz (1902–1931) uralkodása alatt az egyház nyugalmat élvezett és az államvallás előnyeivel rendelkezett. Ennek vége szakadt az 1931es forradalommal. Több kolostort és templomot földúltak, kimondták francia mintára az állam és egyház szétválasztását, valamint a teljes egyházi vagyon, még a templomok államosítását is. A jezsuita rendet betiltották, a legtöbb katolikus iskolát megszüntették. XI. Pius pápa tiltakozása („Dilectissima nobis", 1933) pusztába kiáltott szó maradt, a bekövetkező polgári forradalom csak még nagyobb vérveszteséget és kárt okozott az egyház életében. Ennek csak Francisco Franco tábornok győzelme és – szintén diktatórikus – uralma vetett véget (1939).

Portugáliában az állam és az egyház szétválasztása már 1911-ben sorra került, azonban 1918 óta fokozatos enyhülés állott be. XI. Pius helyreállította a diplomáciai kapcsolatot és sikerült Antonio Carmona és Antonio Salazar uralma alatt az egyház helyzetét jelentősen megjavítania.

Mexikóban Pius egész uralkodása alatt véres egyházüldözés tombolt, aminek 5300 hívő, köztük kb. 300 pap esett áldozatul. Ez elsősorban *Plutarco Calles* (1924–1928) államelnöknek volt köszönhető, aki egyenesen az egyház kiirtására törekedett. A modern korban példátlan vérengzésekre került sor, az egész egyházi élet megbénult. Pius pápa hiába emelte fel szavát a világ közvéleménye előtt („Inquis afflictisque", 1926; „Acerba animi anxietudo", 1932), javulás csak az 1930-as évek végén

következett be, amikor is az állam lemondott az egyházüldöző törvények alkalmazásáról.

A *Szovjetunióban* Pius pápa előbb elődje segélyakcióját folytatta az 1922es 1923-as éhínség idején, később azonban be kellett munkáját szüntetnie, és a hosszas tapasztalatokon okulva a „Divini Redemptoris” kezdetű körlevelében (1937) a marxista–leninista, kommunista világnézetet a keresztény hittel összeegyeztethetetlennek nyilvánította.

XI. Pius pápa az egyház újraszervezését tartotta szem előtt, amikor egy egész sor állammal konkordátumot, illetve megegyezést kötött. 1922-ben Lettországgal, 1924-ben Bajorországgal, 1925-ben Lengyelországgal, 1927-ben Romániával és Litvániával, 1928-ban Franciaországgal és Portugáliával, 1929-ben Poroszországgal és Olaszországgal, 1932-ben Badennel, 1933-ban Németországgal és Ausztriával, 1935-ben Jugoszláviával, 1937-ben Ecuadorral jött létre megegyezés. Az már nem az ő hibája volt, hogy a II. világháború a legtöbb megállapodást újra fölborította.

II. XII. Pius pápa (1939–1958)

1939. március 2-án a bíborosi testület a harmadik választási menetben 61 szavazattal egyetlen egy – E. Tisserant bíboros szava – ellenében Eugenio Pacellit választotta meg pápának, aki *XII. Piusnak* nevezte magát. Mint Gasparri államtitkár legbelsőbb munkatársának, bajor, majd berlini nunciusnak (1917–1929), végül pedig mint bíboros államtitkárnak (1930–1939) volt alkalma az egyházi kormányzatot és politikát úgy megismernie, mint senki másnak. Római arisztokrata családból származott; rendkívül finom modorát, előkelő megjelenését, páratlan szellemi képességeit, széleskörű emberi műveltségét, nyelvtudását azonban meleg belső vallásosság járta át. A világ megnyilatkozásaiban mondanivalójának tartalmát csodálta, a hívek pedig ezekben Krisztus földi helytartójának tanítását látták. Tizenkilencéves pápasága alatt a Szentszék tekintélyét szédítő magasságba emelte. Amikor meghalt, 53 állam küldötte vett részt temetésén és az Egyesült Nemzetek Szervezete egyperces néma hallgatással adózott emlékének. Azóta érdemeit XXIII. János és VI. Pál pápasága, a II. vatikáni zsinat elhomályosította, sőt a rossz lelkiismeret meg is rágalmazta (R. Hochhuth: Der Stellvertreter). A tárgyilagos történeti kutatás azonban

ma már lehetővé teszi XII. Pius pápa elfogulatlan értékelését hibáival és erényeivel együtt.

Amikor XII. Pius pápa a trónra lépett, a *II. világháború* a küszöbön állott. Ezért jelmondatának Izaiás próféta szavát választotta: Opus justitiae pax, béke az igazságosság gyümölcse (32,17). Azonnal lázas *diplomáciai tevékenységbe* kezdett, amelybe nemcsak a nyugati szövetségeseket, hanem még Mussolinit és Hitlert is belevonta. Május 3-án minden nagyhatalomnak hivatalos jegyzéket adatott át. Hitler és Mussolini elutasító választ adott, de Pius pápa továbbra sem szűnt meg őket arra figyelmeztetni, hogy a nyugati nagyhatalmak minden jogtalan támadásra hadüzenettel válaszolnak. Augusztus 19-én, majd augusztus 24-én rádiószózattal fordult a világhoz, amelyben híressé vált mondatát ismételte: A békével nem veszett még el semmi, de a háborúval minden elveszhet. Augusztus 31-én magához kérette a nagyhatalmak képviselőit, és Isten nevében utoljára megegyezésre szólította fel őket. Ezeknek azonban legkisebb gondjuk is nagyobb volt, mintsem hogy a pápa béke-programjával foglalkozzanak. 1939. szeptember 1-én megkezdődött a II. világháború, a világtörténelem legszörnyűbb vérengzése, amely 36 millió ember életébe került.

XII. Pius a háború kitörése után azonnal megszervezte a pápai *segélyakciót*, amely a különféle nunciatúrákon keresztül a nyomorba jutottak és üldözöttek ezreinek nyújtott segítséget. Nevezetesen a varsói, budapesti és istanbuli pápai nunciatúra mentette meg zsidók ezreit. Igaz, hogy a nemzetiszocialista népirtás ellen nem emelte fel szavát egy külön ünnepélyes tiltakozás formájában, hanem csak általánosságban ítélte azt el (1942. december 24., 1943. június 2.), de ezt azért tette, mert meg volt győződve, hogy fellépésével csak fokozottabb üldözést váltott volna ki. A német Gestapo a holland püspöki kar tiltakozását is ezer zsidó származású keresztény lemészárlásával – köztük volt Edith Stein, a híres karmelita filozófusnő is – torolta meg. A német püspökök is állandóan arra kérték, hogy tiltakozásával ne öntsön olajat a tűzre. A Vatikánban százával adott politikai és faji üldözötteknek menedéket. Amikor a szövetségesek ígéretük ellenére bombázni kezdték Rómát, még a légitámadás ideje alatt a helyszínen termett, lelket öntött híveibe és a kibombázottaknak otthont adott. Egyedül a Castel Gandolfo-i nyaralóban tízezer embernek nyújtott szállást és ellátást.

Segélyakcióját a háború után sem szüntette be, hanem még inkább kiterjesztette, csupán a lerombolt Németországba 1946 és 1949 között 950 vagon élelmiszert és ruhaneműt küldött. A pápai hírszolgálat több millió híradást továbbított, sok százezren ezen keresztül találták meg elveszett családtagjaikat.

XII. Pius pápa békepolitikáját a háborús években sem szüntette be, hanem négy éven keresztül (1939–1942) karácsonyi szózatát a béke ügyének szentelte. Emellett mindig megmaradt követelése mellett, hogy ti. a béke első feltétele az igazságosság. A II. világháború és az azt követő békeszerződések százmilliókat mozgattak meg, milliók hagyták el régi hazájukat és Európa földrajzi térképén lényeges változások történtek. A Szovjetunió körül szocialista államok létesültek, melyek belső viszonyai az ottani katolikusokat súlyosan érintették. XII. Pius a kommunizmussal szemben merev elutasító álláspontra helyezkedett, ezen csak utódja változtatott.

A *modern kor* égető *problémáival* szemben bátran állást foglalt, beszédei ezért eseményszámba mentek. Az egyház *belső életét* tekintve elsősorban a Mária-tiszteletet mélyítette el, kimondotta Mária mennybevételének dogmáját (1950. november 1.), az egyház fogalmát és feladatát a „Mystici corporis” (1943) és a „Mediator Dei” (1947) nagy jelentőségű körlevelekben domborította ki, tévedések ellen óvott a „Humani generis” (1950) kezdetű enciklikában, új irányt szabott a biblikus tudományoknak („Divino afflante Spiritu”, 1943), megreformálta a breviáriumot, a misekönyvet (1947) és az egyházi zenét (1956), 33 boldogot szentté avatott. A világegyház kiépítésén sikerrel fáradozott, az egyházmegyék számát 1696-ról 2048-ra emelte. Felállította a bennszülött egyházi hierarchiát 1946-ban Kínában, 1950-ben brit Nyugat-Afrikában, 1951-ben Dél-Afrikában, 1953-ban brit Kelet-Afrikában, 1955-ben a francia Afrikában és Burmában. Meg kellett azonban érnie, hogy a Kínai Népköztársaság létrejöttével az ottani egyházszervezet összeomlott, illetve megalakult a kínai katolikus nemzeti egyház. A modern kor követelményeivel szemben általában megértést tanúsított, de alulról és kívülről jövő újításokat az egyházban már nem fogadott el (pl. a francia munkáspapságot).

Pius pápa az egyházat és a római kúriát autokratikusan irányította, 1944-től államtitkárt sem nevezett ki és rokonainak is néha túlságosan nagy

befolyást biztosított. Végrendeletében mindenét az egyházra hagyta, amelytől úgy vált el, mint annak szerény és méltatlan szolgája.

3. XXIII. János pápa (1958–1963) és a II. vatikáni zsinat (1962–1965)

Irodalom: I. Roncalli, A. G., Souvenirs d’un nonce, Paris 1963; Algisi, L., John the Twenty-Third, Westminster 1963; Hales, E. E., Pope John and His Revolution, London 1965; Capovilla, L., Giovanni XXIII., Roma 1970, valamint: Johannes XXIII., Nürnberg[2] 1964; Zizola, G., L’Utopia di Papa Giovanni, Assisi 1973.

II. Ryssn, X., Letters from Vatican City, Vatican Council II., I–III., New York 1963–65. (németül: Köln 1964–65); Ratzinger, J., Die erste Sitzungsperiode des II. Vatikanischen Konzils, Köln 1963, valamint: Das Konzil auf dem Weg – Rückblick auf die zweite Konzilsperiode, Köln 1964, valamint: Ergebnisse und Probleme der dritten Sitzungsperiode, Köln 1965, valamint: Die letzte Sitzungsperiode des Konzils, Köln 1965; Seibel, W.–Dorn, L.–Denzler, G., Tagebuch des Konzils, I–III., Nürnberg 1964–66; Helbling, H., Das Zweite Vatikanische Konzil, Basel 1966; Karrer, O., Das Zweite Vatikanische Konzil, München 1966; Reuter, H., Das II. Vatikanische Konzil, Köln 1966; Laurentin, L., Bilan du Concile, Paris 1966; Saád, B., A zsinat budapesti szemmel, Budapest 1967; Rahner, K.–Vorgrimler, H., Kleines Konzilkompendium, Freiburg[6] 1969.

I. XXIII. János pápa (1958–1963)

XII. Pius pápa halála után a bíborosok többsége azon a véleményen volt, hogy az elhunyt pápa szigorú, autokratikus rendszerét fel kell lazítani és az időközben beállott világpolitikai változásokat, nevezetesen az ún. hidegháború megenyhülését az egyházpolitikában is figyelembe kell venni. Míg a bíborosok egy jelentős csoportja Eugèn Tisserant bíborosdékán vezetésével az erre alkalmas személyt nem olasz bíborosban (Pietro Gregorio Agagianian?) látta, addig a vezető kuriális bíborosok (Benedetto Aloisi-Masella, Gaetano Cicognani, Pietro Ciriaci stb.) a kiemelkedő olasz (Giuseppe Siri, Ernesto Ruffini, Elia Dalla Costa stb.), francia (Maurice Feltin, Georges Grente, Clément Roques) és más nemzetiségű érsek-bíborosokkal (Francis Spellmann, Stefan Wyszynski, Thomas Tien Ken Sin

stb.) együtt a kívánt tulajdonságokat *Angelo Giuseppe Roncalli* velencei bíboros-pátriárkában vélték felfedezni. Mint párizsi nuncius, majd Velence főpásztora Roncalli rendkívüli alkalmazkodóképességéről tett tanúságot, kapcsolatot tartott baloldali körökkel is, viszont joviális természete és 77. életéve zálogot nyújtott arra vonatkozólag, hogy politikájában nem fog túl messzire menni. Miután végül is néhány rangadó bíboros (a torinói Maurilio Fossati, a bolognai Giacomo Lercaro, a római Alfredo Ottaviani stb.) párthíveivel Roncalli oldalára állt, a konklávé negyedik napján a velencei pátriárka 51-ből 36 szavazatot nyert, azaz eggyel többet, mint okvetlen szükséges. Az ellenpárt, miután leszavazták, meghódolt, elérte azonban, hogy az új pápa államtitkárának a konzervatív volt al-államtitkárt, *Domenico Tardinit* nevezte ki. Amíg ő élt († 1961), nem is állottak be forradalmi változások az egyházpolitikában.

XXIII. János pápa egyszerű földműves családból származott, papszentelése után a bergamói püspök titkára volt, az első világháborúban pedig mint tábori lelkész és katona szolgált. 1921-ben a római kúria szolgálatába lépett. 1925-től 1944-ig mint apostoli vizitátor és címzetes érsek előbb Szófiában, majd Istanbulban és Athénban működött. Nemcsak megértő türelmével, sőt a keleti szertartású keresztények iránti szeretetével tűnt ki, hanem azáltal is, hogy a faji üldözöttek ezreinek mentette meg életét. 1944. december 23-án párizsi nuncius lett. Ügyességének volt köszönhető, hogy a püspöki kar és a kormány közötti feszültséget (33 püspök eltávolítását követelték a Vichy-kormánnyal való együttműködés címén) levezette és hogy megindulhatott a francia katolikus restauráció. Érdemei jutalmául XII. Pius pápa 1953. január 12-én bíborossá kreálta és három nap múlva kinevezte velencei pátriárkának.

A piknikus természetű, kedélyes és jóságos XXIII. János pápa nemcsak elődje tökéletes ellentéte volt, hanem hamar be is bizonyította, hogy nem „átmeneti pápának” tartja magát. Azonnal szakított XII. Pius tartózkodó udvartartásával, félretolta az évszázados ceremóniát, a nép közé ment, és nem restellett a legünnepélyesebb alkalmakkor sem minden különös felkészülés nélkül rögtönözve beszélni. Rövid idő alatt hihetetlenül népszerű lett, akit az egész világsajtó a szárnyára kapott. Döntéseiben nem sokat habozott, ezek éppen ezért sokszor rapszódikusak és ellentmondásosak voltak. Érezte halála közeledtét – rákos

megbetegedéséről 1961 óta maga is tudott – tehát sietett sokat és gyorsan alkotni.

Programját 1959. január 25-én hirdette meg a meglepett bíborosok előtt: egy római egyházmegyei, valamint egy egyetemes zsinat tartását és az egyházjog reformját. Első körlevelében („Ad Petri cathedram”, 1959) ezt még a béke, az igazság és a keresztény egység szolgálatával egészítette ki, melynek hathatós kifejezéséül az Egység-Titkárságot állította fel. Nagy körleveleit is ennek az eszmének a szolgálatába állította. Még 1959-ben kiadta nagy missziós körlevelét („Princeps pastorum”), 1961-ben meghirdette szociális programját a híres „Mater et magistra” kezdetű enciklikájában, 1963-ban pedig a még híresebbé vált „Pacem in terris” kezdetű körlevelében a békéről, a társadalmi rendről és a különféle politikai, társadalmi rendszerek együttműködéséről, a keresztények lehetőségeiről és kötelességeiről hirdette meg tanítását.

Az egyház belső életét illetően kiadta az *„aggiornamento”*, a korhoz és a napi követelményekhez való igazodás jelszavát. Ennek a célnak a szolgálatában állott a *római egyházmegyei zsinat* (1960), majd a *II. vatikáni zsinat*, amelynek az első ülésszakát (1962. október 11-től december 8-ig) még maga vezethette, *liturgikus reformja* (1960), a római *kúria* központi kormányzatának fellazítása, a *bíborosi kollégium* lényeges kibővítése és nemzetközivé tétele, valamint az *egyházi törvénykönyv* revíziós bizottságának felállítása (1963).

Egyházpolitikájának legjelentősebb ténye az volt, hogy 1961. november 25-én a *Szovjetunióval közvetlen kapcsolatba* lépett, és ezzel megindította a kölcsönös közeledés és jobb megértés szellemét. Ennek a gyümölcse volt két orosz orthodox megfigyelő részvétele a zsinaton, Josef Slypij ukrán katolikus püspök római áttelepedése (1963) és a Szovjetunió első párttitkárának, N. Sz. Hruscsov lányának és vejének látogatása a pápánál (1963).

II. A II. vatikáni zsinat (1962–1965)

XXIII. János pápa – miután már trónra lépése óta foglalkozott a gondolattal, és titkárával, Loris Capovillával többször is megbeszélte – 1959. január 25-én hirdette meg meglepetésszerűen az egyetemes zsinatot. Május 17-én máris egy *előkészítő bizottságot* (commissio antepraeparatoria) állított föl. Ennek az volt a feladata, hogy az egész világegyházból a

zsinatra vonatkozó javaslatokat gyűjtsön. Ennek során minden püspököt és katolikus teológiai kart megkérdeztek. 1960. június 5-én egy motu proprio (Superno Dei nutu) életre hívta a *központi előkészítő bizottságot*, amely alá tíz szakbizottság és két titkárság tartozott. A bizottságok 73 tervezetét a központi bizottság 1961 és 1962 között hagyta jóvá. A zsinatot a *„Humanae salutis”* apostoli konstitúció 1961. december 25-én hívta össze. Egyben lezártnak nyilvánította az első vatikáni zsinatot. A „Concilium” kezdetű motu proprio 1962. február 2-án a zsinat kezdetét az év október 11-re tette.

A zsinat meghirdetése magában az egyházban is vegyes érzelmeket váltott ki. Sokan, a kúria többsége is, a forradalmi szellem behatolásától féltek, mások pedig a római centralizmus diadalától tartottak. Hogy a „konzervatív” és a „haladó” teológusok, püspökök között nézeteltérésre kerül sor, az előre látható volt, de azt már senki nem tudta megjósolni, hogyan fog a harc eldőlni, milyen szerepet játszik majd János pápa és a római kúria.

A kérdés mindjárt az *első ülésszakon* (1962. október 11-től december 8-ig) eldőlt. A megjelent 2540 zsinati atya túlnyomó többsége az első általános ülésen, október 13-án elvetette a kúria tervét, hogy a tíz zsinati bizottságba az eddig ott lévő, túlnyomórészt kuriális és konzervatív tagokat válassza be. A zsinat ezzel nyíltan állást foglalt az „aggiornamento” mellett. Öt tervezet (schema) került a püspökök elé: a liturgiáról, a kinyilatkoztatás forrásairól, a hírközlő eszközökről, a keresztények egységéről és az egyházról. Főként az első két tervezet heves vitákra adott alkalmat, de a többi hármat is átdolgozás céljából az előkészítő bizottsághoz kellett visszautalni. Az ülésszak tehát fogható eredmény nélkül végződött. Ezeken a tapasztalatokon okulva ezután a közben felállított egyeztető bizottság a zsinati tervezeteket 73-ról 17-re csökkentette.

A *második ülésszak* (1963. szeptember 29-től december 4-ig) már az új pápa, VI. Pál irányítása alatt nyílt meg. 43 általános gyűlésen 637 beszéd hangzott el. Három tervezet került megtárgyalásra: az egyházról, a püspökökről és az ökumenizmusról. A nézeteltérés a progresszívek és a „kuriálisok” között rendkívül éles volt, október végén a zsinat szinte válságba került. A tervezeteket vissza kellett adni átdolgozásra, viszont az időközben átdolgozott liturgia-tervezetet és a hírközlő eszközökről szóló tervezetet a zsinat utolsó ülésén 2158 szavazattal 19 ellenében elfogadta.

A döntések megvalósítására VI. Pál pápa 1964. január 25-én egy liturgikus tanácsot, április 2-án egy hírközlő bizottságot és május 18-án a Nemkeresztény Vallások Titkárságát állította fel.

A zsinat *harmadik ülésszakán* (1964. szeptember 14-től november 21-ig) 48 általános gyűlésen 618 hozzászólásban tizennégy tervezetet vitatott meg. Az első és második ülésszak még le nem zárt kérdéseit kellett letárgyalni, a vallásszabadság, a diakonátus felújítása, a papi nőtlenség és a püspökök hivatalának kérdése azonban ismét heves nézeteltérésekre adott alkalmat. Végül is az utolsó nap a zsinat nagy többséggel elfogadta az egyházról szóló dogmatikus konstitúciót, az egyesült keleti egyházakról és az ökumenizmusról szóló dekrétumot.

VI. Pál pápa a döntések értelmében 1965. április 8-án életre hívta a Nemhívők (Ateisták) Titkárságát.

A zsinat *negyedik*, utolsó *ülésszaka* (1965. szeptember 14-től december 8-ig) volt a legtermékenyebb. 2400 zsinati atya 41 általános gyűlésen 332 beszédben szólt hozzá a tárgysorozathoz és 250 alkalommal szavazott. Mindjárt másnap, szeptember 15-én bejelentette Pál pápa az állandó jellegű püspöki szinodus felállítását. A zsinat 11 tervezettel foglalkozott, leghosszabban a vallásszabadságról, amelyeket aztán mind elfogadott. Október 28-án a püspökökről, a papokról, a szerzetesrendekről, a keresztény nevelésről és az egyháznak a nemkeresztény vallásokhoz fűződő viszonyáról szóló dekrétumokat hagyta jóvá. November 18-án a kinyilatkoztatásról szóló dogmatikus konstitúciót és a laikusok apostolkodásáról szóló dekrétumot fogadta el. November 7-én pedig az egyház és a világ viszonyát tárgyaló pasztorális konstitúciót, a papi feladatokról és a missziókról szóló dekrétumot, valamint a vallásszabadságról szóló nyilatkozatot tette magáévá.

A zsinat 1965. december 8-án a Szent Péter téren hatalmas ünnepség keretében ért véget. 1966. január 3-án VI. Pál pápa hat általános, öt speciális és egy koordináló bizottságot állított föl, hogy a zsinat 16 dekrétumát a gyakorlatba átültesse.

4. VI. Pál pápa (1963–1978)

Irodalom: I. Glancy, J. G., Apostole for Our Time, New York 1963; Sandfuchs, W., Papst Paul VI., Würzburg 1963; Noel, G. E., The Montini Story – Portrait of Pope Paul VI., London 1963; Bea, F., Papst Paul VI.,

München 1964; Pallenberg, C., Paul VI.: Schlüsselgestalt eines neuen Papsttums, München 1965; Raffalt, R., Wohin steuert der Vatikan?, München 1973.

Aubert, Roger: Paul VI., in: Catholicisme hier aujourd’hui demain. Encyclopédie publiée sous le patronage de l’Institut Catholique de Lille Bd.10, Paris 1985, Sp. 930-941.; Benz, Hartmut: Finanzen und Finanzpolitik des heiligen Stuhls. Römische Kurie und Vatikanstaat seit Papst Paul VI. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beiheft 108), Stuttgart 1993.; Chadwick, H.: Paul VI and Vatican II, in: Journal of Ecclesiastical History Bd. 41/1990, S. 463-469.; Colombo, G.: Ricordando G. B. Montini, Archivescovo e Papa (Quaderni dell’Ist. 8), Roma 1989.; Dorn, Luitpold A.: Paul VI. Der einsame Reformer, Graz 1989. (IKG 341 175); Fortino, E. F.: Un abbraccio di pace, un gesto profetico nel segno della fraternitá e del’unita. 25 luglio 1967-1987: XX anniversario della visita di Paolo VI al patriarca Athenagoras, in: OssRom 26. VII. 1987, S. 4.; Giovagnoli, A.: Paolo VI tra modernitá e contemporaneitá, in: Asprenas Bd. 35/1988, S. 233-241.; Hammer, R.: The Vatican Connection, Napoli ^{2} 1988.; Hebblethwaite, Peter: From G. B. Montini to Pope Paul VI, in: Journal of Ecclesiastieal History Bd. 37/1986, S. 309-320.; Ugyanő: Paul VI. The First Modern Pope, London 1993.; Jounel, P : Des funéraille de Paul VI á celles de Jean-Paul l^{e}, in: La Maison Dieu Bd.135/1978, S.175-190.; Lanne, E.: Hommage á Paul VI. En mémorial d’action de gráce, in: Irénikon Bd. 51 / 1978.; Leclerq, J.: Paul VI et le monachisme, in: Collectanea Cisterciensia Bd. 48/1986, S.103-119.; Lindt, A. : Ein Pontifikat ging zu Ende. Gedanken zum Tod Pauls VI., in: Reformatio Bd. 27/1978, S. 544-546.; Mauritsson, Maxim (Hrsg.): Papst Paul VI., der erste moderne Völkerapostel, Siegburg 1989.; Neves, L. Moreira: Paolo VI. Profilo di un pastore, Milano 1989.; Poli, G. : La vita religiosa nel magisterio episcopale di Giovanni Battista Montini. Studio storico, teologico, pastorale, Diss. Roma 1989.; Simic, Josip: Paolo VI e la pietá popolare mariana. Pas dissertationis (Pontificum Athenaeum Antonianum. Fac. theol. Dissertationes ad DoctoratumN. 311),Roma 1991. (IKG341 177); Stacpoole, A.: Anglican/Roman-Catholic Relations in the Early Seventies,1970-75, in: The Month Bd. 258/1987, S. 211-219, 411-

419.; Tonacini-Tami, M. : Paolo VI. Momenti e immagini di un pontificato, Roma 1990.; Wynn, W : Keepers of the Keys, John XXIII, Paul VI and John Paul II. Three who changed the Church, New York 1988.

János pápa utóda *Giovanni Battista Montini* lett, akire – bár akkor még nem volt bíboros – már az előző konklávéban is esett szavazat. A „népek apostolát” szem előtt tartva a Pál nevet vette fel. Már évek óta a pápai trón legesélyesebb várományosának számított és erre tudatosan is készült. Concesióban (Brescia) született 1897-ben, polgári családban. Pappászentelése után (1920) a pápai diplomáciai iskolát látogatta, majd az államtitkárság szolgálatába lépett. Itt 1922-től 1954-ig dolgozott, utoljára mint XII. Pius pápa egyik jobbkeze és al-államtitkára a második, azaz az általános egyházi ügyekkel foglalkozó osztályon. 1954-ben Pius pápa politikai okokból eltávolította Rómából: november 1-én milánói érseknek nevezte ki, de a milánói székkel szokás szerint járó bíborosi kalapot megtagadta tőle. Ezt XXIII. János pápa első konzisztóriumában, 1958. december 5-én pótolta.

Montini nagy szorgalommal töltötte be főpásztori feladatát. Erejét főként a modern lelkipásztorkodásnak szentelte, de különös figyelmet fordított a munkáskérdésre, a missziókra és az időszerű politikára is. A zsinat első szakasza alatt sokat sejtve szándékosan tartózkodóan viselkedett.

VI. Pál pápa sokrétű, összetett egyéniség, XII. Piushoz hasonlóan intellektuális típus volt, akit külsőségekben is sokszor utánozott. Külpolitikájában elődje irányát folytatta, de annak gondatlan nagyvonalúsága és közvetlensége nélkül. Döntéseit hosszú megfontolás, habozás és kicsinyes mérlegelés előzte meg. Az egyház belső életének irányításában francia teológusokra és munkatársakra támaszkodva a „megfontolt haladás” vonalát követte. Ha János pápát az „aggiornamento” jellemezte, úgy VI. Pál pápát a „dialógus”, az eszmecsere, amelyet trónra lépésétől az egész világgal folytatott. Ennek irányvonalát első körlevelében (Ecclesiam suam”, 1964. augusztus 6.) szövegezte meg.

A dialógus szolgálatában álltak utazásai: 1964-ben a Szentföldön járt és részt vett a 38. Eucharisztikus Kongresszuson Bombay-ban, 1965-ben meglátogatta New Yorkban az Egyesült Nemzetek közgyűlését, 1967-ben a portugáliai Fatimában fordult meg és elutazott Törökországba, 1968-ban a 39. Eucharisztikus Kongresszus során Bogotában járt, 1969-ben látogatást

tett az Egyházak Világtanácsánál Genfben és az afrikai püspököknél Ugandában, 1970-ben Kelet-Ázsiában, az Óceáni Szigeteken és Ausztráliában fordult meg, 1972-ben pedig az olasz nemzeti Eucharisztikus Kongresszus alkalmából Udinébe utazott. Utazásai során nemcsak az egyház életét és érdekeit tartotta szem előtt, hanem felhasználta az alkalmat a nagy emberi problémák megoldására is. Betlehemben, New Yorkban és Fatimában békeszózattal fordult az emberiséghez, Bombay-ban a gazdag országokat a fejlődésben elmaradt népek fokozottabb támogatására szólította fel.

A *Szovjetunióval*, illetve *a szocialista államokkal* folytatott eszmecseréjének beszédes bizonyítékai voltak az 1964-ben Magyarországgal, 1955-ben és 1970-ben Jugoszláviával kötött megállapodás, Podgornij szovjet államfő (1967), Maurer román miniszterelnök (1968) és Tito jugoszláv államelnök vatikáni látogatása, apostoli adminisztrátorok (1967), majd megyéspüspökök (1972) kinevezése Nyugat-Lengyelországban, püspökök kinevezése Csehszlovákiában (1973) és apostoli adminisztrátorok kinevezése a Német Demokratikus Köztársaságban (1973).

Az *uniós törekvések* szolgálatában állott következő tevékenysége: 1964-ben találkozott Jeruzsálemben Athenagoras ökumenikus pátriárkával, 1965-ben a katolikus megfigyelők megkezdték a munkát az Egyházak Világtanácsában és a Lutheri Világszövetségben, 1965-ben ünnepélyesen visszavonta a keleti egyházat érintő 1054es kiközösítő bullát, 1966-ban fogadta az anglikán prímást, Dr. Ramsey-t, és megindította az anglikán és katolikus egyházi munkacsoport együttműködését, 1967-ben a ciliciai örmény egyházfő, I. Khoren és Athenagoras pátriárka járt nála, 1969-ben Nikodim szovjetunióbeli metropolita, 1970-ben I. Vaszgen örmény orthodox egyházfő, 1973-ban III. Senuda alexandriai kopt pátriárka és 1977-ben az újanglikán prímás, Donald Cogan, Canterbury érseke tett látogatást nála.

Az egyház kollégiális vezetésére létrehozta az állandó Püspöki Szinodust (1965. szeptember 15.), mely pontifikátusa alatt négy rendes és egy rendkívüli alkalommal (1967, 1969 rendkívüli, 1971, 1974, 1977) a világegyház égető problémáiról tárgyalt és erre vonatkozó döntéseket hozott. *Körleveleiben* és legfontosabb megnyilatkozásaiban az egyház megújulását sürgette a zsinat szellemében, így: 1964-ben „Ecclesiam suam”

(dialógus), 1965-ben „Mense Maio” (Szűzanya tisztelete) és „Mysterium fidei” (Oltáriszentség), 1966-ban „Christi Matri” (rózsafüzér és világbéke), 1967-ben „Populorum progressio” (az egyház szociális tanítása és a fejlődésben elmaradott népek támogatása), valamint „Sacerdotalis coelibatus” (papi nőtlenség), 1968-ban „Humanae vitae” (a házasélet tisztasága), 1971-ben „Octogesima adveniens” (a „Rerum novarum” kapcsán az egyház szociális tanítása) és „Communio et progressio” (a hírközlés erkölcse), 1974-ben „Marialis cultus” (Szűzanya tisztelete) és „Paterna cum benevolentia” (egyházi kiengesztelődés), 1975-ben „Evengelii nuntiandi” (a világ evangelizációja) és „Gaudete in Domino” (keresztény öröm) apostoli leveleit adta ki.

A *római kúriát*, az *egyházi jogot* és *liturgiát* érintették következő rendelkezései: 1964-ben felállította a Nemkeresztények, 1965-ben a Nemhívők Titkárságát, 1967-ben bevezette az állandó diakonátus intézményét és megújította és nemzetközivé tette a római kúriát („Regimini ecclesiae universae”), 1968-ban megreformálta a pápai udvartartást („Pontificalis domus”), 1969-ben a naptárreformot („Mysterii paschalis”) és a szentmise liturgikus megújítását („Missale Romanum”) írta elő, valamint a pápai követek ügykörét szabályozta („Sollicitudo omnium ecclesiarum”), 1970-ben a vegyesházasságokra („Matrimonia mixta”) és a bíborosok aktív választójogára vonatkozó döntést hozta meg, 1972-ben pedig a kisebb papi rendeket és a diákonátust újította meg („Ministeria quaedam”). Hat konzisztóriumban (1965, 1967, 1969, 1973, 1976, 1977) összesen 144 (27, 27, 35, 30, 21, 4) főpapot nevezett ki a világ minden részéről bíborosnak, a bíborosi testület számát több mint 140-re emelte. 1970-ben azonban az „Ingravescentem aetatem” motu propriójával a 80 éven felüli bíborosokat aktív választói jogukból és kúriai hivatalaikból kirekesztette.

Boldoggá és szentté avatásai is a modern világegyház szükségleteit tartották szem előtt: 1964-ben kanonizálta az ugandai vértanúkat. 1970-ben szentté avatta a szentföldi és az angolszász vértanúkat, Avilai Szent Terézt és Sziénai Szent Katalint egyháztanítókká nyilvánította, 1971-ben pedig az Auschwitzban vértanúhalált halt lengyel ferences szerzetest, Maximilian Kolbét avatta boldoggá.

Az 1975-ben megtartott és kitűnően megszervezett szentév többmillió zarándokot vonzott Rómába.

Építkezései közül a lateráni palota és a vatikáni rádió restaurálása, valamint a vatikáni nagy kihallgatási csarnok felállítása említésre méltó.

VI. Pál pápa 1978. augusztus 6-án szívroham következtében nyári üdülőhelyén, Castel Gandolfóban hunyt el. Halála váratlanul következett be, jóllehet utolsó éveiben idült arterioszklerózisban, ízületi betegségben szenvedett. Temetésére végakaratának megfelelően egyszerű formában augusztus 12-én került sor 104 bíboros, az egész diplomáciai testület, számtalan kormányküldöttség és több mint százezer hívő jelenlétében. Sírját saját kívánságára a Szent Péter-templom kriptájában a földbe ásták.

5. I. János Pál pápa (1978. augusztus 25–szeptember 28.)

Irodalom: I. Bourdarias, J./Chevallier, B.Nandrisse, J.: Les fumées de Vatican. De Paul VI á Jean Paul 11., Paris 1979.; Castello, N.: Cosi parló papa Luciani come vescovo e cardinale. Biografia e antologia delle sue idee e dei suoi discorsi, Vigodarzese[3] 1988.; Cornwell, John: Wie ein Dieb in der Nacht. Der Tod von Papst Johannes Paul I., München/Zürich 1991 (Rezension von Roger Aubert in: Revue d’Histoire Ecclésiastique Bd. 85/1990, S. 545f).; Denzler, J.: 1978 – ein Drei Päpste-Jahr, in: Frankfurter Hfte Bd. 34/1979, S. 45-54.; v. Euw, A.: Mit Bergschuhen geht man nicht in den Vatikan! Johannes Paul I., Luzern/München[2] 1985.; Greeley, A. M. : Der weiße Rauch. Die Hintergründe der Papstwahlen 1978, Graz 1979.; I. János Pál: Das Leben des lächelnden Papstes. Aus dem italienischen übersetzt von Hans Beyrink, München 1990.; Kummer, Regina: Albino Luciani. Papst Johannes Paul I. Ein Leben für die Kirche, Graz 1991. (IKG 341 184); I. János Pál: Luciani, Albino: Giovanni Paolo I. Opera omnia, Padova 1988/89.; Ugyanő: Mein Vermächtnis, Graz 1986.; D’Orazi, L.: Impegno all’umiltá. La vita di papa Luciani, Roma 1987.; Ugyanő: In mode di Dio o del diavolo? La morte di papa Luciani, Roma 1988.; Willi, Victor J.: „Im Namen des Teufels?” Kritische Bemerkungen zu David A. Yallops Bestseller „In Namen Gottes? Der mysteriöse Tod des 33-Tage-Papstes Johannes Paul I.”, Stein am Rhein „1993.; Yallop, David A.: In Namen Gottes? Der mysteriöse Tod des 33-TagePapstes Johannes Paul I. Tatsachen und Hintergründe, Gütersloh 1990. Angol eredeti: „In God’s Name” Poetic Products Ltd.1984.; I. János Pál: Lo spazio di un sorriso. Giovanni Paolo I. I venti discorsi del suo pontificato Roma[6] 1979.; Ugyanő: Catechetica

inbriciole. Belluno 1949. Roma 1980.; Ugyanő: Das Beispiel des Samariters. Die Exerzitien Johannes Paul I. Graz-Wien-Köln 1982.; Ugyanő: Illustrissimi. Lettere del Patriarca. Padova[3] 1978.; Ugyanő: Ihr ergebener Albino Luciani. Briefe an Persönlichkeiten. München[2] 1978.; Ugyanő: Il carisma della semplicitá. Scritti, discorsi e lettere pastorale di Albano Luciani. Roma 1978.; Ugyanő: Il magistero di Albano Luciani. Scritti e discorsi. Padova 1979.; Ugyanő: La casa sulla roccica. Scritti sulla famiglia. Padova 1981.; Ugyanő: Mein Vermächtnis. Graz 1986.; Ugyanő: Testimonianza di Cristo. Discorsi alle Religiose. Padova 1981. Castiglione, Luigi, Albino Luciani. Giovanni Paolo I. Il dono della chierezza. Roma 1979.; Castiglione, Luigi, Albino Luciani. Giovanni Paolo I. Il dono della chiarezza. Roma 1979.; Ceccato, P.: Il papa del sorriso. Vittorio Veneto 1979.; D'Onofrio, Arturo: Giovanni Paolo I. Il papa del sorriso. NapoliRoma[3] 1978.; Krewerth, Rainer: Johannes Paul I. Der Papst, der alle Herzen gewint. Bergisch Gladbach-Zürich 1980.; Lazzarini, Andrea: Johannes Paul I. „Der Welt gezeigt, nicht geschenkt". Der Papst eines neuen Morgens. Freiburg 1978.; Pancheri, Francesco Savero: Il breve sorriso di Papa Luciani. Roma 1979.; Schütz, Ulrich: Der Welt ein Lachen geschenkt. Worte der Freude von Johannes Paul I. Freiburg 1986.; Suenens, Leon-Joseph: Memories and Hopes. Dublin 1982.; Valentini, N.-Bacchiani, M.: Il papa buono che sorrideva. Rome 1978.

A VI. Pál pápa temetése után augusztus 24-én összeült konklávéban mindjárt másnap, a harmadik szavazási menetben 111 bíboros közül 90 szavazattal a velencei bíboros pátriárkára, Albino Lucianira esett a választás. A hírek szerint egyetlen vetélytársa volt, a konzervatív hírben álló Giuseppe Siri, Genova érseke. Viszont a bíborosi kollégium többsége el volt szánva, hogy egy lelkipásztori típusú egyházfőt állít az egyház élére, aki a II. Vatikáni Zsinat szellemében elődei kormányzását folytatja.

Albino Luciani 1912. október 17-én született az észak-olaszországi Dolomitokban fekvő Forno di Canale (ma Canale d'Agorno) faluban, Belluno egyházmegyében. Szocialista meggyőződésű apja sokáig – mint édesanyja is – vendégmunkás volt Svájcban, majd a velence-moranói üveggyárban dolgozott mint üvegfúvó mester. Albino Luciani az elemi iskola elvégzése után a feltrei kisszemináriumba, majd a bellunói

nagyszemináriumba lépett. Teológiai tanulmányait később, 1950-ben doktorátussal a római Gergely egyetemen fejezte be, ahol disszertációját a jeles, de indexre tett olasz teológusról, Antonio Rosminiről írta. Pappá 1935-ben szentelték. Két évig káplánként működött szülőföldje környékén, majd 1937-ben a bellunói szeminárium vicerektora és tanára lett. Mint amolyan mindenes dogmatikát, filozófiát, egyházjogot, patrisztikát, művészettörténetet, homiletikát és kateketikát tanított nagy sikerrel és népszerűen. Hittanári tevékenységét az után is folytatta, hogy 1948-ban az egyházmegye általános helynökének helyettese, majd 1954-ben helynöke lett. Mint az egyházmegyei hitoktatási hivatal vezetője gyakorlati tapasztalatairól könyvecskét írt „Katekézis morzsákban” („Catechetica in bricciole”) címmel, amely rövidesen igen népszerűvé válva hét kiadást is megért. 1958-ban Vittorio Veneto püspöke, 1969-ben Velence pátriárkája, 1973-ban bíboros lett. Úgy is mint püspök, úgy is mint pátriárka maradt, aki volt: egyszerű, örökké derűs gyakorlati lelkipásztor.

Választásakor kettős nevet vett fel, mert, mint augusztus 27-én mondta, XXIII. János pápa szentelte püspökké és VI. Pál pápa 15 éves egyházszolgálata példakép volt számára. De hozzátette: „Ne értsük félre egymást! Nem rendelkezem sem János pápa jóságával, sem Pál pápa tudós kulturáltságával, de helyükre léptem és megpróbálok az egyháznak szolgálni”. Ugyanezen a napon a Sixtusi kápolnából rádióüzenettel fordult az egész világhoz, amelyben körvonalazta pontifikátusának célkitűzéseit. Ezek a következők voltak: A II. Vatikáni Zsinat örökségének folytatása, azaz az egyházi élet megújítása a zsinat elvei szerint, az egyházfegyelem megszilárdítása az önkényes újítókkal szemben, az egyházi törvénykönyv revíziójának befejezése, az evangelizáció hangsúlyozása, az ökumenikus törekvések folytatása, a világgal, sőt a hitetlenekkel történő párbeszéd keresése és az igazi béketörekvések támogatása.

Az új pápa székfoglalására – a hagyományos koronázást elutasította – szeptember 3-án került sor. Azután következett a protokolláris fogadások, látogatások egész sorozata. Huszonkét alkalommal szólt a hívekhez. A nyilvános audienciákon mondott rövid, velős és gyakorlati beszédeivel feltűnést keltett és egyházi körökben pontifikátusához nagy reményeket fűztek.

Amilyen hirtelen szeptember 4-én egy privát audiencia közben Nikodim szentpétervári és novgorodi metropolita a pápa karjai közt halt meg, úgy I.

János Pál pápa életével is akut szívbajának egy rohama szeptember 26-án 23 órakor végzett, mint a boncolás megállapította. Szívére a pápa már az előző napokban is panaszkodott és felhívta velencei kezelőorvosát is. Ez azonban nem látott akut veszélyt és látogatását néhány nappal elhalasztotta. Így a pápának orvosi segélyben nem volt része, amikor még olvasás közben ágyban érte a halál.

A pápai titkárság első rövid és ellentmondásos közleménye – ki talált rá a halott pápára, a szokásos reggeli kávét behozó apáca vagy titkárae? – világszerte nemcsak hihetetlen meglepetést keltett, hanem Dél-Amerikában azt az ilyen alkalmakkor szokásos újságírói kacsát is felröppentette: a pápát talán eltették láb alól. Ezt a semmivel alá nem támasztott hírt David A. Yallop, az egyházat és a pápai kúriát eddig nem is ismerő amerikai újságíró egy közönséges, inkább bankbotrányi, mint egyháztörténeti fércmunkában fel is dolgozta, és elhíresztelte, hogy I. János Pál pápát méreggel azok a kúriai főtisztviselők ölték meg, akiket ő az „Ambrosiana” és a „Vatikáni bank” közös botránya miatt felelősségre akart vonni. A több nyelven, sokmilliós példányban terjesztett könyv semmi bizonyítékot nem hozott a Szentszék hivatalos és orvosi szakvéleményekkel alátámasztott nyilatkozataival szemben, de annyit elért, hogy az egyház és a pápaság ellenségei támadásaikhoz újabb „bizonyítékot” találtak, miközben a szerzőt a dollárok millióihoz segítette.

Az elődjéhez hasonló, egyszerű temetésre október 4-én került sor, I. János Pál pápa sírja szintén a Szent Péter-templom kriptájában van. Az őt temető Carlo Confalonieri bíboros-dékán az elhunytat feltűnő és elhunyó üstököshöz hasonlította az egyház egén, a mosolygó pápát a Gondviselés a világnak csak éppen hogy megmutatta.

6. II. János Pál pápa (1978-tól)

Irodalom: I. Arias, Juan: Das Rätsel Wojtyla. Eine kritische Papstbiographie, Bad Sauerbrunn 1991. (IKG341 197); Benz, Hartmut: Finanzen und Finanzpolitik des heiligen Stuhls. Römische Kurie und Vatikanstaat seit Papst Paul VI. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte Beiheft 108), Stuttgart 1993.; Besret, Bernard: Lieber Bruder Papst… Of Fener Brief an Johannes Paul II., der uns die absolute Wahrheit in ihrer ganzen Herrlichkeit um die Ohren hauen will, Solothurn 1994. [zu „Veritatis Splendor”]; Boberski, Heiner: Die Divisionäre des

Papstes. Bischofsernennungen unter Johannes Paul II., Salzburg 1992.; Böckenförde, E. W : Das neue politische Engagement der Kirche. Zur „politischen Theologie” Johannes Pauls II. (1980-84), in: Ders.: Kirchlicher Auftrag und politischen Handeln. Analysen und Orientierungen, Freiburg 1989, S.122-145.; Caprile, G.: Giovanni Paolo II „pastore dell famiglia”, in: La Civiltá Cattolica Bd.141/1990, S. 269-278.; Ugyanő: Giovanni Paolo II vescovo di Roma, in: La Civiltá Cattolica Bd.142/1991, S.167-172.; Chelini, J./Chelini, B.: L'Eglise de Jean Paul 11 face á L'Europe. Dix années d'action (1978-1988), Paris 1989.; Csoklich, Fritz: Kirchliches Zeitgeschehen. Johannes Paul II. und das ehemalige Jugoslawien, in: Theologisch-praktische Quartalschrift Bd.143/1995, S. 78ff.; Ernst, R.: Die Papstweissagung des hl. Biscofs Malachias. Johannes Paul II. der letzte papst?, Bietigheim[3] 1988.; Frossard, A.: Portrait de Jean Paul II., Paris 1988.; Ugyanő: Le monde de Jean Paul II, Paris 1991.; Gergely, J. : II János Pál élete és munkássága, Budapest 1991.; Hammel, Wolfgang: Die Ostpolitik Papst Johannes Pauls II. Beziehungen zwischen Kurie und Ostblock (Tatsachen und Meinungen Bd. 52), Bonn 1984. (IKG 341 194); Henze, P.: The Plot to Kill the Pope, London 1983.; Herrmann, Horst: Johannes Paul II. beim Wort genommen. Eine kritische Antwort aufden Papst, München 1995.; Lacomte, B.: La verité I'emportera toujours sur le mensonge. Comme le pape a vaincu le communisme, Paris 1991.; Kelly, G. A.: Keeping the Church Catholic with John Paul II., New York/London 1990.; Krewerth, Rainer A. (Hrsg.): Johannes Paul II. Wanderer zwischen den Welten, Augsburg 1995.; Krims, Adalbert: Karol Wojtyla, Papst und Politiker, Köln 1986.; Offredo, J.: Jean Paul II, le rouge et le blanc, Paris 1988.; Paarhammer, Hans (Hrsg.): Im Dienst des Guten Hirten. Papst Johannes Paul II. an die Priester, Thaur 1994.; Raith, Werner: Eiszeit im Vatikan. Johannes Paul II. und seiner Kritiker, München 1993.; Rösel, H.: Zum familiennamen „Wojtyla”, in: Olsch, R./Rothe, H. (Hrsg.): Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag (Slavische Forschungen Bd. 53), Köln 1986, S. 407-420.; Roulette, Ch.: Jean Paul II – Antonov – Agca. La Filiére, Paris 1984.; Ruh, Ulrich:15 Jahre Johannes Paul II., in: HerKorr Bd. 47/1993, S. 487-489; Ugyanő: Lebensenzyklika: Für eine Mobilisierung des Gewissens, in: HerKorr Bd. 49/1995, S. 224-226.; Ugyanő: Sozialenzyklika. Die postkommunistische Vision Johannes Pauls II., in:

HerKorr Bd. 45/1991, S. 252-254.; Ugyanő: Überforderung. Der Papst als „Mann des Jahres”, in: HerrKorr Bd. 49/1995, S. 58.; Ugyanő: Vorblick. Der Papst, die Kardinäle und das Jubiläumsjahr 2000, in: HerrKorr Bd. 48/1994, S. 329f. [s. auch S. 603-605]; di Schiena, Luca: Karol Wojtyla, Roma 1991.; Schlitter, H.: Der Papst und seine Niederlagen, in: Lutherische Monatshefte Bd. 33/1994, S. 7ff.; Seeber, D. A.: „Habt keine An st Die ersten Monate des Pontifikats Johannes Pauls II., in: HerKorr Bd. 33/1979, S. 73-78.; Segűr, H.: Schwerpunkte im Pontifikat Johannes Pauls II., in: Humanes und urbanes. Festschrift für den Bürgermeister der Stadt Baden Hofrat Prof, Viktor Wallner Abgeordneter zum Niederösterreichischen Landtag, St. Pölten 1992, S. 26-31.; Sterling, Claire: Wer schoß auf den Papst? Das Attentat aufJohannes Paul II., München 1985.; Trassti, S./Mari, A.: Il papa della speranza. Il tempo del dialogo, Gorle 1988.; Trost, Ernst: Der Papst aus einem fernen Land. Johannes Paul II. und seine Kirche, Wien/München/Zürich/Innsbruck 1979. (IKG 341 193); Trost, Ernst: Der Papst aus einem fernen Land. Johannes Paul II. Werk und Wirkung, Wien/München 1986.; Urquhart, Gordon: Im Namen des Papstes. Die verschwiegenen Truppen des Vatikans, Münehen 1995. [?]; Willey, D.: God’s Politican. John Paul II at the Vatican, London/ Boston 1992. (ital.: Il politico di Dio. Giovanni Paolo Il e la funzione del Vaticano sulla scena internazionale, Milano 1992); Wynn, W : Keepers of the Keys. John XXIII, Paul and John Paul II. Three who changed the Church, New York 1988.

Az új konklávé október 14-én kezdődött. Az elhunyt pápa temetését követően természetesen az előírásoknak megfelelően a bíborosi kollégium naponta ülésezett, és ezeken a zárt üléseken már kibontakozott a következő pontifikátus kívánt irányvonala: folytatni kell a zsinat szellemében megkezdett munkát, megszüntetni a Lefébvre érsek-féle tradicionális és szakadás felé vezető belső egyházi megoszlást, erősíteni a helyi egyházak és a pápaság közötti kapcsolatot személyesen pápai látogatások révén is, javítani a túlságosan is engedékeny vatikáni keleti politikán, megszigorítani az egyházi fegyelmet a papok és szerzetesek laicizálása tekintetében stb. A bíborosok ezekhez a feladatokhoz kerestek megfelelő embert. A németajkú – König, Höffner stb. – kardinálisok a problémák megoldására a krakkói bíborosérseket, Karol Wojtylát találták alkalmasnak, és nemzetközi összeköttetéseik révén (Japán, Amerika, Ázsia stb.) csakhamar tekintélyes

tábort gyűjtöttek maguk köré. Így vonultak be a konklávéba. Ott természetesen először az olasz, a kúriai és a konzervatív párt (Siri, Benelli stb.) ellenállásába ütköztek, de már két nap múlva, október 16-án a hetedik választási menetben megtört a jég: a 111 tagból álló testület Wojtylát választotta meg pápának. Elődjére és a program-folytonosságra való tekintettel ő is a János Pál nevet vette föl.

Karol Wojtyla 1920-ban született Wadowicében, a krakkói egyházmegyében munkásszülők gyermekeként. Édesapja még az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében is szolgált. Középiskolai tanulmányainak elvégzése után a német megszállás idején vegyipari munkás és alkalmi színész is volt, majd belépett a krakkói szemináriumba. A teológia elvégzése után 1946-ban Adam Stefan Sapieha bíboros-érsek szentelte pappá, de további tanulmányokra Rómába küldte. Itt az „Angelicum" pápai egyetemen filozófiai doktorátust szerzett. 1948-ban visszatért hazájába. Előbb több helyen káplánként működött, majd a krakkói egyetem diákjainak lett a lelkésze. A lublini Katolikus Egyetemen közben teológiai doktorátust is szerzett. Itt és a krakkói Teológiai Karon elvállalta az etika tanítását. Számos tanulmányt tett közzé francia filozófiai folyóiratokban és monográfiát írt Max Schelerről. De szépirodalmi műveket is publikált.

1958-ban XII. Pius pápa krakkói segédpüspökké, 1964-ben VI. Pál pápa krakkói érsekké nevezte ki, majd 1967-ben bíborossá kreálta. A II. Vatikáni Zsinaton feltűnt számos hozzászólásával. Tevékenyen részt vett a házassággal foglalkozó bizottság munkájában és nagy része volt a „Lumen gentium" egyházról szóló konstitúció megfogalmazásában is. Három szentszéki kongregáció és a Püspöki Szinodus főtitkári tanácsának tagjaként is működött. Figyelmet keltő hozzászólásai főként a munkások lelkipásztori gondozásával és az ifjúság valláserkölcsi nevelésével foglalkoztak. Egyházmegyéjében sorra valósította meg a zsinat célkitűzéseit, főként a laikusoknak az egyházi életbe való bekapcsolásával szerzett maradandó érdemeket. Mellette folytatta irodalmi és teológiai tevékenységét is („Szeretet és felelősség", „Az erkölcstan ábécéje" c. könyvei).

Amikor VI. Hadrián 1523-ban bekövetkezett halála óta az első nem olasz pápaként közvetlenül megválasztása után első Urbi et Orbi-áldását osztotta, a minden világnyelvet beszélő Karol Wojtyla olaszul szólalt meg és azt mondotta: „Most már nem lengyel vagyok, hanem római". Pontifikátusának programját mindjárt másnap, október 17-én a Sixtusi kápolnában a

bíborosokkal együtt koncelebrált szentmise végén latin nyelvű rádióbeszédben körvonalazta. Hangoztatta, hogy elődje egy hónappal korábban meghirdetett programja most is érvényes. Elsőrendű feladatnak jelölte meg a zsinat irányelveinek maradéktalan végrehajtását. Kitért azonban az egyházon belüli kollégialitásra, a Püspöki Szinodusra is, hangsúlyozta az egyházi hűség szükségességét mindenféle különcködésekkel szemben, főleg a liturgia, a tanítás és az egyházfegyelem terén. Az ökumenizmus megkezdett útján tovább kívánt haladni, a nemzetközi igazságosságot társadalmi téren politikai beavatkozás nélkül akarta előremozdítani. Kifejezetten is fordult azok felé, akiket igazságtalanság ér bármily formában, elsősorban a lelkiismereti szabadság és a jogos vallásszabadság terén. Megígérte, hogy minden erővel ezek orvoslására fog törekedni.

Ünnepélyes beiktatásán, október 22-én így szólt: „Ne féljetek! Tárjátok szélesre a kapukat Krisztusnak! Nyissátok meg üdvözítő hatalma előtt az államok határait, a gazdasági és politikai rendszereket, a kultúra és a fejlődés területeit!”

II. János Pál pápa viszonylag hosszú uralkodását ma még korai kiértékelni. Hivatalvezetésének néhány főbb vonására azonban utalni lehet. Tanító megnyilatkozásai a Vatikáni Zsinat jegyében születtek. 1996-ig tizenkét enciklikát és számos apostoli levelet, buzdítást adott ki, amelyek az egyház hagyományos tanait nemcsak újra kifejtették, hanem tovább is fejlesztették. Enciklikái: „Redemptor hominis” (1979, az ember megváltásáról és méltóságáról), „Dives in misericordia” (1980, Isten irgalmáról), „Laborem exercens” (1981, az emberi munkáról), „Slavorum Apostoli” (1985, Szent Cirill és Metódról, Kelet-Európáról), „Dominum et vivificantem” (1986, a Szentlélekről), „Redemptoris mater” (1987, a Szűzanyáról), „Sollicitudo rei socialis” (1987, az egyház szociális feladatairól), „Redemptoris missio” (1990, a missziókról), „Centesimus annus” (1991, a szociális kérdésről), „Veritatis splendor” (1993, az erkölcstanról), „Evangelium vitae” (1995, az emberi életről), „Ut unum sint” (1995, a hitbeli egység szorgalmazásáról).

Az egyház tanításának a megszilárdítására adta ki 1992-ben a Katolikus Egyház Katekizmusát és tiltotta be 1994-ben az „Ordinatio sacerdotalis” apostoli levelével a nők papszenteléséről folyó vitát. De egyszerű és közérdekű írásokkal is fordult az emberekhez. II. Pius († 1464) után II.

János Pál a második pápa, aki önéletrajzi írással ajándékozta meg a világot: „Átlépni a remény küszöbén” c. munkája (1994) nemcsak teológiai reflexiókból, hanem személyes visszaemlékezésekből is áll.

II. János Pál pápa hivatalvezetésének egyik jellemző vonása az uniós törekvés, elsősorban a keleti egyházakkal, a protestáns testvéregyházakkal és felekezetekkel, a zsidó vallással szemben, de nem zárta ki a kapcsolatot a nagy világvallásokkal, mint az iszlámmal vagy a buddhizmussal sem. Az első pápa, aki 1983-ban felkereste a római evangélikus templomot, 1986-ban a római zsinagógát, és ugyanebben az évben került sor a pápa vezetése alatt Assisiben a világvallások békéért tartott imádságára is.

Az egyház és a római kuria reformját egész sereg rendelkezéssel hajtotta végre. 1983-ban életbe léptette a Zsinatot figyelembe vevő új egyházi törvénykönyvet (Codex Juris Canonici), 1989-ben a kúriai reformot. Hat konzisztóriumban 1996-ig összesen 138 bíborost nevezett ki az egész világegyház igényét figyelembe véve.

Hivatalvezetésének jellemzője lelkipásztori utazásai is. A konklávé kívánságának megfelelően a helyi egyházakkal elsősorban így tartja fenn a kapcsolatot. 1996. szeptember 7-ig 73 utazást bonyolított le, amelynek során 115 országot látogatott meg az öt kontinensen. Köztük hazáját négyszer, Magyarországot kétszer (1991, 1996). 37 utazása Európába, 20 Amerikába, 11 Afrikába, 7 Ázsiába, három Ausztrália-Óceániába vezette. Leghosszabb útja 1986-ban 13 napig Óceániában tartott, a legrövidebb, San Marinóba, öt órát vett igénybe. Utazásainak célja, mint állandóan hangoztatja, sohasem politikai, hanem lelkipásztori. Látogatásai során mondott és kitűnően elkészített beszédeiben mindig a helyi egyház problémáit taglalja és azok megoldására ad tanácsot. A széles tömegekre való kisugárzása karizmatikus. Amerikában még a „Super-Star” jelzőt is ráakasztották. Jelentősek voltak az Egyesült Nemzetek Szervezetében, az UNESCO-ban New Yorkban, vagy az Egyházak Ökumenikus Világtanácsánál Genfben tett látogatásai és beszédei is.

II. János Pál pápának elévülhetetlen érdeme van a kommunizmus összeomlásában Kelet-Európában. Új, de óvatos, a régi gárda megtartásával összekötött keleti politikájával az ott folyó változások útját egyengette. Az emberi jogok és a vallás- és lelkiismereti szabadság szüntelen hangoztatásával előbb hazájában (lásd „Solidarnosc”), majd a többi ún. szocialista államban is olyan légkört teremtett, amely lehetővé tette a nem

remélt csodát: a kommunista rendszerek összeomlását és azok békés leváltását. Erről tanúbizonyságot maga Mihail Gorbacsov és a pápa tett. II. János Pál megérhette, hogy a volt Szovjetunió kivételével – ahol az orthodox egyház ellenállása miatt erre nem volt lehetősége – csaknem valamennyi volt szocialista országot meglátogathatta és velük diplomáciai kapcsolatot teremthetett. Nem véletlen, hogy annak a merényletnek a szálai, amely 1981. május 13-án a Szent Péter téren II. János Pál életét majdnem kioltotta, Bulgáriába, illetve a Szovjetunióba vezettek.

Mióta a kommunizmus Keleten összeomlott, a pápa egyik gondja az egyházi élet megújítása ebben a regióban is. Ezt a célt szolgálta utazásai mellett az 1991-ben megtartott rendkívüli Európai Püspöki Szinodus is. A VI. Pál pápa által megkezdett Püspöki Szinodusok munkáját egyébként tovább folytatta. A Püspöki Szinodusok sorrendje és témája a következő: 1980-ban a keresztény családról, 1983-ban a bűnbocsánatról, 1985-ben a II. Vatikáni Zsinat feladatairól annak befejezése után húsz évvel, 1987-ben a laikusokról az egyházban, 1991-ben a papnevelésről, 1991-ben Rendkívüli Európai Szinodus Európa újraevangelizációjáról, 1994-ben Különszinodus Afrikáról, 1994-ben a szerzetesrendekről, 1995-ben Különszinodus Libanonról. 1996-ban a pápa egy második európai Különszinodust és egy Különszinodust Ausztráliáról és Óceániáról hívott össze.

II. János Pál pápa rendkívül sok boldoggá és szenttéavatást eszközölt Rómán kívül is. Az általa eddig boldoggá avatottak számát 340-re, a szenttéavatottakét 260-ra becsülik. Ezek között sok jeles vértanú, mint Maximilian Kolbe, Edith Stein, de sok szociális apostol, mint Adolf Kolping, és rendalapító is található.

Hosszú pontifikátusa alatt szinte a világ minden kormány- és államfőjét, a művészet, tudomány és politika, sőt a sport jelentős képviselőit is fogadta. Rendkívüli találkozása volt 1989-ben Mihail Gorbacsovval, mikor is sikerült nála elérni, hogy a szovjet állam az ukrán egyesült egyházat újra elismerte és a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatot létesített a Vatikánnal.

Az 1983–1984-ben megtartott rendkívüli szentév több mint tízmillió zarándokot vonzott Rómába, ha nem is volt olyan sikere, mint az 1975-ben megtartott szentévnek. A pápának nem sikerült megakadályoznia azt sem, hogy Marcel Lefébvre érsek tradicionalista mozgalmának püspököket ne szenteljen, azaz hogy 1988-ban ne következzék be az egyházszakadás.

A korábban sportosan dinamikus, úszó, sielő és hegymászó pápa 1992-ben újabb belső szervi műtéten – már 1981-ben az altestét ért golyó következtében bélrendszerét le kellett rövidíteni –, 1994-ben esés következtében elszenvedett combnyaktörés miatt egy protézises műtéten esett át és néhány év óta Parkinson-kórban szenved. Mindez nem gátolja őt abban, hogy eddigi munkatempóját ne csökkentse vagy utazásait ne korlátozza.

Névmutató

A nevek utáni szám a nyomtatott könyv oldalszámára utal, aminek itt nincs szerepe.

Tárgymutató

A keresett címszónál a részletes tartalomjegyzék is figyelembe veendő. A nevek utáni szám a nyomtatott könyv oldalszámára utal, aminek itt nincs szerepe.

Rückblick

Der vorliegende vierte Band der „Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae” ist ein Handbuch der Kirchengeschichte. Der Verfasser (geboren 1935) ist außerplanmäßiger Professor an der Katholisch-Theologischen Fakultät der Universität Bonn, Dozent für osteuropäische Kirchengeschichte. Da in Ungarn seit 1932 beziehungsweise 1941 kein kirchengeschichtliches Handbuch veröffentlicht wurde, will er bei dieser Gelegenheit besonders die Ergebnisse der neuesten Forschung hervorheben und auf die wichtigsten Erscheinungen der Fachliteratur hinweisen. Seine Arbeit richtet sich thematisch nach dem Jedinschen „Handbuch der Kirchengeschichte" (bisher 8 Bände, Freiburg 1962–1973), methodologisch aber nach dem „Kompendium der Kirchengeschichte” von Karl Heussi (Tübingen^{12} 1960) und dem „Precis d’histoire de l’Église” von Éric Peter (Neuchâtel 1967).

G. Adriányi

Résume – Aperçu

Le présent quatrième volume des ,,Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae” est un manuel de l’histoire de l’Église. L’auteur, né en 1935, est professeur extraordinaire à la Faculté de théologie catholique de l’Université de Bonn, chargé de cours (professeur) d’histoire de l’Église de l’europe orientale. Etant donné que depuis 1932, ou plutôt 1941, aucun manuel de l’histoire de l’Église n’a été publié en Hongrie, à cette occasion, il veut surtout dégager les résultats des recherches les plus récentes et souligner les révélations (aspects – phénomènes) les plus importants de cette littérature spécialisée. Son ouvrage suit de façon thématique le ,,Handbuch der Kirchengeschichte” de H. Jedin (jusqu’à présent 8 volumes, Freiburg 1962–1973), de façon méthodologique le ,,Kompendium der Kirchengeschichte” de Karl Heussi (Tübingen[12] 1960) et le „Précis d’histoire de l’Église” de Éric Peter (Neuchâtel 1967).

G. Adriányi